

T.C.
HİTİT ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
ABBÂSÎ HALİFESİ KÂDİR-BİLLÂH VE DÖNEMİ
(381-422 / 991-1031)

Doktora Tezi

Nurullah FIRAT

Çorum 2022

ABBÂSÎ HALİFESİ KÂDİR-BİLLÂH VE DÖNEMİ

(381-422 / 991-1031)

Nurullah FIRAT

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı

Doktora Tezi

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Mehmet AZİMLİ

Çorum 2022

Nurullah FIRAT tarafından hazırlanan “Abbâsî Halifesi Kâdir-Billâh ve Dönemi (381-422 / 991-1031)” adlı tez çalışması 23/12/2022 tarihinde aşağıdaki jüri üyeleri tarafından oy birliği/oy çokluğu ile Hitit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim dalında Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

(Danışman)	Prof. Dr. Mehmet Azimli	
(Jüri Üyesi)	Prof. Dr. İsmail PIRLANTA	
(Jüri Üyesi)	Doç. Dr. Mehmet DALKILIÇ	
(Jüri Üyesi)	Doç. Dr. Nadir KARAKUŞ	
(Jüri Üyesi)	Doç. Dr. Habip DEMİR	

Hitit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulunun/....../..... tarih ve sayılı kararı ile Nurullah FIRAT'ın İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalında Doktora derecesi alması onanmıştır.

(İmza)

Prof. Dr. Muhammed Asif YOLDAŞ

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

TEZ BİLDİRİMİ

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu ayrıca tez yazım kurallarına uygun hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını beyan ederim.

Nurullah FIRAT

ABBÂSÎ HALİFESİ KÂDİR-BİLLÂH VE DÖNEMİ

(381-422 / 991-1031)

Nurullah FIRAT

ORCID: 0000-0002-0112-086X

HİTİT ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

Doktora Tezi

2022

ÖZET

Emevilerden yönetimi bir ihtilal ile ele geçiren Abbâsîler, 750-1258 yılları arasında yaklaşık beş asır Arap Yarımadası'nda hüküm sürmüş hanedan bir devlettir. Devletin ilk yüzyılı hızlı bir yükselişle muktedir halifelerin yönetimi altında geçmiş, ikinci yüzyıldan sonra halifelerin otoritelerinde yaşanan güç kaybı ile iktidar; 324/936 yılından itibaren emîrû'l-ümerâlarla yetkilerini paylaşmak zorunda kalarak pasif bir konuma gelmişti. Şîî Büveyhîlerin 334/945 yılında Bağdat'ı ve hilafeti ele geçirmesiyle yaklaşık yüz yıl İslâm tarihinde önemli siyasi, dini ve sosyal değişikliklerin yaşandığı bir sürece girilmişti. Artık Büveyhî emirleri, emîrû'l-ümerâ tayin edilerek yönetimin tek söz sahibi olmuş, halifeler ise; dini bir misyonu olan sözde liderler olarak varlıklarını sürdürmüştü. Böyle kaotik bir dönemde ve tüm yetkilerden soyutlanmış bir şekilde Büveyhî emiri Bahâüddeve tarafından 381/991 yılında hilafete getirilen Abbâsîlerin 25. halifesi Kâdir-Billâh, yaklaşık kırk yıl halifelik yapmış; uyguladığı akılcı yaklaşım ve stratejik politikalarla, iç ve dış dengeleri iyi tahlil ederek etkili bir yönetim modeli sergilemesi neticesinde hilafete aşama aşama güç katmış, Şîîliğin filizlenip yeşerdiği bir dönemde Sünnîliğin yükselişe geçerek yeniden hâkimiyet kazanmasına imkan sağlamıştır.

Kâdir-Billâh, halifeliğinin ilk on yılında Bahâüddeve ile olan akrabalık ilişkisinin etkisi ve birbirlerine karşı sadakatli ilişkiler kuracağı hususundaki ahitleşmeleri nedeniyle gerçek emellerini açık etmemiş, sert bir yaklaşım içerisinde olmamıştır. Sünnîliğin aksiyoner grubu Hanbelîlerin Şîî politikalarına muhalif tavırları, Sünnî inancına koşulsuz bağlı olan dönemin güçlü devletlerinden Gaznelilerin ve Karahanlıların artan desteği, zamanla Kâdir-Billâh'ın da açıktan tavır alabilmesine, Sünnî akidenin amentüsü olarak nitelendirilebilen ve kendi adı ile

anılan İtikâdü'l-Kâdirî (Kâdirî Akidesi) adlı bir bildiri yayınlayarak Sünnî siyasetin gereklerini, kararlılığını ve hedeflerini ortaya koyabilmesine imkan sağlamıştır.

Çalışmamızı beş bölümde değerlendirdik. Birinci bölümde; Kâdir-Billâh öncesi Abbâsîlerin siyasi tarihine yer vererek hangi koşullarda hilafeti devraldığını ortaya koymaya çalıştık. İkinci bölümde; hilafet öncesi hayatı hakkında bilgiler verdik. Üçüncü bölümde iç siyaset başlığı altında; Kâdir-Billâh'ın Büveyhî emirlerinden Bahâüddevle, Sultânüddevle, Müşerrifüddevle ve Celâlüddevle ile olan siyasi ilişkilerini inceledik. Dış siyaset başlığı altında ise; hilafeti döneminde veya hemen öncesinde bölgede siyasi varlıklarını sürdüren devlet ve emirliklerin durumunu, varsa birbirleri ile ilişkilerini ortaya koymaya çalıştık. Fâtımîler, Gazneliler ve Karahanlılarla daha yoğun ilişkiler içerisinde bulunulmasından dolayı bunları ayrı başlık altında değerlendirdik. Dördüncü bölümde; idari, askeri, adli ve mali teşkilat hakkında bilgiler vererek bayındırlık başlığı altında saraylar, hastaneler konusunu incelemeye çalıştık. Çalışmamızın ana eksenini oluşturan beşinci bölümde ise; Abbâsî siyasi tarihine damga vuran ve önemli değişimlere neden olan Şîî Büveyhîlerin mezhepsel algıları ve Kâdir-Billâh'ın yeniden Sünnîliği hâkim kılmak için ortaya koyduğu strateji ve politikaları değerlendirmeye çalıştık. Yine bu bölümde sosyal yapı başlığı altında dönemin sosyal hayatına değindikten sonra şehir ve köy olgusu, köle ve cariyeler ile gayrimüslim teba hakkında bilgiler verdik. Eğitim-öğretim başlığı altında ise; eğitimin tarihsel gelişimine değindikten sonra dönemin eğitim kurumlarını tanıtmaya çalıştık.

Anahtar Kavramlar: Abbâsîler, Kâdir-Billâh, Büveyhîler, Şîî, Sünnî

Bilim Kodu: 60303

THE ABBASID CALIPH QADIR BILLAH AND HIS PERIOD

(381-422 / 991-1031)

Nurullah FIRAT

ORCID: 0000-0002-0112-086X

HITIT UNIVERSITY

GRADUATE SCHOOL

Doctoral Degree (Ph. D)

2022

ABSTRACT

The Abbasids, who took over the administration from the Umayyads through a revolution, is a dynastic state that ruled for five centuries in the Arabian Peninsula between the years 750-1258. Although powerful caliphs ruled the state with a rapid rise during the first century, due to the loss of power in the authorities of the caliphs from the second century on, the power had to share its powers with Amir al-Umaras and lost its influence. The Abbasids entered a period of important political, religious and social changes in the history of Islam for about a century, with the Shiite Buyids taking over Baghdad and the caliphate in 334/945. Buwayhi amirs were appointed as emîrû'l-ümera and had the sole say of the administration, and the caliphs continued their existence as leaders with a religious mission. In such a chaotic period and isolated from all authorities, the 25th Caliph of the Abbasids, Qadir Billah, who was assigned to the caliphate in 381/991 by the Buyid Emir Bahaüddeve, held the Caliphate position for about forty years. With its rational approach and strategic policies, Qadir Billah has demonstrated an effective management model by analyzing internal and external balances well. As a result, he added strength to the caliphate day by day and enabled Sunnism to re-establish dominance at a time when Shi'ism was flourishing.

In the first ten years of his caliphate, Qadir Billah did not explain his policies due to his close relationship with Baháuddaw and the agreement that he would establish loyal relations, and therefore did not take a strict approach. Qadir Billah displayed a clearer stance over time, thanks to the opposition of the Hanbalis, the action group of Sunnism, to the Shiite policies, and the support of the Ghaznavids and Karakhanids, one of the powerful states of the period,

who were unconditionally devoted to the Sunni faith. He revealed the requirements, determination and goals of Sunni politics by publishing a statement called *İtikâdü'l-Kadirî* (Qadiri Faith), which is described as the creed of the Sunni creed and is referred to by his own name.

This research consists of five parts. In the first chapter, the political history of the Abbasids before Qadir Billah is mentioned and the conditions under which he took over the caliphate are revealed. In the second part, information about his life before the caliphate is given. In the third chapter, the political relations of Qadir Billah with the Buveyhi emirs Bahaüddevle, Sultânüddevle, Müşerrifüddevle and Celâlüddevle are examined under the title of domestic politics. Under the title of foreign policy, the status of the states and emirates that maintained their political existence in the region during or just before his caliphate and their relations with each other were examined. The Fatimids were evaluated under a special title as they had more intense relations with Ghaznavids and Karakhanids. In the fourth chapter, which constitutes the main axis of our study, the subject of palaces, hospitals was examined under the title of public works by giving information about the administrative, military, judicial and financial organization. In the fifth part of the study, the sectarian perceptions of the Shiite Buyids, who left their mark on the Abbasid political history and caused significant changes, and the strategies and policies of Qadir Billah to make Sunnism dominant again were examined. Again in this section, after giving information about the social life of the period under the title of social structure, information about the city and village phenomenon, slaves and concubines and non-Muslim people is given. After briefly mentioning the historical development of education under the title of education, the educational institutions of the period were introduced.

Key Terms: Abbasids, Qadir Billah, Buwayhids, Shiites, Sunnis

Science Code: 60303

TEŞEKKÜR

Hitit Üniversitesi İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim dalı doktora programına; şahsıma güvenerek kabul edilmemi sağlayan, danışmanlığı riyasetinde tezimin bu süreçte gelmesinde büyük katkılarını, rehberlik ve desteğini gördüğüm; iş disiplini, akademik yönü ve fikirlerinden ilham aldığım kıymetli hocam Prof. Dr. Mehmet AZİMLİ'ye, tezin yazım aşamasında gerekli düzeltme ve yönlendirmelerinden istifade ettiğim Doç. Dr. Habip DEMİR'e, bu dönem içerisinde kendilerinden yararlandığım Doç. Dr. Nadir KARAKUŞ ve Doç. Dr. Zehra GENÇEL EFE'ye, tezimi okuyarak gerekli öneri ve katkılarda bulunan kıymetli dostum Dr. Muhammet KARAAĞAÇ'a teşekkürlerimi arz ederim. Ayrıca üzerimde büyük emekleri olan, maddi-manevi katkılarını ve her dâim sevgilerini esirgemeyen çok kıymetli anne ve babama; çalışma azmimle örnek olmaya çalıştığım ve bu eseri de miras olarak bıraktığım, bu aşamada da zamanlarından çalmak zorunda kaldığım evlatlarım Yunus Emre ve Furkan'a, her zaman desteğini gördüğüm kıymetli eşime sonsuz şükranlarımı sunarım.

Nurullah FIRAT

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
TEŞEKKÜR	viii
İÇİNDEKİLER	ix
HARİTALAR DİZİNİ	xii
SİMGELER VE KISALTMALAR	xiii
GİRİŞ	1

1. BÖLÜM

KÂDİR-BİLLÂH ÖNCESİ ABBASİLER

1.1. Muktedir Halifeler Dönemi (750-847)	16
1.2. Türkler Dönemi (847-945)	22
1.3. Büveyhîler Dönemi (945-1055)	29

2. BÖLÜM

KÂDİR-BİLLAH'IN HAYATI

2.1. Doğumu ve Nesebi	32
2.2. Yetiştirilmesi ve Kişiliği	35
2.3. Ailesi	37
2.3.1. Hanımları	37
2.3.2. Çocukları	39
2.4. Miras Tartışması	42
2.5. Veliyet Tayini ve Vefatı	43

3. BÖLÜM

İÇ VE DIŞ SİYASET

3.1. İç Siyaset	45
3.1.1. Kâdir-Billâh ve Büveyhîler Arasında İlişkiler	45
3.2. Dış Siyaset	70
3.2.1. Bölge Devlet ve Emirlikler	71
3.2.2. Fâtımilerle İlişkiler	84
3.2.3. Gaznelilerle İlişkiler	89
3.2.4. Karahanlılar İlişkiler	95

4. BÖLÜM

YÖNETİM

4. 1. İdari Teşkilat	99
4.2. Askeri Teşkilat	108
4.3. Adli Teşkilat	111
4.4. Malî Teşkilat	115
4.4.1. Tarım	116
4.4.2. Ticaret	119
4.4.3. Sanayi	123
4.4.4. Para	123
4.5. Bayındırlık	127
4.5.1. Saraylar	128
4.5.2. Hastaneler/ Bimaristânlar	129

5. BÖLÜM

DİNİ-SOSYAL YAPI VE EĞİTİM-ÖĞRETİM

5.1. Dini Yapı ve Mezhepsel Politikalar	133
5.1.1. Büveyhîlerin Mezhepsel Algı ve Politikaları	134
5.1.2. Kâdir-Billâh'ın Uyguladığı Politika.....	154
5.2. Sosyal Yapı	169
5.2.1. Şehir ve Köyler	178
5.2.2. Köle ve Cariyeler.....	180
5.2.3. Gayrimüslimler	184
5.3. Eğitim-Öğretim.....	191
5.3.1. Eğitim-öğretim Kurumları.....	193
SONUÇ	204
KAYNAKÇA	210
EKLER	253

HARİTALAR DİZİNİ

Haritalar	Sayfa
Harita 1. M.S 1000 Yılında Bizans imparatorluğu'nun Siyasi Durumu	256
Harita 2. M.S 1030 Yılında Bizans imparatorluğu'nun Siyasi Durumu	256
Harita 3. Bağdat Şehir Planı (X-XII. Asırlar)	257
Harita 4. Büveyhî Hanedanlığı Siyasi Haritası	257

SİMGELER VE KISALTMALAR

a.g.e: Adı geçen eser

a. mlf: Aynı müellif

b. : Bin

bt. : Binti

bkz. Bakınız

c. : Cilt

Ed. : Edition (Baskı)

El : The Encyclopaedia of Islam

h. : Hicri

Hz. : Hazreti

Haz. : Hazırlayan

İA : İslâm Ansiklopedisi

m. : Miladi

MEB : Milli Eğitim Bakanlığı

nşr. : Neşreden

ö. : ölüm tarihi

s. : Sayfa

sy. : Sayı

sad. : Sadeleştiren

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı

TTK. : Türk Tarih Kurumu

thk. : Tahkik

trc. : Tercüme

ty. : Tarih yok

y.y. : Yayın yeri yok

t.y.y: Tarih ve Yayın yeri yok

vb. : ve benzeri

vd.: ve devamı

v. dğr.: ve diğeri

ABBÂSÎ HALİFESİ KÂDİR-BİLLÂH VE DÖNEMİ

(381-422 / 991-1031)

GİRİŞ

Araştırmanın Amacı ve Kapsamı

Abbâsîler, İslâm tarihinde Emevilerden hilafeti devralarak tarih sahnesine çıkan ve 750-1258 yılları arasında beş asır gibi uzun bir süre Arap Yarımadası'nda hüküm süren dini, siyasi, ilmi, ekonomik ve toplumsal pek çok önemli gelişmelerin ortaya çıkmasına imkan sağlayan hanedan bir devlettir. Her devlette olduğu gibi kuruluş, yükseliş, gerileme ve yıkılış süreçlerini yaşayan Abbâsîlerin 25. halifesi Kâdir-Billâh, kırk yıl gibi uzun bir süre Şîî Büveyhîlerin tahakkümü altında halifelik yapmış; uyguladığı akılcı yaklaşım ve politikalarla hilafetin ve merkezi otoritenin güç ve itibarını aşama aşama yükseltmiş ve oğlu Kâim Biemrillah'a umut vaadeden bir devlet bırakarak devletin dağılma ve yıkılış sürecini geciktirmiştir. Öyle ki bu süreçte; Abbâsî halifelerinin, Şîî Büveyhî emirleri karşısında kaybettikleri iktidarını yeniden kazanma, onların siyasi baskı ve esaretinden kurtulma – kısacası hilafetin dini, siyasi otorite ve itibarını yeniden elde etme- çabaları; bununla birlikte Gaznelilerin ve Karahanlıların siyasi desteğinin alınmasıyla Ehl-i Sünnet'in ya da Sünnî İslâm anlayışının Şîa karşısında iktidar desteğine kavuşması ve diğer mezhepler nezdinde mevcudiyetini ve hâkimiyetini sürdürebilmesi gibi önemli gelişmeler yaşanmıştır. İşte Sünnî siyasetin ve hilafetin otoritesinin böyle zor bir dönemde itibarının yükseltme çalışmaları, İslâm tarihi açısından önemli ve değerli görülmüş, bazı araştırmacılar tarafından "Sünnî Yenilenme/Diriliş" şeklinde adlandırılmıştır. Bu itibarla İslâm tarihinin önemli gelişmelerinin yaşandığı bu dönemi ele alarak Büveyhî devrinin önemli halifelerinden Kâdir-Billâh'ın uyguladığı siyasetin ve stratejinin iyi tahlil edilmesi ve anlaşılmasını, dönemin tarihsel bağlamda doğru okunmasını ve yorumlanmasını, böylelikle de günümüze ışık tutmasını hedefledik.

Araştırmamızın kapsamı; Kâdir-Billâh'ın hayatı, halifelik yılları ve hilafet merkezi Bağdat bölgesi ile sınırlıdır. Bu çalışmada; Halife Kâdir-Billâh öncesi siyasi ve idari durum, aile hayatı, kişiliği, iç ve dış siyasi ilişkiler, hilafete getirildiğinde bölge devletlerin içinde bulunduğu durum, idari, askeri, adli ve mali teşkilat, bayındırlık ile dini inanç ve mezhepsel olaylar, sosyal yapı ve eğitim-öğretim faaliyetleri ele alınmıştır.

Araştırmanın Yöntem ve Teknikleri

Çalışma konumuz ile ilgili araştırmalar yapılırken mümkün olduğunca nesnel bir bakış açısıyla veriler toplanarak iç ve dış etkenler ortaya konulmuştur. Konuyla ilgili tartışılan meseleler üzerinde durularak bir çıkarım elde edilmeye çalışılmıştır. Öncelikle güncel çalışmalar taranmış, elde edilen veriler ışığında temel kaynaklara inilmek suretiyle konunun

detaylı incelenmesi sağlanarak ve yorumlanarak açıklanması amaçlanmıştır. Araştırdığımız konuların, İslâm tarihi ana kaynaklarında ve tâlî kaynaklarda nasıl anlatıldığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Araştırma konumuzda başta İslâm tarihinin ana kaynakları; tabakât, ensâb ve terâcim kitapları, seyahatnâmeler, şehir tarihleri, coğrafya eserleri olmak üzere ilgili metinlerde; veri toplama, verileri sınıflandırma, kavramsal ve mantıksal çözümlemeler yapma, açıklama, karşılaştırma, yorum ve değerlendirmelerde bulunma gibi yöntemler kullanılmıştır. Bununla birlikte konu ile ilgili olarak çağdaş yazarların görüş ve yorumlarına da yer vererek, günümüz ve yakın tarih açısından nasıl değerlendirildiği ortaya konmuş ve çıkarımlarda bulunulmuştur. Ayrıca çalışmamızda konumuzla ilgili yabancı kaynaklardan da istifade edilerek konu çok yönlü ve farklı perspektiften ele alınmıştır.

Kuramsal Çerçeve

İslâm tarihi açısından dini ve siyasi oluşumların ve önemli kırılmalarının yaşandığı Şîî Büveyhî tahakkümündeki Kâdir-Billâh döneminin ayrıntısıyla bilinmesi, sonraki dönem ve olayların daha iyi anlaşılmasına, tarihin nesnel okunmasına katkı sağlayacaktır. Zira bu dönemde ortaya çıkan düşünce ve oluşumların, daha sonraki dönemde İslâm toplumunun değişiminde ve özellikle Ehl-i Sünnet'in yükselişinde, Şîa'nın da literatürlerinin oluşmasında önemli bir etkisi olmuştur. Bundan hareketle böyle önemli gelişmelerin yaşandığı Kâdir-Billâh dönemi ile ilgili doktora seviyesinde bir çalışma henüz yapılmamıştır. Bu kapsamda Muhammed Asil TOGEL, 2018 yılında "Kâdir-Billâh'ın Hayatı ve Şahsiyeti" başlıklı araştırmasıyla yüksek lisans düzeyinde konuyu işlemiş, ancak tezinin önsözünde zaman kısıtlaması nedeniyle Kâdir-Billâh'ın hayatını araştırırken pek çok konuya değinemediğini ifade etmiştir. Çalışmasını; Kâdir-Billâh'ın halifelik öncesi hayatı, halifelik yılları ve dönemin meşhur on bir âlimin biyografisini aktararak üç bölümde tamamlamıştır. Kâdir-Billâh'ın dış siyaseti ile ilgili Abbâsî Devleti'nden ayrılan bağımsız/yarı bağımsız devlet ve emirliklerden, çağdaş/komşu devletlerden, Fatımîler, Gazneliler ve Karahanlılarla ilişkilerinden yeterince söz etmemiştir. Yine bu dönem ile ilgili siyasi ve idari teşkilata, bayındırlık, sosyal ve kültürel yapıya, adli, mali ve askeri teşkilata dair bilgilere yer vermemiştir. Bu dönemin öne çıkan özelliği olan dini yapıya yeterince değinmemiştir. Eğitim-öğretim faaliyetleri ve kurumlarından bahsetmemiştir. Bu çalışmanın dışında Süleyman Genç ise, 2004 yılında Kâdir-Billâh dönemi ile ilgili makale hazırlamıştır.

Şîî Büveyhîlerin tahakkümünde '*ateşten bir gömlek*' niteliği taşıyan Kâdir-Billâh'ın kırk yıl gibi bir süre zor ve çalkantılı bir dönemde halifeliğin otoritesini ve Sünnî İslâm anlayışını aşama aşama güçlendiren strateji izlemesi nedeniyle dönemin ayrıntılı bir şekilde incelenmesi genel Abbâsî tarihi ve siyasetinin anlaşılabilmesi adına önem arz etmektedir. Bu nedenle önemli bir yere sahip olan bu devrin boşluklarının doldurulması, tarihi ve ilmi açıdan bir ihtiyaç olarak görülmüştür. Yaptığımız çalışmamızla bu ihtiyacın giderilmesi amacına katkı sağlamayı hedeflemekteyiz.

Literatür Bilgisi

Araştırma esnasında birincil ve tâlî kaynaklardan, modern kaynak ve araştırmalardan istifade edilmiştir. Bunlar arasında yoğunlukla kullandığımız veya önemli gördüğümüz kaynaklardan bazılarını ifade edecek olursak;

Câhiz'in (ö. 255/869) Mu'tezile kelimcilerinden biri olması dolayısıyla *el-Beyân ve't-tebyîn*¹ eserinden, *et-Tebessur bi't-Ticare*,² *et-Tâc fî Ahbâri'l-Mülûk*³ ve *Kitâbu'l-Buhalâ (Cimriler Kitabı)*⁴ adlı eserlerinden de ayrıca istifade ettik.

Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin (ö. 310/922) *Târîhu'l Ümem ve'l-Mülûk*,⁵ Ya'kûbî'nin (ö. 292/905) *Târîhu'l-Ya'kûbî*,⁶ Mes'ûdî'nin (ö. 346/957) *Mürûcû'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*⁷ ile *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf*⁸ adlı eserleri, ilk dönem İslâm tarihi kaynakları arasında yer almaktadır. Her üç önemli İslâm tarihçisi, Kâdir-Billâh döneminden önce yaşadığı için, daha çok bu eserlerden Kâdir-Billâh döneminden önceki Abbâsî siyasi tarihi konularında yararlandık.

İstahrî (ö. 340/951-952'den sonra) tarafından kaleme alınan *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*⁹ adlı eserde Müslümanların yaşadığı yerler, coğrafi özellikleri, iklimi, sosyal ve ekonomik hayatları ele alınmaktadır. Kâdir-Billâh öncesi döneme ilişkin bilgi edinmek amacıyla bu kaynaktan istifade ettik.

İbn Havkal'ın *Kitâbü Sûreti'l-Arz*¹⁰ adlı eserinden ve Ramazan Şeşen tarafından yapılan *10. Asırda İslâm Coğrafyası*¹¹ adlı Türkçe çevirisinden Deylem bölgesi ve Büveyhîlerin hâkim oldukları bölgelerdeki nüfusun etnik ve dini yapılarını aktarırken yararlandık. Bu eser, bir nevi seyahat kitabı özelliği taşımaktadır. 943 yılında çıkmış olduğu seyahatten 987 yılında

¹ Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî, *el-Beyân ve't-tebyîn*, nşr. Abdüsselâm M. Harun (Kahire: Matbaâtü'l-Hancı, 1975).

² Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî, *et-Tebessur bi't-Ticare* (Beyrut: y.y., 1983).

³ Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî, *et-Tâc fî Ahbâri'l-Mülûk*, thk. Fevzi Halil Atevî (Beyrut: y.y., 1870).

⁴ Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî, *Kitâbu'l-Buhalâ (Cimriler Kitabı)*, çev. Yahya Atak (İstanbul: Şule Yayınları, 1999).

⁵ Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu't-Taberî: Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk* (Beyrut: Târîhu'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987).

⁶ Ebû'l-Abbas Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshak b. Cafer b. Vehb b. Vâzih el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, nşr. Abdülemir Mühennâ (Beyrut: y.y., 1960).

⁷ Ebu'l-Hasen Ali b. el-Hüseyn b. Ali el-Mesûdî, *Mürûcû'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Kahire: y.y., 1964-1965).

⁸ Ebu'l-Hasen Ali b. el-Hüseyn b. Ali el-Mesûdî, *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Bilge Yayınları, 2018).

⁹ Ebû İshak İbrahim b. Muhammed el-İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, thk. Michael Jan de Goeje (Leiden: 1927).

¹⁰ Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Ali en-Nasibî el-Bağdâdî, *Kitâbu Sûreti'l-Arz*, nşr. Johannes Heindrik Kramers (Leiden: 1938/1939).

¹¹ Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Ali en-Nasibî el-Bağdâdî, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2014).

döndüğü ve eserini bu dönemde tamamladığı öngörüldüğünden inceleme konumuz olan Halife Kâdir-Billâh'ın çağdaşı sayılır.

Ebû İshak es-Sâbî (ö. 384/994), Harranlı Sâbiîlerden olup önemli kâtip ve tarihçilerdendir. Büveyhî Emiri Muizzüddeve'nin veziri olan Mühellebî tarafından kâtipliğe getirilmiştir. Büveyhî emirlerinden Adüdüddeve'nin "Tâcü'l-mille" lakabına nisbetle *Kitâbü't-Tâci* adını verdiği *Kitâbü'l-Münteza mine'l-cüzi'l-evvel mine'l-kitâbü'l-ma'rûf bi't-Tâci fî Ahbâri'-Devleti'd-Deylemiyye*,¹² adlı eserin sadece 22 varaklık bir bölümü günümüze gelmiştir. Bu eserden, Deylemlilerin dini inançları ile ilgili bilgilerden yararlandık. Bir diğer önemli eseri, *el-Muhtâr min Resâili's-Sâbî*¹³ adlı kaynaktan ise; İzzüddeve, Adüddüddeve, Muizzüddeve, Tâi'-Lillah, Mut'i-Lillah tarafından yazdırılıp gönderilen mektuplar ve muhteviyatı konularından yararlandık.

Makdisî veya Mukaddesî'nin (ö. 390/1000) *Kitâbü Ahsen'üt-Tekâsim fî Marifeti'l-Ekâlim*¹⁴ adlı eserinden bölge isimleri ve coğrafi sınırlar ile Büveyhîler dönemine dair konulardan yararlandık. Eserin Ahsen Batur tarafından yapılan *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Tekâsim)*¹⁵ adlı Türkçe çevirisinden de istifade ettik.

İbn Miskeveyh'in (ö. 421/1030) *Tecâribü'l-ümem ve Te'âkibü'l-Himem*¹⁶ adlı eserinde; Kâdir-Billâh'ın hilâfete geliş süreci, 382/991 yılında halife oluşundan başlayarak kronolojik sıraya göre o dönemde meydana gelen siyasi, askeri, iktisadi ve ictimâî olaylar, orijinal bilgilerle ayrıntılı bir şekilde belirtilmektedir. Bu eserden konumuzla ilişkili bölümlerden yararlandık. Bu eseri önemli kılan hususların başında İbn Miskeveyh'in uzun bir süre Büveyhî sarayında hizmet etmiş olması ve Halife Kâdir-Billâh'ın da çağdaşı olarak hemen hemen aynı tarihte vefât etmiş olması gelmektedir.

Hilâl b. Muhassin (ö. 448/1056), Bağdat'ta 970 yılında doğmuş Büveyhî tarihçisidir. Bahâüddeve'nin vezirlerinden Fahrülmülk Ebû Galib tarafından Divân-ı İnşâ'nın başına getirilmiştir. Kaleme aldığı *Rüsûmü Dârü'l-Hilafe*¹⁷ adlı eserinden; Abbâsî Devleti'nin idari yapısı, resmi yazışmalar ve bürokratik işleyiş konularından, *Kitâbü't-Tarih*¹⁸ adlı eserinden

¹² Ebû İshak İbrahim b. Hilal es-Sâbî el-Harrânî, "Kitâbü'l-Münteza Mine'l-Cüzi'l-evvel Mine'l-Kitâbü'l-Marûf bi't-Tâci fî Ahbâri'-Devleti'd-Deylemiyye" *Ahbârü Eimmeti'z-Zeydiyye fî Taberistan ve Deylemân ve Cilân içinde*, nşr. Wilferd Madelung (Beyrut: y.y., 1987).

¹³ Ebû İshak İbrahim b. Hilal es-Sâbî el-Harrânî, *el-Muhtâr min Resâili's-Sâbî* (Beabda-Lübnan: y.y., 1898).

¹⁴ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ el-Makdisî, *Kitâbü Ahsen'üt-Tekâsim fî Marifeti'l-Ekâlim*, nşr. Michael Jan de Goeje (Leiden: Brill E.J., 1889).

¹⁵ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ el-Makdisî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Tekâsim)*, çev. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yayınları, 2015).

¹⁶ Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kub b. Miskeveyh el-Hâzin, *Tecâribü'l-ümem ve Te'âkibü'l-Himem*, nşr. H. Frederick Amedroz - S. Margoliouth (Kahire: y.y., 1332-1333/ 1914-1915).

¹⁷ Hilâl b. el-Muhassin es-Sâbî, Ebû'l Hasan (Hüseyn) Hilâl b. Muhassin b. İbrahim el Harrânî, *Rüsûmü Dârü'l-Hilafe*, thk. Mihail Avvâd (Bağdat: y.y., 1383/1964).

¹⁸ Ebû'l Hasan (Hüseyn) Hilâl b. Muhassin b. İbrahim b. Hilal es-Sâbî el Harrânî, *Kitâbü't-Tarih (Zeylû Tecâribü'l-Ümem İçinde)* der. Amedroz - Margoliouth, (Kahire: Kitaphane-i Meclis-i Sinâ, 1337/1919).

ise; Bahâüddeve döneminin (389-393/999-1003) dört yıllık bölümü olaylarından bahsederken istifade ettik.

Mâverdî'nin (ö. 450/1058) *el-Ahkâmü's-Sultâniyye ve'l-Vilâyâtü'd-Dîniyye*¹⁹ adlı eserinden; hem yerel hem de merkezi devlet teşkilatının Ehl-i Sünnet perspektifinde nasıl oluşması ve nasıl yönetilmesi gerektiğini ifade eden, siyaset sahasına yönelik tavsiyeler içeren konulardan yararlandık. Aynı zamanda bu eserin Ali Şafak tarafından yapılan *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*²⁰ adlı Türkçe tercümesinden de istifade ettik. Yine *er-Rûbete fî talebi'l-hisbe*²¹ adlı eserinden hisbe teşkilatı ile ilgili bilgilerden, Şafiî fıkına dair önemli kaynaklardan olan *el-Hâvi'l-Kebîr*²² adlı eserinden ise kazâ ve kadılar ile ilgili konulardan yararlandık. Mâverdî, siyaset ve ahlak nazariyeleri ile tanınan önemli bir Şafiî fakihi olup Kâdir-Billâh ve bilhassa oğlu Kâim-Biemrillah döneminde Büveyhî sarayında diplomatik görevler üstlenmiş önemli bir şahsiyettir.

Bîrûnî (ö. 453/1061 [?]), *el-Âsâru'l-Bâkiye ani'l-Kurûni'l-Hâliye*²³ adlı eserinde çeşitli milletlerin takvimine, İran kültürüne, Yahudi ve Hristiyanların dini inanç, adet ve uygulamalarına, Zülkarneyn, Ye'cûc ve Me'cûc ile yalancı Peygamberler hakkındaki bilgilere yer vermiştir. Sosyal yapı konusunu işlerken bu kaynaktan yararlandık.

Hatib el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) 14 ciltten oluşan *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-Selâm*²⁴ adlı eserinde; Bağdat şehrinin kuruluşu, topoğrafyası, yaşadığı dönemdeki önemli olaylar ve Bağdat'a yolu düşen 7831 âlim ve önemli şahsiyetlerin hayatı hakkında bilgiler yer alır. Kâdir-Billâh'ın hayatına, halifeliğine dair de önemli bilgiler verir. Kâdir-Billâh'ın çağdaşı olması hasebiyle verdiği bilgiler önem arz etmektedir.

Rûzrâverî'nin (ö. 488/1095), İbn Miskeveyh'in "Tecâribü'l-ümem ve Te'âkibü'l-Himem" adlı eserine zeyl olarak yazdığı *Zeylû Kitâbi Tecâribü'l-Ümem*²⁵ adlı eserinde; Abbâsî halifelerinden Tâi'-Lillah ve Kâdir-Billâh dönemleri ile hicri 369-389 (980-999) yılları arasında meydana gelen olaylar, Büveyhî emirlerinin faaliyetleri, Bizans ve Fâtımîler hakkında önemli bilgiler yer almaktadır. Döneme tanıklık etmesi ve Kâdir-Billâh'ın oğlu Kâim-Biemrillah döneminde bürokraside görev alması ve Müktedî-Biemrillah tarafından da

¹⁹ Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habib el-Basrî el-Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye ve'l-vilâyâtü'd-dîniyye*, thk. Nebil Abdürrahman Hayyâvî (Beyrut: Dârü'l-Erkam, 1985).

²⁰ Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habib el-Basrî el-Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, çev. Ali Şafak, *İslâm'da Devlet ve Hilafet Hukuku* (İstanbul: Bedir Yayınları, 2021).

²¹ Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habib el-Basrî el-Mâverdî, *er-Rûbete fî talebi'l-hisbe*, thk. Ahmed Câbir Bedrân (Kahire: Dârü'r-Risale, 1423/2002).

²² Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habib el-Basrî el-Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebîr*, nşr. Ali M. Muavvaz - Adil Ahmed Abdülmecid (Beyrut: y.y., 1414/1994).

²³ Ebü'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî, *el-Âsâru'l-Bâkiye ani'l-Kurûni'l-Hâliye*, nşr. C. Eduard Sachau (Leipzig: y.y., 1923).

²⁴ Ebü Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-Selâm* (Medine: el-Mektebetü's-Selefiyye, t.y.).

²⁵ Ebü Şücâ Zahîrüddin Muhammed b. Hüsyn b. Muhammed (Abdillah) er-Rûzrâverî, *Zeylû Kitâbi Tecâribü'l-Ümem*, nşr. Henry F.Amedroz ve David S. Margoliouth (Kahire: Şeriketü't-temeddini's-Sinâiyye, 1334/1916).

471/1078-79 yılında vezirlik görevine getirilmesi dolayısıyla aktardığı bilgiler önem arz etmektedir.

Hemedânî'nin (ö. 521/1127) *Tekmiletü Târihü't-Taberî*²⁶ adlı eserinden 295-367/908-977 yılları arası olayları ile ilgili bölümünden istifade ettik.

İbnü'l-İmrânî'nin (ö. 580/1184) *el-İnbâ fî Târihi'l-Hulefa*²⁷ adlı eserinden, Kâdir-Billâh'ın halife oluşu ve dönemindeki bazı önemli olaylar ile önemli kişilerin özelliklerinden istifade ettik

İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*²⁸ adlı eseri en çok istifade ettiğimiz kaynakların başında gelmektedir. Hicretten başlayarak olayları ve önemli şahsiyetlerin vefatlarını kronolojik bir sıraya göre aktardığından önemlidir. Kâdir-Billâh dönemi ve kaleme aldığı Kâdirî Akidesi'nin de yer aldığı 15. cilt, temel kaynaklarımızdan olmuştur.

Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 626/1229), *Mu'cemü'l-Büldân*²⁹ adlı eseri, alfabetik olarak düzenlenmiş coğrafi ansiklopedi niteliğinde olması dolayısıyla da yer isimlerinin tesbiti konusunda istifade ettiğimiz kaynaklardan birisidir. Eserde coğrafi unsurlarla birlikte dönemin tarihi, edebi, sosyo-kültürel yanları da verilmektedir.

İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233), *el-Kâmil fî't-Târih*³⁰ adlı eseri en çok yararlandığımız kaynaklardan bir diğeridir. Bu eser, olayları yaratılıştan başlatıp 628/1233 yılına kadar kronolojik sıraya göre aktaran önemli bir kaynaktır. Kâdir-Billâh dönemi olayları ve Şii-Sünnî ilişkilerine dair önemli bilgiler vermektedir.

İbn Hallikan'ın (ö. 681/1282) *Vefeyâtü'l-Ayân ve Enbâ'ü Ebnâ'iz-Zaman*³¹ adlı eseri; büyük bir biyografi kitabı olup kendi dönemine kadar yetişen önemli şahsiyetlerin hayatları hakkında kısa bilgiler vermektedir.

Ebü'l-Fidâ'nın (ö. 732/1331), *el-Muhtasar fî ahhbâri'l-beşer*³² adlı eseri, yaratılıştan başlayarak 729/1329 yılına kadar meydana gelen olayları kronolojik olarak vermektedir. Bundan dolayı da bu kaynaktan da yararlandık.

²⁶ Ebu'l-Hasan Muhammed b. Abdülmelik b. İbrahim el-Hemedânî, *Tekmiletü Târihü't-Taberî (Târihü'l-Ümem ve'l-Mülûk, XI. İçinde)*, nşr. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim (Beyrut: t.y.).

²⁷ Muhammed b. Ali Muhammed el-İmrânî, *el-İnbâ fî Târihi'l-Hulefa*, thk. Kâsım es-Sâmerrâî (Kahire: Dârü'l-âfâkü'l-ârabîyye, 1421/2001).

²⁸ Ebu'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ - Mustafa Abdulkadir Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1992).

²⁹ Ebü Abdillâh Şihâbüddîn Yâkut b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî, *Mu'cemü'l-Büldân* (Beyrut: Dâru Sâdr, 1977).

³⁰ Ebü'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-Kâmil fî't-Târih*, thk. Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1407/1987).

³¹ Ebu'l-Abbas Şemsuddin Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermeki el-İrbilî, *Vefeyâtü'l-Ayân ve Enbâ'ü Ebnâ'iz-Zaman*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdr, 1977).

Nüveyrî (ö. 733/1333) *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb*³³ adlı eserinde; öncelikle Peygamberlerin hayatını anlattıktan sonra Hint, Çin, Türk devletleri, Mısır'da kurulan devletler, Hz. Peygamber, Hulefâ-i Râşidîn, Emevîler, Abbâsîler, Endülüs Emevîleri, Gazneliler ve Fatımîler gibi diğer önemli devletlerden de bahsederek 731/1333 yılı Memlûklülere kadar olayları geniş bir şekilde aktarmış, son cildi Yemen'e tahsis etmiştir.

Zehebî'nin (ö. 748/1348) *Târihu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâir ve'l-A'lâm*³⁴ adlı eseri, hicri 1. (m. 622) yıldan başlayıp 700 (m. 1300) yılına kadar olayları onar yıllık tabakalara ayırarak kronolojik sıraya göre aktaran önemli bir eserdir. Yine kaleme aldığı *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*³⁵ adlı eserinde 7000 kadar önemli şahsiyetin biyografisinin yer aldığı kaynak eserden de istifade ettik.

Safedî'nin (ö. 764/1363) 14 bin biyografiye yer verdiği *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*³⁶ adlı eserinde din, devlet ve önemli kişilerin bilgileri yer almaktadır. Bu kapsamda bu kaynaktan istifade ettik.

İbn Kesîr (ö. 774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*³⁷ adlı eseri de en çok yararlandığımız kaynakların başında gelmektedir. Eser, kâinatın yaratılışından başlayıp 767/1365-66 yılına kadar olayları kronolojik sıraya göre aktarır.

İbn Haldûn'un (ö. 808/1406) *Târihu İbn Haldûn*³⁸ adlı eseri; üç kitap olup toplam yedi ciltten oluşmaktadır. I. cildi mukaddime olarak adlandırılmış, II. ciltten V. cilde kadar olan ikinci kitabı, hilkatten başlayıp 1396 yılına kadar milletlerin tarihi hakkında bilgi vermektedir. VI. ve VII. cildi ise Berberilerin ve Zenâtîlerin tarihi hakkında bilgi verir.

Kalkaşendî'nin (ö. 821/1418) *Meâsirü'l-İnâfe fî Me'âlimi'l-Hilâfe*³⁹ adlı eseri ile *Subhu'l-A'sâ fî Sinâ'ati'l-İnşâ*⁴⁰ adlı eserinden Kâdir-Billâh ve dönemine ilişkin bilgilerden yararlandık.

³² Ebü'l-Fidâ el-Melikü'l-Müeyyed İmâmüddin İsmail b. Ali b. Mahmud el-Eyyûbî, *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*, thk. Mahmud Deyyûb (Beyrut: y.y., 1997).

³³ Ebu'l-Abbas Şihâbüddin Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb*, nşr. Müfid Kumeyha (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004).

³⁴ Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâir ve'l-A'lâm*, nşr. Ömer Abdüsselam Tedmûrî (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-Arâbî, 1990).

³⁵ Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, nşr. Şuayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1985).

³⁶ Ebü's-Safâ Salâhüddin Halil b. İzziddin Ayberg b. Abdillâh es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, nşr. Ahmed. b. Arnaût - Türkî Mustafa (Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 2000).

³⁷ Ebü'l-Fidâ İmâdüddin İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Mısır: Hicr, 1419/1998).

³⁸ Ebü Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed b. Muhammed Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî, *Târihu İbn Haldûn*, nşr. Şehhâde-Süheyl Zekkar (Beyrut: Dârü'fikr, 2001).

³⁹ Ebu'l-Abbas Şihâbüddin Ahmed b. Ali el-Kalkaşendî, *Meâsirü'l-İnâfe fî Me'âlimi'l-Hilâfe*, thk. Abdü's-settâr Ahmed Ferrâc (Beyrut: y.y., 1980).

⁴⁰ Ebu'l-Abbas Şihâbüddin Ahmed b. Ali el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ fî Sinâ'ati'l-İnşâ*, nşr. Muhammed Abdürresul İbrahim (Kahire: Dârü'l-Kütübü'l-Mısırye, 1922).

Makrîzî'nin (ö. 845/1442) *el-Hitatü'l-Makrîziyye*,⁴¹ *İtti'azü'l-Hünefâ bi Ahbâri'l-eimmeti'l-Fatîmiyyine'l-Hülefâ*,⁴² *es-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*⁴³ ve *İğâsetü'l-Ummе bi Keşfi'l-Ğumme*⁴⁴ adlı eserlerinden konumuzla ilgili bölümlerinden istifade ettik.

Suyûtî'nin (ö. 911/1505) *Târihu'l-Hulefâ*⁴⁵ adlı eserinde; Halife Hz. Ebû Bekir'den başlayarak Mısır Abbâsîlerinden Mütevekkil Alellah'a (ö. 903/1497) kadar halifelerin hayatları hakkında kronolojik olarak kısa bilgiler yer almaktadır. Biz bu eserin Onur Özatağ tarafından yapılan çevirisinden yararlandık.

Yukarıdaki kaynakların dışında ayrıca; İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) *el-İmâme ve's-Siyâse*,⁴⁶ Nevbahtî'nin (ö. 310/922 [?]) *Fırakü's-Şîa*,⁴⁷ Eş'ârî'nin (ö. 324/935-36) *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*,⁴⁸ Abdülkahir el-Bağdâdî'nin *el-Fark Beyne'l-Fırâk*,⁴⁹ Şehristânî'nin (ö. 548/1153) *el-Milel ve'n-Nihal*,⁵⁰ İbnü's-Salah eş-Şehrezûrî'nin (ö. 643/1245) *Tabakâtü'l-Fukahâi's-Şâfiyye*⁵¹ adlı eserlerinden erken dönemde Ali oğullarında yaşanan ayrılıklar, Şî mezhebi ekollerinin oluşumu ve gelişimi hakkında istifade ettik. Tenûhî (ö. 384/994), *Nişvârü'l-Muhâdara ve Ahbâru'l-Müzâkere*⁵² adlı eserinde üst sınıf devlet adamlarının hikayelerini konu almış, 359/970'te kadılıktan azledilip Bağdat'a döndüğünde eserini yazmaya başlamış ve 380/990'da 4 bölümünü ancak tamamlayabilmiştir. Bu eserden Büveyhîlerin Bağdat hâkimiyetleri döneminden yararlanılmıştır. Beyhakî'nin (ö. 470/1077) *"Târihu'l-Beyhakî"*⁵³

⁴¹ Ebû Muhammed (Ebu'l-Abbas) Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdilkadir b. Muhammed el-Makrîzî, *el-Hitatü'l-Makrîziyye (el-Mevâiz ve el-'itibar bi Zikr el-Hitât ve'l-Âsâr)*, thk. Muhammed Zeynuhum - Medîha eş-Şerkâvî (Kahire: Mektebe Mednûlâ, 1998).

⁴² Ebû Muhammed (Ebû'l-Abbas) Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdilkadir b. Muhammed el-Makrîzî, *İtti'azü'l-Hünefâ bi-Ahbâri'l-e'immeti'l-Fatîmiyyine'l-Hülefâ*, thk. Cemalettin eş-Şeyyâl 1. Cilt (Kahire: 1387/1967); Makrîzî, *İtti'azü'l-Hünefâ bi-Ahbâri'l-e'immeti'l-Fatîmiyyine'l-Hülefâ*, thk. Muhammed Hilmi Muhammed Ahmed 2. Cilt (Kahire: Meclisü'l-Âlâ li's-Şu'ûnî'l-İslâmiyye 1416/1996).

⁴³ Ebû Muhammed (Ebû'l-Abbas) Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdilkadir b. Muhammed el-Makrîzî, *es-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*, nşr. Muhammed Abdulkadir Ata (Beyrut: Dârü'l-Kütübül İlmiyye, 1997).

⁴⁴ Ebû Muhammed (Ebû'l-Abbas) Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdilkadir b. Muhammed el-Makrîzî, *İğâsetü'l-Ummе bi Keşfi'l-Ğumme*, thk. M.Mustafa Ziyade - Cemalettin Muhammed eş-Şeyyâl (Kahire: y.y., 1940).

⁴⁵ Ebû'l-Fazl Celalüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şafîî, *Târihu'l-Hulefâ (Halifeler Tarihi)*, çev. Onur Özatağ (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2015).

⁴⁶ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî, *el-İmâme ve's-Siyâse*, thk. Ali Şîri (Beyrut: Dârü'l-Edvâ, 1990).

⁴⁷ Ebû Muhammed el-Hasen b. Musa b. el-Hasen b. Muhammed el-Bağdâdî en-Nevbahtî, *Fırakü's-Şîa*, nşr. Helmut Ritter (İstanbul: y.y., 1931).

⁴⁸ Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail b. Ebî Bişr İshak b. Salim el-Eş'arî el-Basrî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, nşr. Helmut Ritter (İstanbul: Matba'atü'd-Devlet, 1929).

⁴⁹ Ebû Mansur Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırâk*, nşr. Muhammed Bedr (Kahire: y.y., 1328/1910).

⁵⁰ Ebû'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerim b. Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. Abdülemir Ali Mehna - Ali Hasan Faur (Beyrut: Dârü'l-Kütübül-İlmiyye, 1996).

⁵¹ Ebû Amr Takıyyüddîn Osman b. Salâhiddîn Abdurrahman b. Musa eş-Şehrezûrî, *Tabakâtü'l-Fukahâi's-Şâfiyye*, nşr. Muhyiddin Ali Necib (Beyrut: y.y., 1413/1992).

⁵² Ebû Ali el-Muhassin b. Ali b. Muhammed el-Kâdî et-Tenûhî, *Nişvârü'l-muhadara ve ahbâru'l-müzâkere*, nşr. Abbûd eş-Şâlcî (Beyrut: y.y., 1391-1393/1971-1973).

⁵³ Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî, *Târihu'l-Beyhakî*, thk. Yahya Haşşab - Sadık Neşat (Beyrut: Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1982).

adlı eserinden Gazneli-Fâtımî-Abbâsî üçgenindeki hilafet mücadelelerinden istifade ettik. Sıbt İbnü'l-Cezvî'nin (ö. 654/1256), *Mi'râtü'z-zaman fî Târihi'l-Âyân*⁵⁴ adlı eserinden Büveyhî dönemi emirleri hakkında yararlandık. İbn Ebî Usaybia'nın (ö. 668/1270) *Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâtü'l-Etîbba*⁵⁵ adlı eserinden tıp ve hastaneler ile ilgili bilgilerden istifade ettik. Abdülaziz Dûrî'nin *Mukaddime fî't-Târihi'l-İktisâdî el-Arabî*,⁵⁶ *Târihü'l-Irak el-İktisâdî fî'l-Karnî'r-Râbii'l-Hicrî*,⁵⁷ *el-Asru'l-Abbâsiyyu'l-Evvel: Dirâset fî Târihi's-Siyasi ve'l-İdarî ve'l-Malî*,⁵⁸ adlı eserlerinden Abbâsî dönemi iktisadi yapı ve tarım politikalarından yararlandık. Hassan Müneymine'nin, *Tarihü'd-Devleti'l-Büveyhiyye es-Siyasi ve'l-İktisadi ve'l-İçtimai ve's-Sekâfi: Mukâtâtü Faris*⁵⁹ adlı eserinden ve aynı eserin *Büveyhîler Devleti Tarihi*⁶⁰ adlı Tarık Akarsu tarafından yapılan Türkçe tercümesinden konumuzla ilgili bölümlerden istifade ettik. Bununla birlikte Bernard Lewis'in, *Tarihte Araplar*,⁶¹ Marshall G. S. Hodgson'un *İslâm'ın Serüveni*,⁶² Mafizullah Kabir'in *The Relation of the Buwayhid Amirs with the Abbâsîd Caliphs*,⁶³ *The Relation of the Buwayhids with the Fatimids*,⁶⁴ "Adminstration of Justice During the Buwayhid's Period (A.D 946-1055)"⁶⁵ ve *The Buwayhid Dynasty of Baghdad (334-447/946-1055)*,⁶⁶ Sir William Muir'in *The Caliphate: Its Rise, Decline and Fall, from Original Sources*,⁶⁷ John J. Donohue'nin *The Buwayhid Dynasty in Iraq 334 H./945 to 403 H./1012*,⁶⁸ Cilifford Edmund Bosworth'un *Military Organisation under the Buyids of Persia and Iraq*,⁶⁹ Patrick Scharfe'nin, *Portrayals of the Later Abbâsîd Calips: The Role of the Caliphate in Buyid and Saljûq-era Chronicles, 936-1180*,⁷⁰ Shainool Jiwa'nın, *The Baghdad Manifesto (402/1011): A Re-*

⁵⁴ Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yusuf b. Kızıoğlu et-Türkî el-Avnî el-Bağdâdî, *Mi'râtü'z-zaman fî Târihi'l-Âyân*, nşr. Muhammed Enes el - Hasan-Kamil Muhammed el-Herrat (Dımaşk: Dârü'r-Risâleti'l-Alemiyye, 2013).

⁵⁵ Ebü'l-Abbâs Muvaffaküddîn Ahmed b. el-Kasım, *Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâtü'l-Etîbba*, nşr. Nizar Rida (Beyrut: y.y., 1965).

⁵⁶ Abdülaziz Dûrî, *Mukaddime fî't-Târihi'l-İktisâdî el-Arabî* (Beyrut:1969).

⁵⁷ Abdülaziz Dûrî, *Târihu'l-Irak el-İktisâdî fî'l-Karnî'r-Râbii'l-Hicrî* (Beyrut:1974).

⁵⁸ Abdülaziz Dûrî, *el-Asru'l-Abbâsiyyu'l-Evvel: Dirâset fî Târihi's-Siyasi ve'l-İdarî ve'l-Malî* (Beyrut: Dârü't-Talîa, 1997).

⁵⁹ Hassan Müneymine, *Tarihü'd-Devleti'l-Büveyhiyye es-Siyasi ve'l-İktisadi ve'l-İçtimai ve's-Sekâfi: Mukâtâtü Faris H.334-447/M.945-1055* (Beyrut: Dârü'l-Camia, 1987).

⁶⁰ Hassan Müneymine, *Büveyhîler Devleti Tarihi*, çev. Tarık Akarsu (İstanbul: Selenge Yayınları, 2021).

⁶¹ Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, çev. Hakkı Dursun Yıldız (İstanbul: Anka Yayınları, 2003).

⁶² Marshall G. S. Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, çev. Alp Eker vd. (İstanbul: İz Yayıncılık, 1995).

⁶³ Mafizullah Kabir, "The Relation of the Buwayhid Amirs with the Abbasid Caliphs", *Journal of Pakistan Historical Society* 2/3 (1954), 228-243.

⁶⁴ Mafizullah Kabir, *The Relation of the Buwayhids with the Fatimids* (Indo-Iranica: 1955), 28-33.

⁶⁵ Mafizullah Kabir, "Adminstration of Justice During the Buwayhid's Period (A.D 946-1055)", *IC* 34 (1960), 14-21.

⁶⁶ Mafizullah Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad (334-447/946-1055)* (Calcutta: Iran Society, 1964).

⁶⁷ Sir William Muir, *The Caliphate: Its Rise, Decline and Fall, from Original Sources* (Londra: Smith Elder, 1898).

⁶⁸ John J. Donohue, *The Buwayhid Dynasty in Iraq 334 H./945 to 403 H./1012: Shaping Institutions for the Future* (Leiden: Koninklijke Brill NV, 2003).

⁶⁹ Cilifford Edmund Bosworth, "Military Organisation under the Buyids of Persia and Iraq" *Oriens* 18/19 (1965/1966).

⁷⁰ Patrick Scharfe, *Portrayals of the Later Abbasid Calips: The Role of the Caliphate in Buyid and Saljûq-era Chronicles 936-1180* (Ohio State University: Yüksek Lisans Tezi, 2010).

Examination of Fatimid-Abbâsîd Rivalry,⁷¹ eserleri, konumuza farklı bir bakış açısı getirmek için istifade ettiğimiz yabancı kaynaklar arasındadır.

Çalışmamızda Hakkı Dursun Yıldız'ın editörlüğünü yaptığı *Doğuştan Günümüze İslâm Tarihi*, yine editörlüğünü Mehmet Şeker'in yaptığı *İslâm Tarihi ve Medeniyeti Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı *İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı *Ansiklopedisi* ve *EI*² deki konumuzla ilgili maddelerden istifade ettik.

Kâdir-Billâh dönemi ve IV./X. yüzyıl gelişmeleri ile ilgili istifade ettiğimiz modern çalışmalar ise; Muhammed Manazir Ahsen'in *Abbâsîler Döneminde Sosyal Hayat*,⁷² İsmail Pırlanta'nın *Ortaçağ İslâm Dünyasında Şehir Eşkiyaları: Ayyarlar*,⁷³ Cihan Gençtürk'ün *İran Büveyhîleri (322-448/934-1056)*,⁷⁴ Ahmet Güner'in *Büveyhîler'den Adüdddevle ve Dönemi (338-372/949-983)*⁷⁵ ve *Büveyhîler Dönemi ve Çok Seslilik*,⁷⁶ Süleyman Genç'in *Halife el-Kâdir Döneminde Bağdat'ta Yaşanan Dini-Siyasi Hadiseler ve Onun Sünnî Siyaseti*⁷⁷ ve *H.V/M.XI. Asırda Ehl-i Sünnet'in Yeniden Yükselişi: Süreç, Kurum ve Şahsiyetler Üzerine Bir İnceleme*,⁷⁸ Khanoghlan Hacıyev'in *Irak Büveyhîlerinin Kuruluşu ve Muizzüdddevle Dönemi*,⁷⁹ İzzetullah Zeki'nin *Gazneli Mahmud'un Dini Siyaseti*,⁸⁰ Hatice Geçkin'in *Büveyhîler Döneminde Bağdad'da Şîlik*,⁸¹ Muhammed Asil Togel'in *Abbâsî Halifesi Kâdir-Billâh'ın Hayatı ve Şahsiyeti*,⁸² Bahattin Kök'ün *Gazneli Mahmud'la Abbâsî Halifesi el-Kadir Arasındaki İlişkiler*,⁸³ Mehmet Azimli'nin *Sünnî Hilafete Tahakküm Kurmuş Bir Şîf Hanedan: Büveyhîler*,⁸⁴ Muharrem Akoğlu'nun *Büveyhîlerin*

⁷¹ Shainool Jiwa, *The Baghdad Manifesto (402/1011): A Re-Examination of Fatimid-Abbasid Rivalry* (London: Islamic Publication, 2018).

⁷² Muhammed Manazir Ahsen, *Abbâsîler Döneminde Sosyal Hayat* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019).

⁷³ İsmail Pırlanta, *Orta Çağ İslâm Dünyasında Şehir Eşkiyaları: Ayyarlar* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2015).

⁷⁴ Cihan Gençtürk, *İran Büveyhîleri (322-448/934-1056)* (Ankara: Fenomen Yayınları, 2021).

⁷⁵ Ahmet Güner, *Büveyhîler'den Adüdddevle ve Dönemi (338-372/949-983)* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1992).

⁷⁶ Ahmet Güner, "Büveyhîler Dönemi ve Çok Seslilik", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (1999), 47-72.

⁷⁷ Süleyman Genç, "Halife el-Kâdir Döneminde Bağdat'ta Yaşanan Dini-Siyasi Hadiseler ve Onun Sünnî Siyaseti", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 2 (2004), 219-243.

⁷⁸ Süleyman Genç, "H.V/M.XI. Asırda Ehl-i Sünnet'in Yeniden Yükselişi: Süreç, Kurum ve Şahsiyetler Üzerine Bir İnceleme", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25 (2005), 271-330.

⁷⁹ Khanoghlan Hacıyev, *Irak Büveyhîlerinin Kuruluşu ve Muizzüdddevle Dönemi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012).

⁸⁰ İzzetullah Zeki, *Gazneli Mahmud'un Dini Siyaseti* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018).

⁸¹ Hatice Geçkin, *Büveyhîler Döneminde Bağdad'da Şîlik* (Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016).

⁸² Muhammed Asil Togel, *Abbâsî Halifesi Kâdir-Billâh'ın Hayatı ve Şahsiyeti* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

⁸³ Bahattin Kök, "Gazneli Mahmud'la Abbâsî Halifesi el-Kadir Arasındaki İlişkiler", *EKEV Akademi Dergisi* 1/2 (1998), 117-126.

⁸⁴ Mehmet Azimli, "Sünnî Hilafete Tahakküm Kurmuş Bir Şîf Hanedan: Büveyhîler", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2005), 19-32.

Mezhebî Eğilimleri/Politikaları Üzerine,⁸⁵ Zübeyr Bulut'un *Karşı Mihne Uygulamaları ve er-Risâletü'l-Kâdiriyye (Kâdirî İtikadı)*,⁸⁶ Nevzat Keleş'in *Büveyhîler Devrinde Bağdad'da Asayiş: Ayyârlar, Şâtırlar, Dâ'irler ve Hırsızlar*⁸⁷ adlı çalışmalardan konumuzu ilgilendiren bölümlerden yararlandık. Bunların dışında burada zikretmeyip kaynakçada belittiğimiz pek çok kaynaktan da istifade ettik.

⁸⁵ Muharrem Akoğlu, "Büveyhîlerin Mezhebî Eğilimleri/Politikaları Üzerine", *Bilimname* 17/2 (2009), 123-138.

⁸⁶ Zübeyr Bulut, "Karşı Mihne Uygulamaları ve er-Risâletü'l-Kâdiriyye (Kâdirî İtikadı)", *Kelam Araştırmaları Dergisi* 15/1 (2017), 75-110.

⁸⁷ Nevzat Keleş, "Büveyhîler Devrinde Bağdad'da Asayiş: Ayyârlar, Şâtırlar, Dâ'irler ve Hırsızlar", *Turkish Studies* 12/9 (2017), 55-88.

1. BÖLÜM

KÂDİR-BİLLÂH ÖNCESİ ABBÂSÎLER

Abbâsî Devleti; Hz. Hasan'ın, Muaviye'ye halifeliği devretmesi⁸⁸ sonucu kurulmuş olan Emevilerin (661-750) hâkimiyetinin sona ermesinden sonra, 750-1258 yılları arasında yaklaşık beş asır hüküm sürmüştür. Bu devlet; liderliğini İmam İbrahim'in⁸⁹ (ö. 132/749) yaptığı ve Horasan'da örgütlenen Ebû Müslim'in⁹⁰ ihtilal girişimi neticesinde iktidarın ele geçirilmesiyle kurulmuş ve Hz. Peygamber'in amcası Abbâs b. Abdulmuttalib b. Hâşim'e nisbetle de Abbâsîler adını almıştır.⁹¹

Abbâsîlerin, Emevi Devleti'ne yönelik gizli bir oluşum ve ihtilal hareketine girişmesinin temelinde; onların yönetim anlayışlarında cahiliye döneminde var olan ve Hz. Peygamber'in yok etmeye çalıştığı kabilecilik taassubunu ön planda tutmaları, özellikle Arap-Mevâlî⁹² ayrımı yapmaları, hanedan içi mücadeleler, dirâyet ve kâbiliyetten yoksun ve gayr-i İslâmî hayat tarzına sahip kişilerin son zamanlarda halifelîğe gelmesi, Peygamber torunu Hz. Hüseyin'i Kerbela'da⁹³ şehit etmeleri, Harre Vakası⁹⁴ ve Kâbe'nin yakılıp-yıkılması,

⁸⁸ Geniş bilgi için bkz. Ebu'l-Hasen Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Davud el-Belâzürî, *Ensâbü'l-Esrâf*, 3/268-269; Ebû Hatim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî el-Nusrî es-Sicistânî, *es-Sîretü'l-Nebeviyye ve Ahbârü'l-Hülefâ*, thk. Hafız Aziz Bey el-Kâdirî en-Nakşibendî (Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1973) 2/305; Mehmet Azimli, *Hasan ve Muaviye* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 35-77.

⁸⁹ Abbasi ihtilalinin düzenleyicilerinden olan Ebû İshak İbrahim b. Muhammed b. Ali b. Abdillâh b. el-Abbâs, Emevî halifesi II. Mervân tarafından Humeyme'de tutuklanmış ve 132/749 yılında ölmüştür. İbrahim el-İmam hakkında geniş bilgi için bkz. Ethem Ruhi Fiğlalı, "İbrahim el-İmam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/319-320.

⁹⁰ Bilgi için bkz. *Ahbârü'd-Devleti'l-Abbasiyye*, thk. Abdülaziz ed-Dûri - Abdülcebbar Muttalibî (Beyrut: 1971), 224-226; Richard Nelson Frye, "The Role of Abû Muslim in the Abbasid Revolt", *Moslem World* 37 (1947), 28-38; Hakkı Dursun Yıldız, "Ebû Müslim Horasanî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/197-199. Ayrıca bu konuda geniş bilgi için bkz. Ahmet Bilgiç, *Ebu Müslim Horasanî Hayatı ve Şahsiyeti* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998); Nadir Karakuş, *Bir İhtilalcinin Anatomisi: Ebû Müslim Horasanî* (İstanbul: Neva Yayınları, 2017).

⁹¹ Abbâsîler hakkında geniş bilgi için bkz. Muhammed Hilmi Ahmed, *el-Hilâfe ve'd-Devle fi'l-Asri'l-Abbâsî* (Kahire: y.y., 1978); Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları 1988), 1/31-48; Abdülaziz ed-Dûri, *Abbâsîler Tarihi* (İstanbul: Beka Yayınları, 2020); Adem Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi IV: Abbâsîler Dönemi* (İstanbul: Ensar Yayınevi, 2021).

⁹² Arap olmayan Müslüman halk için kullanılan tabirdir. Bilgi için bkz. İsmail Yiğit, "Mevâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/424-426; Ayrıca bkz. Adnan Demircan, *İslâm Tarihinin İlk Dönemlerinde Arap-Mevâlî İlişkisi* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2015); Mehmet Nadir Özdemir, "Abbâsîlerin İlk Yüzyılında Mevalî", *BEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (2019), 281-306.

⁹³ Irak'ta yer alan ve Hz. Hüseyin'in türbesinin bulunmasından dolayı Şiîlerce kutsal kabul edilen bir şehirdir. Yaşanan katliamla ilgili geniş bilgi için bkz. İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, 2/6-12; Ebû Hanife Ahmed b. Davud b. Venend ed-Dineverî, *Ahbârü't-Tivâl*, thk. Ömer Faruk et-Tebbah (Beyrut: ty.), 212; Mustafa Öz, "Kerbela", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/271-272; Hüseyin Algül, *Kerbela: Kanayan Bir Yara Gönül Sızlatan Bir Facia* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015).

⁹⁴ Medineliler ile Emevî kuvvetleri arasında 63/683 yılında gerçekleşen Abdullah b. Hanzala ve sekiz oğlu başta olmak üzere pek çok sahabînin öldüğü hazin bir olay. Geniş bilgi için bkz. İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, 1/228-229; Ömer b. Süleyman el-Ukaylî, "Vak'atü'l-Harre fi 'ahdi Yezid b. Muâviye", *Mecelletü Külliyyeti'l-Adâb* 13/1 (1986), 159-189; M. J. Kister, "The Battle of the Harra", *Studies in memory of Gaston Wiet*, ed. Myrriam Rosen Ayalom (Jerusalem: Institute of Asian and African Studies, Hebrew University of Jerusalem, 1977), 33-49; Mustafa

Sahabelerin önde gelenlerinin işkence görmesi hatta öldürülmeleri gibi tüm Müslümanları derinden etkileyen olayların meydana gelmesi yatmaktadır. Bu sebepler; iktidardan zaten memnun olmayan farklı etnik kesimlerin yönetime karşı olan kin ve nefretini daha da artırmış, gizli siyasi oluşumların içerisinde yer almalarına, bu oluşumlara destek olmalarına ve nihayetinde ihtilal hareketine kalkışmalarına sebep olmuştur. Dolayısıyla başarılı bir ihtilal hareketiyle Abbâsîlerin iktidarı devralmalarında, Emevi yönetiminin politika ve icraatlarından memnun olmayan Arap dışı etnik unsurların aktif rol aldığı gizli ve etkili bir propaganda ile teşkilâtlanan geniş halk desteğinin etkisi büyüktür.⁹⁵

Abbâsî ihtilal grubu; on iki nakîb⁹⁶ ve bunlara bağlı yetmişler meclisinin üyeleri olan dâî'lerden müteşekkil olup büyük bir gizlilik ile ihtilalin hazırlık safhasını yürütmüş ve başarıya ulaşmasını sağlamıştır.⁹⁷ İhtilalin lideri konumunda olan İmam İbrahim'in⁹⁸ (ö. 132/749) Emevilerce öldürülmesi⁹⁹ nedeniyle Ebû'l-Abbâs es-Seffah,¹⁰⁰ amcası Davud b. Ali ve kardeşi Mansur'un desteğini alarak Kûfe Camii'nde Cuma günü (12 Rebiulahir 132/28 Kasım 749) ilk Abbâsî halifesi olarak biat almış, minbere çıkarak hutbe okumuştur.¹⁰¹

Ebû'l-Abbâs es-Seffah, ihtilalin başından itibaren gerçek niyetlerini gizli tutarak "*er-Rızâ min âl-i Muhammed*" ifadesini,¹⁰² hareketin sloganı olarak kullanıp iktidara geldikten sonra okuduğu hutbede; "*Abbâsîler ile Iraklılar arasında menfaat birliği olduğunu ifade ederek*"

Sabri Küçükaşçı, "Harre Savaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları 1997), 16/245-247.

⁹⁵ Emevilerin yönetim anlayışı nedeniyle yıkılışı ve Abbâsî ihtilali hakkında geniş bilgi için bkz. Abdülaziz es-Seâlebî, *Sûkûtu'd-Devleti'l-Ümeviyye ve Kıyâmü'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, thk. Muhammed Hamâdî (Beyrut:1995); Öznur Özdemir, *Modern Dönem Batı Literatüründe Abbâsî İhtilali* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019); Ali Delice, "Emevi Devletin Yıkılış Nedenleri Üzerine Mülâhazalar", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1999), 299-320; Ali Aksu, *Emevi Devletin Yıkılışı* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2007), 171.

⁹⁶ Nakîb, bir cemaatin önderi, temsilcisi, bir topluluğun başkanı veya vekili anlamlarına gelir. Bu on iki nakîbin isimleri: 1. Süleyman b. Kesir el-Huzâî, 2. Mâlik b. el-Heysem el-Huzâî, 3. Talha b. Zureyk el-Huzâî, 4. Amr b. A'yan b. el-Huzâî, 5. İsa b. A'yan b. el-Huzâî, 6. Kahtabe b. Şebib et-Tâî, 7. Lâhiz b. Kureyz et-Temîmî, 8. Kâsım b. Mucâşî, 9. Halid b. İbrahim eş-Şeybânî, 10. Musa b. Kâ'b, 11. Şibl b. Tahmân el-Hanefî, 12. İmrân b. İbrahim şeklindedir. Nakîb ve tüm dâîlerin isimleri için bkz. Mehmet Dalkılıç, *Horasan'da İktidar Mücadeleleri (M.705-796)* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 255. Ayrıca konu ile ilgili bilgi için bkz. *Ahbârü'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, 216-218; Muhammed Hudarî Bek, *Muhadarâtü Târihü'l-Ümemi'l-İslâmiyye: ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, thk. eş-Şeyh Muhammed el-Osmânî (Beyrut: 1986) 21; Gülgün Uyar, "Nakîb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32/321.

⁹⁷ Yıldız, "Abbâsîler", 1/32.

⁹⁸ Abbâsî ihtilalinin düzenleyicilerinden olan Ebû İshak İbrahim b. Muhammed b. Ali b. Abdillâh b.el-Abbâs, Emevî halifesi II. Mervân tarafından Humeyme'de tutuklanmış ve 132/749 yılında ölmüştür. İbrahim el-İmam hakkında geniş bilgi için bkz. Ethem Ruhi Fiğlalı, "İbrahim el-İmam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/319-320.

⁹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 5/72.

¹⁰⁰ Ebû'l-Abbâs es-Seffah hakkında bilgi için bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Ebu'l-Abbâs es-Seffah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1988), 10/284; İbrahim Ceylan, *Abbâsî Halifesi Ebu'l-Abbâs es-Seffah Dönemi* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015); İlknur Apak, *İhtilalden İktidara Abbâsîler (Ebu'l-Abbâs es-Seffah Dönemi)* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019).

¹⁰¹ Karakuş, *Bir İhtilalcinin Anatomisi: Ebû Müslim Horasânî*, 175.

¹⁰² Bu slogan hakkında geniş bilgi için bkz. Mehmet Atalan, "Abbâsî Daveti Sürecinde er-Rızâ min Âl-i Muhammed Söylemi", *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 18/2 (2005), 183-191.

Şiflerin, dolayısıyla da Kûfelilerin kalbini kazanmayı amaçlamıştır.¹⁰³ Ebü'l-Abbas, her ne kadar biat almış olsa da başlangıçta İslâm coğrafyasının tüm kesimlerinde kendini kabul ettirememiştir. Çünkü son Emevi halifesi II. Mervan hala hayattaydı. Ebü'l-Abbas, bu ikiliği ortadan kaldırmak için amcası Abdullah b. Ali'yi, II. Mervân'ın üzerine göndermiş ve Musul'da Büyük Zâp Suyu'nda gerçekleşen savaşta son Emevi halifesi II. Mervan büyük bir yenilgiye uğramıştır. Sırasıyla Cezire, Şam, Filistin ve Yukarı Mısır'a kaçan II. Mervan, Bûsîr adı verilen yerde (132/750) öldürülmüştür.¹⁰⁴ Halife Mervan'ın ölümüyle Emevi hilâfeti son bulmuş, İslâm dünyasında beş asır hâkimiyetini devam ettirecek olan Abbâsîler ise resmen kurulmuştur.

Ebü'l-Abbas es-Seffah, kuruluşunu gerçekleştirdikleri yeni devlete ve sisteme politik destek sağlayabilmek için özellikle din adamlarına iyi davranarak kendi politikalarına destek olmalarını, en azından muhalif davranmamalarını isteyerek süreci yumuşak atlatmayı amaçlamıştır. Bu maksatla devrim esnasında kendilerine destekleri olan aşırı gruplardan uzak durmaya çalışmıştır. Ancak başlangıçta sürdürdükleri bu ılımlı politikalar, siyasi ikballerine zarar getireceği düşüncesiyle belli bir süre sonra, isyancı gruplara karşı baskı ve şiddete dönüşmüştür.¹⁰⁵

Abbâsîler, otoriteyi sağladıktan sonra kendilerini Emevilerden üstün görmeye başlamış, Hz. Peygamber'in amcasının soyundan gelme durumunu bir avantaj olarak değerlendirerek Emevilerin elde edemediği bir meşruluğa sahip olduklarını iddia etmişlerdir.¹⁰⁶ Hz. Peygamber'in vefat ederken amcası Abbas'ı varis olarak bıraktığı argümanı,¹⁰⁷ hilafet davaları için temel dayanak olarak öne sürmüşlerdir. Bu düşünceden hareketle ikinci Abbâsî halifesi Mansûr, Peygamber torunlarından oldukları gerekçesiyle halifelik iddiasında bulunan Ali oğullarından Muhammed b. Abdullah'a, '*Peygamber amcasının soyundan gelmenin üstünlüklerini ve hilafete daha layık olduğu*' tezini iletmıştır.¹⁰⁸ Abbâsîler iktidarı ele geçirdikten sonra yönetim politikalarında bu anlamda değişikliğe gitmiş; Hz. Peygamber'in ve

¹⁰³ Taberî, *Târîhü't-Taberî: Târîhü'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 7/325.

¹⁰⁴ Emevi halifesi II. Mervan'ın kaçı ve yakalanması hakkında bilgi için bkz. Dineverî, *Ahbârü't-Tivâl*, 336-338; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 5/69-71; Mahmut Şakir, *Hz. Adem'den Bugüne İslâm Tarihi*, çev. Ferit Aydın (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1995), 3/261-262-271-273; Nahide Bozkurt, *Abbâsîler* (Ankara: TDV Yayınları, 2018), 37; Carl Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018), 84-85.

¹⁰⁵ Faruk Omar, "Abbâsîlerin Siyasi Emellerinin Tarihi Kökleri", çev. Cem Zorlu, *Din ve Siyasal Söylem* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2006), 39.

¹⁰⁶ Fatma Eraslan, *Tuğrul Bey ve Dönemi Selçuklu-Abbasi İlişkileri* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 7.

¹⁰⁷ Abbas'a hitaben: "*Ey Abbas! Sen kıyamete kadar benim ümmetimden meliklerin babasıdır*" ve yine "*Ey Abbas! Nübüvvet ve mülk sizindir*" şeklindeki Hz. Peygamber'e atfedilen sözler, Abbâsîler tarafından bu argümanın delilleri olarak sunulmuştur. Bilgi için bkz. Ahmed b. Yusuf b. Ali b. el-Ezrak el-Fârikî, *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid (Kısmu'l-Artukiyyin)*, thk. Ahmed Savran (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1994), 47; Zehebî, *Siyeru A'lâmî'n-Nübelâ*, 2/93. Ayrıca Abbas ile ilgili tartışmalar için bkz. Mehmet Azimli, "Siyer Yazıcılığında Abbas Portresinin Oluşuma Abbasîlerin Etkisi", *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 1 (Ekim 2010-Mart 2011), 27-42.

¹⁰⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 5/152. Ayrıca bkz. Mehmet Azimli, *Halifelik Tarihine Giriş* (Konya: Çizgi Yayınları, 2016), 154.

hilafetin gerçek varislerinin kendileri oldukları gerekçesiyle ihtilal sürecinde birlikte hareket ettikleri ve desteklerini aldıkları Hz. Ali evladını yönetime dahil etmemişlerdir. Abbâsîler tarafından iktidardan dışlanan ve aldatılmışlık hissine kapılan Ali oğulları, mevcut yönetime muhalefet ederek siyasi mücadeleye girişmişlerdir.¹⁰⁹ Çünkü yeni sistem, onların beklediği gibi olmamış veya devrim esnasında atılan sloganların gereği yapılmamıştır. Aldatılmışlık duygusu ile siyasi hak olarak giriştikleri iktidar mücadelesi, devlet tarihi boyunca zaman zaman isyan hareketleri boyutuna geçerek Abbâsîleri bir hayli meşgul etmiştir. Bu duygunun sonucu olarak Hz. Hasan'ın soyundan gelen Muhammed b. Abdullah (en-Nefsü'z-Zekiyye) ve kardeşi İbrahim, halifelik iddiasıyla iktidara karşı isyan etmiş ancak her ikisi de siyasi tehdit olarak algılandığından birer yıl arayla idam edilmiştir.¹¹⁰

132/750 yılında kurulup Moğolların 652/1258 yılında Bağdat'ı işgali neticesinde son bulan Abbâsîler'in siyasi tarihini, genel kabule göre iki dönemde incelemek mümkündür.¹¹¹ Bunlar; halifelerin mutlak otoriteye sahip olduğu, kuruluş ve yükseliş dönemini içine alan ve "devletin altın çağı"¹¹² olarak nitelendirilen Halife Vasık Billah'ın (227-232/842-847) hilâfetinin sonuna kadar olan yaklaşık yüz yıllık dönem (132-232/750-847) ve halifelerin otoritelerini kaybettiği, gerileme ve dağılma sürecini içine alan son halife Mu'tasım Billah'ın (1258) Moğollar tarafından öldürülmesine kadar geçen yaklaşık dört yüz yıllık dönem (232-656/847-1258) olmak üzere iki bölümde değerlendirilebilir.¹¹³ Bu ikinci dönemi de bazı araştırmacılar, kendi içerisinde farklı isimlendirmeler ve dönemler halinde bazı küçük tarih değişiklikleri yaparak bölümlere ayırmıştır.¹¹⁴

Biz ise, Abbâsîlerin siyasi tarihini; *Muktedir Halifeler Dönemi* (750-847), *Türkler Dönemi* (847-945), *Büveyhîler Dönemi* (945-1055) ve *Selçuklular Dönemi ve Yıkılış* (1055-1258) şeklinde¹¹⁵ tasnifini uygun görerek çalışma konumuz olan Kâdir-Billâh'ın halife olduğu 381/991 yılına kadar Abbâsî siyasi tarihine kısaca değinmek istiyoruz.

¹⁰⁹ İhtilal öncesi ve sonrasında bu iki hanedan arasında yaşanan ilişki ve olaylar için bkz. Nihal Şahin, *Abbasi Devletinin Kuruluş Safahasında Abbasoğlu-Alioğlu İlişkileri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996).

¹¹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 5/163, 171; Mehmet Azimli, *Hz. Ali Neslinin İsyanları* (Konya: Çizgi Yayınları, 2017), 29-55; Yıldız, "Abbâsîler", 1/36.

¹¹¹ Tasnif için bkz. Mahmud Şâkir, *Tarihü'l-İslâmî* (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1991), 5/237; Mehmet Aykaç, *Abbasi Devleti'nin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Divanlar (132-232/750-847)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997), 9-10; Mahmut Kırkpınar, *Abbasi Halifesi Mütevekkil ve Dönemi: 232-247/847-861* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1996), 33.

¹¹² Aykaç, *Abbasi Devleti'nin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Divanlar (132-232/750-847)*, 9-10; Corci Zeydan, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, çev. Necdet Gök (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 1/141; Philip K. Hitti, *History of the Arabs* (Newyork: St. Martin's Press, 10. Baskı, 1970), 297.

¹¹³ Suyûtî, *Târihu'l-Hulefâ (Halifeler Tarihi)*, 266; Hüseyin Algül, *İslâm Tarihi* (İstanbul: Gonca Yayınevi, 1986), 3/230-231-339.

¹¹⁴ Bu değerlendirme ve tasnifler için bkz. Aykaç, *Abbasi Devleti'nin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Divanlar (132-232/750-847)*, 10; Mehmet Emin Şen, "Abbâsîlerde Türk Nüfuzu Döneminin Çöküşü ve Türklerin Akıbeti (232-447/945/1055)", *International Journal of Social Science* 5/6 (2012), 464; Suat Kaymak, *Abbasi Halifesi Kâim Biemrillah ve Dönemi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 18.

¹¹⁵ Son dönem olan Selçuklular Dönemi ve Yıkılış dışındaki diğer dönemler, ortalama yüz yılda bir değişmiştir.

1.1. Muktedir Halifeler Dönemi (750-847)

Abbâsî Devleti'nin '*Muktedir Halifeler Dönemi*' diye ifade edilen birinci dönemini; Ebü'l-Abbas ile başlatıp Mütevekkil-Alellah'ın 232/847'de hilafete geçişine kadar geçen yaklaşık 100 yılı kapsayan ve 9 halifenin görev yaptığı bir dönem olarak inceleyebiliriz. Bu dönemde devlet, kuruluşunu tamamlamış, hızlı bir şekilde gelişme ve yükseliş içerisine girmiştir. Devlet kısa zamanda siyasi, askeri, sosyal ve iktisadi alanlarda büyük bir kalkınma göstermiş; ilmi ve kültürel alanda önemli gelişmeler yaşamıştır.

Abbâsîlerin ilk halifesi Ebü'l-Abbas es-Seffah (132-136/750-754), halifeliği döneminde devletin kuruluşunu sağlamaya çalışmış, otoritesini sağlamlaştırmaya yönelik mücadele etmiştir. İhtilalin başarıya ulaşmasında büyük katkıları olan ve daha sonra vezir olarak da görevlendirilen Ebû Seleme el-Hallâl'i,¹¹⁶ siyasi geleceği için tehlikeli gördüğünden Ebû Müslim ile işbirliği yaparak öldürtmüştür.¹¹⁷ Yaklaşık dört yıl süren iktidarı döneminde; kuruluş aşamasında olan devleti temelinden sarsan, bekâ sorununa neden olacak güçlü bir muhalefetle karşılaşmamıştır. Çünkü bu kısa dönem, Abbâsî dâilerinin vaadlerine inanarak devletin kuruluşuna destek olan farklı grupların siyasi beklentileri nedeniyle toleranslı geçmiştir.¹¹⁸ Bu nedenle de iktidarına karşı ciddi isyanlar yaşanmamıştır. Yaşanan küçük çaplı isyan hareketleri de kardeşi Ebû Ca'fer Abdullah el-Mansur'un desteği ile büyük oranda bastırılmış¹¹⁹ ve Endülüs ile Kuzey Afrika'nın batı kısımları haricinde İslâm dünyasında halife olarak tanınmıştır.¹²⁰ Emevi Devleti'nin, II. Mervan'ın ölümüyle tarih sahnesinden çekilmesinden sonra Emevi hanedanından Abdurrahman b. Muâviye, es-Seffah döneminde Endülüs'e kaçmış ve burada Endülüs Emevi Devleti'ni kurmuştur.¹²¹

Ebü'l-Abbâs, 134/752 yılında siyasi otoritesini güçlendirmek ve tehlikelerden daha uzak olmak amacıyla başkent olarak Emevilerin kullandığı Şam yerine Irak'ı tercih etmiştir. Bu kapsamda hilafet merkezi olarak Irak'ta yer alan Fırat'ın doğusundaki Hâşimiye şehrini seçmiş, kısa bir müddet sonra da Enbar şehrine taşınmıştır.¹²² Ebü'l-Abbas, 136/754'te vefât edince veliaht tayin ettiği kardeşi Ebû Ca'fer el-Mansur (136-158/754-775), hilafete geçmiştir.¹²³

¹¹⁶ Ebû Seleme Hafs b. Süleymân el-Hallâl el-Hemdânî (ö. 132/750) Abbâsîlerin ilk veziridir. Geniş bilgi için bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Ebû Seleme el-Hallâl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/228-229.

¹¹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 5/81; Bozkurt, *Abbâsîler*, 51.

¹¹⁸ Cem Zorlu, "Abbasi Devletine Karşı İlk Silahlı Hareketler", *Marife* 1/1 (2001), 95-127.

¹¹⁹ Togel, *Abbâsî Halifesi Kâdir-Billâh'ın Hayatı ve Şahsiyeti*, 8.

¹²⁰ Yıldız, "Ebü'l-Abbas es-Seffah", 10/284.

¹²¹ Geniş bilgi için bkz. Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları* (Ankara: TDV Yayınları, 2016); Hakkı Dursun Yıldız, "Abdurrahman I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/147-150.

¹²² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 7/325; Bozkurt, *Abbâsîler*, 50; Yıldız, "Ebu'l-Abbas es-Seffâh", 10/284.

¹²³ Taberî, *Târihü't-Taberî: Târihü'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 4/375.

Ebû Ca'fer el-Mansur, hilafet merkezini Hâşimiye'ye geri taşımış, ancak buranın Şîîlerin ve sık sık ayaklanma çıkartan diğer Arap kabilelerinin yoğun olarak yaşadığı Kûfe'ye yakın olmasından dolayı hilafet merkezini; iklim, coğrafi, ekonomik ve askeri koşullar açısından daha uygun bir bölge olan Bağdat bölgesine taşımıştı.¹²⁴ Yapılan bu başkent değişikliği ile idarenin ağırlık merkezi, bir Akdeniz ülkesi olan Suriye'den, sulanabilen zengin bir vadi ve birçok önemli ticaret yollarının geçiş güzergâhındaki Irak'a geçmiş, böylece Bizans yerine İran'ın etkisi yoğunluk kazanmıştır.¹²⁵

İlk Abbâsî halifelerinin kendilerini meşrulaştırmak ve kabullendirmek adına genellikle seçtikleri yol, kurdukları bu yeni imparatorluk ideolojisini Farisî unsurların kaygılarını giderecek şekilde genişletmekti. Bu nedenle bir taraftan Şîî ve Sünnî grupları memnun etmek için Hz. Muhammed'in soyundan geldiklerini ifade ederken diğer taraftan Babillilerden Sâsânîlere kadar Irak ve İran'daki eski imparatorlukların varisleri olduklarını iddia etmişlerdir.¹²⁶ Söz konusu bu politikayı en iyi uygulayanlardan biri de Halife Mansur olmuştur. Onun bu politik girişimlerinden en önemlisi, hiç şüphesiz Bağdat şehrinin kurulması ve başkent olarak tayin edilmesi olmuştur.

Mansûr, halifeliğinin ilk yıllarında otoriteyi sağlama adına kendisine itaat etmeyen ve isyan çıkaran amcası Abdullah b. Ali üzerine, Ebû Müslim'i (ö. 137/755) göndererek bu girişimini sonuçsuz bırakmıştı.¹²⁷ İhtilalin askeri önderi konumundaki Ebû Müslim'in, isyanların bastırılmasındaki rolü ile birlikte giderek artan siyasi nüfusunun tehlikeli boyutlara ulaştığını gören Mansur, onu da ortadan kaldırmayı başarmıştı.¹²⁸ Ancak Ebû Müslim'in ölümünü bahane eden Horasan bölgesindeki destekçileri, birçok isyan girişimlerinde bulunmuştu. Bu isyanların başında, *Sünbâz*¹²⁹ ile *İshak et-Türkî*'nin¹³⁰ hicri 137 ve 139 yıllarında gerçekleştirdiği isyanları gelir. Ayrıca bu dönemde; halifeyi Tanrı, Ebû Müslim'i de Peygamber olarak kabul eden Râvendîlerin¹³¹ başlattığı isyan da bastırılarak bu topluluğun

¹²⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 5/165.

¹²⁵ Abdülaziz Dûrî, *el-Asru'l-Abbâsiyyu'l-Evvel: Dirâset fi Târihi's-Siyasi ve'l-İdarî ve'l-Malî*, 97-98; Yıldız, "Abbâsîler", 1/34; Kadir Kan, *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 30.

¹²⁶ Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür: Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumu*, çev. Lütfü Şimşek (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2015), 38-39.

¹²⁷ Taberî, *Târihü't-Taberî: Târihü'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 7/474-479; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 5/102.

¹²⁸ Taberî, *Târihü't-Taberî: Târihü'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 4/386; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 5/105-106; Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, 87-91; Bozkurt, *Abbâsîler*, 52.

¹²⁹ Sünbâz, Ebû Müslim tarafından ordu komutanlığına getirilmiş İranlı bir kişidir. Geniş bilgi için bkz. Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, 2/368; Zorlu, *Abbasi Devletine Karşı İlk Silahlı Hareketler*, 107-110; Dalkılıç, *Horasan'da İktidar Mücadeleleri (M.705-796)*, 210-214.

¹³⁰ Ebû Müslim'in öldürülmesinin ardından ortaya çıkan ve "onun ölmediğini, Rey dağlarında gizlendiğini ve muayyen bir zamanda tekrar geleceğini" iddia eden bir isyan hareketidir. Bkz. Zorlu, *Abbasi Devletine Karşı İlk Silahlı Hareketler*, 214-216.

¹³¹ Muhammed b. Hanefiyye'nin oğlu Ebû Hâşim'den sonra imâmetin Ali evlâdından Abbas evlâdına intikal ettiğini kabul eden Abdullah er-Râvendî (ö. II./VIII. yüzyılın ilk yarısı) mensuplarına verilen ad. Ayrıca Horasan'da Abbâsî hareketi içerisinde oluşmuş aşırı Şîî fırka Keysânîyye'yi ifade eden bir terimdir. Geniş bilgi için bkz. Mustafa Öz, "Keysânîyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002) 25/362-364; Zorlu, *Abbasi Devletine Karşı İlk Silahlı Hareketler*, 95-127.

tamamı kılıçtan geçirilmişti (141/758). Peygamberlik iddiasında bulunan *Üstâzsîs*'in 150/768'de başlattığı isyan, 151/769'da bastırıldıktan sonra Horasan'da otorite sağlanabilmişti.¹³²

Halife Mansur döneminde Şîler, yoğun baskı ve eziyet ile karşılaşmışlardır. Ali oğulları siyasetten uzak kalarak ilim ve ticarete yönelmiş iken Halife Mansur'un baskıcı politikalarından dolayı isyan girişimlerine kalkışmışlardı.¹³³ Hz. Ali nesli adına Muhammed b. Abdullah¹³⁴ ve kardeşi İbrahim b. Abdullah bir yıl ara ile ayaklanmıştı. Muhammed b. Abdullah, hilafeti Abbasoğullarına kaptırdıkları 132/750 yılından itibaren 13 yıldır gizlice sürdürdüğü davetini; 145/762 yılından itibaren kendilerinin hilafete daha layık olduğu, Abbâsîlerin meşru haklarını gasbettiği ve hilafet konusunda aldatıldıkları gerekçesiyle isyan hareketlerine dönüştürmüştü. Sonuçta Muhammed b. Abdullah 145/762 tarihinde, kardeşi İbrahim b. Abdullah ise bir yıl sonra öldürülmüştür.¹³⁵ Bunun gibi Abbâsî hilafetini meşgul eden bu iç isyan ve karışıklıklar, bu dönemde büyük oranda giderilip devlet otoritesinin sağlanmasından dolayı Ebû Ca'fer el-Mansur, hanedanın gerçek kurucusu olarak kabul edilmiştir.

Halife Mansur 158/775'te vefat etmeden önce, Ebû'l-Abbas'ın kendisinden sonra ikinci sırada veliaht tayin ettiği kuzeni İsa b. Musa'yı veliahtlıktan azlederek yerine oğlu Mehdi için biat almıştı. Mansur, yaptığı bu değişiklikle birlikte hilafetinden sonra gelen tüm Abbâsî halifelerinin kendi soyundan gelmesini sağlamıştır.¹³⁶

Muhammed el-Mehdî-Billâh, babasından güçlü bir devlet devralarak 158-169/775-785 yılları arasında halifelik yapmıştı.¹³⁷ Mehdî-Billah, kendisinden önce hâkim olan şiddet, kargaşa ve baskının yerine, itidal ve yumuşak bir siyaset izlemiştir. Devlet için önemli tehdit oluşturabilecek olan Ali oğullarına yönelik ılımlı bir politika gütmüş ve onları yanına çekmeye çalışmıştır. Mehdî lakabını kullanması da bu amacı taşıdığı bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Hilafete geldiğinde hapiste bulunan Ali oğullarını serbest bırakmış, Mekke ve Medine'ye ait imtiyazları iade etmiş, Hicaz halkına ve Ali oğullarına pek çok ihsan ve yardımda bulunmuştur.¹³⁸ Bu dönemde, ilahlık iddiasında bulunan *Mukannâ İsyânı*¹³⁹ ortaya

¹³² Nahide Bozkurt, "Mansur", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/6; Zorlu, *Abbasi Devletine Karşı İlk Silahlı Hareketler*, 111-113.

¹³³ Mehmet Azimli, *Abbasi Dönemi Şîf Karakterli İsyânlar (750-1000 Yılları Arası)* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1994), 26.

¹³⁴ Muhammed b. Abdullah'ın, "el-Erkat," "el-Mehdî," "en-Nefsü'z-Zekiyye (Arınmış Ruh)" ve "Sarîhu Kureys" şeklinde lakapları olduğu kaynaklarda yer alır. Bkz. Hayreddin el-Beyrûtî Zirikli, *el-A'lâm Kâmusu Terâcim li Eşheri'r-Rical ve'n-Nisa mine'l-Arab ve'l-Müsta'ribîn ve'l-Müsteşrikîn* (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyin, 1980), 6/220.

¹³⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 5/163, 171. Ayrıca geniş bilgi için bkz. Azimli, *Hz. Ali Neslinin İsyânları*, 29-55; Cem Zorlu, *Abbâsîlere Yönelik Ebû Cafer el-Mansur Döneminde Dini ve Siyasi İsyânlar* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001); Bozkurt, "Mansur", 28/5.

¹³⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 5/180.

¹³⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 5/226-227.

¹³⁸ Bilgi için bkz. Nahide Bozkurt, "Mehdî-Billah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 28/377-379.

çıkmiş ve devleti bir hayli uğraştırmış; nihayetinde Harun Reşîd döneminde 161/778 yılında bastırılmıştır.¹⁴⁰

Mehdî, kendisinden sonra oğulları el-Hâdî (169-170/785-786) ve Harun Reşîd'i (170-193/786-809) veliaht tayin etmiştir.¹⁴¹ Mehdî'nin 169/785'te vefatı üzerine¹⁴² oğlu Ebû Muhammed Musa b. Muhammed el-Mehdî halife olmuş, *Hâdî-İlelhak* lakabını almış ve yaklaşık bir yıl gibi kısa bir süre görevde kalmıştır. Onun döneminde Ali oğullarına karşı ılımlı siyaset terkedilip tekrar sert tedbirler alınmaya başlanmıştır. Zındıklar ve Hâricîlerle de yoğun bir şekilde mücadele edilmiştir.¹⁴³ Kardeşi Harun'u veliahtlıktan azledip oğlu Ca'fer'i veliaht tayin etmek isteyen el-Hâdî, kardeşini hapse attırmıştı. Ancak halifenin, 170/786 tarihinde vefat etmesi¹⁴⁴ üzerine Ebû Cafer Harun er-Reşîd b. Muhammed el-Mehdî-Billâh'e 170/786 yılında biat edilmiştir.¹⁴⁵

Harun Reşîd halife olunca İran asıllı Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî'yi vezir tayin etmiştir.¹⁴⁶ Yahyâ ve oğulları Ca'fer ve Fazl, yönetimde ciddi bir otorite sahibi olmuş ve yaklaşık on yedi yıl vezirlik yapmışlardır. Bermekî Ailesi'nin yönetimde etkin olduğu Harun Reşîd dönemi, Abbâsîlerin bilimsel ve kültürel alanda önemli gelişmelerin yaşadığı bir dönem olmuştur.¹⁴⁷ Harun Reşîd, Bermekî Ailesi'nin giderek tehlikeli boyutlara varan nüfuzunu fark etmesi üzerine tüm mallarını müsâdere ederek devlet içindeki Bermekî ve Fars nüfuzunun hâkimiyetine son vermiştir.¹⁴⁸

Harun Reşîd, kendisinden sonra halife olmaları için oğulları Emîn'i birinci, Me'mûn'u da ikinci sırada veliaht tayin etmişti.¹⁴⁹ Nitekim Harun Reşîd, Tus'ta (193/809) vefat edince¹⁵⁰ oğlu Emîn (193-198/809-813) halifelik makamına geçmiştir¹⁵¹ ve babasının veliaht tayin sırasını değiştirerek kendi oğlu Musa'yı veliaht olarak atamıştı. Bu durum, kardeşi Me'mûn'un Horasan'da isyan etmesine neden olmuştu. Hilafet konusundaki bu anlaşmazlık, iç savaşa sebep olmuş ve yaşanan mücadelede Emîn'i destekleyen Arap unsurlar ile Me'mûn'u

¹³⁹ Hişam b. Hakim el-Mukanna (ö. 161/778 [?]), Abbâsîler döneminde Maverâünnehir'de Peygamberlik ve ilâhlık iddiasıyla ortaya çıkan bir isyancıdır. Bu isyan hakkında geniş bilgi için bkz. İbrahim Babür Gündoğdu, *Horasan'ın Maskeli Peygamberi Hişam b. Hakim el-Mukanna* (İstanbul: Kitaparası Yayınları, 2020); Mustafa Öz, "Mukannâ el-Horasânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları 2020), 31/124-125.

¹⁴⁰ Taberî, *Târihü't-Taberî: Târihü'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 8/135; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 5/238.

¹⁴¹ Taberî, *Târihü't-Taberî: Târihü'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 8/124-128; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 5/226.

¹⁴² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 5/259

¹⁴³ Taberî, *Târihü't-Taberî: Târihü'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 8/168-172; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 5/263-265.

¹⁴⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 5/272.

¹⁴⁵ Taberî, *Târihü't-Taberî: Târihü'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 8/230; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 5/277.

¹⁴⁶ Taberî, *Târihü't-Taberî: Târihü'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 8/230; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 5/278

¹⁴⁷ Zeydan, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, 1/141.

¹⁴⁸ Taberî, *Târihü't-Taberî: Târihü'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 8/287-300; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 5/352.

¹⁴⁹ Taberî, *Târihü't-Taberî: Târihü'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 8/275-276; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 5/359.

¹⁵⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 5/352.

¹⁵¹ Mes'ûdî, *Kitâbü't-tenbîh ve'l-işrâf*, 243; Suyûtî, *Târihu'l-Hulefâ (Halifeler Tarihi)*, 303.

destekleyen İranlı ve Türk unsurlar karşı karşıya gelmişti.¹⁵² Yapılan karşılaşmada Bağdat'ta kuşatılan Emîn, 198/813'te öldürülmüştü.¹⁵³ Böylelikle kardeşi Emîn'i saf dışı bırakan Me'mûn (198-218/813-833) hilafet makamına gelmişti.¹⁵⁴

Me'mûn dönemi, Abbâsî Devleti'nin her alanda zirveye ulaştığı bir dönem olarak nitelendirilebilir. Abbâsîler devri içerisinde bilimsel ve felsefi düşüncenin gelişimi açısından son derece parlak bir dönem olmuştur. Me'mûn'un iktidara gelişiyle devlet yönetiminde İranlılar daha fazla söz sahibi olmaya başlamışlardır. Bunun neticesi olarak İranlı vezir Fazl b. Sehl'in de etkisiyle başkent, Bağdat'tan Merv'e taşınmış; bu durum ve uygulamalar, Arap unsurlarının tepkisine, buna bağlı olarak da bazı isyanların ortaya çıkmasına yol açmıştır.¹⁵⁵

Me'mûn döneminde fikir hürriyeti ve bilimsel çalışmalara çok önem verildiğinden ve bu çalışmalar desteklendiğinden, kelâmî tartışmalar ve mezhepsel konular rahatça ilim meclislerinde konuşulabilir olmuştur. Ancak kendisinin Mu'tezile'yi benimsemesi nedeniyle hilafetinin ilk yıllarındaki bu özgürlükçü tutumu değişmiş, daha sonra Mu'tezile'yi devletin resmi mezhebi olarak yaymaya çalışmıştır. "Halku'l-Kur'ân"¹⁵⁶ konusunda halk sorguya çekilmiş, baskı ve işkence görmüştür. Tarihte onun bu uygulama ve baskıları, *Mihne dönemi*¹⁵⁷ olarak adlandırılmıştır. Yine bu dönemde devleti uzun süre meşgul eden ve yaklaşık 20 yıl süren önemli isyanlardan birisi olarak görülen Babek İsyanı¹⁵⁸ 201/816 yılında patlak vermiş, 223/837-838 yılında Halife Mu'tasım-Billah döneminde ancak bastırılabilmiştir.

Halife Me'mûn'u seleflerinden ayıran en önemli özelliği, Şiîlere çok yumuşak davranması ve 201/817 yılında hanedandan olmayan Hz. Ali'nin soyundan gelen Ali b. Mûsâ er-Rızâ'yı veliaht tayin etmesi olmuştur. Bu tutumun bir neticesi olarak kendi adına değil, Ali b. Mûsâ

¹⁵² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 5/363-369.

¹⁵³ Taberî, *Târihü't-Taberî: Târihü'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 8/365; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 5/402-406.

¹⁵⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 10/49; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 5/389.

¹⁵⁵ Geniş bilgi için bkz. Nahide Bozkurt, *Mu'tezilenin Altın Çağı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 41-42. Örneğin Nasr b. Şebes İsyanı, devleti yaklaşık 12 yıl uğraştırmıştır.

¹⁵⁶ Kur'anın yaratılmışlığı konusundaki tartışmaları ifade eden kelâmî bir terimdir. Geniş bilgi için bkz. Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/38-39; Serdar Demirel, *Hadis Tasnifinin Altın Çağında Halku'l-Kur'an Meselesi ve Hadis Kaynaklarına Etkisi* (İstanbul: İbn Haldûn Üniversitesi Yayınları, 2021); İbrahim K. Özmantar, *İslâm Düşüncesinde Halku'l-Kur'an Problemi ve Günümüze Yansımaları* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000); Mahmut Yıldız, *Halku'l-Kur'an Tartışmalarının Siyasi, Sosyal ve İtikadi Boyutları (Me'mûn Örneği)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003); Şengül Toprak, *Tarihselcilik Tartışmaları Bağlamında Halku'l-Kur'an* (Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019); Recep Ardoğan, "Mutezile'nin Halku'l-Kur'an Fikrinin Eş'ariyye-Maturidiyye Kelâmına nüfuzu: Kelâm-ı Nefsi Kavramlaştırması", *Usul İslâm Araştırmaları Dergisi* 15 (Haziran 2011), 125-159; Muharrem Akoğlu, "Siyasallaşma Sürecinde Halku'l-Kur'an Tartışmaları", *Bilimnâme* 37 (2009), 353-382; Yusuf Şevki Yavuz, "Halku'l-Kuran", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/371-375.

¹⁵⁷ Dönem ve uygulamalar hakkında geniş bilgi için bkz. Mahmut Ay, *Mu'tezile-Siyaset İlişkisi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000); Bozkurt, *"Mu'tezilenin Altın Çağı"*; Muharrem Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006); Hayrettin Yücesoy, "Mihne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2005), 30/26-28; Mahfuz Söylemez, *Mihne Süreci ve İslâmî İlimlere Etkisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016).

¹⁵⁸ Babek isyanı ile ilgili geniş bilgi için bkz. Mehmet Azimli, *Babek* (Konya: Çizgi Yayınları, 2013); Houlih Mehdi Zain Alabden, *Babek İsyanı ve Abbâsîler Açısından Sonuçları* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020).

er-Rızâ'nın adına para bastırmıştır.¹⁵⁹ Devlet geleneğinde olmayan bu uygulama, Abbasoğullarının sert tepkisine yol açmıştır. Me'mûn'un bu tarihi girişimi, 203/818 yılında Ali b. Mûsâ'nın şüpheli ölümü üzerine sonuçsuz kalmıştır.¹⁶⁰ Bunun üzerine Halife Me'mûn, oğlunu veliaht tayin etmemiş, vefâtı sonrasında Harun Reşîd'in vasiyeti doğrultusunda Türklerin desteğini alan Ebû İshâk el-Mu'tasım-Billâh Muhammed b. Harun er-Reşîd, *Mu'tasım-Billah* (218-227/833-842) ünvanıyla halife olmuştur.¹⁶¹

Mu'tasım, hilafete gelmesinde Türklerin önemli bir payı olmasından dolayı daha önce devlet yönetiminde etkin olan Arap ve Farisî nüfuzunu geri plana itmiş, özellikle Türk nüfuzunu orduda öncelemiştir.¹⁶² Bu yaklaşımdan rahatsız olan Arap ve İranlılar, isyan hareketlerine girişmiş, bu nedenle de halifeliğinin başlangıcında bu tür isyanlarla uğraşmak zorunda kalmıştır. Hilafeti döneminde orduda Türklerin sayısının hızla artması¹⁶³ neticesinde, Bağdat halkı ile bu farklı etnik yapı ve özellikteki unsurlar arasında sorunlar¹⁶⁴ oluşmaya başladığından, Bağdat'ın kuzeyine bir ordugâh şehir kurdurmuş (221/836) ve Bağdat'a oğlu Harun'u (Vâsık-Billah) vali olarak bırakarak Sâmerrâ¹⁶⁵ ismi verilen bu şehre başkenti taşımıştır.¹⁶⁶ Bu şehrin, devletin yeni merkezi olması dolayısıyla Türk nüfuzunun yönetimde etkin olmaya başlaması sebebiyle bazı araştırmacılar, bu tarih ile Sâmerrâ döneminin (Türkler dönemi) başlamış olduğunu belirtirler.¹⁶⁷

¹⁵⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 10/93-94; İhsan Süreyya Sırma, *Abbâsîler Dönemi* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2019), 76.

¹⁶⁰ Taberî, *Târihü't-Taberî: Târihü'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 8/557-580; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 10/120.

¹⁶¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 11/25; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, 6/13.

¹⁶² Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler* (İstanbul: İlgî Kültür Sanat Yayınları, 2019), 117; Mehmet Azimli, "Abbâsîler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu: Hassa Ordusu", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Yayınları* 4/2 (2002), 34.

¹⁶³ Bu konuda bilgi için bkz. Mehmet Azimli, "Abbâsîler Döneminde Türklerden Oluşturulan Özel Ordu ve Aile İlişkileri", *Marife* 1 (2010), 157-163.

¹⁶⁴ Bu sorunları şu şekilde ifade edebiliriz: a) Türk askerlerin savaşçı özelliklerini korumak amacıyla eşlerinin getirilmesi ve bu eşlerden ayrılıp başka kadınlarla evlenmelerinin yasaklanması neticesinde Bağdat'a yerleşmeleri ile Bağdat'ın nüfusunun artması, buna bağlı olarak yaşanan ekonomik, sosyolojik, antropolojik ve siyasi sorunlar b) Halife Mu'tasım'ın "Halku'l-Kur'an" konusunda Bağdat halkına baskı yapması sonucu halk nezdinde itibarının düşmesi ile oluşan sıkıntılar c) Türklerin orduda sayısının artması ve önemli kademelere gelmesi, halife ile Bağdat'ın yerel halkı arasında olan güveni sarsmıştır. Halife, bu sorunlara çözüm bulmak için güvenli bir şehir arayışına girmiştir. Konu ile ilgili bilgi için bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, 6/21-22; K.V Zettersteen, "Mu'tasım", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1979), 8/749; Elif Taştan Demiroğlu, *Abbâsî Halifesi Mu'tasım Billah ve Dönemi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 13-16.

¹⁶⁵ Geniş bilgi için bkz. İbnü't-Tiktaka, Ebû Cafer Safiyyüddîn (Celâlüddîn) Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ el-Hasenî el-Alevî, *el-Fahrî*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2016) 171-172; Bahattin Kök, "Samerra'nın Kuruluşu", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (2003), 7-48; Hatice Kübra Topuz, "Abbâsî Başşehri Samerra ve Abbâsî Tarihinde Samerra Dönemi", *İSTEM* 9/18 (2011), 83-112.

¹⁶⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 11/65.

¹⁶⁷ Suyûtî, *Târihu'l-Hulefâ (Halifeler Tarihi)*, 345; Claude Cahen, *İslâmiyet: Doğuştan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar*, çev. Esat Nermi Erondor (Ankara: Bilgi Yayınevi, 2000), 167; Nesîmî Yazıcı, *İlk Müslüman Türk Devletleri Tarihi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004), 46. Her ne kadar 221/836 yılında Samerra başkent olmuş olsa da Mu'tasım'ın güçlü ve dirayetli bir yönetim sergilemesi nedeniyle 227/842'de vefâtından

Mu'tasım döneminin en önemli olaylarından biri; Me'mun döneminde devleti büyük sıkıntılara sokan ve bir türlü bastırılmayan Bâbek İsyanı'nın, ünlü Türk komutan Haydar b. Kavus el-Afşin (ö.226/841) tarafından bastırılmış olmasıdır.¹⁶⁸ Bu olaydan kısa bir süre sonra Mu'tasım'ın 227/842'de vefât etmesi¹⁶⁹ üzerine Ebû Cafer Harun b. el-Mu'tasım-Billâh (227-232/842-847), *Vâsık-Billâh* ünvanıyla halife oldu.¹⁷⁰ Babasından güçlü ve zengin bir iktidar devralan Vâsık-Billâh, halka bolca ihsanda bulunduğu için genelde sakin bir dönem geçirmiştir.¹⁷¹ Bu dönemde Türklerin devlet kademelerinde etkinliği daha da artmıştır. Abbâsîler tarihinde Vâsık dönemi, gelişme ve ilerlemenin durduğu, devletin duraklamaya başladığı dönem olarak da kabul edilmektedir.

Vâsık-Billâh, 232/847 tarihinde hastalanması neticesinde veliaht tayin etmeden vefat etmesi¹⁷² üzerine Abbâsî tarihinde ilk defa devletin ileri gelen erkânı, müşâvere yöntemiyle halife seçmek için bir araya gelmiş ve Mu'tasım'ın oğlu Ca'fer b. Muhammed el-Mu'tasım, *Mütevekkil-Alellah* ünvanı ile halife seçilmiştir.¹⁷³ Böylece Abbâsî siyasi tarihinde *Muktedir Halifeler Dönemi* sona ermiş, bundan sonra artık devlet; duraklama, gerileme ve yıkılış sürecine girmiştir.

1.2. Türkler Dönemi (847-945)

Abbâsî Devleti'nin bir müddet daha başkent Sâmerrâ'dan yönetilmesi ve özellikle orduda sayısal gücü elinde bulunduran Türklerin yönetimde güçlü bir etkiye sahip olmaları nedeniyle 334/945'te Büveyhîlerin Bağdat'ı ele geçirdiği zamana kadar devam eden dönem, *Türkler Dönemi* diye adlandırılmıştır.¹⁷⁴ Türkler dönemi, Mütevekkil-Alellah'ın 232/847'de hilafete geçişinden başlayıp Büveyhîlerin Bağdat'ı 334/945 yılında ele geçirmesine kadar devam eden ve Müstekfî-Billâh'ın (944-946) halifeliği döneminde sona eren -yaklaşık yüz yıl kadar süren- bir dönemi kapsar. Bu dönemde toplam 13 halife görev yapmıştır. Bunlardan ilki olan Mütevekkil-Alellah dönemi (232-247/847-861) ile birlikte devlet duraklama ve gerileme dönemine girmiştir.¹⁷⁵ Özellikle Halife Vâsık döneminden sonra iktidara gelen halifeler, etkinliğini kaybederek Türk komutanların güdümüne girmeye başlamışlardı. Bundan sonra göreve gelen bu halifelerin içerisinde siyasi gücünü kazanıp etkili olmaya çalışanlar ve bunu

sonra yerine gelen Vâsık-Billah dönemi ve sonrasında Türk komutanlar etkili olmaya başlamıştır. Bu nedenle Türkler döneminin, Vâsık-Billah döneminden sonra başladığı düşüncesinin daha uygun olduğu görüşündeyiz.

¹⁶⁸ Azimli, *Babek*, 103-123.

¹⁶⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 11/118; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, 6/70.

¹⁷⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 11/119; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, 6/73.

¹⁷¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, 6/92.

¹⁷² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 11/177; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, 6/91.

¹⁷³ Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, 2/483; İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b.Ahmed b. Said el-Endelüsî, *Resâil*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: y.y., 1987), 2/55; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 11/178; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, 6/94.

¹⁷⁴ Yazıcı, *İlk Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 46; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 117-118.

¹⁷⁵ Hüseyin Gazi Yurdaydın, *İslâm Tarihi Dersleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1971), 40.

bir nebze başarabilenler olmuşsa da artık hilafetin eski gücüne tam olarak kavuşması mümkün olmamıştır.¹⁷⁶

Halifeler, yönetimi büyük oranda Türk komutanlarına kaptırmış ve sahip oldukları siyasi gücü kullanamaz duruma gelmişlerdir. Bu süreçte; halifelerin yönetimde güçlü olmaları bir yana, komutanlar tarafından görevden uzaklaştırıldıkları ya da zaman zaman görev değişikliklerine karşı koyamayacak acziyet içerisinde oldukları hatta öldürüldükleri dahi görülmüştür.¹⁷⁷

Mütevekkil-Alellah'ın göreve geldiğinde idari anlamda ilk yaptığı işlerden biri, kendinden önce Me'mun, Mu'tasım ve Vâsık'ın izlediği siyasi ve dini politikalarda bazı değişikliğe gitmesi olmuştur. Halifenin, müşâvere yöntemiyle hilafete getirilmesi,¹⁷⁸ halkın memnun kalacağı bir siyaset anlayışını benimsemesine neden olmuştur. Özellikle Mu'tezilî anlayıştan vazgeçerek *Halku'l-Kur'an* ile ilgili tartışmalara son vermiş, bu sebeple hapsedilmiş kişileri serbest bırakmış, din adamlarının sorguya çekilme ve cezalandırılma uygulamalarını da kaldırmıştır.¹⁷⁹ Buna karşılık Ali oğullarına yönelik ise; şiddet ve baskı yanlısı bir politika izlemiştir.¹⁸⁰ Türklerin yönetimdeki artan nüfuzunu yok etmek için başkenti, Arap unsurların yoğun olarak yaşadığı Dimaşk'a taşımış ancak Türklerin yoğun muhalefeti nedeniyle aynı yıl içerisinde tekrar Sâmerrâ'ya dönmek zorunda kalmıştır. Fakat burada huzursuzlukların bir türlü sonlandırılmaması, başkentin Sâmerrâ yakınlarındaki Ca'feriye (Mütevekkiliye) bölgesine taşınmasına neden olmuştur (246/860).¹⁸¹

Mütevekkil'in idari icraatlarından bir diğeri de kendisinden sonra üç oğlunu -Muhammed [Müntasır Billah], Ebû Abdullah Muhammed [Mu'tez Billah] ve İbrahim'i [Müeyyed]- sırayla halife olmaları için veliaht tayin etmesi¹⁸² olmuştur. Mütevekkil'in veliaht tayin ettiği oğullarının sırasını değiştirmek istemesi¹⁸³ ve bu konudaki hissi tutumu, ayrıca Türklere yönelik olumsuz politikası, Türk komutanları ile birlikte hareket eden büyük oğlu Müntasır tarafından suikast sonucu öldürülmesine neden olmuştur (247/861).¹⁸⁴ Mütevekkil'in öldürülmesi, İslâm tarihinde hilâfet ordusu tarafından bir halifeye karşı işlenen ilk cinayettir.

¹⁷⁶ Adnan Demircan, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti* (Ankara: Nobel Yayınları, 2019), 193.

¹⁷⁷ Demircan, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 193. Mütevekkil-Alellah'ın oğlu Müntasır ile anlaşılan Türk komutan Boğa es-Sagır tarafından öldürülmesi buna örnek gösterilebilir.

¹⁷⁸ İbn Hazm, *Resâil*, 2/55.

¹⁷⁹ Taberî, *Târihü't-Taberî: Târihü'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 9/190; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 6/115. Ayrıca olaylar ile ilgili geniş bilgi için bkz. Mahmut Kırkpınar, *Abbasi Halifesi Mütevekkil ve Dönemi: 232-247/847-861* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1996), 82-104.

¹⁸⁰ Kırkpınar, *Abbâsî Halifesi Mütevekkil ve Dönemi*, 104-118.

¹⁸¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 11/350.

¹⁸² Taberî, *Târihü't-Taberî: Târihü'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 9/175; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*, 4/87; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 6/105; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 11/224.

¹⁸³ İkinci sıradaki oğlu Mu'tez'i, büyük oğlu Müntasır'ın önüne almak istemiştir.

¹⁸⁴ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*, 5/18-119; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 6/136; Ayrıca öldürülüş sebepleri hakkında geniş bilgi için bkz. Kırkpınar, *Abbasi Halifesi Mütevekkil ve Dönemi*, 240-247.

Bu olayı; Abbâsî halifelerinin hem siyasi otoritelerinin hem de manevi nüfuzlarının iyice zayıflamaya başladığının bir göstergesi olarak da değerlendirebiliriz.

Müntasır-Billah (247-248/861-862), yaklaşık 6 ay iktidarda kalabilmiştir. 248/862'de yakalandığı şiddetli hastalık sonucu Sâmerrâ'da vefat etmiş¹⁸⁵ ve yerine Türk kumandanları ve devlet erkânının kararı ile Müstaîn-Billâh (248-252/862-866) hilafete getirilmiştir.¹⁸⁶ Bundan sonra artık hilâfete geçmede veliahtlık müessesesi önemini yitirmiş, başta ordu komutanları olmak üzere devlet erkânının tercihi önem kazanmıştır.¹⁸⁷

Müstaîn-Billâh (248-252/862-866) hilafete geçince adeta Türk komutanlarının kuklası konumunda olmuştur.¹⁸⁸ Bu durum, diğer etnik unsurların tepkisine yol açmış ve isyan girişimlerine neden olmaya başlamıştı. Halife, bu baskıdan kurtulmak için gizlice başkent Sâmerrâ'yı terk etmiş ve Bağdat'a taşınmıştı. Türklerin 'geri dön' çağrılarını kabul etmeyince Türk askerleri, siyasi otoritelerinin sarsılmasından endişe ettiklerinden ve yerine halife olmak isteyen Mu'tez-Billâh'ın da teşvikiyle Müstaîn-Billâh'ı öldürmüşlerdi.¹⁸⁹ Neticede halkın ve Türklerin desteğini alan Mu'tez-Billâh halife ilan edildi.¹⁹⁰

Mu'tez-Billah (252-255/866-869) biat aldıktan sonra, kardeşleri Müeyyed ve Ebû Ahmed'i hapse attırmıştır. Halifelüğünü Türklere borçlu olmasına rağmen kendi siyasi geleceği için tehlike olarak gördüğü önemli Türk komutanlarından Vasıf ve Boğa es-Sagîr'i öldürtmek suretiyle devre dışı bırakmıştır.¹⁹¹ Bu durum Türklerin tepkisine yol açmış, maaşlarını zamanında alamadıklarını gerekçe göstererek isyan etmelerine sebep olmuştur. Bu isyan girişimlerinde Mu'tez, işkence yapılarak hilafetten çekilmeye zorlanmış ve altı gün sonra da ölmüştür (255/869).¹⁹² Yerine Vâsık-Billâh'ın oğlu Mühtedî-Billâh halife ilân edilmiştir (255/869).¹⁹³

Mühtedî-Billâh (255-256/869-870) hilafete geçince bir taraftan Türk komutanlarla diğer taraftan da Hicaz ve Taberistan'da Ali oğullarının çıkardığı isyanlarla uğraşmak zorunda kalmıştır. Halife, Türklerin nüfuzunu kırmaya çalışmış, başarılı olamayınca sarayı muhasara altına alınarak halifelikten hâl edilmiş ve işkence yapılarak öldürülmüştür (256/870).¹⁹⁴

¹⁸⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 12/5; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, 6/141; K. V. Zettersteen, "Müntasır", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979), 8/580.

¹⁸⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 12/6; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, 6/149.

¹⁸⁷ Taberî, *Târihü't-Taberî: Târihü'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 9/251-254.

¹⁸⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, 6/149.

¹⁸⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 12/56; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, 6/185.

¹⁹⁰ Taberî, *Târihü't-Taberî: Târihü'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 9/347-348; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 12/43; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, 6/165.

¹⁹¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, 6/182.

¹⁹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, 6/199; Hudarî Bek, *Muhadarâtü Târihü'l-Ümemi'l-İslâmiyye: ed-Devletü'l-Abbasiyye*, 280.

¹⁹³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 12/81; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, 6/201; Yusuf Işş, *Târihu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbasiyye*, thk. Muhammed Ebü'l-Ferc el-Işş (Dımaşk: y.y., 1982), 119.

¹⁹⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 12/102; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, 6/220.

Bunun üzerine Mu'temid-Alellah (256-279/870-892) halife olunca babasının veziri Ubeydullah b. Yahya b. Hakan'ı vezirliğe getirmiş, devletin yönetimini de kardeşi Muvaffak'a bırakarak vaktini genelde eğlence ve av partilerinde geçirmiştir.¹⁹⁵ Halifeliği, önemli isyanlarla uğraşmakla geçmiştir. Bunlardan biri, Fars bölgesinde Ya'kub b. Leys es-Saffâr tarafından 253/867'de başlatılan ve etkisi bu dönemde de hissedilen isyandır.¹⁹⁶ Dönemin en önemli olayı ise, Basra taraflarındaki tarla ve tuzlalarda kötü şartlar altında çalışan siyahi köleleri, zenginlik ve hürriyet vaadiyle çevresinde toplayan Ali b. Muhammed ez-Zencî adlı kişinin başlattığı ve yaklaşık 15 yılda ancak bastırılan Zenc isyanıdır.¹⁹⁷ Bu isyanların oluşturduğu otorite boşluğundan yararlanarak Fars bölgesinde Saffârîler, Mısır'da Tolunoğulları, Horasan ve Maverâünnehir'de Samâniler, Azerbaycan'da ise Sâcoğulları gibi yarı bağımsız devletler ortaya çıkmıştır.

Mu'temid-Alellah, başkent olarak Sâmerâ'yı kullanan son Abbâsî halifesidir. Onun muhtemelen zehirlenerek 279/892'de ölümü¹⁹⁸ ile birlikte "Sâmerâ" diye de adlandırılan dönem sona ermiş, başkent tekrar Bağdat'a taşınmıştır.¹⁹⁹

Mu'temid-Alellah'ın ölümü üzerine zor ve karışık bir dönemde Mu'tazîd-Billâh (279-289/892-902) hilafete gelmiş ve merkezi otoriteyi güçlendirmeye çalışmıştır.²⁰⁰ Âmid'de bulunan Şeybânîler'i itaati altına almış, Tolunoğullarını her yıl vergi ödemeye mecbur etmiş²⁰¹ ve Saffârîlerin hilafete bağlılığını sağlamıştır. Bu dönemde Cibâl bölgesinde hüküm süren Düleffîlerle mücadele ederek varlıklarına son vermiştir.²⁰² Yine bu dönemde Karmatî isyanları devleti zor durumda bırakmıştır. Karmatîler'in²⁰³ 287-289/900-902 yılları arasında üç ayaklanma teşebbüsü, Mu'tazîd tarafından bastırılmıştır.²⁰⁴ Bu başarılı politikaları sayesinde hilafetin neredeyse yok olan otoritesini yeniden toparlamış, komutanlar ve devlet erkânının hilafet üzerindeki otoritesini ise kırmıştır. Ayrıca siyasi, askeri ve iktisadi alanlarda yaptığı düzenlemelerle Abbâsîlerin yeniden toparlanmasını sağlamıştır. Yaklaşık on yıl süren

¹⁹⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 12/103-105; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 6/224.

¹⁹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 6/193; Mohsen Rahmati, "The Saffarid Ya'qub b. Layth and the Revival of Persian Kingship", *Journal of persianate studies* 12 (2019), 5-27.

¹⁹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 6/225-226. Ayrıca geniş bilgi için bkz. Mustafa Demirci, *Siyah Öfke* (İstanbul: Çizgi Kitapevi Yayınları, 2017); Musa Baydar, *Abbâsîler Tarihinde (H.255-270/M.869-883) Zenci İsyanı, Sebep ve Sonuçları* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007).

¹⁹⁸ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*, 4/229-230; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 6/370; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 12/552.

¹⁹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 6/374.

²⁰⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 6/370-371.

²⁰¹ Saim Yılmaz, "Halife Mu'tazîd Döneminde (279-289/892-902) Abbasi-Tolunoğulları İlişkileri", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (2005), 171-179.

²⁰² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 6/386; Ali Aktan, "Mu'tazîd-Billah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/384.

²⁰³ Aşırı Şîî İsmâiliyye mezhebine mensup olan bu zümre. Küfe'deki İsmâilî dâisi Hamdân b. Eş'as Karmat'a (ö. 293/906) nisbetle bu adı almışlardır. Geniş bilgi için bkz. Sabri Hizmetli, "Karmatîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 24/504-514.

²⁰⁴ Geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 6/396-397, 400-401, 410; Hizmetli, "Karmatîler", 24/504.

halifeliği esnasında ortaya koymuş olduğu başarılı politikalar ve aldığı sert tedbirlerle devleti ikinci defa derleyip toparlaması nedeniyle tarihçiler tarafından “*ikinci Seffah*” nitelendirilmesi yapılmıştır.²⁰⁵ Mu’tazîd 289/902’de vefat²⁰⁶ ettikten sonra yerine oğlu Müktefî-Billâh (289-295/902-908) geçmiştir.²⁰⁷

Müktefî-Billâh, babasının siyasetini devam ettirmeye, devletin itibarını ve gücünü artırmaya çalışmıştır. Müktefî döneminde Karmatîlerle uzun süren mücadeleler sonucunda Karmatîler bozguna uğratılmış,²⁰⁸ Tolunoğulları Devleti ortadan kaldırılarak Mısır ve Suriye’nin yeniden Abbâsî hâkimiyetine girmesi sağlanmış ve Mısır’da tekrar Abbâsîler adına hutbe okutulmaya başlanmıştır (292/905).²⁰⁹ Müktefî-Billah’ın 295/908’de vefat etmesi²¹⁰ üzerine kardeşi Ca’fer, *Muktedir-Billâh* (297-320/908-932) lakabıyla hilafete geçmiştir.²¹¹

Muktedir-Billah’ın hilafete küçük yaşta gelmesi nedeniyle vezir Abbas, devlet erkânı ve komutanların çoğu, Abdullah b. Mu’tez-Billah’ı halife yapmak istiyordu.²¹² Ancak daha sonraları bu fikrin, kendi çıkarları için uygun olmayacağını düşünen vezir Abbas, muhalefet tarafından öldürüldü²¹³ ve Halife Muktedir-Billah hâl edilerek yerine Abdullah b. Mu’tez Billâh halife oldu (296/908). Ancak nüfuzlu komutan Mûnis el-Muzaffer’in²¹⁴ desteği ile kısa süre sonra tekrar Muktedir-Billah halifelğe getirildi.²¹⁵

Muktedir-Billah’ın yaklaşık 24 yıllık hilafetinde önemli dış gelişmeler yaşanmış; 297/909 yılında İfrîkiye’de Fâtımîler (909-1171), Şîî bir devlet kurmuş ve 298/910 yılında halifeliklerini ilan etmişlerdi.²¹⁶ Daha sonra Kuzey Afrika’da hızlı biçimde yayılan Şîî Fâtımîler ile mücadele edebilmek için Endülüs Emevi emiri III. Abdurrahman, kendisini 316/929 yılında halife ilan etmişti.²¹⁷ Emir, *Nâsır Lidinillah* ünvanını almış; böylece Endülüs Emevi

²⁰⁵ Suyûtî, *Târihu’l-Hulefâ (Halifeler Tarihi)*, 382; Aktan, “Mu’tazîd-Billah”, 31/384.

²⁰⁶ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, 6/410.

²⁰⁷ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, 6/412; Aktan, “Mu’tazîd-Billah”, 31/384. Ayrıntılı bilgi için bkz. Saim Yılmaz, *Mu’tazîd ve Müktefî Döneminde Abbâsîler* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2006), 83-261.

²⁰⁸ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, 6/417-419, 421-422.

²⁰⁹ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, 6/424-425.

²¹⁰ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, 6/437.

²¹¹ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, 6/438.

²¹² İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, 6/441-442.

²¹³ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, 6/461.

²¹⁴ Saim Yılmaz, “Abbâsîler Dönemi Türk Komutanlarından Mûnis el-Muzaffer’in (ö. 321/933) Hayatı ve Askeri Görevleri”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2007), 123-156.

²¹⁵ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târihi’l-Mülûk ve’l-Ümem*, 13/79; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, 7/49-51.

²¹⁶ Makrîzî, *İtti’azü’l-Hünefâ bi-Ahbâri’l-e’immeti’l-Fatîmîyyine’l-Hulefâ*, 1/65-66.

²¹⁷ Yıldız, “Abbâsîler”, 1/35.

Halifeliği (929-1031) kurulmuştu.²¹⁸ Bu gelişmeyle İslâm dünyasında üç halife aynı anda bulunmuş ve adlarına hutbe okunmaya başlanmıştı.²¹⁹

Büveyhîlerin Bağdat'ı işgal edip ele geçirmesine kadar halifelik yapan Muktedir-Billâh, yönetimde istikrar sağlayamadığı için sık sık vezir değiştirmesiyle tanınır. Ünlü Türk komutan Mûnis el-Muzaffer ile aralarının açılması sonucu her iki grup, Bağdat'ın Şemmâsiye bölgesinde karşılaşmış; yapılan mücadelede Muktedir-Billah öldürülmüş²²⁰ ve yerine kardeşi Ebû Mansûr Muhammed, *Kâhir-Billâh* (320-322/932-934) lakabıyla halife ilan edilmiştir.²²¹

Halifeliğe iki kez getirilen Kâhir-Billâh'ın ilk halifeliği sadece iki gün sürmüş, ikinci halifeliği ise yaklaşık bir buçuk yıl devam etmişti. Onun bu kısa iktidarında Abbâsî Devleti açısından birçok olumsuz olaylar ortaya çıkmıştı. İktidarının büyük bir bölümünü, kendisini halifeliğe getiren Emir Mûnis el-Muzaffer ve adamlarını safdışı etmekle geçirdiğinden, kargaşa ve mücadeleler ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Bu kutuplaşmadan yararlanmak isteyen Büveyhîler, bölgede kendi varlıklarını iyice hissettirmiş ve Fars bölgesini Abbâsîlerin elinden almıştı. Yine ciddi iç karışıklıkların yaşandığı Mısır'da İhşidîler (323-358/935-969) hâkimiyetlerinin temellerini bu dönemde atmıştı.²²²

Kâhir-Billâh, kendini iktidara taşıyan kesimlerin baskısından kurtulmak için ordu komutanı Mûnis el-Muzaffer ve hâcibi Yelbak'ı öldürtmeyi başarmış, veziri İbn Mukle ise öldürülmekten son anda kurtulmuştu.²²³ İbn Mukle, Sâciyye ve Huceriyye denilen gulâmlarla ve diğer gruplarla anlaşarak bir ihtilal girişimiyle sarayı basmış ve Kâhir-Billâh'ın gözlerine mil çektirerek hapsedirmiş,²²⁴ böylece 339/950 yılında vefat edene kadar da tutuklu kalmıştır.²²⁵ Yerine onun döneminde hapse atılan Muktedir'in oğlu Ebû'l-Abbas, hapisten çıkartılarak *er-Râzî-Billâh* lakabıyla hilâfete getirilmiştir.²²⁶

Râzî-Billâh (322-329/934-940) göreve geldiğinde ilk iş olarak İbn Mukle'yi vezir, Muhammed b. Yâkut'u da hâcib olarak tayin etmişti. Ancak Muhammed b. Yâkut'un devletin önemli yetkilerini elinde toplaması, vezir İbn Mukle'yi rahatsız etmiş ve onu öldürterek devre dışı bırakmıştı. Bundan sonra İbn Mukle, 323/935 yılından itibaren iktidarın tek yetkili sahibi olmuştur. Ancak bu durum çok uzun sürmemiş ve 324/936'da Huceriyye ve Sâciyye adlı

²¹⁸ Özdemir, "Endülüs", 11/213.

²¹⁹ Vasiliy Vladimiroviç Bartold, *İslâm'da İktidarın Serüveni: Halife ve Sultan* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2012) 54; Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 3/328. Ayrıca üç halifenin aynı anda varlığı, İslâm dünyasının içinde bulunduğu kaotik durumu göstermektedir.

²²⁰ Sicistânî, *es-Sîretü'l-Nebeviyye ve Ahbârü'l-Hülefâ*, 2/335; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem - Te'âkibü'l-Himem*, 1/235-236; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 7/74.

²²¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 7/75.

²²² Bu dönem için bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 7/75-76. Ayrıca bkz. Saim Yılmaz, "Abbâsîlerin Siyasi Çöküş Dönemi Halifelerinden Kâhir Billah", *İSTEM* 6/12 (2008), 71-103.

²²³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 7/85.

²²⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 7/96.

²²⁵ Mes'ûdî, *Kitâbü't-tenbîh ve'l-işrâf*, 269; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 14/82.

²²⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 7/98-99.

askeri gruplar, halifeden İbn Mukle'nin azledilip yerine Ali b. İsa İbnü'l-Cerrâh'ın getirilmesini istemişlerdi. Bunun üzerine Râzî-Billâh da İbn Mukle ile oğlunu hapse attırmıştı.²²⁷

Râzî-Billâh, ülkede yaşanan karışıklıklara ve iç çatışmalara son vermek amacıyla âdeta halifelik yetkileriyle donattığı aslen Türk olan Basra ve Vâsıt valisi Muhammed b. Râik el-Hazarî'yi,²²⁸ ordu komutanı ve *emîru'l-umerâ*²²⁹ tayin etmişti (324/936).²³⁰ Böylelikle Abbâsî tarihinde 324/936 yılında ilk defa halifenin yetkileri kısıtlanarak olağanüstü yetkilerle donatılan bir kadro ihdas edilmiş oldu.

Emîrü'l-ümerâları; ordu komutanlığı, divanların yönetimi, vezir ve vali gibi yüksek dereceli memurların tayini gibi yetkilerle donatılmış, hutbelerde halifeden sonra isimleri okunan ve bastırılan paralarda isimleri yer alan²³¹ özel yetkili bürokratlar olarak tanımlayabiliriz. Yeni ihdas edilen bu özel yetkili bürokrat da devletin toparlanması için yeterli olamamış; bunun aksine tayin edilen emir ve komutanların bireysel gücünü daha da artırmış ve halifeyi aktif siyasetten uzaklaştırmıştır.²³² Böylece halifelerin siyasi ve idari krizden çıkmak için görevlendirdikleri emîrü'l-ümerâlar, beklenenin aksine halifenin etkinliğini ve siyasi otoritesini azaltmış, yönetim açısından başka bir krize sebep olmuştur. Bu oluşturulan yeni uygulamayla hem halifelik eski nüfuz ve itibarına kavuşamamış hem de komutanlar arasındaki rekabet adeta süreklilik kazanmıştır.²³³

Râzî Billâh'ın 329/940 yılında vefat etmesi üzerine kardeşi Ebû İshâk İbrâhîm, *Müttakî-Lillah* (329-333/940-944) ünvanıyla halife ilan edilmiştir.²³⁴ Cuma hutbelerine çıkması ve devlet işlerinin kısmen kontrol altına alınmasından dolayı bazı İslâm tarihi yazarları, Halife Râzî-Billâh'ı "Gerçek halifelerin sonuncusu" olarak tanımlamıştır.²³⁵

Müttakî-Lillâh göreve geldiğinde Ebû Abdullah el-Berîdî'yi vezir tayin etmek zorunda kalmıştı. Ardından ülkede Berîdiler ile Deylemliler ve Türkler arasında anlaşmazlıklar ortaya çıkmaya başlamış; bu olaylar nedeniyle Müttakî-Lillâh, Türk askerlerinin tepkisi üzerine

²²⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 7/118.

²²⁸ Geniş bilgi için bkz. Ahmet Ağrakça, "Muhammed İbn Râik ve Emirü'l-Ümerâlığı", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 35 (1994), 79-122.

²²⁹ Emîru'l-umerâ hakkında geniş bilgi için bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler'de Emirü'l-Ümerâlığın Ortaya Çıkışı", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi* 10/11 (1981), 97-108; Hakan Yıldız, *Abbâsîler Döneminde Emirü'l-Ümerâlık ve Türk Emirü'l-Ümerâlar (936-946)*, (Manisa: Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017); Fatih Güzel, *Abbâsîlerde Emirü'l-Ümerâlık Müessesesi* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005) 61.

²³⁰ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve Te'âkibü'l-Himem*, 1/351; Hemedânî, *Tekmiletü Târihü't-Taberî*, 11/303-304; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 7/123.

²³¹ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*, 4/337.

²³² Bozkurt, *Abbâsîler (750-1258)*, 105-107.

²³³ Demircan, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 197.

²³⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 7/151-152.

²³⁵ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, 3/737-739.

Dımaşk'a kaçmış olan İbn Râik'i çağırıp tekrar emîrû'l-ümerâ tayin etmişti (329/941).²³⁶ Bunun üzerine İbn Râik kumandasındaki Abbâsî ordusu, Türkler ve Deylemlilerden oluşan Berîdî ordusu ile mücadeleye girişmiş fakat yenilgiye uğramıştı (330/942).²³⁷ Halife, Türk komutan Muzaffer b. Tüzün et-Türkî'nin Bağdat'a hareket ettiğini haber alması üzerine, onu emîrû'l-ümerâ tayin etmek zorunda kalmıştı.²³⁸ Ancak daha sonra Tüzün, Müttakî-Lillâh'tan hilafetten çekilmesini istemiş, Müttakî-Lillâh bunu kabul etmeyince de gözlerine mil çektirmek suretiyle halifelikten hal etmişti (333/944). Yerine oğlu *Müstekfî-Billâh* (333-334/944-946) hilafete getirilmiştir.²³⁹

1.3. Büveyhîler Dönemi (945-1055)

Müstekfî-Billâh'ın kısa süren hilafetinde Abbâsî tarihini etkileyen önemli gelişmeler yaşanmıştır. Emîrû'l-ümerâ Tüzün ölünce Şîî bir hanedan olan Büveyhîler, 334/945 yılında Bağdat'a girmiş²⁴⁰ ve yüz yılı aşkın bir süre hâkimiyetlerini sürdürmüşlerdir.²⁴¹ Müstekfî-Billâh, Büveyhî hükümdarı Ahmed'i emîrû'l-ümerâ tayin etmek zorunda kalmış ve kendisine "Muizzüddeve" ünvanını vererek halifelik yetkilerini devretmiştir. Böylece bu tarihten itibaren artık Irak'ta Büveyhîlerin hâkimiyeti resmîyet kazanmış, Abbâsî hilâfeti; Şîî bir hanedanın tahakkümü altına girerek *Büveyhîler Dönemi* başlamıştır.²⁴² Bu dönemde beş halife -*Müstekfî-Billâh* (944-946), *Mut'î-Lillâh* (946-974), *Tâî-Lillâh* (974-991), *Kâdir-Billâh* (991-1031) ve *Kâim-Biemrillah* (1031-1075)- görev yapmıştır. Bir tarafta halife, diğer tarafta Büveyhî emiri bulunmuş; gerçekte devleti yöneten ise emîrû'l-ümerâ tayin edilen Büveyhîler olmuştur.²⁴³

Büveyhîler, Şîî olmalarına rağmen Sünnî dünyanın lideri konumundaki Abbâsî halifesini, sadece dini lider boyutu olarak ve kendi varlıklarının meşruiyet kaynağı olarak tanımışlar; hilafetin bu yönünden istifade etmişlerdi. Siyasi olarak tüm güç ise; kendilerinde bulunmaktaydı. İstediklerine görev veriyor, istediklerini de görevden alıyorlardı.²⁴⁴ Bu durumun bir örneği olarak Muizzüddeve; 334/946 yılında Müstekfî-Billâh'ı azletmiş, yerine

²³⁶ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve Te'âkibü'l-Himem*, 1/351; Hemedânî, *Tekmiletü Târihü't-Taberî*, 11/303-304; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 7/157.

²³⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 7/163.

²³⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 7/172.

²³⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 14/40; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 7/187.

²⁴⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 14/42; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 7/205-206.

²⁴¹ K. V. Zettersteen, "Büveyhîler", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1979), 8/843; Azimli, "Sünnî Hilafete Tahakküm Kurmuş Bir Şîî Hanedan: Büveyhîler", 22.

²⁴² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 14/42; Zettersteen, "Büveyhîler", 843-845; Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/498-500; Azimli, "Sünnî Hilafete Tahakküm kurmuş Bir Şîî Hanedan: Büveyhîler", 22.

²⁴³ Demircan, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 198.

²⁴⁴ Yıldız, "Abbâsîler", 1/35; Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi IV: Abbâsîler Dönemi*, 416-422.

Muktedir-Billâh'ın oğlu Ebu'l-Kasım Fazl'ı (334-363/946-974) *Mut'î-Lillâh* ünvanıyla halife tayin ederek²⁴⁵ Büveyhî hâkimiyetini hissettirmeye başlamıştı.

Mut'î-Lillâh (334-363/946-974), Abbâsî Devleti'nin merkezi otoritesinin iyice zayıfladığı, emîru'l-ümerâliğin Şîî Büveyhîlerin eline geçtiği bir dönemde halife olmuştu. Yaklaşık otuz yıl gibi uzun bir süre halifelik yapmasına rağmen etkisiz bir hilafet süreci yaşamış, tamamen Büveyhî emirlerinin istekleri doğrultusunda hareket etmek zorunda kalmıştı. Halife, adeta devletten maaş alan, etkinliği neredeyse sıfırlanan, sadece dini konumundan istifade edilen bir hale düşmüştü.²⁴⁶ Bu dönemde yaşanan olumsuzluklardan bir diğeri de Fâtımîlerin 358/969'da Mısır'ı ele geçirmesi olmuştu.²⁴⁷ Bu gelişme üzerine Mut'î-Lillâh, Fâtımîlerin doğuya doğru yayılmalarını engellemek amacıyla Hamdânîlerle ve Karmatîlerle iş birliği yapmış, kısmen de bu mücadelesinde başarı kazanmıştır. Yine bu dönemde Bizans'ın saldırılarında artışlar yaşanmış, Urfa'yı ele geçirip Nusaybin ve Âmid'i (Diyarbakir) yakıp-yıkan Bizans'a karşı, Mut'î-Lillâh ve dönemin Büveyhî Emiri Bahtiyar bir varlık gösterememişti. Mut'î-Lillâh'ın dirayetsizliğinden ve hilafetin içinde bulunduğu bu durumdan istifade eden Büveyhîler; Kerbela olayının yıl dönümünde Muharrem ayının 10. gününü *Âşûrâ Mâtem Günü* ve Şîîlerin, Hz. Ali'nin velâyetinin ilan edildiğine inandıkları 18 Zilhicce gününü de *Gadîr-i Hum Bayramı* olarak anma ve kutlama etkinlikleri şeklinde uygulamaya başlamışlardı.²⁴⁸

Mut'î-Lillâh felç olunca, Türk komutan Sebük Tegin'in hilafetten çekilmesi ve damadı olan Ebû Bekir Abdülkerim'e hilafeti bırakması teklifini kabul etmesi sonrasında oğluna hilafeti devretmiş ve yeni halife *Tâî-Lillâh* ünvanını almıştı.²⁴⁹ Tâî-Lillâh (363-381/974-991), Büveyhî egemenliğinde yaklaşık 17 yıl halifelik yapmıştır. Bu dönemde halife, İslâm tarihinde ilk defa Büveyhî emirlerinin en güçlüsü olan Adüdüddevle'ye (ö. 372/983)²⁵⁰ "*melikü'l-mülûk*" ve "*şâhinşah*" ünvanlarını vermiş, hutbelerde halifeden sonra adını zikrettirmiş ve günde üç defa kapısında nevbet çaldırmıştır.²⁵¹

Adüdüddevle'nin 372/983 yılında ölümünden²⁵² sonra emir olan Bahâüddevle, Bağdat'ta istikrarsızlığın sebebi olarak gördüğü halife Tâî-Lillâh'ı tahtan indirmeyi düşünmüştü.²⁵³ Bu

²⁴⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 14/45-46; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, 7/208; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fûnûni'l-edeb*, 23/104-105.

²⁴⁶ Sicistânî, *es-Sîretü'-Nebeviyye ve Ahbârü'l-Hulefâ*, 2/337.

²⁴⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, 7/309.

²⁴⁸ Suyûtî, *Târihu'l-Hulefâ (Halifeler Tarihi)*, 414; Demircan, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 198.

²⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, 7/343.

²⁵⁰ Geniş bilgi için bkz. Güner, *Büveyhîler'den Adüdüddevle ve Dönemi (338-372/949-983)*; Abdülkerim Özaydın, "*Adüdüddevle*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1988), 1/392-393.

²⁵¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve Te'âkibü'l-Himem*, 2/214; Hemedânî, *Tekmiletü Târihü't-Taberî*, 11/456-457; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 14/226.

²⁵² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, 7/404.

²⁵³ Scharfe, *Portrayals of the Later Abbasid Caliphs: The Role of the Caliphate in Buyid and Saljuq-era Chronicles 936-1180*, 26.

amacını gerçekleştirmek için askerlerin maaşının ödenmediği gerekçesini öne sürerek Bağdat'a girip halifeyi tahtından indirmiş ve hilâfet sarayını da yağmalatmıştı. Tâi'-Lillâh'ın tutuklanmasının ardından amcasının oğlu Ebü'l-Abbas Ahmed b. İshâk'a *Kâdir-Billâh* lakabı verilerek hilâfete getirilmiştir (381/991).²⁵⁴

Çalışma konumuz olan Kâdir-Billâh'a (381-422/991-1031) kadar gelen Abbâsî tarihinde görülmektedir ki, merkezi otoritede ve halifelik makamında ciddi bir zafiyet yaşanmıştır. Halifelik müessesesi, siyasi gücünü daha çok Halife Mütevekkil'den sonra yitirmeye başlamış; halifenin seçilmesi veya azledilmesi, siyasi gücü elinde bulunduranların uhdesinde olmuştur. Özellikle Büveyhîlerin yönetimde söz sahibi olmasından sonra halifelik, siyasi-idari ve dini bir figür olmaktan çıkmış, sadece “dini otorite”, “ruhânî lider” konumuna gelmiştir. Kâdir-Billâh, kırk yıl gibi uzun bir süre Büveyhî hanedanlığının kontrolünde halifelik yapmış; başlarda Büveyhî tahakkümiyetinden kurtulamamış ancak akıllı siyaseti, karşısındaki gücün ve içerisinde bulunduğu durumun farkında olması ve aceleci davranmaması gibi pragmatik yaklaşımı sayesinde hilafete aşama aşama yeniden itibar kazandırmaya başlamıştır. O, her ne kadar Şîî bir hanedanın tahakkümü altında olmuş olsa da izlediği uzun soluklu, etkili bir siyaset nedeniyle zaman zaman Şîa'ya karşı açıktan tavır alabilme gücü de gösterebilmiş, Sünnîliği yeniden hâkim kılmaya çalışmıştır.

²⁵⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 7/450; Ebü'l-Hasan Muhammed b. Hüseyin b. Musa b. Muhammed eş-Şerîf er-Radî el-Müsevî el-Alevî, *Dîvân: Hayâtuhü ve Dirâsetü Şî'rihî*, nşr. Dr. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv (Beyrût: 1976), 1/148; Suyûtî, *Târihu'l-Hulefâ (Halifeler Tarihi)*, 422-427; Sir William Muir, *The Caliphate: Its Rise, Decline, and Fall, from Original Sources*, 574; Eric J. Hanne, *The Caliphate Revisited: The Abbâsids of 11th and 12th Century Baghdad* (Michigan: 1998), 84-104; Mustafa S. Küçükbaşçı, “Kâdir-Billâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 24/127-128.

2. BÖLÜM

KÂDİR-BİLLÂH'IN HAYATI

Çalışmamızın bu bölümünde; Abbâsî siyasi tarihinde üçüncü dönem olarak nitelendirdiğimiz ve yaklaşık bir asır süren, en buhranlı yüzyıl olarak kabul edilen *emîrû'l-ümerâlık* (Büveyhîler) dönemi içerisinde ve Şîî Büveyhîlerin tahakkümünde 25. halife olarak görev yapmış Kâdir-Billâh'ın hayatı biyografik olarak ele alınacaktır.

2.1. Doğumu Ve Nesebi

Abbâsî Devleti'nin 18. halifesi Muktedir-Billâh'ın torunu olan Kâdir-Billâh, 9 Rebûlevvel 336/28 Eylül 947 Perşembe günü Bağdat'ta doğmuştur.²⁵⁵ Halifelik öncesi hayatına dair kaynaklarımızda yeterince bilgi olmaması, muhtemelen babası halife olmadığı içindir. Ayrıca bu dönemde hilafetin eski gücünü kaybetmesi ve sembolik hale gelmesi, Büveyhî emirleri tarafından halifelerin bir kukla gibi görülerek sadece dini bir hüviyet taşıması, veliahtların veya hanedan mensuplarının tarihi olaylara yön verecek aktif roller üstlenememesi gibi etkenleri, tarihçilerin bu kişiler hakkında detaylı bilgiler vermesini engelleyen hususlar olarak değerlendirebiliriz. Geçmiş dönemlere bakıldığında veliahtların ve hanedan mensuplarının önemli savaşlara ve seferlere katıldığını, önemli idari-askeri görevler üstlendiğini görmekteyiz.²⁵⁶ Bu durum da doğal olarak kaynaklara yansımaktaydı.

Kâdir-Billâh'ın ismi, Ahmed b. İshak, künyesi ise Ebü'l-Abbâs'tır. Nesebi; *Ebu'l-Abbâs el-Kadir-Billâh Ahmed b. İshâk b. Cafer el-Abbâsî*,²⁵⁷ en uzun şekli ile ise *Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Emir İshâk b. Muktedir Billâh Cafer b. Mu'tazîd el-Abbâsî el-Bağdâdî* olarak kaynaklarda yer almaktadır.²⁵⁸ Künyesindeki "*el-Abbâsî*" nisbesinden hareketle soy kütüğü araştırıldığında Hz. Peygamber'in amcası Abbâs'a, ondan da Abdulmuttalib'e uzanmaktadır.²⁵⁹ Şema olarak aşağıdaki gibi gösterebiliriz:

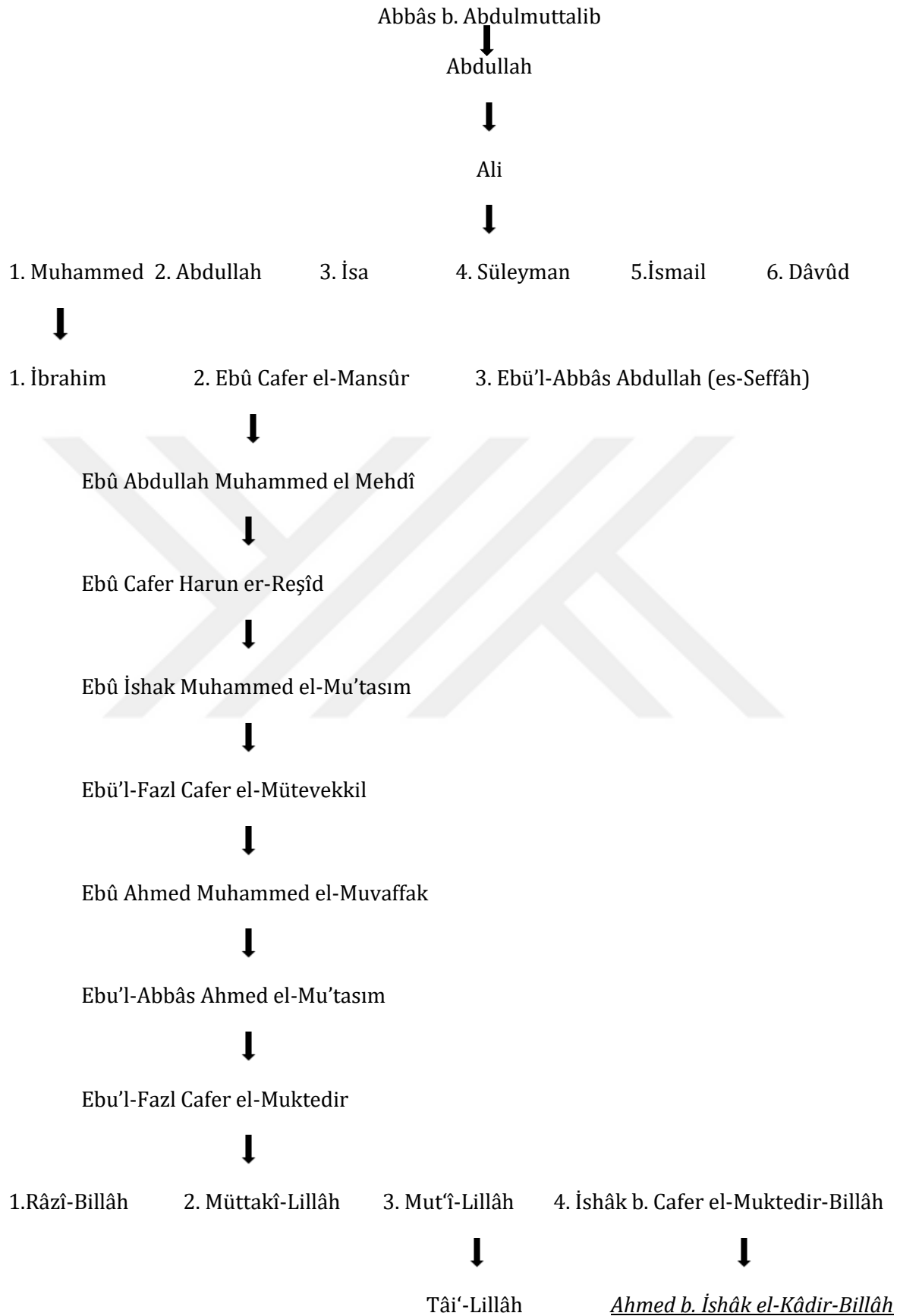
²⁵⁵ Suyûtî, *Târihu'l-Hulefâ (Halifeler Tarihi)*, 422; Küçükaşçı, "Kâdir-Billâh", 24/127.

²⁵⁶ Mutazîd'in (892-902) halife olmadan önce Abbasi halifelerinden amcası Mu'temid-Alellah (870-892) tarafından devleti uzun süre uğraştıran Zencî İsyanını bastırmakla görevlendirildiğini örnek olarak verebiliriz. Bilgi için bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, 6/334-335.

²⁵⁷ Küçükaşçı, "Kâdir-Billâh", 24/127.

²⁵⁸ İbnü's-Salâh es-Şehrezûrî, *Tabakâtu'l-Fukahâ'i's-Şâfiyye*, nşr. Muhyiddîn Ali Necîb (Beyrût: 1413/1992), 1/325; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 15/27; Hudarî Bek, *Muhadarâtü Târihü'l-Ümemi'l-İslâmiyye: ed-Devletü'l-Abbasiyye*, 399.

²⁵⁹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 15/43-127; Şerîf er-Radî, *Dîvân: Hayâtuhü ve Dirâsetü Şi'rihi*, 1/148.

Kâdir-Billâh'ın babasının ismi İshak b. Cafer'dir. Babası, 18. Abbâsî halifesi Muktedir-Billah'ın 11 erkek çocuğundan biri olduğu için halife oğlu değil ama halife torunudur. Amcalarının isimleri şu şekildedir:²⁶⁰

1. Râzî-Billah, Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Cafer el-Muktedir-Billâh
2. Müttakî-Lillah, Ebû İshâk İbrâhim b. Cafer el-Muktedir-Billâh
3. Mut'î-Lillah, Ebü'l-Kâsım el-Fazl b. Cafer el -Muktedir-Billâh
4. Harun b. Cafer el-Muktedir-Billâh
5. Ali b. Cafer el-Muktedir-Billâh
6. Abdulvâhid b. Cafer el-Muktedir-Billâh
7. Mûsa b. Cafer el-Muktedir-Billâh
8. Hasan b. Cafer el-Muktedir-Billâh
9. Kâdir b. Cafer el Muktedir-Billâh
10. İsa b. Cafer el-Muktedir-Billâh

Babası İshak b. Cafer, 317/929 tarihinde Bağdat'ta doğmuş,²⁶¹ 17 Zilkade 377/ 8 Mart 987 tarihinde yine Bağdat'ta vefat etmiştir.²⁶² Cenazesine dönemin halifesi Tâi'-Lillah -yeğeni- ve devlet erkânı katılmış, namazını ise oğlu Kâdir-Billâh kıldırmıştır. Nâşı, Muktedir-Billah'ın annesi Şuğeyb'in yanına defnedilmiştir.²⁶³

Kâdir-Billâh'ın annesi ile ilgili kaynaklarda yeterli bilgi yer almamaktadır. Bilgiler daha ziyade halifeliği sonrası döneme ilişkindir. Annesinin adı; Dimne,²⁶⁴ Temmânî/Tümnâ,²⁶⁵ Yümnâ²⁶⁶ ve Temennâ²⁶⁷ şeklinde kaynaklarda farklılık arz etmektedir. Ancak döneme daha yakın tanıklık eden İbnü'l-Cevzî'nin verdiği bilgiye göre isminin *Temennâ* olma olasılığı daha fazladır. İshak b. Cafer'in, kardeşi Abdulvâhid b. Cafer el-Muktedir-Billâh'ın cariyesi olan

²⁶⁰ İhsan Arslan, "Muktedir'in Halifeliği ve Şahsiyeti", (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009) 24-30.

²⁶¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 12/137.

²⁶² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 14/324; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, 8/265.

²⁶³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 12/137; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, 8/265.

²⁶⁴ Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-inâfe fî me'âlimi'l-hilâfe*, 1/319; Suyûtî, *Târihu'l-Hulefâ (Halifeler Tarihi)*, 422.

²⁶⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî't-Târih*, 7/450.

²⁶⁶ Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z Zâhira fî Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, thk. Muhammed Hüseyin Şemsüddîn (Beyrût: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1413/1992), 5/98.

²⁶⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/68; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/445; Suyûtî, *Târihu'l-Hulefâ (Halifeler Tarihi)*, 422.

Temennâ'yı satın alarak azad etmesi sonrası onunla evlendiği anlaşılmaktadır. Temennâ, 22 Şaban 399/1010 tarihinde oğlu Kâdir-Billâh halife olduktan sonra vefat etmiş, cenaze namazını ise oğlu kıldırmış ve gelenek üzere nâsı Rusâfe'ye²⁶⁸ defnedilmiştir.²⁶⁹

2.2. Yetişmesi Ve Kişiliği

Abbâsîlerde geleceğin halifeleri olan veliahtların eğitimine büyük önem verilirdi. Veliahtların iyi yetişebilmesi için doğduğu andan itibaren tüm imkanlar seferber edilir, eğitimleri için devrin önde gelen âlimleri görevlendirilirdi. Veliahtların bu hocalardan aldıkları derslerin başlıcaları; Kur'ân-ı Kerim, hadis, tefsir, fıkıh, tarih ve Arap dili ve edebiyatı olarak sıralanabilir.²⁷⁰ Halifeler, çocuklarının hocalarına büyük değer verir, maaşlarının yanı sıra bol ihsanlarda bulunur ve veliahtların disiplinli ve en iyi şekilde yetişmelerini beklerlerdi. Ayrıca geleceğin yönetici adaylarına, ünlü şair ve müzisyenler tarafından sanat eğitimi de verilmekteydi.²⁷¹ Kısacası dini ve fennî ilimlerde en iyi şekilde yetişmeleri için gereken her türlü çalışmalar yapılmaktaydı.

Abbâsîlerin 25. halifesi olan Kâdir-Billâh, veliaht olmadığı için çocukluk ve gençlik yıllarındaki eğitim hayatına dair kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Her ne kadar veliaht olmamış olsa da hanedan mensubu olması dolayısıyla iyi bir eğitim almış olması kuvvetle muhtemeldir. Kâdir-Billâh'ın halifeliği döneminde ortaya koyduğu görüşlerle, din âlimleri arasında önemli bir saygınlığının olması²⁷² ve dönemin Şâfiî âlimleri arasında zikredilecek derecede ilmi birikimi olması, ileride kendi ismiyle anılan Kâdirî Akidesi'ni²⁷³ kaleme alabilmesi sonucunu doğurmuştur.²⁷⁴

Kâdir-Billâh, küçüklüğünden itibaren hem dini ilimler alanında hem de dil ve edebiyat alanında iyi bir eğitim görmüş, dönemin meşhur âlimlerinden biri olan Ebû Ubeyd Ahmed b. Muhammed el-Herevî'den (ö. 401/1011) tefsir, hadis, fıkıh ve belâgat alanında dersler almıştır.²⁷⁵ Özellikle dini ilimler alanında kendini geliştiren, iyi bir tahsil gören, iyiliksever ve

²⁶⁸ Rusâfe, Bağdat şehrinin doğu tarafında kalan bölgenin adıdır. Vefat eden Abbasi halifeleri gelenek üzere buraya defnedilirdi. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 3/46.

²⁶⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/446.

²⁷⁰ Abbasi halifesi Harun Reşîd, oğlu Emin'in müeddibine; "Kur'an'ı okut, tarihi tanı, şiirleri bellet, sünnetleri öğret, sözün başlama ve bitim yerlerini göster..." şeklinde talepte bulunmuştur. Bkz. Ahmed Çelebi, *İslâm'da Eğitim ve Öğretim Tarihi*, çev. Ali Yardım (İstanbul: Damla Yayınevi, 1976), 36.

²⁷¹ Mustafa Hizmetli, "Öğrenen Öğreten İletişimi ve Etkileşimi Çerçevesinde Abbasi Sarayında Şehzâdelerin Hocalarıyla İlişkileri", *International Journal of Cultural and Social Studies* 2/2 (2016), 377-382-379.

²⁷² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 7/450; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/438; Suyûtî, *Târihu'l-Hulefâ (Halifeler Tarihi)*, 427.

²⁷³ Bu akidenin muhtevihâtı için bkz. Ek.1

²⁷⁴ Kâdir-Billâh'ın, Mehdî Camii'nde muhaddis halkasında her Cuma okunan bir risalesinin olduğu ve Ehl-i Sünnet akidelerini içeren ve kendi adının verildiği bildiri metninin okunduğu bilgisi, ilmi seviyesi hakkında bizlere ipucu vermektedir. Şeyh Takiyyüddin İbn'üs-Salah eş-Şehrezûrî'nin, Halife Kâdir-Billâh'ın adını Şâfi fakihleri arasında zikretmesi, bu durumun bir göstergesi olabilir. Bkz. İbnü's-Salah es-Şehrezûrî, *Tabakâkü'l-Fukaha'ış-Şâfiyye*, 1/325; Suyûtî, *Târihu'l-Hulefâ (Halifeler Tarihi)*, 427.

²⁷⁵ Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâir ve'l-A'lam*, 8/374; Küçükaşçı, "Kâdir-Billâh", 24/127.

âbid bir kişilik olan²⁷⁶ Kâdir-Billâh, Şâfiî fıkhi alanında uzmanlaşmış;²⁷⁷ bu nedenle İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî'nin *Tabâkâtü'l- Fukahâi's-Şâfiyye* adlı eserinde dönemin önemli Şâfiî âlimleri arasında zikredilmiştir.²⁷⁸ Kâdir-Billâh'ın kişilik özellikleri ile ilgili kaynaklarda şu bilgiler bulunmaktadır:

“Fiziki olarak beyaz tenli, beyaz yüzlü, güzel görünümlü, sakalı gür ve uzun boylu, dini siyasi açıdan ise; itikadî sağlam, asil, geceyi çokça ibadetle geçiren, çok cömert, güzel ahlaklı ve yumuşak huylu biri idi.”²⁷⁹

Kâdir-Billâh'ın, halifeliği döneminde kendisini uzun süre meşgul eden ve zaman zaman da çatışmaların yaşanmasına sebep olan Şiî-Sünnî kesim arasındaki mezhep kavgalarını sona erdirmek için akâide dayalı *er-Risâletü'l-Kâdiriyye (Kâdirî Akidesi)* adlı eseri yazmış olması²⁸⁰ hem kitâbet ilmine hem de akâid ilmine vakıf olduğunu göstermektedir. Ayrıca bir eser oluşturacak nitelikte olmasa da pek çok şiir-kaside yazmış ve bunları okumuştur. Bu kasidelerden en önemlisi; sahabîlerin üstünlük ve faziletleri hakkında olup halifeliği döneminde Mehdî Cami'inde her Cuma günü okunmuştur.²⁸¹ Risâletü'l-Kâdiriyye adlı eserinde ise; sahabenin faziletlerinden bahsetmiş, Ömer b. Abdülazîz'in üstünlüklerini dile getirmiş, Mu'tezilî görüşü benimseyenlerin fikirlerinin yanlışlığını ve Şîa'nın sapkınlık içerisinde olduğunu ispat etmeye çalışmıştır. Eser, Cuma günleri Mehdî Camii'nde ilim halkalarında okutulmuştur. Vefatından sonra oğlu Kâim-Biemrillâh bu geleneğe devam etmiştir.²⁸²

Kâdir-Billâh, halifelik otoritesini yeniden tesis ve inşâ etmeyi hedeflemiş,²⁸³ bunu da etkili ve stratejik bir tavırla gerçekleştirmeye çalışmıştır. Uzun süren iktidarının özellikle ikinci yarısından sonra hilafetin saygınlığı ile siyasi gücü yeniden oluşmaya başlamıştır. Bu nedenle Büveyhîler ve diğer hâkim güçler, Kâdir-Billâh'a her istediklerini yaptıramamışlardır. O; akılcı siyaseti, cesur karakteri, ilmi bilgi ve birikimi sayesinde mezhep kavgalarının çok yoğun yaşandığı dönemlerde²⁸⁴ bile muhaliflere karşı kazançlı çıkmayı başarabilmiştir.

²⁷⁶ İbnü't-Tiktaka, *el-Fahri*, 206.

²⁷⁷ Zirikli, *el-A'lâm Kâmusu Terâcim li Eşheri'r-Rical ve'n-Nisa mine'l-Arab ve'l-Müsta'ribîn ve'l-Müsteşrikîn*, 3/92.

²⁷⁸ İbnü's-Salah es-Şehrezûrî, *Tabakâkü'l- Fukaha'i's-Şâfiyye*, 1/325.

²⁷⁹ İbnü'l-İmrânî, “*el-İnbâ' fî Târihi'l-Hulefâ*”, 186-187; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, 8/197; Suyûtî, *Târihu'l-Hulefâ (Halifeler Tarihi)*, 422.

²⁸⁰ İbnü's-Salah es-Şehrezûrî, *Tabakâkü'l-Fukaha'i's-Şâfiyye*, 1/325; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/279-282; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/685; Küçükaşçı, “Kâdir-Billâh”, 24/128.

²⁸¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/438-439.

²⁸² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 14/279-282; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/437-438; Küçükaşçı, “Kâdir-Billâh”, 24/128.

²⁸³ Togel, *Abbasi Halifesi Kâdir-Billâh'ın Hayatı ve Şahsiyeti*, 75.

²⁸⁴ Kâdir-Billâh dönemi mezhep kavgaları ve yaşanan sorunlar ve için bkz. Genç, “Halife El-Kâdir Döneminde Bağdat'ta Yaşanan Dini-Siyasi Hadiseler ve Onun Sünnî Siyaseti”, 223-243.

2.3. Ailesi

Kâdir-Billâh'ın ailesi ile ilgili bilgiler, kaynaklarımızda ilk kez 377/987 yılında babasının vefat etmesinden sonra kız kardeşi ile yaşadığı miras tartışması nedeniyle 379/989'da meydana gelen gelişmeler dolayısıyla yer almıştır. Buralardan edindiğimiz bilgilere göre Kâdir-Billâh, halife olmadan önce büyük bir ihtimalle evlenmiş ve çocukları da olmuştur.²⁸⁵ Fakat bu evliliklerin ne zaman ve ne şekilde olduğu hakkında pek bilgi bulunmamaktadır. Halifelik dönemi öncesindeki evliliklerinden doğan çocuklarının doğum tarihi ve isimleri hakkında da sağlam bir bilgi bulunmamaktadır. Detaylı bilgiler, halifelik sonrasına aittir.²⁸⁶

2.3.1. Hanımları

Kaynaklara yansıyan bilgilere göre Kâdir-Billâh, üç kadın ile evlilik yapmıştır. Bu bilgilere göre Kâdir-Billâh'ın hanımları; Âlem,²⁸⁷ Sekîne²⁸⁸ ve Katru'n-Nedâ (Bedru'd-Dücâ)'dır.²⁸⁹

Kâdir-Billâh'ın ilk eşi Âlem, bir câriye idi. Kâdir-Billâh, onu azâd ederek evlenmiş ve bu evlilikten 382/992 yılında Ebü'l-Fazl Muhammed isminde bir erkek çocuğu dünyaya gelmiştir.²⁹⁰ Halifeliği döneminde veliaht karmaşasını önlemek için büyük oğlu Ebü'l-Fazl Muhammed'i 391/1001 yılında veliaht tayin ederek "Gâlib Billâh" lakabını vermiş ve onun adına biat almıştır.²⁹¹ Âlem ile halife olmadan önce evlendiği için hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır.

Kâdir-Billâh'ın diğer evliliği, kaynaklara göre 383/993 yılında dönemin Büveyhî Emiri Bahâüddeve'nin kızı Sekîne ile gerçekleşmiştir. İbn Kesir ve İbnü't-Tıktaka 383/993 yılında gerçekleşen bu evlilik için Kâdir-Billâh'ın 100.000 dinar mehir verdiğini söylemektedirler.²⁹² Ayrıca bu evlilikle ilgili kaynaklarda iki farklı bilgi yer almaktadır. Birincisi; Kâdir-Billâh'ın Bahâüddeve'nin kızı Sekîne ile 383/993 yılında evlendiği²⁹³ bu evlilikten 391/1001 yılında Ebü'l-Fazl Muhammed isminde bir çocuğunun dünyaya geldiği ve bu oğlunun 9 yaşlarında iken "Gâlib Billâh" lakabıyla veliaht tayin edildiği bilgisidir.²⁹⁴ İkinci rivayet ise; Kâdir-

²⁸⁵ Kadir Billâh'ın doğumu 336/947 yılında olmuş, halifeliği ise 381/991 yılında gerçekleşmiştir. Yani halife olduğunda yaklaşık 44 yaşlarında bulunmaktaydı. Bu yaşa kadar hiç evlenmemiş ve çocuklarının olmamış olması, dönemin sosyolojik şartlarını göz önüne aldığımızda pek muhtemel gözükmemektedir.

²⁸⁶ Togel, *Abbasi Halifesi Kâdir-Billâh'ın Hayatı ve Şahsiyeti*, 24.

²⁸⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 14/363.

²⁸⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/446.

²⁸⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 16/63-64; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 16/779.

²⁹⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 14/363.

²⁹¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/26; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, 8/18; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/492.

²⁹² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/446; İbnü't-Tıktaka, *el-Fahri*, 206. Ayrıca bkz. İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ' fî Târihi'l-Hulefâ*, 183.

²⁹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, 7/464.

²⁹⁴ Bu bilgiye göre Ebu'l-Fazl Muhammed'in 9 yaşlarında veliaht tayin edildiğinden 400/1010 yıllarında veliaht biatı alması gerekmektedir. Oysaki bu olay hicri 391 yılı içerisinde verilmektedir. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/26; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, 8/18.

Billâh'ın Bahâüddeve'nin kızı Sekîne ile 383/993 yılında evlendikten kısa bir süre sonra öldüğü ve çocuklarının olmadığı şeklindedir.²⁹⁵ İlk rivayetteki bilgide çelişkiler söz konusu olduğundan İslâm tarihi kaynaklarında genellikle bu ikinci rivayet zikredilmektedir. Rivayetteki gibi 383/993 yılında evlenmesi durumunda en erken 384/994 yılında çocuğunun doğduğu varsayımından hareket edersek, 391/1001 yılında veliaht tayin edildiğinde de oğlunun 7 yaşlarında olması gerekmektedir. Bu nedenle ilk rivayetteki çelişkiler sebebiyle ikinci rivayetin doğruluğu daha mâkuldür.

Kâdir-Billâh'ın hanımlarından hakkında en çok bilgi sahibi olunan eşi Katru'n-Nedâ'dır.²⁹⁶ Kaynaklarda Ermeni²⁹⁷ veya Rum²⁹⁸ asıllı bir cariye olduğu ifade edilen Katru'n-Nedâ'nın ismi ile ilgili yoğunlukla iki rivayet ön plana çıkmaktadır. Bunlardan biri Bedru'd-Dücâ²⁹⁹ diğeri ise Katru'n-Nedâ'dır.³⁰⁰ Döneme daha yakinen tanıklık eden Bağdat tarihçilerinden Hatib el-Bağdâdî'nin verdiği Katru'n-Nedâ rivayetinin daha doğru olma ihtimali yüksektir. Ayrıca Katru'n-Nedâ'nın, Kâdir-Billâh'tan sonraki halife olan Ebû Cafer Abdullah b. Ahmed Kâim-Biemrillâh'ın annesi³⁰¹ olması, diğer hanımlarından daha fazla hakkında bilgi bulunmasının sebeplerinden biri olarak gösterilebilir.

Katru'n-Nedâ, Kâdir-Billâh'ın vefâtından otuz ya da otuz bir yıl kadar sonra yaklaşık yüz yaşında ve 11 Receb 452/11 Ağustos 1060 senesinde vefât etmiştir.³⁰² Halife Kâim-Biemrillâh, annesinin cenaze namazını kıldırmış, daha sonra cenazesi gelenek üzere Rusâfe'ye defnedilmiştir. Ayrıca Katru'n-Nedâ için Beytu'n-Nevbe'de³⁰³ taziye töreni yapılmıştır.³⁰⁴

²⁹⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/492. Ayrıca bu konu ile ilgili Ebu'l-Fazl Muhammed'in (Galib Billah), Bahâüddeve'nin kızı Sekîne'den dünyaya geldiğini öne süren ilk rivayetin dile getirilmesi, farklı siyasi mülâhazalar elde etmeye dönük bir düşünceden kaynaklanmış olabilir.

²⁹⁶ Bunun sebebi, kendisinden sonra halife olan Kâim-Biemrillah'ın annesi olmasından kaynaklanabilir.

²⁹⁷ İslâm kaynakların büyük bir kısmında annesinin Ermeni asıllı olduğu belirtilmektedir. Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-Selâm*, 9/399; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/217; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm*, 10/245; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ (Halifeler Tarihi)*, 417.

²⁹⁸ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z Zâhira fî Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, 98.

²⁹⁹ Kalkaşendî, *Meâsiru'l-inâfe fî me'âlimi'l-hilâfe*, 1/334.

³⁰⁰ Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-Selâm*, 9/399; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/217; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm*, 10/245; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ (Halifeler Tarihi)*, 427.

³⁰¹ Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-Selâm*, 9/399-404; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 16/63-64.

³⁰² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/779-780.

³⁰³ Nevbe kelimesi daha çok tekke (tasavvuf) mûsikisinde kullanılmıştır. Mûsiki eşliğinde yapılan çeşitli törenlerle bunlara katılan çalgı topluluğunun veya bir ritim çalgısının adıdır. Hükümdarlık sarayının kapısında veya çadırının önünde taziye için kurulan özel alan ve törendir. Geniş bilgi için bkz. Süreyya Ageyava, "Nevbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/37-38.

³⁰⁴ Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-Selâm*, 9/399; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 16/63-64.

2.3.2. Çocukları

Kâdir-Billâh'ın, üçü erkek olmak üzere toplam dört çocuğunun olduğu kaynaklarda yer almaktadır. Erkek çocuklarından en büyüğü Ebu'l-Fazl Muhammed, ikincisinin adı el-Emir Ebu'l-Kâsım ve diğeri de kendisinden sonra halife olarak *Kâim-Biemrillâh*³⁰⁵ lakabını alan Ebû Cafer Abdullah'tır. Ayrıca başka kaynaklarda rastlamadığımız sadece Safedî'de yer alan Abdullah isminde bir çocuğunun da varlığından bahsedilir.³⁰⁶ Safedî, Abdullâh'ın 418/1027 yılında vefat ettiğini, cenaze namazını kardeşi Kâim-Biemrillah'ın kıldırıldığını belirtmektedir. Diğer kaynaklar Ebu'l-Kâsım adındaki çocuğun vefat tarihini de 418/1027 olarak verir.³⁰⁷ Bu durumda muhtemelen Safedî, bu iki çocuğu birbirine karıştırmıştır. Bu bilginin, başka kaynaklarda yer almaması da çok sağlıklı olmadığını göstermektedir. Çünkü halife olmadan önce başka bir çocuğu olup da halifeliği döneminde yaşamış olsaydı, kaynakların daha sonra bunu mutlaka zikredeceği kanaatindeyiz. Kâdir-Billâh'ın bu üç erkek çocuğunun dışında Fâtıma isminde bir kız çocuğunun da olduğu kayıtlarda yer almaktadır.³⁰⁸ Bu çocuklarının dışında başka çocuklarının olup olmadığı hususunda kaynaklarda herhangi bir bilgi yer almamaktadır.³⁰⁹

Ebu'l-Fazl Muhammed (Gâlib Billâh)

Halife Kâdir-Billâh'ın ilk oğlu Ebu'l-Fazl Muhammed b. Kâdir-Billâh, Şevvâl 382/Aralık 992 yılında doğmuştur.³¹⁰ İsmi kaynaklarda Muhammed olarak geçmektedir. Annesi Âlem adlı câriyedir.³¹¹

Kâdir-Billâh'ın çocukları ile ilgili ilk bilgiler, 391/1001 yılında yaşanan olaylar aktarılırken ortaya çıkmıştır. Halifeliğinin onuncu yılında (391/1001) Horasan bölgesinde ve bazı Türk illerinde sahte veliaht iddialarıyla bey'atlar yaşanmıştı. Bu hususta özellikle Abbâsî halifesi Vâsık'ın (842-847) soyundan gelen Abdullah b. Osman el-Vâsıkî adında bir kişi, halifenin kendisini veliaht tayin ettiğini iddia ederek çevre emir ve beylerden bey'atlar almaya başlamıştı. Hatta Karahanlı Buğra Han Harun b. İlig, hâkim olduğu bölgelerde Abdullah b.

³⁰⁵ Kâim-Biemrillâh, Abbâsîlerin 26.halifesi olup 1031-1075 yılları arasında uzun bir süre görev yapmıştır. Geniş bilgi için bkz. Hatib el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd ev Medîneti's-Selâm*, 9/399; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/216-217; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/492; Abdülkerim Özaydın, "Kâim-Biemrillâh", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/210-211; Kaymak, *Kâim Biemrillah*, 27-34.

³⁰⁶ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, 265.

³⁰⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/188.

³⁰⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 16/11.

³⁰⁹ Kâdir-Billâh'ın 28 Eylül 947'de doğduğu ve ilk çocuğunun 992 yılında doğan Ebu'l-Fazl Muhammed olduğu kaynaklarda yer almaktadır. Yaklaşık 45 yaşına gelinceye kadar Kâdir-Billâh'ın hiç çocuğunun olmaması veya kaynaklarda zikredilmemesinin izahı; kendisinin hilafet öncesi dönemi ile ilgili halife çocuğu olmaması nedeniyle yeterli bilgi bulunmaması ve hilafeti öncesinde doğan çocuklarının çok küçük yaşlarda vefat etmiş olması olabilir. Aksi takdirde hanedan mensubu olup halife olduktan sonra çocukları olan bir kişinin 45 yaşlarına gelinceye kadar hiç çocuğunun olmaması yaşadığı toplumun sosyolojik olgusuna ters düşmektedir. Yine halife olduktan sonra halifeliği öncesi doğan çocukları yaşıyor olsaydı kaynaklar; 3 oğlu, bir kızını zikrettikleri gibi bunlardan da bahsederdi.

³¹⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 14/363; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/444.

³¹¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 14/363.

Osman el-Vâsıkî adına hutbe okutmaya başlamış ve onu maaşa bağlamıştı. Halife Kâdir-Billâh, bu durumu öğrenince hemen Abdullah b. Osman el-Vâsıkî'yi yakalama kararı çıkartmış, bu durumu öğrenen Ebû Abdullah b. Osman el-Vâsıkî de kaçmış ancak Gazneli Mahmûd tarafından yakalanmıştı. Gazneli Mahmûd onu hapse atmış ve ölünceye kadar da hapiste kalmıştır.³¹² Kâdir-Billâh da bu yalancı veliaht tehlikesiyle bir daha karşılaşmamak için oğlu Ebü'l-Fazl Muhammed'i küçük yaşta olmasına rağmen veliaht tayin etmeye karar vermiş, bunun için de 391/1001 yılında devletin ileri gelen bürokratlarının huzurunda bir tören düzenlemiştir.³¹³ Ebu'l-Fazl Muhammed'in veliaht tayin edildiğinde dokuz yaşlarında³¹⁴ olduğu bilinmektedir.

Veliaht tayininden sonra Ebu'l-Fazl Muhammed'e "Gâlib Billâh" lakabı verilmiş³¹⁵ ve bazı Büveyhî sikkelerinde Gâlib Billâh'ın ismi de yazdırılmıştır.³¹⁶ Ebu'l-Fazl Muhammed, 409/1019 yılında 27 yaşlarında vefât etmiş, cenazesi Rusâfe'deki aile kabristanlığına defnedilmiştir.³¹⁷

Ebu'l-Kâsım b. Emîrû'l-Mü'minîn

Kâdir-Billâh'ın oğullarından biri olan Ebu'l-Kâsım'ın doğum tarihi hakkında net bir bilgi yoktur. Ebu'l-Kâsım ile ilgili ilk bilgiler, göreve gelmesi nedeniyle Bağdat'ı ziyaret eden Irak Büveyhî emiri Müşerrifüddeve'yi 414/1023 yılında kardeşi Ebû Cafer Abdullah ile birlikte protokolde karşılamaları nedeniyle kaynaklara yansımıştır.³¹⁸ Bunun dışında siyasi ve askeri alanda önemli aktif bir rol de üstlenmediği için hayatı hakkında yeterli bilgi yer almamıştır. Ancak babasının halife, kendisinin de hanedan mensubu olması dolayısıyla müreffeh bir hayat yaşadığı ve iyi bir eğitim almış olduğu söylenebilir. Mesela Ebu'l-Kâsım'ın, şiire ve edebiyata meraklı olması dolayısıyla güzel şiirleri olduğu belirtilir.³¹⁹

Ebu'l-Kâsım, 418/1027 yılında vefât etmiş, cenaze namazını kardeşi Ebû Ca'fer Abdullah kıldırması ve gelenek üzere nâşı Rusâfe'deki aile kabristanlığına defnedilmiştir.³²⁰ Kâdir-Billâh, ilk oğlu Ebu'l-Fazl Muhammed gibi Ebu'l-Kâsım'ı da genç yaşta ve kendisi hayattayken kaybetmekten dolayı çok üzölmüş, bu nedenle ölümünden sonra Bağdat'ta bir müddet eğlence yapılmasına izin vermemiştir.³²¹ Böylece kendisinden sonra hayatta kalan ve tek

³¹² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/22, 26; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, 8/16.

³¹³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/26; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, 8/17.

³¹⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/492.

³¹⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/26; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/492.

³¹⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 16/11.

³¹⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/131; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, 8/125; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/578-579.

³¹⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/158.

³¹⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/619.

³²⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/188; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/619.

³²¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/188.

veliaht olan Ebû Cafer Abdullah (Kâim-Biemrillah) olduğu için kaynaklar onun varlığından daha çok bahsetmiştir.³²²

Ebû Cafer Abdullah (Kâim-Biemrillâh)

Kâdir-Billâh'ın kendisinden sonra hayatta kalan tek erkek evladı olup vefatı sonrası hilafete gelen Ebû Cafer Abdullah'ın, 18 Zilkâde 391/9 Ekim 1001 yılında doğduğu bilinir.³²³ Annesi Ermeni veya Rum asıllı Katru'n-Nedâ³²⁴ adlı cariyedir. Künyesi Ebû Cafer'dir.³²⁵ Ebû Cafer Abdullâh, Kâdir-Billâh'ın büyük ihtimalle üçüncü oğludur. Bundan başka bir erkek çocuğunun varlığı hakkında bir bilgi bulunmamaktadır.³²⁶

Ebû Cafer Abdullah'ın gençlik yıllarına ait siyasi faaliyeti olarak; Irak Büveyhî emiri Müşerrifüddeve'nin 414/1023 yılında,³²⁷ Celâlüddeve'nin de 418/1027 yılında³²⁸ Bağdat ziyareti esnasında babası Kâdir-Billâh ile beraber protokole eşlik ettiği kaynaklarda zikredilmektedir. Ebû Cafer, babası halife olduğu için sarayda aklî ve naklî ilimler alanında iyi bir eğitim almıştır. Onun ahlaklı, âlim, hayâ sahibi, cömert, sabırlı, okumayı ve öğrenmeyi seven, fiziksel olarak da yakışıklı bir kişilik olduğu belirtilmektedir.³²⁹ Ayrıca konuşmasının fasih ve belâgatli olduğu, edebiyata ve şiire düşkün, kitâbet sanatına vâkıf olduğu belirtilmektedir. Hatta bazen divanlardan çıkan yazıların birçoğunu beğenmeyerek kendisinin düzelttiği söylenir.³³⁰

Kâim-Biemrillâh, 74 yaşında 13 Şaban 467/3 Nisan 1075 senesinde vefât etmiştir.³³¹ Yaklaşık 44 yıl halifelik yapmıştır. Cenaze namazını kendisinden sonra halife olan torunu Muktedî

³²² Togel, *Abbasi Halifesi Kâdir-Billâh'ın Hayatı ve Şahsiyeti*, 30.

³²³ Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-Selâm*, 9/399; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/217.

³²⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/217; Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, 17/14; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ (Halifeler Tarihi)*, 427.

³²⁵ Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-Selâm*, 9/399; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/217.

³²⁶ Selâhuddîn Halil b. Aybek Safedî (ö. 764/1363), "el-Vâfî bi'l-Vefeyât" adlı eserinde Abdullah isminde bir çocuğu olduğundan bahsetmekte. Ancak bu bilgi, döneme daha yakın tanıklık eden Hatib el-Bağdâdî, İbn Miskeveyh ve İbnü'l-Cevzî gibi kişiler tarafından aktarılmamıştır. Bkz. Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, 8/265.

³²⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/158; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/598.

³²⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/183.

³²⁹ Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ (Halifeler Tarihi)*, 427. Ayrıca geniş bilgi için bkz. Kaymak, *el-Kâim Biemrillah ve Dönemi*, 29-35.

³³⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 16/48; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z Zâhira fî Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, 5/98. Kâim-Biemrillâh'ın şiirlerinden örnekler için bkz. Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, 17/15.

³³¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 16/16; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm*, 10/245; Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, 17/14. Ayrıca bkz. Murat Akkuş, *Abbasi Halifelerinin Ölüm Sebepleri* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010), 103-105.

Biemrillâh kıldırıştır.³³² Cenazesi başlangıçta dedesi İshak b. Cafer'in yanına defnedilmiştir.³³³ İki yıl sonra gelenek üzere Rusâfe'ye aile kabristanlığına nakledilmiştir.³³⁴

Fâtıma bt. Kâdir-Billâh

Halife Kâdir-Billâh'ın kaynaklarda ismi geçen tek kızıdır. Ne zaman doğduğu ve hayatı ile ilgili kaynaklarda bir bilgiye rastlanılmamıştır. Sadece 448/1056 yılında vefât eden kişiler arasında ismine yer verilmiş,³³⁵ cenaze namazını ise dönemin halifesi olan kardeşi Halife Kâim Biemrillâh kıldırıştır. Cenazesi gelenek üzere Rusâfe'ye aile kabristanlığına defnedilmiştir.³³⁶

2.4. Miras Tartışması

Abbâsî halifesi Tâi'-Lillâh'ın (974-991), yaklaşık 17 yıl süren Büveyhî tahakkümündeki hilafeliğinin son yıllarında artış gösteren huzursuzluklar, çatışma ve ekonomik buhran, hem Büveyhîleri hem de kendisini çok zor durumda bırakmıştı. Siyasi geleceği, Büveyhî emirlerinin iki dudakları arasında olan Tâi'-Lillâh, hanedan mensuplarını doğal siyasi rakip olarak görmekteydi. Bu korku ve kaygı; amcasının oğlu Kâdir-Billâh'ın, babası İshâk b. Muktedir'in (ö. 377/987) vefatından sonra miras yüzünden kız kardeşi Âmine ile yaşamış olduğu anlaşmazlık neticesinde daha da arttı. Çünkü Âmine Kâdir-Billâh'ı, Halife Tâi'-Lillâh'ın hastalığından yararlanarak halifeliği gasp etmeye çalışmakla suçlamıştı.³³⁷ Halife Tâi'-Lillâh'ın hastalanmasını, zehirlenmesine bağlayarak³³⁸ abisi Kâdir-Billâh'a iftira atan Âmine, bu şekilde davranmakla hem kendi emeline (mirasa) kavuşacağını düşünmüş hem de halife nezdinde politik-siyasi bir sonuca etki etmek istemiş olmalıdır.

Tâi'-Lillâh, 379/989 sonbaharında hilafetine yönelik aldığı tehdit ihbarı üzerine kuzeni Kâdir-Billâh'ı tutuklatmak üzere komutanlarından İbn Hâcib en-Nu'mân'ı görevlendirmişti.³³⁹ Kâdir-Billâh, bu yakalama kararını öğrenince derhal evini terk etmiş ve bir süre Bağdat'ta gizlenmişti. Ardından Batîha'ya³⁴⁰ kaçarak Büveyhîlerin Batîha emiri Ebû'l-Hasan Ali b. Nasr el-Mühezzibüddeve'ye sığınmıştı (379/989-90).³⁴¹ Mühezzibüddeve, onu himayesine alarak

³³² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 16/168; Özaydın, "Kâim Biemrillâh", 24/211.

³³³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 16/48.

³³⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 16/168; Zehebî, *Târihu'l-İslâm vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm*, 10/248.

³³⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 16/11.

³³⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 16/11; Togel, *Abbasi Halifesi Kâdir-Billâh'ın Hayatı ve Şahsiyeti*, 33.

³³⁷ Eric J. Hanne, "Women, Power, And The Eleventh And Twelfth Century Abbasid Court", *HAWWA* (2005), 80.

³³⁸ Şerîf er-Radî, *Dîvân: Hayâtuhü ve Dirâsetü Şîrihi*, 1/149; Hudarî Bek, *Muhadarâtü Târihi'l-Ümemi'l-İslâmiyye: ed-Devletü'l-Abbasiyye*, 399.

³³⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 14/337; Hanne, "Women, Power, And The Eleventh And Twelfth Century Abbasid Court", 80.

³⁴⁰ Batiha, Güney Irak'ta Kûfe, Vâsıt ve Basra şehirleri arasında Fırat ile Dicle nehirlerinin meydana getirdiği bataklık bir bölgedir. Geniş bilgi için bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Batîha", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/195-196.

³⁴¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, 7/439; Küçükaşçı, "Kâdir-Billâh", 24/127.

tehlikelere karşı korumuş, halife olarak atanıncaya kadar bu bölgede eman içerisinde yaşamıştı.³⁴²

Büveyhîlerin Batiha emiri Mühezzibüddeve'nin hanedan mensubu Kâdir-Billâh'ı himaye etmesi ve onunla yakın ilişkiler kurması, sonrasında siyasi geleceğine olumlu katkılar sağlamıştır. Bu durum sayesinde dönemin Büveyhî emiri Bahâüddeve'nin kızı ile evlendiği söylenebilir. Kâdir-Billâh'ı himaye eden Mühezzibüddeve ile Bahâüddeve'nin bu akrabalık ilişkisi, Abbâsî halifesi Tâi'-Lillâh ile sorunlar yaşayan Bahâüddeve'nin, Tâi'-Lillâh'ı görevden alması sonrasında yerine Kâdir-Billâh'ı atamasında da etkili olduğu düşünülmektedir.³⁴³

2.5. Veliaht Tayini Ve Vefatı

Kâdir-Billâh, halifeliliğinin onuncu yılında (391/1001) Horasan bölgesinde ve bazı Türk illerinde sahte veliaht iddialarıyla bey'atlar yaşanması nedeniyle ilk oğlu Ebü'l-Fazl Muhammed'i *Gâlib Billâh* lakabıyla veliaht tayin etmişti. Ancak Ebü'l-Fazl'ı 409/1019 yılında,³⁴⁴ diğer oğlu Ebü'l-Kâsım'ı da 418/1027 yılında³⁴⁵ genç yaşta kaybetmesi üzerine hayatta kalan tek oğlu Ebû Cafer Abdullah'ı vefatına yakın bir süreye kadar veliaht tayin etmemiştir.

Kâdir-Billâh, 421/1030 yılına gelindiğinde 80'li yaşları aşmış olmanın getirdiği rahatsızlıklar nedeniyle ağır bir hastalığa yakalanmış, uzun bir süre yataktan kalkamaz hale gelmişti. Bu durum, etrafta ve halk arasında Kâdir-Billâh'ın vefat ettiğine dair asılsız haberlerin yayılmasına sebep olmuştu. Halife, bu iddiaları boşa çıkarmak için tek varisi Ebû Cafer Abdullah'ı veliaht tayin etmek amacıyla 18 Cemâzielevvel 421/ 24 Mayıs 1030 günü tören düzenletti.³⁴⁶ Kâdir-Billâh törende; kadıların, vezirlerin, bütün devlet erkânının ve halkın huzuruna çıkarak "Veliahtlık konusunda ona izin verdik" ifadesi ile oğlu Ebû Cafer Abdullah'ı veliaht tayin ettiğini açıkladı. Bundan sonra hutbelerde Kâdir-Billâh ile birlikte adı zikredilmeye başlandı.³⁴⁷ Bu olay esnasında Ebû Ca'fer Abdullah yaklaşık otuz yaşlarında bulunmaktaydı. Bunun üzerine veliaht Ebû Cafer Abdullah'a "Allah'ın emri ile ayakta olan" anlamına gelen *Kâim-Biemrillâh*³⁴⁸ lakabı verildi. Huzurda bulunan kimseler beyatlarını

³⁴² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/438; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ' fî Târihi'l-Hulefâ*, 183; Ebû Şücâ Zahîrüddîn Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed (Abdillâh) er-Rûzrâverî, *Zeylû Kitâbi Tecâribi'l-Ümem*, nşr. Henry. F. Amedroz - David S. Margoliouth (Kahire: Şeriketü't-temeddni's-Sinâiyye, 1334/1916), 3/202; Hudarî Bek, *Muhadarâtü Târihi'l-Ümemi'l-İslâmiyye: ed-Devletü'l-Abbasiyye*, 399; Küçükaşçı, "Kâdir-Billâh", 24/127.

³⁴³ Togel, *Abbâsî Halifesi Kâdir-Billâh'ın Hayatı ve Şahsiyeti*, 36.

³⁴⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/131.

³⁴⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/188.

³⁴⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/205.

³⁴⁷ Hatib el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd ev Medîneti's-Selâm*, 9/399; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/206; Zehebî, *Târihu'l-İslâm vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm*, 9/341; Küçükaşçı, "Kâdir-Billâh", 24/128.

³⁴⁸ Kâim-Biemrillâh, Abbâsîlerin 26. halifesi olup 1031-1075 yılları arasında uzun bir süre görev yapmıştır. Geniş bilgi için bkz. Özeydin, "Kâim Biemrillâh", 24/210-211; Kaymak, *el-Kâim Biemrillah ve Dönemi*.

arzettiler.³⁴⁹ Dönemin tedavüldeki Büveyhî sikkelerine de ismi yazıldı.³⁵⁰ Böylece Kâdir-Billâh, kendisinden sonra oluşabilecek siyasi belirsizliği önlemiş oldu. Halife Kâdir-Billâh, veliaht tayininden sonra dönemin Buveyhî emiri Celâlüddeve'ye bu atamayı mektupla bildirmiş³⁵¹ ve veliaht tayinini, dönemin siyasi otoritesine onaylatmak suretiyle meşruiyet kazandırmak istemiştir.³⁵²

Kâdir-Billâh, veliaht tayininden kısa bir süre sonra 11 Zilhicce 422/29 Kasım 1031 tarihinde Bağdat'ta vefat etmiştir.³⁵³ Cenaze namazını oğlu Kâim-Biemrillâh 12 Zilhicce 422 / 30 Kasım 1031 günü ikinci namazından sonra kıldırmıştır.³⁵⁴ Vefatı nedeniyle Bağdat'ta yedi gün yas ilan edilmiştir. Böylece Kâim-Biemrillâh, 13 Zilhicce 422/30 Kasım 1031 Salı günü 31 yaşındayken 26. Abbâsî halifesi olmuştur.³⁵⁵ Halife olduktan sonra dönemin Büveyhî emiri Ebû Kâlicâr'ın (ö. 440/1048) kızı ile ilk evliliğini yapmış,³⁵⁶ eşinin erken vefât etmesi üzerine Büyük Selçuklu Çağrı Bey'in (ö. 451/1059) kızı Hatice Arslan Hâtun ile 448/1056 yılında evlenmiştir.³⁵⁷

Kâim-Biemrillâh, babası Kâdir-Billâh'ın Şîa'nın itikâdî düşüncelerinin yanlışlığını ortaya koyan ve Ehl-i Sünnet'in inanç esaslarını da savunan *er-Risâletü'l-Kâdiriyye* adıyla kaleme aldığı ve 408/1017-1018 yılında ilan ettiği metni, divanda 433/1041-1042 yılında tekrar okutmuş, ayrıca her Cuma günü de camilerde halka okunmasını sağlamıştır. Böylelikle babası Kâdir-Billâh'ın Sünnî akideyi güçlendirme siyasetini ve düşüncesini devam ettirmiştir.³⁵⁸ Kâim-Biemrillâh devrinde Bağdat, zaman zaman huzursuzluk ve iç karışıklıklar yaşasa da bir ilim ve kültür merkezi olmaya devam etmiştir. 1055 yılında halifenin daveti üzerine Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey, Bağdat'a girerek Büveyhî hâkimiyetine son vermiştir.³⁵⁹

³⁴⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/205-206; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm*, 9/341; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, 17/14.

³⁵⁰ Luke Treadwell, *Buyid Coinage: A Die Corpus (322-445 A.H.)* (Oxford: 2001), 22-23, 32, 60-65, 80, 158.

³⁵¹ Mektubun içeriği için bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/206-207.

³⁵² Kaymak, *el-Kâim Biemrillah ve Dönemi*, 37.

³⁵³ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ' fî Târihi'l-Hulefâ*, 186; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*, 1/510, 9/341; Kalkaşendî, *Meâsiru'l-inâfe fî me'âlimi'l-hilâfe*, 1/319; Ahmet Cevdet Paşa, *Peygamberler ve Halifeler Tarihi*, sad. Metin Muhsin Bozkurt (İstanbul: Hikmet Neşriyat, 1999), 3/1043; Küçükaşçı, "Kâdir-Billâh", 24/128; Sir William Muir, *The Caliphate: Its Rise, Decline, and Fall, from Original Sources*, 579.

³⁵⁴ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ' fî Târihi'l-Hulefâ*, 186; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 15/137.

³⁵⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/217; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm*, 9/341; Özeydî, "Kaim bi-Emrillah", 24/210.

³⁵⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/313.

³⁵⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 16/4; Suat Kaymak, "Abbasi Sarayının İlk Selçuklu Gelini: Hatice Arslan Hatun", *Yedikıta Tarih ve Kültür Dergisi* 76 (Aralık 2014), 48-52.

³⁵⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 16/279-282; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/685; Özeydî, "Kaim bi-Emrillah", 24/211.

³⁵⁹ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, 17/15; Merçil, "Büveyhîler", 6/498.

3. BÖLÜM

İÇ VE DIŞ SİYASET

3.1. İç Siyaset

3.1.1. Kâdir-Billâh Ve Büveyhîler Arasında İlişkiler

Abbâsî siyasi tarihinde Mütevekkil-Alellâh'ın 232/847'de iktidara gelişi ile birlikte *Muktedir Halifeler* dönemi sona ermiş, devlet artık duraklama ve gerileme dönemine girmişti. Müstekfi-Billâh'ın (944-946) halifeliği döneminde Şîî bir hanedan olan Büveyhîler, Bağdat'ı istila etmiş ve iktidarı devralmıştı. Artık Bağdat'ta hâkimiyet, 945-1055 yılları arasında Büveyhîlerde olmuş, halife ise etkisiz dini bir statü olarak varlığını koruyabilmişti. Hilafet makamı, sadece hil'at ve menşur veren bir konumda; güç ve yönetim ise tamamen Büveyhîlerin elinde olmuştu. İşte böyle bir tahakkûmiyet altında halifelik yapan Kâdir-Billâh (991-1031), yaklaşık kırk yıl gibi uzun bir süre iktidarda kalarak zamanla Büveyhîlerin içine düştüğü iktidar çatışması ve buna bağlı olarak güç kaybı yaşaması neticesinde insiyatif alabilmiş, akılcı siyaseti ve güç dengelerini gözetme yeteneği ile de halifeliğin siyasi gücü konusunda umut verici gelişmelere kapı aralayabilmiştir.

Kâdir-Billâh ile Büveyhî emirleri arasında yaşanan siyasi ilişkiler ve olayları anlayabilmek için Büveyhîleri daha yakından tanımak ve Bağdat'ı ele geçirdikleri zamana kadarki tarihi serüvenine bakmak yararlı olacaktır. Bu nedenle iç siyaset başlığı altında öncelikle araştırma konumuz olan Kâdir-Billâh dönemine kadar Büveyhîler ile ilgili genel hatlarıyla bilgi vererek Büveyhî egemenliği altındaki Kâdir-Billâh ile Büveyhî emirleri arasında yaşanan siyasi ilişkileri ve yaşanan olayları ele alacağız.

Büveyhîler,³⁶⁰ Ebû Şucâ Büveyh³⁶¹ (Âl-i Büveyh) ve oğulları tarafından tesis olunan bir hanedandır.³⁶² Bu hanedan, Deylem³⁶³ asıllı olup kurucusu da Ebû Şucâ Büveyh b. Fenna

³⁶⁰ Büveyhîler ve kuruluşu hakkında geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 7/164-167, 179, 203-205; Zettersteen, "Büveyhîler", 2/843-844; Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, çev. İsmail Yiğit - Sadreddin Gümüş (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1985) 3/389-431; Müneymine, *Büveyhîler Devleti Tarihi*; Merçil, "Büveyhîler", 6/496-500; Azimli, "Sünnî Hilafete Tahakküm Kurmuş Bir Şîî Hanedan: Büveyhîler", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2005), 19-32; Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad (334-447/946-1055)*; Mohsin Jaffery, "The Shi'a Century-Buyid Dynasty", *Academia* (12/04/2020); Scharfe, *Portrayals of the Later Abbasid Caliphs: The Role of the Caliphate in Buyid and Saljuq-era Chronicles 936-1180*.

³⁶¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 13/340; İbnü't-Tıktaka, *el-Fahri*, 199.

³⁶² Azimli, "Sünnî Hilafete Tahakküm Kurmuş Bir Şîî Hanedan: Büveyhîler", 19.

³⁶³ İran'ın kuzeyinde Gilân eyaletinin bir bölümünü teşkil eden, Hazar deniziyle Taberistan arasındaki dağlık bölgenin adıdır. Geniş bilgi için bkz. İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 204-205; Tahsin Yazıcı, "Deylem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/263-265. Bu bölgede yaşayan halka da bu gerekçeden dolayı Deylemîler denildiğinden bölge Deyleman adıyla bilinmekteydi. Bkz. Vilademir Minorsky, "Daylam", *Encyclopedia of Islam (EI2)*, (Leiden: 1991), 2/189-190. İslâm coğrafyacılarından İbn Havkal'a göre Deylem ülkesi Gilân, Taberistan, Kûmis ve Cürcan ile Cibâl eyaletinin bir kısmını ve Azerbaycan ile Erran bölgelerinin bir kısmını kapsamaktadır. Bkz. İbn Havkal, *Sûretü'l-arz (10. Asırda İslâm Coğrafyası)*, 327-335.

Hüsrev'dir.³⁶⁴ Büveyhîlerin güçlenerek devlet haline gelmeleri ve Bağdat'ta yüz yıla yakın bir süre hâkimiyet kurmaları, Ebû Şucâ'nın üç oğlunun -İmâdüddeve Ali,³⁶⁵ Rüknuddeve Hasan,³⁶⁶ Muizzüddeve Ahmed³⁶⁷- gayretleri ve mücadeleleri sonucu olmuştur.³⁶⁸

Hazar Denizi'nin Güney-Batı kıyıları ile Kuzey İran bölgelerini kapsayan küçük sarp ve dağlık bir arazide yaşayan Büveyhîlerin ataları olan Deylemliler; bölgenin bu coğrafi özelliği sayesinde uzunca bir süre dış tehditlerden uzak kalmış, bu durum yöre insanının zorluklarla mücadele gücünü artırarak savaşçı bir yapıda olmalarını sağlamıştır. Ayrıca başka milletlerin hegemonyasında kalmadıkları için de bağımsızlıklarına düşkün bir hüviyet kazanmalarını kolaylaştırmıştır.³⁶⁹ Bu sarp, dağlık bir arazide yaşamaları; yapılarına da yansımış olmalı ki Makdisî Deylemlileri; "Kaba, bilgisiz, dini olmayan, heybetli ve acayip görünümlü" kişiler olarak tanımlamıştır.³⁷⁰ Yöre insanının bu özellikleri, sistemli bir devlet kurmalarına ve devletleşme imkânına mâni olduğu için daha ziyade askerlik ve komutanlık konusunda tecrübe kazanmalarına, buna bağlı olarak maceraperest paralı askerler olarak yaşamlarını sürdürmelerine olanak sağlamıştır. Bu özellikleri sayesinde Deylemliler, yaşamış oldukları bu sarp bölgelerde yaptıkları vurgunlardan elde ettikleri ganimetlerle hayatlarını sürdürmeye çalışmışlardır.³⁷¹

Deylemliler, M. Ö. II. asırdan itibaren³⁷² İran coğrafyasına ait bu sarp ve dağlık bölgelerde zamanla İranlılaşan bir kavim olmaları nedeniyle köken olarak İranlı (Fârisî) sanılmakla birlikte etnik kökenleri kesin olarak bilinmemektedir. Bu kapsamda etnik menşeleri hakkında

Büveyhîler zamanında yaşamış ve Deylem'de bulunmuş olan Makdisî (Mukaddesî) diğerlerinden farklı olarak Volga sınırlarında Hazarların hüküm sürdüğü bölgeyi de Deylem bölgesine dâhil ederek Deylem bölgesini daha geniş bir bölge olarak tasvir etmiş, Deylem'in beş bölgeden meydana geldiğini ifade etmiştir. Bu beş bölge sırayla; Horâsân istikametinde yer alan Kûmis (Dâmgân ve Şâhrûd yakınlarında), Circan, Taberistân, Deylemân (Deylem) ve Hazar Denizi şeklinde. Makdisî, *İslâm Coğrafyası (Ahseñü't-Tekasim)*, 353-354. Tüm bu bilgiler ışığında Deylem'in sınırlarını, "Hazar Denizi'ne dökülen Sefidrûd ve Şâlûs ırmakları ile İran Yaylası ve deniz kıyısında bulunan ovalar arasında ve Elbruz Dağları'nın Hazar Denizi'ne bakan yamaçları üzerindeki sarp arazi bölgesi" şeklinde ifade edebiliriz. Bu bölge dağlık olduğundan Arapların ilerleyişinden korunmuş ve bu nedenle bölgenin İslâmiyetle tanışması da geç olmuştur.

³⁶⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 7/87.

³⁶⁵ Büveyhî hânedanının kurucusu ve bu hânedanın Cibâl, Fars, Hûzistan kolu hükümdarıdır (ö. 338/949).

³⁶⁶ Büveyhîlerin Rey ve Cibâl kolunun emîridir (ö. 366/976).

³⁶⁷ Irak Büveyhîlerinin kurucusu ve ilk hükümdarıdır (ö. 356/967). Geniş bilgi için bkz. Ahmet Güner, "Muizzüddeve", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/99-100; K. V. Zettersteen, "Muizz-üd-Devle", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: 1940), 8/561-562; Heribert Busse, "Mu'izz al-Dawla", *EL2*, 7/484-485; Hacıyev, *Irak Büveyhîleri'nin Kuruluşu Ve Muizzüddeve Dönemi (334-356/945-967)*; Nursel Akgün, *Irak Büveyhî Emîri Muizzüddeve Dönemi Siyasi Tarihi (334-356/945-967)* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020).

³⁶⁸ Azimli, "Sünnî Hilafete Tahakküm Kurmuş Bir Şîî Hanedan: Büveyhîler", 19.

³⁶⁹ İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 205; Yazıcı, "Deylem", 263-265; Akoğlu, "Büveyhîlerin Mezhebi Eğilimleri/Politikaları Üzerine", 125.

³⁷⁰ Makdisî, *Ahseñü't-Tekâsim fi Marifeti'l-Ekâlîm*, 35.

³⁷¹ Cahen, *İslâmiyet: Doğuştan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar*, 230.

³⁷² Milattan önce yaşamış Yunanlı tarihçi Polybius, Delimainoi adında bir kavimden bahsetmiş, milattan sonra II. yüzyılda yaşamış Batlamyus ise coğrafya eserinde Delimainois ile ilgili bilgiler zikretmiştir. Bkz. Ahmed Ateş, "Deylem", *İslâm Ansiklopedisi* (Eskişehir: MEB Yayınları, 1997), 3/570; Minorsky, "Daylam", 2/190.

kaynaklarda farklı rivayetler yer almaktadır. Deylemli olmaları daha muhtemel olan³⁷³ Büveyhî hanedanlığının etnik kökenleri konusunda kimi tarihçiler, Büveyhîlerin Sâsânî hükümdarı I. Yezdicerd'in oğlu Behrâm-ı Gûr b. Yezdicerd'in (420-438) soyundan geldiğini³⁷⁴ söylerken, kimileri Arapların Benî Dâbbe³⁷⁵ kabilesine mensup olduğunu³⁷⁶ kimisi de Deylemli kabilelerden birine mensup olduklarını söylemişlerdir.³⁷⁷ Özellikle şecerelerinin Benî Dâbbe'den geldiğini iddia eden rivayetin farklı siyasi mülahazalardan ötürü -bilhassa Arapların güçlü olduğu dönemlerde onlarla akraba olduklarını ifade etmek için- ortaya

³⁷³ Hassan Müneymine "Büveyhîler Devleti Tarihi" isimli eserinde, Büveyhîlerin Deylemli olmalarının yüksek ihtimal olduğunu ifade etmiş, Hasan el-Utruş aracılığıyla İslâm'a giren Deylemlilerin, daha sonra Şîf Zeydiyye mezhebine mensup olduklarını kaydetmiştir. Bkz. Müneymine, *Büveyhîler Devleti Tarihi*, 86.

³⁷⁴ Nesep âlimi İbn Mâkûlâ; Büveyhîlerin şeceresini Bâbek b. Sâsân'a götürmektedir. Bkz. İbn Mâkûlâ, Ebû Nasr Alî b. Hibetillâh b. Alî el-İclî, *el-İkmâl fî Refî'l-İrtiyâb Ani'l-mü'telif ve'l-Muhtelif fî el-Esma ve'l-Küna ve'l-Ensâb*, nşr. Abdurraman b. Yahya el-Muallimî el-Yemânî (Haydarabad: Dâiretü'l-Maarif'l-Osmaniyye, 1962), 1/371-372; İbn Hallikân ve İbnü'l-Cevzî de Makûlâ'nın zikrettiği bu şecereyi aktararak Büveyhîlerin soyunu Babek b. Sâsân'a kadar götürmüşlerdir. Bkz. İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-Ayân ve Enbâ'u Ebnâ'iz Zaman*, 1/174-175; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 14/290; Kalkaşendî ise, Büveyhîler'in hâkimiyet yerlerini belirttiikten sonra Büveyhî hükümdarlarının şecerelerini vererek Büveyhîler'in soyunun Yezdicerd'e kadar gittiğini kaydetmektedir. Bkz. Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ fî Şmâ'ati'l-İnşâ*, 4/418; Makrîzî de Büveyhîler'in soyunu I. Yezdicerd'e kadar götürmüş, ancak Büveyh sülalesinin çocuklarının Şirdil adlı Deylemli kabileye mensup olduklarına dair rivayetlerin de olduğunu aktarmıştır. Bkz. Makrîzî, *es-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*, 1/130; Cürçân, Gîlân, Taberistan ve Kuhistan bölgelerinde hüküm sürmüş olan Ziyâfîler'in hükümdarı Kâbûs b. Veşmgîr'e uzun yıllar hizmet eden Bîrûnî (ö.453/1061?) ise, Büveyhîlerin soyunun Sasânîlere veya Araplara dayandırılan bilgileri verdikten sonra Büveyhîlere atfedilen şecerenin doğruluğunun kesin olmadığını ve buna gerekçe olarak da o zamana kadar Büveyhîlerin ismini kimsenin duymamış olmasını göstermektedir. Bkz. Bîrûnî, *el-Âsârü'l-Bâkiye ani'l-Kurûni'l-Hâliye*, 81; İbn Haldûn ise zikrettiğimiz bu kaynaklardan farklı olarak hem İbn Mâkûlâ'nın hem de İbnü'l-Esir'in verdiği şecerenin doğru olmadığını, Deylemli olan Büveyhîler'in; memleketleri dışında kalan toprakları, hâkimiyetleri altına alabilmelerini kolaylaştırmak için böyle bir şecere uydurulduğunu belirtmektedir. Bkz. İbn Haldûn, *Tarihü İbn Haldûn*, 4/563-564; İsfahânî ise, Büveyhîlerin kurucu lideri Alî b. Büveyh'den bahsederken onun döneminde Deylemlilerin Şirdil ismiyle zikredildiğini belirterek Büveyhîleri Deylemli olarak zikretmektedir. Bkz. Ebû Abdillâh Hamza b. el-Hasen el-İsfahânî, *Târihu sinî mülûki'l-arz ve'l-enbiyâ*, nşr. Cevâd el-İrânî et-Tebrîzî (Berlin: 1340/1921), 183. Ayrıca bkz. Laura Etheredge, *İslamic History* (New York: Britannica Educational Publishing, 2010), 108-109. İranlı tarihçi Şebânkâreî (ö. 759/1358 [?]) ise; Büveyhîlerin atalarının Behrâm-ı Gûr'a dayandığını, gerçekte soylarının Arap ve köken olarak Deylemlilerin akrabaları olduğunu belirtir. Bkz. Nurullah Soylar, *Şebânkâreî'nin Mecmau'l-Ensâb Fi't-Tevârîh Adlı Eseri (Çeviri ve Değerlendirmesi)* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 85-86. Batılı araştırmacılardan Zettersteen; Büveyhîlerin Behrâm-ı Gûr'a atfedilen şecerelerinin fazla iddialı bir kurgu olduğunu, bu şecerenin; kökü asil olan hükümdar bir sülaleye ait olma amacı taşıdığını ve Büveyhîler'in gerçekte Deylemli olduklarını belirtmektedir. Bkz. Zettersteen, "Büveyhîler", 2/843. Yine Claude Cahen de Büveyhîleri Sâsânî soyuna bağlayan bu şecerenin o dönemde yaşayan Deylemliler tarafından bile kabul edilmediğini, hiç dile getirilmediğini ifade etmiştir. Bkz. Claude Cahen, "Buwayhids or Buyids", *EL2* (1986), 1/1354. Adudüddeve ve dönemini doktora tezi olarak çalışan Ahmet Güner de, Büveyhîler'in Sâsânî soyundan geldiği şeceresinin kurgusal olduğunu belirtmiştir. Bkz. Güner, *Büveyhîler'den Adudüddeve ve Dönemi (338-372/949-983)*, 143.

³⁷⁵ Benî Dâbbe Kabilesi, Arap kabilelerinden Adnânîlere mensup olup kabilenin atası Dâbbe b. Üdd aracılığıyla nesebi Adnan'da Hz. Peygamber ile birleşir. Bu kabile nesep olarak başka kabilelerle karışmamış, İslâmiyetten önce yurtları Necid bölgesinin kuzeyi Beni Temim civarında iken, sonraları Irak'ta Hille ve Vasıt arasında bulunan Numâniye bölgesi olmuştur. Bkz. Ali Öngül, "Dabbe (Benî Dabbe)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 8/393.

³⁷⁶ Bu rivayeti dile getirenlerin başında, "Kitâbü't-Tâci" olarak bilinen ve günümüze ulaşmayan kitabın yazarı Hilâl b. es-Sâbî gelmektedir. Hilâl b. es-Sâbî, Büveyhi emiri Müizzüddeve tarafından başkâtipliğe getirilmiş ve Adudüddeve'nin isteği doğrultusunda eserini yazmıştır. Eserin 22 sayfalık küçük bir kısmı zamanımıza ulaşabilmiştir. Eser Alman Wilferd Madelung tarafından neşredilmiş ve tahkiki olarak yayımlanan bu eserde es-Sâbî, Deylemlilerin aslen Benî Dâbbe kabilesinden geldiğini ifade etmiştir. Bkz. es-Sâbî, "Kitâbü'l-Münteza Mine'l-Cüzi'l-evvel Mine'l-Kitâbü'l-Marûf bi't-Tâci fî Ahbârî'd-Devleti'd-Deylemiyye", 12.

³⁷⁷ İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 205; İbn Havkal, *Kitâbu Süreti'l-Arz*, 2/376; Hassan Müneymine, *Tarihu ed-Devleti'l-Büveyhiyye es-Siyasi ve'l-İçtimai ve es-Sekafi: Mukatatu Faris* (Beyrut: Dar'ul Camia, 1987), 97; Yazıcı, "Deylem", 9/264; Metin Bozkuş, *Büveyhîler ve Şîlik* (Sivas: Vizyon Yayınları, 2003), 17.

atıldığı ve tarihi gerçeklikten uzak olduğu,³⁷⁸ Sâsânîlere dayandırılma iddiasının ise; Fars Bölgesi'ni kendi hâkimiyetleri altına alabilmelerini kolaylaştırmak ve köklerini asil olan hükümdar bir sülaleye dayandırmak için uydurulduğu belirtilmektedir.³⁷⁹

İbn Hassûl'un "Kitâbü Tafzîlî'l-etrâk alâ sâ'iri'l-ecnâd" adlı eserinde Deylemliler ile ilgili şu bilgi yer almaktadır:³⁸⁰

Deylemîler; İstaniye ve Lanciye ismiyle iki fırka idi, İstaniye; Deylem diyarının dağlar ve kalelerinde ve sarp yerlerinde otururlar. Lanciye ise Deylemistan sahralarında ve ovalarında otururlar. Bunlar, Alevî daîlerin aracılığıyla İslâm dinini kabul etmelerine kadar kâfirdiler. Deylemîlerin çoğu Şîîdir. Aralarında Hanefî ve Şafîî bazı âlimlerin etkisiyle Sünnî olanlar da vardır. Çoğunluğu Şîî olan Deylemîler Nasırıyye dâileri aracılığıyla Müslüman olmuşlardır.

Bu bilgilerden hareketle Deylemlilerin çok eski tarihlerden beri İran bölgesinde ikamet eden ancak Fars olmayan kavimlerden birine mensup oldukları daha doğrudur.³⁸¹ Büveyhîlerin de Deylem asıllı oldukları ve Sâsânî veya Arap soyuna mensup olmadıkları, güçlü oldukları Adüdüddeve döneminde kadar da Büveyhîler arasında yaygın bir şekilde bu tür şecere nisbet etme arayışlarının olmadığı, dolayısıyla sonraki zamanlarda bu kurgusal iddiaların ortaya çıktığı görülmektedir.

Deylemlilerin konuşma dili; Arrân³⁸²/Errân ve İrminiye'de³⁸³ konuşulan dillerden farklı bir lehçe olup aynı zamanda Arapça ve Farsça dillerinden ayrı bir lehçe olan Kuzey İran lehçesi olduğu kaynaklarda belirtilmektedir.³⁸⁴ Uzun süredir Fars bölgesinde yaşayan Deylem asıllı Büveyhîlerin IV./X. asırda Farsça konuştukları bilinmesine³⁸⁵ rağmen daha eski dönemlerde Deylem bölgesinde hangi dilin konuşulduğu kesin olarak bilinmemektedir.³⁸⁶ Minorsky,

³⁷⁸ Ebü'l-Alâ Muhammed b. Alî b. Hassûl (ö. 450/1058), *Kitâbü Tafzîlî'l-etrâk 'alâ sâ'iri'l-ecnâd* adlı eseri, "İbn Hassûl'un Türkler Hakkında Bir Eseri" adı ile Türkçe'ye çevrilmiş ve bu risalede, Deylemlilerin kökenlerinin Benî Dâbbe Arap kabilesinden geldiği iddiası, ciddi bir şekilde eleştirilmiş ve öne sürdüğü delillerle bu iddia reddedilmiştir. İbn Hassûl, "Eğer bunlar Dâbbe kabilesinden olsa idiler, Resulullah'ın mensup olduğu şecereye nispetleri olacağından gerek Sünnî ve gerek Şîî âlimler bunlara bu şerefi bildirir ve bu asâlet ve necâbeti onlara söyler (...) bununla iftihar eder ve şiirlerinde bunu terennüm eylerlerdi. Böyle bir hareket ne onların hatırlarına gelmiş ne de kendilerinden böyle bir dava işitilmiştir." şeklinde açıklamıştır. Bkz. Abbas Azzavî, "İbn Hassûl'un Türkler Hakkında Bir Eseri", çev. M. Şerafettin Yaltkaya, *Belleten* 4/14-15 (Nisan-Temmuz 1940), 250-255; Ramazan Şeşen, "İbn Hassûl ve Tafdîl El-Etrak Ala Sair el-Ecnad Adlı Risalesinin Tercümesi", *Tarih Dergisi* 38 (2003), 119-142; Ateş, "Deylem", 3/570; Akoğlu, "Büveyhîler'in Mezhebî Eğilimleri/Politikaları Üzerine", 125.

³⁷⁹ Bilgi için bkz. Bîrûnî, *el-Âsârü'l-Bâkiye ani'l-Kurûnî'l-Hâliye*, 81; İbn Haldûn, *Tarihü İbn Haldûn*, 4/563.

³⁸⁰ Şeşen, "İbn Hassûl ve Tafdîl El-Etrak Ala Sair el-Ecnad Adlı Risalesinin Tercümesi", 131.

³⁸¹ Müneymine, *Tarihi ed-Devleti'l-Büveyhiyye es-Siyasi ve'l-İçtimai ve es-Sekafi: Mukatatu Faris*, 84.

³⁸² Arrân, Orta Çağ'da Doğu Kafkasya'da bir bölgedir.

³⁸³ İrmîniye, Arrân'ın güneyinde bulunan Azerbaycan topraklarında yer alan, günümüzde Ermenistan diye ifade edilen bölgedir.

³⁸⁴ İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 205; İbn Havkal, *Kitâbu Sûreti'l-Arz*, 2/376; Makdisî, *Ahsen'üt-Tekâsim fî Marifeti'l-Ekâlim*, 368.

³⁸⁵ Irak Büveyhî hükümdarı Muizzüddeve'nin, Bağdat'ta Deylemli askerleri ve diğer devlet görevlileri ile Farsça konuştuğuna dair bilgiler yer almaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Kitâbü'l-Uyûn ve'l-Hadâik fî Ahbâri'l-Hakâik* 256/870-350/961, nşr. Ömer es-Sâidî (Dimaşk: 1973), 2/436; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 14/156.

³⁸⁶ Hacıyev, *Irak Büveyhîleri'nin kuruluşu ve Muizzüddeve Dönemi*, 17.

Deylemlilerin İslâm'la tanışmalarından sonra çoğunun İranlılaştığını ancak konuşma dillerinin Fars eyaleti lehçesinden farklı olarak kuzey bölgesinde konuşulan kendine has bir lehçe olduğunu belirtmektedir.³⁸⁷

Bütün bu bilgilerden hareketle Deylemlilerin İslâmiyet'ten önce kendilerine has bir lehçeyle konuşmakta olduklarını ve bu lehçenin Farsça'dan farklı bir özelliğe sahip olduğunu ancak İslâm fetihleriyle birlikte bölgede Fars nüfusu ile etkileşim sonucunda Deylemlilerin kullanmış olduğu bu lehçenin zamanla yerini Farsça'ya bıraktığını söyleyebiliriz.

Dini inanç olarak Deylemliler, yaşadıkları bölge itibarıyla dış etkenlere çok fazla maruz kalmadıkları için uzunca bir süre Mecûsi, Putperest ve Hristiyanlık inançlarına sahip olmuşlardı. Müslümanlarla ilk tanışmaları, Hz. Ömer zamanında 15/636 yılında Sâsânîler ile yapılan ve Müslümanların galibiyeti ile sonuçlanan Kadisiye Savaşı'nda olmuştu.³⁸⁸ Hz. Osman'ın halifeliği döneminde Müslüman orduları Rey ve Taberistan gibi önemli şehirleri alarak Deylem ve çevresinde hâkimiyet kurmuşlardı.³⁸⁹ Hz. Ali döneminde de Deylem bölgesine yönelik fetih hareketleri devam etmişti.³⁹⁰ Dört halife döneminde bağımsızlıklarını genel anlamda muhafaza eden Deylemlilerin Müslümanlarla yaptıkları mücadeleler, Emeviler döneminde de devam etmiş hatta Abbâsîlerin ilk dönemlerinde de bu mücadeleler belli aralıklarla sınır bölgelerinde yaşayan Müslümanlara saldırılar şeklinde sürmüştür.³⁹¹

Bölgenin İslâmiyet ile ilk tanışmasının, Abbâsî halifesi el-Hâdî'nin (785-786) baskıları sonucunda Zeydîlerden Deylem'e sığınan Yahya b. Abdullah sonrasında olduğu belirtilmektedir.³⁹² İbn Havkal, Deylemlilerin büyük dâî Hasan b. Zeyd³⁹³ zamanına kadar Müslüman olmadıklarını, Hasan b. Zeyd sayesinde bu bölgede İslâmiyet'le tanıştıklarını, bunun sonucunda da Deylemlilerin bir kısmının Müslüman olduğunu, bir kısmının da hâlâ eski inançları olan Mecûsi, Putperest ve Hristiyan olarak yaşamaya devam ettiklerini kaydetmektedir.³⁹⁴

Taberistân Zeydîlerinin kurucusu olan Hasan b. Zeyd 270/884 yılında öldüğünde yerine vasiyeti doğrultusunda kardeşi Muhammed b. Zeyd, ondan sonra da Ali oğullarından Hüseyinî

³⁸⁷ Ateş, "Deylem", 3/568.

³⁸⁸ Gençtürk, *İran Büveyhîleri (322-448/934-1056)*, 31.

³⁸⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 3/6.

³⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 3/150.

³⁹¹ Gençtürk, *İran Büveyhîleri (322-448/934-1056)*, 33-34.

³⁹² Gençtürk, *İran Büveyhîleri (322-448/934-1056)*, 36.

³⁹³ Asıl adı el-Hasen b. Zeyd b. Muhammed b. İsmâîl b. Hasen el-Alevî (ö. 270/884) olan Hasan b. Zeyd; Taberistan, Gilân ve Deylem'de hüküm süren Zeydî Devleti'nin kurucusu ve 864-884 yılları arasındaki ilk hükümdarıdır. Geniş bilgi için bkz. Mustafa Öz, "Hasan el-Alevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 6/287; Hasan Yaşaroğlu, *Taberistan Zeydîleri* (Ankara: Gümüşhane Üniversitesi, 2012), 71-97.

³⁹⁴ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz (10. Asırda İslâm Coğrafyası)*, 290. es-Sâbî de "Kitabü't-Tâci" adlı eserinde Deylemliler'in, Hasan b. Zeyd'in tebliğ çalışmaları sayesinde İslâmiyeti kabul ettiklerini belirtir. Bkz. es-Sâbî, "Kitâbü'l-Münteza Mine'l-Cüzi'l-evvel Mine'l-Kitâbü'l-Marûf bi't-Tâci fi Ahbâri'd-Devleti'd-Deylemiyye", 21.

koluna mensup olan Hasan b. Ali el-Utrûş³⁹⁵ (ö. 304/917) geçmişti.³⁹⁶ Hasan el-Utrûş, bağımsız bir yönetim oluşturmak için birlikte hareket ettiği Muhammed b. Zeyd'den ayrılarak Horasan'a gitmişti. Muhammed b. Zeyd'in ölümü üzerine dağılma sürecine giren Taberistân Zeydîlerini toparlamak amacıyla Horasan'dan ayrılarak Rey'e, oradan da Deylem hükümdarı III. Cüstân'ın daveti üzerine Deylem'e gelmişti.³⁹⁷ Hasan el-Utrûş'un Deylem'e gelmesiyle birlikte bölgedeki İslâmlaşma süreci de hız kazanmış oldu.³⁹⁸ 13-14 yıl bölgede faaliyetlerini sürdüren Hasan el-Utrûş, Deylemliler ve Gilanlılar tarafından benimsenip imam tayin edilerek kendisine *en-Nâsır-Lilhak* ünvanı verilmişti.³⁹⁹ Hasan el-Utrûş'un bölgedeki bu faaliyetlerine rağmen Cibâl ve Deylem'de sarp tepelerde, kalelerde, vadilerde ve ulaşılması zor olan yerlerde yaşayan belli bir kesimin putperestliğini devam ettirdiği, İslâm'la tanışan bölge halkının, daha sonra Şîa'nın Zeydiyye kolunu benimsediği söylenebilir.⁴⁰⁰

Siyasi tarih olarak Büveyhîler, devlet haline gelmeden önce Emir Makan b. Kaki'nin emrinde Sâmanîlerin hizmetinde bulunmuşlardı.⁴⁰¹ Ancak daha sonra Ebû Şucâ' Büveyh'in oğulları, Makan b. Kaki'nin emrinden ayrılarak Ziyârîlerin kurucusu olan Merdavic b. Ziyar'ın (ö. 323/935)⁴⁰² hizmetine girmiş⁴⁰³ ve kazandıkları başarılar dolayısıyla büyük kardeş Ali b. Büveyh, 321/933 yılında Merdavic tarafından Kerc Valiliği'ne atanmıştı.⁴⁰⁴ Bu üç kardeşin birbirlerine olan güçlü bağı ve adlarını bölgede duyurmaları, onların güçlenmelerini istemeyen Ziyârî emiri Merdavic'in hoşuna gitmemiş ve bu nedenle de ilişkileri bozulmuştu.⁴⁰⁵ Merdavic'in 323/934'te Türkler tarafından öldürülmesi⁴⁰⁶ ile Ziyârîlerin

³⁹⁵ Hasan el-Utrûş, Deylem ve Taberistan'da hüküm sürmüş Zeydîler'in üçüncü hükümdarı (914-917) olup, İmam Ali Zeynelâbidîn'in dördüncü nesilden torunudur. Ayrıntılı bilgi için bkz. İsa Doğan, "Hasan el-Utrûş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/356-358.

³⁹⁶ es-Sâbî, "Kitâbü'l-Münteza Mine'l-Cüzi'l-evvel Mine'l-Kitâbü'l-Marûf bi't-Tâcî fi Ahbâri'd-Devleti'd-Deylemiyye", 20; Yaşaroğlu, *Taberistan Zeydileri*, 97-107; Gençtürk, *İran Büveyhîleri (322-448/934-1056)*, 43.

³⁹⁷ Yaşaroğlu, *Taberistan Zeydileri*, 107-108; Rudolf Strothmann, "Hasan al-Utrûsh", *EI2* (Leiden-London: 1986), 3/254.

³⁹⁸ Ebû'l-Kasım Muhammed b. Havkal el-Bağdâdî, *The Oriental Geography of Ebn Haukal*, çev. William Ouseley, haz. Fuat Sezgin (Frankfurt: 1992), 174; Bozkuş, "Büveyhîler ve Şiilik", 21; Gençtürk, *İran Büveyhîleri (322-448/934-1056)*, 43.

³⁹⁹ es-Sâbî, "Kitâbü'l-Münteza Mine'l-Cüzi'l-evvel Mine'l-Kitâbü'l-Marûf bi't-Tâcî fi Ahbâri'd-Devleti'd-Deylemiyye", 23; Farhat Daftary, *Şîi İslâm Tarihi*, çev. Ahmet Fethi Yıldırım (İstanbul: Alfa Yayınları, 2016) 198.

⁴⁰⁰ Akyol, "Büveyhîlerin Bağdat Hâkimiyeti", 120.

⁴⁰¹ Merçil, "Büveyhîler", 6/496.

⁴⁰² Merdavic b. Ziyar (ö. 323/935), Ziyârî hânedanının kurucusu ve 928-935 yılları arasında görev yapan ilk emiridir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 7/47; Ahmet Güner, "Merdavic b. Ziyar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 2004), 29/178-179; Clifford Edmund Bosworth, "Mardâwîdj", *EI2*, 6/539.

⁴⁰³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 8/264; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 5/513; Bozkuş, *Büveyhîler ve Şiilik*, 40; Merçil, "Büveyhîler", 6/496; Yaşaroğlu, *Taberistan Zeydileri*, 138; Cahen, "Buwayhids or Buyids", 1/1350.

⁴⁰⁴ Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer*, 1/408; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve Te'âkibü'l-Himem*, 1/275-278; Müneymine, *Tarihu ed-Devleti'l Büveyhiyye es-Siyasi ve'l-İçtimai ve es-Sekafi: Mukatatu Faris*, 121; Zettersteen, "Büveyhîler", 2/844; Carl Brockelmann, *Tarih eş-Şuub el-İslâmiyye (History of The Islamic Peoples)*, çev. Faris – Baalbeki (Beyrut: 7. Baskı, 1977), 244-245.

⁴⁰⁵ Azimli, "Sünnî Hilafete Tahakküm Kurmuş Şîi Bir Hanedan: Büveyhîler", 21.

⁴⁰⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 7/108.

bölgedeki etkinliği azalmış, Abbâsîler ise tamamen emîrû'l-ümerâların kontrolünde, sadece dini otoritelerini muhafaza edebilecek bir konuma gelmişti. Bölgeye Selçukluların akınları da henüz başlamamıştı. İran ise adeta her şehirde ayrı bir gücün hâkimiyetinin görüldüğü parçalanmış siyasi bir manzara arz ediyordu.⁴⁰⁷ Bu siyasi boşluktan istifade etmek isteyen Büveyhî kardeşler, bölgede hâkimiyet kurmayı amaç edinmiştir. Ali b. Büveyh, bu gelişmelerden hareketle 323/934'te Şiraz'ı ele geçirip Fars topraklarına sahip olduktan sonra, Abbâsî Devleti'nin içinde bulunduğu kargaşa ve çözülmeden de istifade ederek dönemin halifesi Râzî-Billâh'tan bu toprakların kendisine ikta olarak verilmesini sağlamıştı. Böylece halifeden hil'at alan Ali b. Büveyh, merkezi Şiraz olan Büveyhîlerin "Fars" kolunu kurmayı başarmış oldu.⁴⁰⁸

İmâdüddeve Ali'nin önderliğinde kurulan Fars kolu, 447/1055'de Selçuklular tarafından ortadan kaldırılıncaya kadar yaklaşık 120 yıl Fars'ta varlıklarını sürdürmüştü. Büveyhî Devleti'nin Fars'ta kuruluşunu gerçekleştiren İmâdüddeve Ali b. Büveyh, ölünceye kadar⁴⁰⁹ kardeşlerine liderlik etmiştir. Büveyhîlerin genişlemesinde ve devletleşmesinde önemli bir rol üstlenmiştir. Ali b. Büveyh, Fars bölgesini ele geçirdikten sonra kardeşi Hasan b. Büveyh, Rey bölgesine⁴¹⁰ hâkim olmuştur. Hasan b. Büveyh'in hemen hemen bütün Cibal bölgesini hâkimiyet altına almasından sonra küçük kardeşleri Ahmet b. Büveyh'e de Kirman bölgesinin verilmesini kararlaştırdılar.⁴¹¹ Daha sonra Ahmet b. Büveyh de 326/937'de Ahvaz'ı ele geçirip topraklarını genişletmiştir.⁴¹² Böylece Büveyhîler, Fars, Hamedan ve Cibal'i topraklarına katarak Bağdat'a giriş için önlerindeki tüm engelleri birer birer ortadan kaldırmış ve devletlerinin temellerini atmış oldular.⁴¹³

Büveyhî lideri İmâdüddeve Ali b. Büveyh, kardeşi Rüknüddeve Hasan'ın İran'ın Cibal bölgesini 331/942-943'de hâkimiyetine alarak merkezi Rey şehri olan "Rey ve Cibal" kolunu kurmasına yardım etmiş ve yönetimini ona bırakmıştı. Daha sonra diğer kardeş Muizzüddeve Ahmet'in ise Abbâsî tarihinde yeni bir dönem olarak anılan ve dini-siyasi pek çok etkileri olacak bir işgal ile Cemaziyelevvel 334'te (Aralık 945) Bağdat'ı ele geçirerek⁴¹⁴ "Irak" kolunu

⁴⁰⁷ Azimli, "Sünnî Hilafete Tahakküm Kurmuş Bir Şif Hanedan: Büveyhîler", 20.

⁴⁰⁸ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve Te'âkibü'l-Himem*, 1/281-283, 297-298; İbn Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 8/275; İbn Haldûn, *Tarihü İbn Haldûn*, 4/571; Müneymine, *Tarihu ed-Devleti'l Büveyhiyye es-Siyasi ve'l-İçtimai ve es-Sekafi: Mukatatu Faris*, 124; Bozkuş, *Büveyhîler ve Şiîlik*, 44.

⁴⁰⁹ Ali b. Büveyh, 338/949'da Şiraz'da vefat etti ve İstahr'a defnedildi. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 7/230; Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâir ve'l-A'lam*, 25/42; Ahmet Güner, "İmâdüddeve", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları), 22/173-174.

⁴¹⁰ İşş, *Târihu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbasiyye*, 197; Murat Erkoç, "Selçuklu Devleti ile Büveyhi Devleti Arasında Yaşanan İktidar Mücadelesinin Bağdat'ta Yaşayan Sünnîlerin ve Şiîlerin Üzerine Etkisi", *Tarih ve Gelecek Dergisi* 6/2 (Haziran 2020), 598; Bernard Lewis, *Ortadoğu*, çev. Mehmet Harmancı (İstanbul: Gençlik Yayınları, 1996), 64.

⁴¹¹ İbn Haldûn, *Tarihü İbn Haldûn*, 569; Müneymine, *Tarihü'd-Devleti'l-Büveyhiyye es-Siyasi ve'l-İktisadi ve'l-İçtimai ve's-Sekâfi: Mukâtâtü Faris H.334-447/M.945-1055*, 125.

⁴¹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 7/134; Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, 264.

⁴¹³ Müneymine, *Büveyhîler Devleti Tarihi*, 19.

⁴¹⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 14/42; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 7/205-206; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi fününi'l-edeb*, 23/104.

kurmalarına yardım etmiş oldu.⁴¹⁵ Böylelikle üç kardeş -İmâdüddeve Ali, Rüknüddeve Hasan ve Muizzüddeve Ahmet- kendi aralarında bölgeyi paylaşarak üç koldan yönetmeye başlamış oldular. Ancak Büveyhîlerde siyasi üstünlük zamanla kardeşler arasında değiştiği için belli bir başkentleri olmamış ve güçlü olan emirin ikamet ettiği şehir, devletin başkenti olarak görülmüştür.⁴¹⁶ Irak koluna sahip olan emir, hilafetin gücünü de arkasına aldığı için diğerlerine göre güçlü, siyaseten de daha etkin bir konumda olmuştur.

Büveyhîlerin yönetimindeki bu üç kolunu siyasi tarih olarak şu şekilde tasnif edebiliriz:⁴¹⁷

Fars ve Huzistan Kolu

- İmâdüddeve (934-949)
- Adudüddeve (949-983)
- Şerefüddeve (983-989)
- Samsâmüddeve (989-998)
- Bahâüddeve (998-1012)
- Sultânüddeve (1012-1024)
- Ebû Kalicar (1024-1048)
- Abu Mansur Fülâd Sütûn (1048-1055)

Büveyhîlerin bu koluna Selçuklular son vermiştir.

Rey-Cibal Kolu

- Rüknüddeve (935-976)
- Fahrüddeve (976-980)
- Muayyadüddeve (980-983)
- Fahrüddeve (tekrar) (984-997)
- Mecdüddeve (997-1029)

Büveyhîlerin bu koluna Gazneliler son vermiştir.

⁴¹⁵ Heribert Busse, "İran Under The Buyids", *The Period From The Arab Invasion To The Saljuqs*, ed. R. N Frye, (Cambridge: Cambridge University Press, 2008) 4/253-258; Hakkı Dursun Yıldız, "Büveyhîler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi* (İstanbul: 1989), 5/512-517; Güner, *Büveyhîler'den Adudüddeve ve Dönemi (338-372/949-983)*, 23-25, 29.

⁴¹⁶ Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1.Baskı, 1989), 42; Zeki, *Gazneli Mahmud'un Dini Siyaseti*, 84.

⁴¹⁷ Vikipedi, "Büveyhîler" (21/03/2021).

Irak Kolu

-Müizzüddeve (945-967)

-İzzüddeve Bahtiyâr (967-978)

-Adudüddeve (978-983)

-Samsâmüddeve (983-987)

-Şerefüddeve (987-989)

-Bahâüddeve (989-1012)

-Sultânüddeve (1012-1021)

-Müşerrefüddeve (1021-1025)

-Celâlüddeve (1025-1044)

-Ebû Kalicar (1044-1048)

-El-Melikü'r-Rahim (1048-1055)

Büveyhilerin bu koluna Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey son vermiştir.

Bizim çalışma konumuzu daha yakından ilgilendiren Büveyhîlerin Irak koludur. Bu nedenle bundan sonra Irak kolunun kuruluşu ve Abbâsî halifesi Kâdir-Billâh ile doğrudan ilişkileri olması nedeniyle bu dönemde görev yapmış Irak emirleri hakkında bilgiler verilmeye çalışılacaktır.

Büveyhî kardeşlerin en küçüğü olan Muizzüddeve Ahmet, diğer kardeşleri Ali ve Hasan'ın desteği ile 324/935'te Kirman'ı, 326/937'de Ahvaz'ı ele geçirmişti.⁴¹⁸ Özellikle Ahvaz'ı ele geçirmesi ile Abbâsîlerin merkezi olan Bağdat'a bir koridor açılmıştı. Muizzüddeve Ahmet, Vâsıt ve Bağdat'ı ele geçirmek için bazı girişimlerde bulunmuş⁴¹⁹ ancak emîrül-ümerâ Tüzün'ün müdahaleleri sebebiyle amacına ulaşamamıştı.⁴²⁰ Tüzün'ün 334/945'te Bağdat'ta vefat etmesi⁴²¹ üzerine Halife Müstekfi-Billah tarafından Ebû Cafer İbn Şîrzâd emîrül-ümerâlik makamına getirilmişti.⁴²² İbn Şîrzâd dönemi, hırsızlar ve ayyârların Bağdat'ta büyük karışıklıklara neden olduğu, halka büyük zulüm ve eziyetlerin yapıldığı ve bu sebeple de

⁴¹⁸ Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*, 1/417; Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, 264.

⁴¹⁹ Mesela Ahmet b. Büveyh, Abbâsîler zamanında Irak bölgesinde önemli şehirlere hâkim olmuş ve görevler üstlenmiş Berîdiler hanedanından Ebû Abdullah El-Berîdî ile bazı anlaşmalar yapmış, Emir Tüzün'ün vefatından sonra (945) Emîrül-Ümerâ olarak tayin edilen İbn Şîrzâd'ın Vâsıt'a görevlendirdiği Yinal Gûşe aracılığıyla gizli gizli haberleşmiş, desteğini almıştı. Bkz. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fûnûni'l-edeb*, 23/103; İbn Haldûn, *Tarihü İbn Haldûn*, 4/574-575.

⁴²⁰ Büveyhi emiri Ahmet b. Büveyh, Bağdat'ı ele geçirmek için ne gibi bir girişimde bulursa karşısında güçlü ordusu ile birlikte hep Emir Tüzün'ü bulmuş ve bu girişimleri genelde başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

⁴²¹ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ' fî Târihi'l-Hulefâ*, 176; Hemedânî, *Tekmiletü Târihi't-Taberî*, 11/352; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fûnûni'l-edeb*, 23/103.

⁴²² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve Te'âkübü'l-Himem*, 2/82-84; İbn Haldûn, *Tarihü İbn Haldûn*, 4/576.

tüccarların bile şehri terk etmek zorunda kaldığı buhranlı bir dönem olmuştur.⁴²³ Bağdat'ın içinde bulunduğu bu durum, Büveyhî emiri Ahmet için şehri ele geçirmesinde kolaylaştırıcı etmenlerden biri olmuştur. Emir Tüzün'ün vefatı ile göreve gelen İbn Şîrzâd tarafından Vâsıt'a vali tayin edilen Yınâl Gûşe, bu kaos ortamının sonlanacağı düşüncesiyle Ahvâz'da bulunan Ahmet b. Büveyh'e haber göndererek onu Bağdat'a davet etmişti.⁴²⁴ Aradığı fırsatı bulan Ahmet b. Büveyh, bu davet üzerine ordusuyla Ahvaz'dan hareket ederek 11 Cemaziyelevvel 334'te (19 Aralık 945) Bağdat şehrine girmiş ve çadırını Babü's-Şemmasiyye'de kurdu.⁴²⁵ Bağdat'ı ele geçiren Ahmet b. Büveyh, Halife Müstekfî-Billah'ın huzuruna çıkıp karşılıklı biatlaşarak⁴²⁶ halife tarafından "emîrül-ümerâlık" makamına getirilmiş;⁴²⁷ sancak ve hil'at verilerek⁴²⁸ "Muizzüddeve" ünvanı takdim edilmiş ve adının hutbelerde zikredilmesi onaylanmıştır.⁴²⁹ Ayrıca halife; büyük kardeşi Ali b. Büveyh'e "İmâdüddeve", diğer kardeşi Hasan b. Büveyh'e de "Rüknüddeve" lâkaplarını vermiş⁴³⁰ ve adlarının basılan paralarda yer almasını emretmişti.⁴³¹ Böylece Büveyhîlerin Irak kolu kurularak 334/945 yılından itibaren Sünnî Abbâsî hilafeti, Şîî hâkimiyetine girmiş oldu. Bundan sonra İslâm dünyasında hilafet nedeniyle var olan hâkimiyet, yaklaşık 110 yıl varlıklarını devam ettirecek Şîî Büveyhî Devleti'nin eline geçmiş oldu. Bu kapsamda kimi araştırmacılarca Şîî asrı⁴³² olarak nitelendirilen bu dönem, Sünnî anlayışa sahip Selçukluların 1055'te Bağdat'a girerek İslâm dünyasının liderliğini ele geçirmelerine kadar devam etmiş oldu.⁴³³

Üç kola ayrılmış olan Büveyhî emirlerinin tamamı, Irak'a (Bağdat), doğal olarak da halifeye hâkim olmak istemişlerdir. Çünkü Bağdat'ı elinde bulunduran emir, halife ile doğrudan ilişki

⁴²³ Hemedânî, *Tekmiletü Târihü't-Taberî*, 11/352; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 7/184-185.

⁴²⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 7/205.

⁴²⁵ *Kitâbü'l-Uyûn ve'l-Hadâik fî Ahbâri'l-Hakâik* 256/870-350/961, 2/427-430; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 14/42; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 7/205-206.

⁴²⁶ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve Te'âkibü'l-Himem*, 2/85; Hemedânî, *Tekmiletü Târihü't-Taberî*, 11/353; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 14/42.

⁴²⁷ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ' fî Târihi'l-Hulefâ*, 176; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 14/42.

⁴²⁸ İbnü't-Tıktaka, *el-Fahri*, 205.

⁴²⁹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî funûni'l-edeb*, 23/104-105; Hacıyev, *Irak Büveyhîleri'nin Kuruluşu ve Müizzüddeve Dönemi (334-356/945-967)*, 63.

⁴³⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 14/42-43; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 7/205-206; Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad (334/946-447/1055)*, 6; İbrahim Selman el-Kürevî, *el-Büveyhiyyun ve'l-Hilâfetü'l-Abbâsiyye* (Kuveyt: 1982), 176-177; Vefa Muhammed Ali, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye fî Ahdi Tasalluti'l-Büveyhiyyin* (İskenderiye: 1991), 35; Azimli, "Sünnî Hilafete Tahakküm Kurmuş Bir Şîî Hanedan: Büveyhîler", 22; Müneymine, *Büveyhîler Devleti Tarihi*, 107; Ahmet Güner - Mehmet Azimli, "Abbâsîler'in Başkenti Bağdat'ta Hüküm Süren İran Kökenli Şîî Bir Hanedan Büveyhîler (945-1055)", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, ed. Mehmet Şeker, 7/596-597 (İstanbul: Sıyer Yayınları, 2018), 531.

⁴³¹ Hemedânî, *Tekmiletü Târihü't-Taberî*, 11/354; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 14/42-43.

⁴³² Ahmet Güner, *Büveyhîler'in Şîî-Sünnî Siyaseti* (İzmir: Tibyan Yayınları, 1999), 184; a. mlf., "Şîî Yüzyılında yahut Büveyhîler Devrinde Bağdat'tan Bazı Yansımalar", *İslâm Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum* (2011), 1/151-170; Bozkuş, *Büveyhîler ve Şîîlik*, 95.

⁴³³ Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, 2/38; Güner, "Büveyhîler Dönemi Çok Sessizlik", 48; Güner, "Şîî Yüzyılında yahut Büveyhîler Devrinde Bağdat'tan Bazı Yansımalar", 152.

içerisinde olduğu için diğer emirlerle iletişimde bu statü, hilafetin maddi ve manevi gücünü de elinde bulundurmasından dolayı bir üstünlük ve köprü vazifesi görmekteydi.⁴³⁴Bu amaçla Şîî Büveyhîler, Bağdat'ı ve hilafeti ele geçirdikten sonra Sünnî anlayışa sahip Abbas oğullarına ait hilafete dokunmamışlar hatta hilafetin siyasi varlığını muhafaza etmişlerdi. Ancak mezhebî farklılıklarını ön plana çıkarmaktan, Sünnîliğe yönelik hâkimiyetlerini vurgulamaktan da geri durmamışlardı. Ayrıca otoritesini tanımadıkları Sünnî hilafetin İslâm dünyasındaki nüfuzundan ve konumundan, siyasi ikballeri doğrultusunda yararlanma amacını da taşımışlardı. Yani hilafete şeklen bağlı oldukları görüntüsünü vermeleri, tamamen siyasi ve konjonktürel bir zorunluluktu. Çünkü içinde yaşadıkları Orta Çağ İslâm dünyasında Sünnî anlayış egemendi. İslâmiyet'in doğduğu ve anayurdu olarak kabul edilen Arap yarımadasında hiçbir siyasi iktidar, dini ve siyasi otorite olarak kabul edilen hilafetten onay almadan varlığını uzun süre devam ettiremezdi. Ayrıca Büveyhîlerin ordusunun ana unsurlarını oluşturan Deylemlî askerlerin Şîî halife ya da imama itaat ederek devlete isyan etme ihtimalleri de olabilirdi. Yine Büveyhî ordusunda ikincil öneme sahip güç olan Türk askerlerin Sünnî olmaları ve halifenin onlar için büyük önem arz etmesi, bölgede varlıklarını sürdüren Sünnî devlet ve emirliklerden gelebilecek tepkilerden çekinmeleri, Büveyhîleri böyle bir politika izlemeye mecbur bırakmıştı.⁴³⁵ Bu gerçeğin farkına varmış olan Büveyhîler, Abbâsî iktidarını ele geçirmeleri ve hilafetin misyonundan yararlanmaları nedeniyle dini anlayış ve düşüncelerini ikinci planda tutmuş ve hilâfetin devamından yana olmuşlardır. Bu koşullar nedeniyle Büveyhîlerin, Şîî anlayışa sahip bir devlet kurmaya veya Şîî bir devlet olan Fatimîlere ilhak olup onların siyasi varlıklarını tanımaya yönelmedikleri söylenebilir.

Büveyhîlerin Bağdat hâkimiyetleri esnasında Abbâsîlerden 4 halife görev yapmıştır. Bu dönemin halifeleri şu şekildedir:

- 1- Mut'î-Lillâh Ebû'l-Kasım el-Mufaddal (H.334-363/ M.946-974 - 28 yıl)
- 2- Tâî'-Lillah Ebû'l-Fazl Abdülkerim (H.363-381/M.974-991 - 17 yıl)
- 3- Kâdir-Billâh Ebû'l-Abbâs Ahmed (H.381-422/M.991-1031 - 40 yıl)
- 4- Kâim-Biemrillâh Ebû Ca'fer Abdullah (H.422-467/M.1031-1075 - 44 yıl [24 yılı Büveyhîler döneminde])

Büveyhîlerin Bağdat hâkimiyeti, Selçukluların 1055'te Bağdat'ı ele geçirmelerine kadar 110 yıl sürmüştür; bunun yarıdan fazlası olan 65 yılı Kâdir-Billâh ve oğlu Kâim-Biemrillah döneminde geçmiştir. Şimdi araştırma konumuz olan Kâdir-Billâh'ın görev yaptığı dönemde; Büveyhîlerden Irak kolunun emiri olarak iktidara gelen Bahâüddeve, Sultânüddeve, Müşerrifüddeve ve Celalüddeve ile arasındaki ilişkileri, iktidara geliş süreçlerini ve dönemlerinde yaşanan önemli olayları incelemeye çalışacağız.

⁴³⁴ Müneymine, *Büveyhîler Devleti Tarihi*, 153.

⁴³⁵ Ahmet Güner, "Mâverdi'nin Hilafet Kuramının Tarihsel Arka Planına Bakış", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2002), 9-10.

Bahâüddeve

Büveyhîlerin tahakkümündeki Abbâsî hilafeti, IV./X. yüzyıldan itibaren siyasi otoritesini büyük ölçüde kaybetmişti. Özellikle Müstekfi-Billah, Mut'î-Lillah ve Tâi'-Lillah dönemi ile Kâdir-Billâh döneminin ilk yılları, bu otorite zayıflığının en çok hissedildiği dönemler olmuştu. Hilafetin içinde bulunduğu bu durumu, P. K. Hitti "*Artık çökmekte olan Halifelik Devleti'nin bu iki asırlık tarihi, hiçbir kuvvet ve kudrete sahip olmaksızın iş başına gelen ve geride hiçbir üzüntü ve keder bırakmaksızın mezara giden itibâri (nominal) devlet başkanlarının silik suretleri ile doludur*" şeklinde ifade etmektedir.⁴³⁶

Büveyhî Devleti'nin en parlak ve güçlü hükümdarlarından biri olan Hasan b. Büveyh'in (Rüknüddeve) oğlu Ebû Şücâ Fennâhüsrev'e dönemin halifesi Mut'î-Lillah tarafından 351/962 yılında Adüdüddeve⁴³⁷ (949-983) lakabı verilmişti.⁴³⁸ Onun döneminde Büveyhîler, en geniş sınırlarına ulaşmış; bölge ekonomik, sosyal ve yapısal anlamda büyük gelişmelere sahne olmuştu.⁴³⁹ Kızını Halife Tâi'-Lillâh ile evlendirmek suretiyle oluşan akrabalık ilişkisi ile siyasi gücün yanı sıra hilafetin dini gücünü de arkasına almayı başarmıştı.⁴⁴⁰

Adüdüddeve, Büveyhîlerin Fars ve Hûzistan kolu ile Kirman bölgesinin hâkimiyetini elinde bulundururken, Bağdat'ı ele geçirme arzusu nedeniyle Irak'a hâkim olan amcasının oğlu İzzüddeve Bahtiyâr'ı (967-978), Tikrit yakınlarında bulunan Kasrû'l-Ciss denilen yerde meydana gelen savaşta esir olarak ele geçirmiş ve daha sonra öldürmüştü (367/978).⁴⁴¹ Böylece Büveyhîlerin Irak kolunun da hâkimi olmuş oldu.

Büveyhîlerin tahakkümünde zor zamanlar geçiren Abbâsî halifesi Tâi'-Lillah, 367/978 yılından itibaren tamamen Büveyhîlerin kontrolünde bir halifelik yapmak zorunda kalmıştı. Çünkü Büveyhîler, onun döneminde Adüdüddeve ile en güçlü devirlerini yaşamaktaydılar.⁴⁴² Nihayetinde Adüdüddeve'nin 372/983'de hastalanarak 47 yaşında Bağdat'ta vefat etmesi⁴⁴³

⁴³⁶ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, 3/740.

⁴³⁷ Geniş bilgi için bkz. Güner, *Büveyhîler'den Adüdüddeve ve Dönemi (338-372/949-983)*; Özaydın, "Adüdüddeve", 1/392-393.

⁴³⁸ Müneymine, *Tarihü'd-Devleti'l-Büveyhiyye es-Siyasi ve'l-İktisadi ve'l-İçtimai ve's-Sekâfi: Mukâtâtü Faris H.334-447/M.945-1055*, 57; Güner, *Büveyhîler'den Adüdüddeve ve Dönemi (338-372/949-983)*, 33; Özaydın, "Adüdüddeve", 1/392.

⁴³⁹ Müneymine, *Büveyhîler Devleti Tarihi*, 116.

⁴⁴⁰ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve Te'âkibü'l-Himem*, 2/415; Özaydın, "Adüdüddeve", 1/393.

⁴⁴¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve Te'âkibü'l-Himem*, 2/365-381; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fûnûni'l-edeb*, 26/119-120; İbn Haldûn, *Tarihü İbn Haldûn*, 4/600; Busse, "Iran under the Buyids", 4/269; Müneymine, *Tarihü'd-Devleti'l-Büveyhiyye es-Siyasi ve'l-İktisadi ve'l-İçtimai ve's-Sekâfi: Mukâtâtü Faris H.334-447/M.945-1055*, 124-125; Güner, *Büveyhîler'den Adüdüddeve ve Dönemi (338-372/949-983)*, 72-73.

⁴⁴² Adüdüddeve, diğer Büveyhî emirlerini de itaat altına alarak çok geniş bir sahada hâkimiyet kurmuştu. Fars, Kirman, Errecân, Uman ve el-Cezîre'yi kendisi; İsfahan, Hemedan, Nihâvend, Cürcân, Rey ve Taberistan'ı da kardeşi Müeyyidüddeve aracılığıyla idare ediyordu. Bedr b. Hasanveyh'in hâkim olduğu Cibâl, ayrıca Sistan, Sind ve bir bakıma Yemen de Adüdüddeve'nin hâkimiyetini tanımıştı. Geniş bilgi için bkz. Güner, *Büveyhîler'den Adüdüddeve ve Dönemi (338-372/949-983)*; Özaydın, "Adüdüddeve", 1/392.

⁴⁴³ Rûzrâverî, *Zeylû Kitâbi Tecâribi'l-Ümem*, 75; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 14/295; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fî Târihi'l-Âyân*, 17/562; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fûnûni'l-edeb*, 27/126; İbn

üzerine Ebû Kalicâr el-Merzübân, Şerefüddeve ve Ebû Nasr Firûz (Bahâüddeve) isimli oğullarından Ebû Kalicâr el-Merzübân, devlet ileri gelenleri ve komutanların desteğini alarak Samsâmüddeve lakabı ile 372/983'de Büveyhîlerin lideri olarak emîrül-ümerâ olmuştur.⁴⁴⁴ Ancak Şerefüddeve ve Bahâüddeve kardeşlerin, Samsâmüddeve'nin emirliğini tanımamaları üzerine kardeşler arasında iktidar mücadelesi başlamıştır.⁴⁴⁵ Bu yaşanan mücadelede Samsâmüddeve, kardeşi Bahâüddeve'yi yakalatıp 375/986 yılında hapse attırmıştı.⁴⁴⁶ Bunun üzerine Şerefüddeve, Bağdat'ı ele geçirerek kardeşi Bahâüddeve'nin serbest kalmasını sağlamak istiyordu. Samsâmüddeve de Bağdat'ı kaybetmemek için Bahâüddeve'yi serbest bırakarak Vâsıt'ta bulunan kardeşi Şerefüddeve'nin yanına göndermiştir. Ancak Şerefüddeve'nin asıl hedefi Bağdat'tı. Bu nedenle kendisi ile görüşmeye gelen kardeşi Samsâmüddeve'yi bir oyun ile tutuklattı (376/987) ve onunla birlikte Bağdat'a giderek şehri hâkimiyet altına aldı.⁴⁴⁷ Şerefüddeve üç yıl gibi kısa bir süre emirlikte kalabilmiş, genç yaşta -yirmi sekiz yaşında- yakalandığı bir hastalık sebebiyle 379/989 yılında ölünce,⁴⁴⁸ yerine veliaht tayin ettiği küçük kardeşi Ebû Nasr Firûz Hârşâz b. Adüddeve Bağdat'ta Büveyhî emiri olmuştu (2 Cemâziyelâhir 379/7 Eylül 989).⁴⁴⁹ Bunun üzerine Abbâsî halifesi Tâi'-Lillah ona *Bahâüddeve* ve *Ziyâülmille* lakabını vermiştir.⁴⁵⁰

Abbâsî halifesi Tâi'-Lillah, Adüddeve'nin ölümünden sonra Bağdat'a dahi hâkim olamamaya başlamış, şehirde yağmalar ve iç karışıklıklar artmaya başlamıştı. Şîî ve Sünnî çatışmaları⁴⁵¹ ile Deylemliler ve Türkler arasında yaşanan mücadeleler,⁴⁵² ayyârların

Haldûn, *Tarihü İbn Haldûn*, 4/605; Güner, *Büveyhîler'den Adüddeve ve Dönemi (338-372/949-983)*, 110; Özeydin, "Adüddeve", 1/393.

⁴⁴⁴ Rûzrâverî, *Zeylû Kitâbi Tecâribi'l-Ümem*, 77-78; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 14/289; Sıbt İbnü'l-Cezvî, *Mir'âtü'z-zamân fî Târihi'l-Âyân*, 18/563; İbn Haldûn, *Tarihü İbn Haldûn*, 4/605; Müneymine, *Tarihu ed-Devleti'l Büveyhiyye es-Siyasi ve'l-İçtimai ve es-Sekafi: Mukatatu Faris*, 137-138.

⁴⁴⁵ Gençtürk, *İran Büveyhîleri (322-448/934-1056)*, 175.

⁴⁴⁶ Rûzrâverî, *Zeylû Kitâbi Tecâribi'l-Ümem*, 104; İbn Haldûn, *Tarihü İbn Haldûn*, 4/609-610; Zettersteen, "Samsâ-üd-Devle", 10/169.

⁴⁴⁷ Rûzrâverî, *Zeylû Kitâbi Tecâribi'l-Ümem*, 128; İbn Haldûn, *Tarihü İbn Haldûn*, 4/611-612.

⁴⁴⁸ Rûzrâverî, *Zeylû Kitâbi Tecâribi'l-Ümem*, 150-151; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 14/340; İbn Haldûn, *Tarihü İbn Haldûn*, 4/613; Suyûtî, *Târihu'l-Hulefâ (Halifeler Tarihi)*, 419; Azimli, "Sünnî Hilafete Tahakküm Kurmuş Bir Hanedan: Büveyhîler", 28; Güner - Azimli "Abbâsîler'in Başkenti Bağdat'ta Hüküm Süren İran Kökenli Şîî Bir Hanedan Büveyhîler (945-1055)", 7/553.

⁴⁴⁹ Rûzrâverî, *Zeylû Kitâbi Tecâribi'l-Ümem*, 151; İbn Haldûn, *Tarihü İbn Haldûn*, 4/613; Müneymine, *Büveyhîler Devleti Tarihi*, 125.

⁴⁵⁰ Suyûtî, *Târihu'l-Hulefâ (Halifeler Tarihi)*, 421; Merçil, "Bahaüddeve", 4/473.

⁴⁵¹ Büveyhîler döneminde Şîî ve Sünnîlerin çatışmaları bir türlü tam olarak kesilmemiştir. Bu olaylarla ilgili geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 14/215; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî't-Târih*, 7/330; Genç, "Halife el-Kâdir Döneminde Bağdat'ta Yaşanan Dini-Siyasi Hadiseler Ve Onun Sünnî Siyaseti", 219-243; Maşide Kamit, "Kâim-Biemrillah ve Şîî-Sünnî Çatışması", *İSTEM* 24 (2014), 179-207; Neal Robinson, "Sünnî-Shia Relations: An Historical Perspective", *Academia* (15/10/2020); Cemil Hakyemez, "Şîî-Sünnî İlişkileri ve Selefilik", *Gaziantep Üniversitesi Uluslararası İlahiyat Akademi Araştırma Dergisi* 1/1-2 (2015), 129-153.

⁴⁵² Büveyhîler döneminde ordunun ana unsurunu oluşturan sayısal öneme sahip iki güç-Deylemliler ve Türkler- arasında sürekli iktidarda söz sahibi olma mücadelesi olmuştur. İktidara gelen emirler, sürekli bu iki güç arasında denge siyaseti kurmaya çalışmış ancak gelişen olaylardan bunu pek başaramadıkları anlaşılmaktadır. Mesela; Muizzüddeve, oğlu İzzüddeve Bahtiyar'a Deylemliler ve ordunun önemli unsurunu oluşturan Türkler arasında denge politikası izlemesini ve onlara bolca ihsanda bulunmasını vasiyet etmesine rağmen bu tavsiyeyi

gerçekleştirdiği yağma ve hırsızlıklar,⁴⁵³ ekonomik kriz ve hayat pahalılığı gibi nedenler Bağdat'ı adeta yaşanmaz bir şehir haline getirmişti. Bağdat'ın içinde bulunduğu bu karmaşık hal, Bahâüddeve'nin kendisinden önceki iki emirin aksine, devletin yönetim merkezini Bağdat değil de Şiraz olarak belirlemesinde etkili olmuş ve Bağdat'a temsilci atayarak şehri Şiraz'dan yönetmeye başlamıştı.⁴⁵⁴ Bağdat'ın ve hilafetin içinde bulunduğu bu durum, '*daha önce hiçbir zaman bu kadar acziyet içerisinde olunmadı*' şeklinde açıklanmaktaydı.⁴⁵⁵ İşte böyle bir dönemde Irak emiri olan Bahâüddeve, Halife Tâi'-Lillâh ile birbirlerini henüz tam olarak tanıyamamanın vermiş olduğu etki ile yönetimde bazı sorunlar yaşamıştır. Bunun neticesinde oluşan kargaşa ve anarşi ortamı, ekonomik sorunları da beraberinde getirince askerlerin maaşını ödeyebilecek finansal çözümler bulamamıştır. Bu durum Bahâüddeve'yi, mevcut halifenin yerine alternatif arama düşüncesine itmiştir.

Böyle karmaşık bir dönemde hanedan üyesi olan Kâdir-Billâh, kız kardeşi Âmine ile miras paylaşımı hususunda anlaşmazlığa düşmüş ve kız kardeşi tarafından dönemin halifesi -amca oğlu- Tâi'-Lillâh'a, halifeliği gasp edeceğine dair şikayet edilmişti. Tâi'-Lillâh'ın yakalama emrinden Batiha'ya kaçan Kâdir-Billâh, Büveyhîlerin Batiha emiri Ebü'l-Hasan Ali b. Nasr el-Mühezzibüddeve'ye sığınmıştı (379/989-90).⁴⁵⁶ Hanedan mensubu Kâdir-Billâh'ı himaye eden, onunla yakın ilişkiler kuran Batiha emiri Mühezzibüddeve, Büveyhî emiri Bahâüddeve ile olan akrabalık ilişkisini⁴⁵⁷ de kullanarak Abbâsî halifesi Tâi'-Lillâh ile sorunlar yaşayan Bahâüddeve'ye, halife olarak Kâdir-Billâh'ı önermişti. Bahâüddeve de askerlerin maaşının ödenmemesini gerekçe göstererek Bağdat'ı 381/991 yılında yağmalatmış, halife Tâi'-Lillâh'ı azlederek yerine daha önce altyapısını oluşturduğu Batiha'da bulunan ve yaklaşık kırk yıl iktidarda kalacak olan Ahmed b. İshâk'a *Kâdir-Billâh* lakabını vererek hilafete getirmiştir (381/991).⁴⁵⁸ Büveyhî emiri Bahâüddeve ile Kâdir-Billâh, halifeliğinin hemen başlangıcında birbirleri ile sadakatli ilişkiler kuracaklarına, birbirlerine ihanet etmeyeceklerine ve beyat şartlarına uyacaklarına dair ahitleşmişlerdi.⁴⁵⁹

gerçekleştiremediği görülmüştür. Bkz. Hemedânî, *Tekmiletü Târihü't-Taberî*, 11/431-432-434-437; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 7/299-336-337-338.

⁴⁵³ Genellikle dağlık bölgelerde (Irak-ı Acem) yaygın bir şekilde yaşayan ve edepsizlik, ahlaksızlık, eşkıyalık ve avârelilikleri ile ün yapmış olan ayyarların Bağdat'ta karışıklıkları olaylarla ilgili geniş bilgi için bkz. Pırlanta, *Orta Çağ İslâm Dünyasında Şehir Eşkiyaları: Ayyarlar*, 88-144; Keleş "Büveyhîler Devrinde Bağdad'da Asayiş: Ayyarlar, Şâtırlar, Dâ'irler ve Hırsızlar", 55-88

⁴⁵⁴ Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 7/336-337; Pırlanta, *Orta Çağ İslâm Dünyasında Şehir Eşkiyaları: Ayyarlar*, 121; Müneymine, *Büveyhîler Devleti Tarihi*, 126.

⁴⁵⁵ Suyûtî, *Târihu'l-Hulefâ (Halifeler Tarihi)*, 420.

⁴⁵⁶ Küçükaşçı, "Kâdir-Billâh", 24/127.

⁴⁵⁷ Büveyhî emîrî Bahâüddeve kızını, Batiha Emiri Ebü'l-Hasan Ali b. Nasr el-Mühezzibüddeve ile evlendirerek akrabalık bağı oluştuğu bilinmektedir. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 7/428.

⁴⁵⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 14/353; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 7/451; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/437-438; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 15/125-126.

⁴⁵⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 7/451.

Bahâüddeve Ebû Nasr Firûz, Irak Büveyhîlerinin emiri olduktan sonra Bağdat'a Ebû Nasr Haşâze'yi vekil bırakarak Huzistan'a yöneldi.⁴⁶⁰ Basra'yı ele geçirdikten sonra Ahvaz ve Errecan şehrini hâkimiyeti altına aldı. Bahâüddeve, kendisine daha sonra siyasi rakip olup problem çıkarma ihtimali olan kardeşi Şerefüddeve'nin oğlu Ebû Ali'yi ortadan kaldırdı.⁴⁶¹ Böylece Irak bölgesinde Bahâüddeve, Cibal bölgesinde ise amcası Fahrüddeve (983-997) Büveyhî Devleti'nin yönetimini eline almış oldu. Ancak Bahâüddeve'nin tutuklu bulunan daha sonra serbest kalan kardeşi Samsâmüddeve'yi, Şiraz'da bazı siyasi ve askeri taraftarları emir olarak ilan etmişti. Bu durum, Bahâüddeve ile rekabet halinde olan Fahrüddeve'ye güç katmıştı. Çünkü Samsâmüddeve, Fahrüddeve'yi büyük hükümdar olarak tanıyordu. Bunun üzerine mücadelesini kardeşi Samsâmüddeve üzerinde yoğunlaştıran Bahâüddeve, birbirleri ile Büveyhî Devleti'ni içte ve dışta zaafa uğratan ve sekiz yıl gibi bir süre devam edecek olan bir iç savaşa girdi. Hatta Bahâüddeve, bu mücadelede öne geçebilmek için halifeden gösterişli lakaplar almış ve kendisini "*Şâhenşâh/en büyük hükümdar*" ilan ettirmişti.⁴⁶² Neticede yıpratıcı ve uzun süren bu mücadelenin sonunda iki taraf, aralarında süregelen bu mücadeleleri sona erdirmek üzere yaptıkları antlaşmaya göre; Fars şehirleri ve Errecan Samsâmüddeve'ye, Huzistan ve Irak ise Bahâüddeve'ye bırakılarak anlaşma sağlanmış oldu.⁴⁶³ Böylece bu antlaşma ile Fars-Huzistan Büveyhîleri birbirinden ayrılarak iki farklı emir tarafından yönetilmeye başlandı. Fakat bu anlaşma çok uzun sürmemiş; Samsâmüddeve'nin, Ebû Nasr b. Bahtiyar tarafından 388/998'de öldürülmesine⁴⁶⁴ kadar aralarındaki mücadeleler devam etmiştir.⁴⁶⁵ Samsâmüddeve'nin ölümü ile Bahâüddeve, onun hâkimiyet alanındaki Huzistan, Fars, Kirman ve Umman'ı almış,⁴⁶⁶ bölgede güven tesis ettikten sonra Bağdat'tan ayrılarak Şiraz'ı başkent yapmış ve oraya taşınmıştı (389/999).⁴⁶⁷ Bu arada Cibal Büveyhî emiri Fahrüddeve'nin de 387/997'de ölmesi,⁴⁶⁸ bir müddet Büveyhîlerde iktidar mücadelesini sona erdirmiş, yerine çok küçük yaşta olduğu söylenen oğlu Mecdüddeve geçmişti. Hemedan bölgesinde ise diğer oğlu Şemsüddeve vardı. Bu ikisi

⁴⁶⁰ Rûzrâverî, *Zeylû Kitâbi Tecâribi'l-Ümem*, 162; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi funûni'l-edeb*, 26/136; İbn Haldûn, *Târihü İbn Haldûn*, 4/614; Müneymine, *Târihü'd-Devleti'l-Büveyhiyye es-Siyasi ve'l-İktisadi ve'l-İçtimai ve's-Sekâfi: Mukâtâtü Faris H.334-447/M.945-1055*, 143.

⁴⁶¹ Güner – Azimli, "Abbâsîler'in Başkenti Bağdat'ta Hüküm Süren İran Kökenli Şîî Bir Hanedan Büveyhîler (945-1055)", 7/553.

⁴⁶² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 14/353; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 7/449-450; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/437; Güner – Azimli, "Abbâsîler'in Başkenti Bağdat'ta Hüküm Süren İran Kökenli Şîî Bir Hanedan Büveyhîler (945-1055)", 7/554.

⁴⁶³ Rûzrâverî, *Zeylû Kitâbi Tecâribi'l-Ümem*, 184; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi funûni'l-edeb*, 26/136; İbn Haldûn, *Târihü İbn Haldûn*, 4/615; Müneymine, *Târihü'd-Devleti'l-Büveyhiyye es-Siyasi ve'l-İktisadi ve'l-İçtimai ve's-Sekâfi: Mukâtâtü Faris H.334-447/M.945-1055*, 144; Zettersteen, "Bahâüddeve", 2/223.

⁴⁶⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 7/497; Rûzrâverî, *Zeylû Kitâbi Tecâribi'l-Ümem*, 314-315; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi funûni'l-edeb*, 26/138.

⁴⁶⁵ Güner – Azimli, "Abbâsîler'in Başkenti Bağdat'ta Hüküm Süren İran Kökenli Şîî Bir Hanedan Büveyhîler (945-1055)", 7/554.

⁴⁶⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 8/6.

⁴⁶⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 8/6-7.

⁴⁶⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 7/489.

de Irak Büveyhî emiri Bahâüddeve'yi büyük imparator olarak tanıyınca, devlet belli bir süre Bahâüddeve yönetiminde birleşmiş oldu.⁴⁶⁹

Bahâüddeve, başkenti Şiraz'a taşıyarak hilafet merkezi olan Bağdat'ı vekilleri aracılığıyla yönetmeye çalışmıştır. Ancak Bahâüddeve'nin Bağdat'tan ayrılması, hilafet merkezindeki kargaşaların yeniden artmasına sebep olmuştu.⁴⁷⁰ Bu vesileyle Bahâüddeve'nin 389/999'da Bağdat'tan Şiraz'a çekilmesiyle oluşan yönetim boşluğunun oluşturduğu kargaşanın neticesinde halifelik otoritesinde bir rahatlama, gücünü yeniden toplama ve serbest hareket etme imkanı da doğmuştu. Ayrıca bu ortam, Abbâsî halifesi Kâdir-Billâh'ın halifeliğinin siyasi otoritesini güçlendirmesine yönelik politika izlemesinde ona hareket alanı açmış ve onu cesaretlendirmiştir.⁴⁷¹ John Donohue'ye göre, Bahâüddeve'nin Bağdat'tan çekilmesi, Büveyhîlerin düşüşünü hızlandıran etkenlerden birisi olarak görülmektedir. Çünkü ona göre Bağdat, yapısal olarak sürekli bir otoritenin varlığına ihtiyaç duymaktaydı.⁴⁷²

Bahâüddeve'nin Bağdat'a temsilci olarak atadığı vezir Ebû Nasr Sâbûr'a karşı 391/1000 yılında Türkler ayaklanmış; Şîî kesim Büveyhî vezirinin etrafında, Sünnî kesim ise Türkler etrafında birleşmişti. Böylece Şîî-Sünnî çatışması çıkmış, pek çok insan hayatını kaybetmişti.⁴⁷³ 392/1001 yılında Müslümanlar ile Hristiyan halk arasında da fitne nedeniyle çatışmalar yaşanmaya başlamıştı. Ayyârlar, bu karmaşadan yararlanarak sokaklarda yağmalar yapmaya başlamış; Bahâüddeve ise, Bağdat'taki bu kargaşaları sonlandırmak için önlem olarak Ebû Cafer el-Haccac'ı Bağdat'a temsilci atamıştı. Ancak o da şehirde güven ve istikrarı sağlayamadı. Zamanla hilafetin merkezinde fitneler çoğalmış, gasp ve cinayetler her geçen gün daha da artmıştı. Bunun üzerine Bahâüddeve, Bağdat'a temsilci olarak Ebû Cafer'in yerine Ebû Ali b. Üstad Hürmüz'ü atamış ve kendisine "Amîdü'l-Cüyûş" lakabını vermişti.⁴⁷⁴ Bahâüddeve'nin 392/1001 yılında göreve getirdiği vekili Amîdü'l-Cüyûş Hürmüz, Bağdat ve Irak'ta asayiş ve güveni yeniden tesis etmek ve adaleti hâkim kılmak için yoğun gayret göstermiş, etkili tedbirler almıştı. Mallara el koyma âdetini kaldırmış, ayyârları, hırsızları, memurlardan yolsuzluk yapanları en ağır şekilde cezalandırmış, kimisini de öldürtmüştü. Dürüst ve liyakatli kişileri göreve getirmiş, eyaletlerin gelirlerini düzene sokmuş, Şîî-Sünnî çatışmalarına sebep olan dini törenleri de yasaklamıştı.⁴⁷⁵ Ayrıca Şîîlerin

⁴⁶⁹ Güner – Azimli, "Abbâsîler'in Başkenti Bağdat'ta Hüküm Süren İran Kökenli Şîî Bir Hanedan Büveyhîler (945-1055)", 7/555.

⁴⁷⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 7/336-337; Müneymine, *Büveyhîler Devleti Tarihi*, 126.

⁴⁷¹ Scharfe, *Portrayals of the Later Abbasid Caliphs: The Role of the Caliphate in Buyid and Saljûq-era Chronicles 936-1180*, 33.

⁴⁷² Donohue, *The Buwayhid Dynasty in Iraq 334H./945 to 403 H./1012: Shaping Institutions for the Future*, 109.

⁴⁷³ Hilâl b. el-Muhassin es-Sâbî, *Kitâbü't-Tarih (Zeylû Tecâribü'l-Ümem İçinde)*, 387-388.

⁴⁷⁴ Hilâl b. el-Muhassin es-Sâbî, *Kitâbü't-Tarih (Zeylû Tecâribü'l-Ümem İçinde)*, 372; İbn Haldûn, *Tarihü İbn Haldûn*, 4/623; Müneymine, *Büveyhîler Devleti Tarihi*, 127.

⁴⁷⁵ Hilâl b. el-Muhassin es-Sabi, *Kitâbü't-Tarih (Zeylû Tecâribü'l-Ümem İçinde)*, 458; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 8/23.

önemli din adamlarından olan İbnü'l-Muallim'i⁴⁷⁶ de olayların çıkmasında etkisi olduğu gerekçesiyle sürgüne yollamıştı.⁴⁷⁷ Ordudaki Deylemli-Türk isyanlarını ve şehir eşkiyalarının faaliyetlerini sonlandırmıştı. Amîdü'l-Cüyûş Hürmüz yaklaşık dokuz yıl başarılı bir şekilde bu görevi yaptıktan sonra 401/1010'da ölmesi üzerine Bahâüddevle, yerine veziri Fahrü'l-mülk Ebû Galib Muhammed b. Halef'i atamıştı.⁴⁷⁸ Ebû Galib, Bahâüddevle'nin 403/1012 yılında ölmesine kadar da görevine devam etmişti.

Bahâüddevle, Saffârîler'den Tâhir b. Halef tarafından Kirman bölgesinin kısa bir müddet işgali dışında genel anlamda İran topraklarında barış ve huzuru sağlayabilmiştir. Ayrıca doğudan yaklaşan Gazneli tehlikesini farketmiş, Sultan Mahmut karşısında tutunamayacağını bildiği için ona hediyeler ve elçiler göndererek oradan gelecek tehlikeleri bertaraf etmek istemiş ve Gazneliler ile dostluk ilişkileri kurmaya çalışmıştır.⁴⁷⁹

Büveyhîlerin Adüüddevle sonrası hemen hemen bütün emirlerinin aralarında yaşadığı iktidar mücadeleleri, güçlerinin zayıflamasına, buna mukabil Fâtımîlerin güçlenmesine sebep olmuştu.⁴⁸⁰ Fâtımîler, Halep Hamdânîlerinin yıkılması sonrası Kuzey Suriye'yi ele geçirmiş ve hedeflerine Abbâsî hilafetinin başkenti Bağdat'ı koymuştu. Ele geçirdikleri yerlerde veya siyaseten tahakkümiyet kurdukları yerlerde kendi adlarına hutbe okutmayı politika olarak benimsemişlerdi. Bu politikalarının sonucunda 990-1096 yılları arasında Irak, el-Cezîre ve Kuzey Suriye'de hüküm süren Ukaylîler, 401/1010'da Abbâsîler ve Büveyhîler adına okuttuğu hutbeyi, Musul ve Kûfe'de Fatımîler adına okutmaya başlamıştı.⁴⁸¹ Bu gelişme üzerine Abbâsî halifesi Kâdir-Billâh, Musul'da 401/1010 da Fâtımîler adına hutbe okutmaya başlayan Ukaylî emirine karşı ordu gönderilmesini Bahâüddevle'den talep etmiş⁴⁸² ve Şîî olmalarına rağmen bu talebi uygun gören Bahâüddevle, tekrar hutbenin Sünnî Abbâsî halifesi adına okunmasını sağlamıştı.⁴⁸³

⁴⁷⁶ İbn Muallim, Şeyh Müfid adıyla da tanınan İmâmîyye Şîası'nın önde gelen kelâm, fıkıh ve hadis âlimidir. 413/1022 yılında vefat eden âlimin tanınmış en önemli öğrencileri Ebû Ca'fer et-Tûsî ve Şerîf er-Radî'dir. Geniş bilgi için bkz. Avni İlhan, "Şeyh Müfid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/502-503; Halil İbrahim Bulut, *Şîa'da Usuliliğin Doğuşu ve Şeyh Müfid* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2013).

⁴⁷⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/33. Ayrıca bu karardan şu sonucu da çıkarabiliriz: Şîî Büveyhî iktidarında ve Bağdat'ta emirin özel temsilcisinin Şîî toplumun saygın ve en önemli âlimlerinden birisini, olayların tırmanmasında sorumluluğu olduğu düşüncesiyle Bağdat dışına gönderilme kararının alınmış olması, özellikle Halife Kâdir-Billâh'ın ve Sünnî anlayışın giderek güçlenmeye başladığının, bazı yaptırımları uygulatabildiğinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

⁴⁷⁸ Müneymine, *Büveyhîler Devleti Tarihi*, 129; Güner – Azimli, "Abbâsîler'in Başkenti Bağdat'ta Hüküm Süren İran Kökenli Şîî Bir Hanedan Büveyhîler (945-1055)", 7/554- 557.

⁴⁷⁹ Merçil, "Bahaüddevle", 4/475.

⁴⁸⁰ Müneymine, *Büveyhîler Devleti Tarihi*, 128.

⁴⁸¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/74-77; Makrîzî, *İtti'azü'l-Hünefâ bi-Ahbâri'l-e'immeti'l-Fatimîyyine'l-Hülefâ*, 2/217; Genç, "Halife el-Kâdir Döneminde Bağdat'ta Yaşanan Dini-Siyasi Hadiseler ve Onun Sünnî Siyaseti", 228-229.

⁴⁸² Bu durum, Abbasi devletinin ve hilafetin içinde bulunduğu acziyetin bir ifadesidir. Çünkü devletin başı olarak bir orduyu dahi sevk etme iradesi yoktur.

⁴⁸³ Müneymine, *Büveyhîler Devleti Tarihi*, 129; Azimli, "Sünnî Hilafete Tahakküm Kurmuş Bir Hanedan: Büveyhîler", 28.

Bahâüddeve zamanında özellikle Şîî halkın yoğunlukta bulunduğu Kûfe gibi şehirlere, bölgede giderek güçlenmekte olan Fâtımî Devleti'nin doğrudan yardımlarda bulunması, genel olarak Şîî halk üzerinde olumlu bir etki bırakmış; herhangi bir sıkıntıda el uzatacakları bir devletin varlığı, Büveyhîler ile Fâtımîler arasında genel anlamda sıcak ilişkiler kurulmasını ve halk üzerinde psikolojik destek oluşmasını sağlamıştır. Ancak bu durumun, dolaylı da olsa Büveyhîler nezdinde siyasi olarak bir zâfiyet oluşturduğu, Fâtımîleri; Büveyhîlerin koruyucusu ve hâdimi pozisyonuna soktuğu da âşikardır.⁴⁸⁴ İşte böyle bir desteğin neticesi olarak 398/1007 yılında ortaya çıkan Şîî-Sünnî çatışmaları sonucunda Şîî halk, "Hâkim Yâ Mansur" nidaları ile Fâtımî halifesi Mansur'dan yardım talebinde bulunmuştu.⁴⁸⁵ Halife Kâdir-Billâh, Fâtımîlerin Şîî halk üzerindeki bu dini ve psikolojik etkisini kırabilmek için; Büveyhîlerin önemli Şîî din adamlarının, fakihlerin, kadıların da katıldığı bir toplantı düzenleyerek Fâtımîlerin neseplerinin uydurma olduğu, açıkça tekfir edilmesi, fasıklık ve zındıklıkla suçlanması kararını aldırması ve bunun halka duyurulmasını sağlamak için de Büveyhî emirine onaylatmıştır (402/1011).⁴⁸⁶

Bahâüddeve, 403/1012'de babası Adüddeve gibi sara hastalığına yakalanarak Errecân'da kırk iki yaşında ölmüş, nâsı Necef'te Hz. Ali'nin türbesi içerisinde Adüddeve'nin yanına defnedilmişti. Ölümünden kısa bir süre önce veliaht tayin ettiği 12 yaşlarındaki oğlu Ebû Şücâ, Halife Kâdir-Billâh tarafından *Sultânüddeve* lakabı verilerek emir ilân edilmiştir.⁴⁸⁷

Sultânüddeve

Bahâüddeve'nin yerine 403/1012'de geçen oğlu Sultânüddeve, Fars ve Irak bölgesini yönetirken kardeşi Celalüddeve Ebû Tahir'i Basra'ya, diğer kardeşi (Kıvamüddeve) Ebu'l-Fevaris'i de Kirman'a vali olarak görevlendirmişti.⁴⁸⁸

⁴⁸⁴ Büveyhîler açısından zor zamanlarda bir destekçinin varlığını bilmek, gücünü hissetmek bir güven ifadesidir. Ancak hiçbir iktidar, başka bir güce bağımlı olmak, yardımına muhtaç olmak istemez. Her iki devlet de Şîî olmasına rağmen Fâtımîlerin kendilerine bağlanma tekliflerine Büveyhîler hiçbir zaman sıcak bakmamış, hatta Abbasi halifesi Kâdir-Billâh'ın, Fâtımîlerin Şîî halk üzerindeki dini ve psikolojik etkisini kırabilmek için hazırlattığı muhtıra niteliğini taşıyan bildiri metnine, Büveyhîlerin önemli din adamları imza atarak resmen onaylanmasını sağlamıştır. 402/1011 yılında yayımlanan bildiride Fâtımî halifelerinin neseplerinin uydurma olduğu ifade edilerek halka ilan edilmiştir. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/82-83; Makrîzî, *İtti'azü'l-Hünefâ bi-Ahbâri'l-e'immeti'l-Fatîmiyyine'l-Hülefâ*, 1/32-34-47-49.

⁴⁸⁵ Müneymine, *Büveyhîler Devleti Tarihi*, 177.

⁴⁸⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/82-83; Makrîzî, *İtti'azü'l-Hünefâ bi-Ahbâri'l-e'immeti'l-Fatîmiyyine'l-Hülefâ*, 1/32-34, 47-49. Ayrıca Büveyhi emirinin bu bildiriye onaylamasını iki şekilde yorumlayabiliriz. Birincisi; İktidar sahiplerinin siyasi ikbal beklentilerinin, dini düşünce ve inançların önüne geçebileceği, ikincisi ise; Kâdir Billâh'ın kişisel ve politik başarısı olduğu şeklinde. Kanatimizce bu olayda her iki unsurda etkili olmuştur. Kâdir-Billâh'ın artık hilafet gücünü hissettirmeye başladığının da bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

⁴⁸⁷ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ' fî Târihi'l-Hulefâ*, 185; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî funûni'l-edeb*, 26/139; İbn Haldûn, *Târihü İbn Haldûn*, 4/627; Müneymine, *Tarihü'd-Devleti'l-Büveyhiyye es-Siyasi ve'l-İktisadi ve'l-İçtimai ve's-Sekâfi: Mukâtâtü Faris H.334-447/M.945-1055*, 151.

⁴⁸⁸ İbn Haldûn, *Târihü İbn Haldûn*, 4/628; Müneymine, *Tarihü'd-Devleti'l-Büveyhiyye es-Siyasi ve'l-İktisadi ve'l-İçtimai ve's-Sekâfi: Mukâtâtü Faris, H.334-447/M.945-1055*, 152; Merçil, *Gazneliler Devlet Tarihi*, 42.

Ebu'l-Fevaris, Kirmân'a vali olarak tayin edilmesinin üzerinden henüz çok geçmemişti ki, etrafında toplanan Deylemlilerin teşvikiyle Büveyhîlerin lideri olan kardeşi Sultânüddeve'ye karşı isyana kalkışmış ve ülke yönetimini ele geçirmeye çalışmıştı. Bu amaçla Deylemlilerin desteği ile savaş ilan ederek 407/1016-1017 yılında Şiraz'a hareket etmişti. Onun Şiraz'a doğru hareket ettiğini haber alan Sultânüddeve, askerlerini toplayıp kardeşini yenilgiye uğratmıştı. Yenilgiye uğrayan Ebu'l-Fevaris, Kirmân'a doğru geri kaçarken Gazneli Sultan Mahmut'un yanına sığınmıştı.⁴⁸⁹ Sultan Mahmut, kendisine özel ihtimam göstererek izzet ve ikramlarda bulunmuş, onu güzel bir şekilde ağırlamıştı.⁴⁹⁰ Çünkü Ebu'l-Fevaris'in hâkim olduğu Kirmân bölgesi; Hindistan'a giden ticaret yolları ve hac yolu üzerinde olmasından dolayı stratejik bir önem taşımaktaydı.⁴⁹¹ Bölgeye hâkim olmak ya da bölgede söz sahibi olmak isteyen Gazneli Mahmut'un Ebu'l-Fevaris'i himaye etmesi, siyasi bir koz olarak değerlendirilebilir. Gazneli Mahmut'un destekleri ile tekrar Kirman'a hâkim olan Ebu'l-Fevaris, Sultânüddeve'nin Şiraz'dan ayrılıp Bağdat'a gitmesini fırsat bilerek Şiraz'ı da ele geçirdi.⁴⁹² Bunun üzerine ordusuyla Şiraz'a dönen Sultânüddeve, kardeşini tekrar yenilgiye uğrattı. Kardeşi, Kirman'a kaçsa da peşinden giderek 408/1017-1018 yılında orayı da ele geçirdi. Bunun üzerine Ebu'l-Fevaris, önce Hemedân hâkimi Şemsüddeve b. Fahrüddeve b. Büveyh'in yanına, daha sonra da Batiha emiri Mühezzibüddeve'nin yanına sığındı. Mühezzibüddeve, iki kardeşin arasını düzelterek Kirmân'ın Ebu'l-Fevaris'e geri verilmesini sağladı. Ayrıca Kirman emirliği Halife Kâdir-Billâh tarafından da tasdik edilerek kendisine "Kivâmüddeve" lakabı verildi (409/1018-19).⁴⁹³

Sultânüddeve, babasının veziri Fahrü'l-Mülk'ü Irak temsilcisi olarak görevine devam ettirmiş ancak yaptığı bir hatadan dolayı 406/1016 yılında hapsedirerek öldürtmüştü,⁴⁹⁴ yerine de Hasan b. Sehlan'ı vezir olarak Irak temsilciliğine atamıştır.⁴⁹⁵ 408/1018 yılında Sünnîlerle Şii Kerhliler arasında meydana gelen çatışmalara ayyârların da karışması ve Kerhlilerle birleşmesi neticesinde Sâhibü's-şurta el-Mikdâm Ebû Mekâtîl Kerh'e sokulmayarak öldürülmüş, ortalık yakılıp yıkılmıştı. Bağdat'ta meydana gelen bu güçler arasındaki mücadeleden dolayı artan kargaşa, yağma ve anarşinin üstesinden gelemeyen ve yaptığı

⁴⁸⁹ İbn Haldûn, *Târihü İbn Haldûn*, 4/627; Müneymine, *Târihü'd-Devleti'l-Büveyhiyye es-Siyasi ve'l-İktisadi ve'l-İçtimai ve's-Sekâfi: Mukâtâtü Faris H.334-447/M.945-1055*, 152.

⁴⁹⁰ İbn Haldûn, *Târihü İbn Haldûn*, 4/628-629; Müneymine, *Târihü'd-Devleti'l-Büveyhiyye es-Siyasi ve'l-İktisadi ve'l-İçtimai ve's-Sekâfi: Mukâtâtü Faris H.334-447/M.945-1055*, 152; Merçil, *Gazneliler Devlet Tarihi*, 42.

⁴⁹¹ Johannes Hendrik Kramers, "Kirman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1977), 6/815-819.

⁴⁹² İbnü'l-Cezvî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/120-121; İbn Haldûn, *Târihü İbn Haldûn*, 4/629; Müneymine, *Târihü'd-Devleti'l-Büveyhiyye es-Siyasi ve'l-İktisadi ve'l-İçtimai ve's-Sekâfi: Mukâtâtü Faris H.334-447/M.945-1055*, 152; Merçil, *Gazneliler Devlet Tarihi*, 42.

⁴⁹³ İbn Haldûn, *Târihü İbn Haldûn*, 4/629; Müneymine, *Târihü'd-Devleti'l-Büveyhiyye es-Siyasi ve'l-İktisadi ve'l-İçtimai ve's-Sekâfi: Mukâtâtü Faris H.334-447/M.945-1055*, 152.

⁴⁹⁴ Fahr'ül-Mülk, Bahaüddeve ve Sultanüddeve zamanında Irak temsilcisi olarak görev yapmış önemli bir Büveyhi veziridir. Sultanüddeve, onu 406/1016 yılında öldürtmüştür. Bkz. İbnü'l-Cezvî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/123-124; Muhammed Sefer ez-Zehrânî, *Nizâmü'l-Vizerâ fî'd-Devleti'l-Abbâsiyye H. 334-590 (el-Ahdânî'l-Büveyhî ve's-Selcûkî)* (Beyrut:1406/1986), 113-114.

⁴⁹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, 7/581, 4/627; Müneymine, *Büveyhîler Devleti Tarihi*, 129.

hatalı uygulamalar ve kötü idaresi nedeniyle Irak valisi Hasan b. Sehlân, Sultânüddeve'nin kendisini cezalandıracağı endişesiyle Ukaylî emiri Kırvâş'a sığınmıştı.⁴⁹⁶ Bu nedenle Sultânüddeve, İbn Sehlân'ın yerine Ebü'l-Kâsım Ca'fer b. Ebü'l-Ferec b. Fesâncer'i Bağdat'a vali tayin etmişti.⁴⁹⁷ Ancak tayin edilen bu özel yetkili temsilci, Bağdat ve Vâsıt'ta otorite boşluğundan ortaya çıkan Şîî-Sünnî çatışmaları ve anarşist grupların güç ve etkinliklerini yatıştırmakta başarılı olamayınca bu kez Sultânüddeve, Bahâüddeve'den itibaren başkent olarak kullanılan Şiraz'dan 408/1018 yılında ayrılarak Bağdat'a gelmek zorunda kalmış ve olayları ancak yatıştırılabildi.⁴⁹⁸ Vezir Ebü'l-Kâsım Ca'fer b. Ebü'l-Ferec b. Fesâncer'i tutuklatarak yerine 409/1019 yılında Zül-Saâdâteyn Ebû Galib el-Hasan b. Mansur'u Bağdat'ın özel temsilciliğine getirmişti.⁴⁹⁹ Sultânüddeve, hilafet merkezi Bağdat'ta 411/1021 yılına kadar ancak kalabilmiş,⁵⁰⁰ kendisinden sonra Irak bölgesi için yeni bir temsilci arayışına girmişti. Neticede zalim ve sert karakterde olan İbn Sehlân'ı tekrar 411/1021 yılında Irak valiliğine getirmek zorunda kalmıştı.⁵⁰¹

İbn Sehlân, ilk olarak Vâsıt'a gidip asayişini temin etmek adına ayyârlardan bir kısmını öldürerek otoriteyi tesis etmiş, ardından Bağdat'a giderek düzeni sağlamaya çalışmıştır. İbn Sehlân'ın yeniden göreve gelmesiyle nüfuzları tekrar artan Deylemliler ile Türkler arasında çatışmalar artmaya başlayınca durum kontrol edilemez bir hal almaya başlamıştı. Bunun üzerine Sultânüddeve yeniden Bağdat'a girerek Deylemliler-Türk çatışmalarını kontrol altına almaya çalışmıştı.⁵⁰² Büveyhîlerin iç çekişmelerle uğraştığı böyle bir dönemde Halife Kâdir-Billâh da fırsatları değerlendirerek hilafetini ve Sünnî anlayışı güçlendirmek adına stratejik girişimlerde bulunmuştur. Nitekim Gaznelilerin her daim hilafeti koruyucu ve savunucu siyaseti, Kâdir-Billâh'ı Şîî geleneğe muhalif cesaretli adımlar atmaya sevk etmiştir.

Sultan Mahmut, Kuzey Afrika bölgesinde kurulmuş Şîî anlayışa sahip güçlü Fâtımî Devleti'nin, Gaznelileri yanına çekme girişimlerini her defasında geri çevirmiş, hilafete ve Kâdir-Billâh'a sadakatle bağlılığını ilan etmekten de çekinmemişti.⁵⁰³ Bu güçlü devletin desteği ve bağlılığı, Kâdir-Billâh'ın stratejik bir şekilde aşama aşama Büveyhîlere karşı politika belirlemesine ve Sünnîliğin güçlenmesine yönelik girişimlerde bulunmasına imkan sağlamıştı. Mesela halife, Şîî Fâtımîler karşısındaki hassasiyetini ve Sünnîliği önleme siyasetini değişik vesilelerle ortaya koymaya çalışmıştı. Fâtımîlerin neseplerinin uydurma olduğunun ilan edilmesi, açıkça tekfir

⁴⁹⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/125-126.

⁴⁹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, 7/572-576; İbn Haldûn, *Tarihü İbn Haldûn*, 4/627.

⁴⁹⁸ Keleş, "Büveyhîler Devrinde Bağdad'da Asayiş: Ayyârlar, Şâtırlar, Dâ'irler ve Hırsızlar", 72.

⁴⁹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, 7/572-576; İbn Haldûn, *Tarihü İbn Haldûn*, 627.

⁵⁰⁰ Müneymine, *Büveyhîler Devleti Tarihi*, 130.

⁵⁰¹ Müneymine, *Büveyhîler Devleti Tarihi*, 196.

⁵⁰² Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân fî târîhi'l-a'yân*, 18/266-268; Pırlanta, *Orta Çağ İslâm Dünyasında Şehir Eşkiyaları: Ayyarlar*, 123-124.

⁵⁰³ Gazneli Sultan Mahmut'un Sünnîliğe ve hilafete bağlılık siyaseti için bkz. Muhammed Nazım, *The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazna* (New Delhi: Munshiram Manoharlal, 1971), 159-170; C. E. Bosworth, "The Imperial Policy of the Early Ghaznavids", *The Medieval History of Iran, Afghanistan and Central Asia* (London: 1977), 54-82; Zeki, *Gazneli Mahmut'un Dini Siyaseti*, 206-213.

edilerek fasıklık ve zındıklıkla suçlanmasından sonra, Nikâbetü'l-Aleviyyîn ve hac emirliği gibi önemli görevler üstlenmiş olan İmâmîlerin lideri konumundaki Şerîf er-Radî'nin 406/1015-1016'da Fâtımî halifesini öven ve onu kendisi ile aynı nesepten gösteren bir şiir kaleme aldığını haber alması üzerine hemen duruma müdahale etmiş ve Şerîf er-Radî'yi sorguya çektirerek Bakillânî ve Ebû Hâmid el-İsferâyînî gibi âlimlerin huzurunda böyle bir şiir yazmadığı hususunda imza vermeye davet edilmiştir.⁵⁰⁴

Sultânüddeve, 408/1018 yılında kardeşi Ebu'l-Fevâris ile hâkimiyet mücadelesi içerisinde iken yine Bağdat'ta Sünnîler ile Şiîler arasında büyük çatışmalar çıkmış, yağma-talan artmış ve pek çok kişi ölmüştü. Bu yaşanan olaylar; devletin ve hilafetin dini ve siyasi alanda önemli tedbirler ve kararlar almasına yol açmış, sonuçta Kâdir-Billâh'ın Sünnî akide anlayışı dışındaki fırkalara ve düşüncelere karşı siyasetinin sertleşmesine sebep olmuştu. Bu politika gereği Kâdir-Billâh; Sünnî anlayışa sadakatle bağlı Gazneli Mahmut'un kendisine verdiği destek ile Kur'ân ve Sünnet'e göre oluşmuş Ehl-i Sünnet inancının batıl akımlardan korunması ve halka anlatılması için siyasi ve kültürel yollara başvurmuştur. Bu amaçla 408/1018'de Mu'tezile'ye mensup Hanefilerin bu mezhepten tövbe ederek ayrılmasını emretmiş, ayrıca onların bütün farklı şekilleriyle de olsa İsmâilî, Karmâtî, Batınî, Râfızî, Şîa ve diğer İslâm'a muhalif kelâmî görüşler üzerinde tartışmada bulunmalarını da yasaklamıştı. Ehl-i Sünnet inancına muhalif mezhep, akım ve inançlara mensup kişilerin bu inançlarından tövbe etmemeleri durumunda, hilâfet divanından çıkardığı bir kararla cezalandırılacaklarını ilân etmişti. Alınan bu kararın önemini göstermek için, bu fikirlerin Bağdat'taki önde gelen şahsiyetlerin tövbe etmelerini ve bunu imzalarıyla açıklamalarını emrederek bu kararı ciddiyetle uygulatmıştı.⁵⁰⁵ Muhtıra niteliği taşıyan bu bildiri, Sünnî siyasetin gereklerini, kararlılığını ve hedeflerini yansıtmaktaydı. Ayrıca daha sonra bu bildiri, Sünnî inancın korunması ve etkisinin artırılması ile ilgili politikaların uygulanması ve gerekli tedbirlerin alınması için adeta hukuki bir temel oluşturmuş, bir sonraki yıl ve takip eden yarım asır içinde ihtiyaç duyuldukça birkaç defa ilan edilmiştir.⁵⁰⁶ Kâdir-Billâh'ın ehl-i bid'at karşısında Sünnî İslâm anlayışını müdafa etmek için aldığı bu tarz kararlar ve tedbirler nedeniyle bu yıl, Ehl-i Sünnet'in V./XI. asırdaki yeniden diriliş/yükseliş hareketinin başlangıç yılı olarak kabul edilmiştir.⁵⁰⁷

Sultânüddeve 408/1018 yılında Bağdat'taki fitne ve çatışmaları yatıştırmak amacıyla başkenti Şiraz'dan Bağdat'a taşımış olsa da 409/1019 yıllarında tekrar Bağdat'da karışıklıklar artmış, Şiî-Sünnî çatışmaları yeniden alevlenmiş ve sokaklarda yağma-talan ve hırsızlıklar çoğalmıştı. Şiî-Sünnî ve Deylemli-Türkler arasında meydana gelen çatışmalar kadar, devlet

⁵⁰⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/111.

⁵⁰⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/125-126; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî't-Târih*, 8/121.

⁵⁰⁶ Genç, "Ehl-i Sünnetin Yeniden Yükselişi", 290.

⁵⁰⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/125-126; George Makdisi, "Sunni Revival", *Islamic Civilisation 950-1150*, ed. D. S. Richards (Oxford: Papers on Islamic History, 1973), 3/156; Dominic Sourdel, "al-Kâdir-Billâh", *EI* (Leiden: 1978), 4/378.

adamları arasındaki iktidar mücadeleleri veya onların kötü idare ve muameleleri de Bağdat'da pek çok sorunun ortaya çıkmasına neden olmuştur.⁵⁰⁸ Bunun üzerine Sultânüddeve, Abbâsiler ve diğer hanedanlara mensup bir grup ile beraber Şîî fakih Ebû Abdullah b. Numân'ı da şehirden uzaklaştırarak olayları kısa bir süreliğine de olsa yatıştırabilmişti.⁵⁰⁹ Bu dönemde Deylemliler ve Sünnî Türkler arasındaki mücadeleler tekrar yoğunlaşmış ve Deylemliler, Türklere karşı üstünlüğü ele geçirmeye başlamıştı.⁵¹⁰ Sultânüddeve, her ne kadar Deylemliler-Türk çatışmalarını kontrol altına almayı başarmış olsa da, taraflar arasındaki husumeti kalıcı olarak çözemedi. Nitekim ordudaki bu kutuplaşma, onun iktidarını kaybetmesine sebep olmuştur. Bu kutuplaşmanın bir sonucu olarak Sultânüddeve, isyancı askerlerin ayaklanmaları sebebiyle Vasıt'a geçmek ve Bağdat'a kardeşi Ebû Ali Müşerrifüddeve'yi vali olarak atamak zorunda kalmıştı.⁵¹¹ Kardeşi Müşerrifüddeve, Zilhicce 411'de (Mart-Nisan 1021) Türklerin de desteğini alarak Bağdat ve Irak'ta Sultânüddeve'nin hâkimiyetine son vermişti.⁵¹² Böylece 412/1022 yılından itibaren Bağdat'ta hutbenin Sultânüddeve adına okunmasını yasaklayarak kendi adına okunmasını sağlamış oldu. Ahvaz'a çekilmek zorunda kalan Sultânüddeve, Türklerin baskıları neticesinde burada da fazla tutunamamış, Müşerrifüddeve ile kardeşi Celâlüddeve Ebû Tahir'in kendisine karşı ittifak kurduğu haberini alması üzerine Errecân'a gitmek zorunda kalmıştı.⁵¹³ Böylece Ahvaz'da da artık Müşerrifüddeve adına hutbe okunmaya başlanmış oldu.⁵¹⁴ Ancak daha sonra Sultânüddeve'nin oğlu Ebû Kalicar, Deylemlilerin desteği ile Ahvaz'ı tekrar alarak⁵¹⁵ hutbenin babası Sultânüddeve adına okunmasını sağladı.⁵¹⁶ Neticede kardeşler arasındaki bu mücadele, 413/1023 yılında yapılan anlaşma ile sona ermiş ve Irak Müşerrifüddeve'ye, Fars ile Kirman bölgesi ise Sultânüddeve'ye bırakılmak koşuluyla aralarında anlaşma sağlanmış oldu.⁵¹⁷ Fars ile Kirman emiri olan Sultânüddeve'nin, 415/1025 yılında henüz genç denilebilecek yaşlarda (22-23 yaş) iken Şiraz'da vefat etmesi⁵¹⁸

⁵⁰⁸ Keleş, "Büveyhîler Devrinde Bağdad'da Asayiş: Ayyârlar, Şâtırlar, Dâ'irler ve Hırsızlar", 62.

⁵⁰⁹ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân fî târîhi'l-a'yân*, 18/268.

⁵¹⁰ Azimli, "Sünnî Hilafete Tahakküm Kurmuş Bir Hanedan: Büveyhîler", 29.

⁵¹¹ Müneymine, *Büveyhîler Devleti Tarihi*, 130.

⁵¹² Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân fî târîhi'l-a'yân*, 18/379-381.

⁵¹³ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb*, 26/142; İbn Haldûn, *Tarihü İbn Haldûn*, 4/629; Müneymine, *Tarihü'd-Devleti'l-Büveyhiyye es-Siyasi ve'l-İktisadi ve'l-İçtimai ve's-Sekâfi: Mukâtâtü Faris 334-447/945-1055*, 153.

⁵¹⁴ Müneymine, *Büveyhîler Devleti Tarihi*, 130.

⁵¹⁵ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân fî târîhi'l-a'yân*, 18/297; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb*, 26/141-142; İbn Haldûn, *Tarihü İbn Haldûn*, 4/629; Müneymine, *Tarihü'd-Devleti'l-Büveyhiyye es-Siyasi ve'l-İktisadi ve'l-İçtimai ve's-Sekâfi: Mukâtâtü Faris H.334-447/M.945-1055*, 152.

⁵¹⁶ İbn Haldûn, *Tarihü İbn Haldûn*, 4/629.

⁵¹⁷ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb*, 26/142; İbn Haldûn, *Tarihü İbn Haldûn*, 4/629-630; Müneymine, *Büveyhîler Devleti Tarihi*, 130.

⁵¹⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/165; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân fî târîhi'l-a'yân*, 18/315; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb*, 26/143; İbn Haldûn, *Tarihü İbn Haldûn*, 4/631.

üzerine Ahvaz'da görev yapan oğlu Ebû Kalicar el-Merzûban (ö. 440/1048) Büveyhîlerin Fars kolunun yeni emiri olmuş oldu.⁵¹⁹

Bu bilgilerden hareketle Sultânüddeve'nin, emirliğinin ilk yıllarında sadece devletin birliğini sağlayabildiği, daha sonra kardeşi Kirmân emiri Ebu'l-Fevâris'in Bağdat'ı ve başkent Şiraz'ı ele geçirme arzuları nedeniyle hayatının sürekli mücadelelerle geçtiği söylenebilir. Onun döneminde önemli vezirlerden olan Fahrü'l-Mülk'ün 406/1016 yılında öldürülmesinden sonra Bağdat'ta mezhepsel gerilimler yeniden Sünnî ve Şî'ileri karşı karşıya getirmiştir.⁵²⁰ Ortaya çıkan bu çatışmalara çok büyük kitleler dahil olduğu için bu olayları yatıştırmaya ne Sultânüddeve'nin vezir olarak atadığı Hasan b. Sehlan ne de şehrin güvenlik görevlileri muvaffak olabilmıştır.⁵²¹ Ayrıca Sultânüddeve de kardeşi Ebu'l-Fevâris'le mücadele etmekten Bağdat'a tam olarak hâkim olamamıştır.⁵²² Böyle bir atmosferde Bağdat'a atanan ve başarısızlık vb. gerekçelerle sık sık değiştirilen vezirler de, Bağdat'ta düzen ve istikrarın oluşamamasının önündeki engellerden biri olarak görülebilir.

Müşerrifüddeve

Kardeşi Sultânüddeve ile arasında yaşanan hâkimiyet mücadeleleri neticesinde Irak bölgesini ele geçiren Müşerrifüddeve, Sultânüddeve'nin ölümü ile siyaseten rahat bir nefes almıştı. Kardeşinin saf dışı edilmesinden sonra Bağdat'a ziyaret için gelen Müşerrifüddeve'yi büyük bir hürmet ile karşılayan Kâdir-Billâh, Büveyhîlerin gücünden hilafet kurumunu faydalandırmak istiyordu.⁵²³

Irak'a hâkim olan Büveyhîlerin lideri Müşerrifüddeve'nin veziri el-Mağribî, 415/1024'te Kâdî'l-Kudât, Nâkibü't-Tâlibin ve diğer görevlileri toplayarak Müşerrifüddeve için bir biat töreni tertiplemişti. Bu durumu haber alan Halife Kâdir-Billâh, kendisinden habersiz ve izinsiz böyle bir törenin yapılmasına büyük tepki göstermiş, Müşerrifüddeve ile araları açılmıştı. Daha sonra gerginliği azaltmak isteyen Müşerrifüddeve, Kâdir-Billâh'a saygısını ve

⁵¹⁹ İbn Haldûn, *Tarihü İbn Haldûn*, 4/631-632; Clement Imbault Huart, "Ebû Kâlicâr", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1988), 4/32.

⁵²⁰ Bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/111.

⁵²¹ Özellikle 408/1017-1018 yıllarında ortaya çıkan olaylar, Bağdat'ta adeta kaosu yaşatan bu türden olaylardı. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/125.

⁵²² Kirman emiri Ebu'l-Fevâris, sürekli mücadele içerisinde olduğu kardeşi Sultânüddeve'ye karşı Deylemlilerin desteği ile savaş ilan ederek 407/1016-1017 yılında başkent Şîrâz'a doğru hareket etmişti. Ebu'l-Fevâris'in Şîrâz'a doğru hareket ettiğini haber alan Sultanüddeve, kardeşi ile mücadeleye girişti ve onu yenilgiye uğrattı. Bunun üzerine Kirmân'a geri kaçan Ebu'l-Fevâris'in peşinden giden Sultanüddeve, Ebu'l-Fevâris'in Gazneli Sultan Mahmut'a sığınması sonucu kardeşini elinden kaçırdı. Bkz. İbn Haldûn, *Tarihü İbn Haldûn*, 4/627; Müneymine, *Tarihü'd-Devleti'l-Büveyhiyye es-Siyasi ve'l-İktisadi ve'l-İçtimai ve's-Sekâfi: Mukâtâtü Faris H.334-447/M.945-1055*, 152.

⁵²³ Kâdir-Billâh'ın böyle bir davranışta bulunmasını, stratejik ve politik bir tavır olarak değerlendirebiliriz. Çünkü bu dönemde hilafet, tam bağımsız hareket edebilecek, güç ve itibarını koruyabilecek bir konumda değildi. Müşerrifüddeve'den önceki Irak emiri Sultanüddeve, emirliğinin büyük bir bölümünü iktidar mücadeleleri ile geçirmişti. Müşerrifüddeve ise kardeşi Sultanüddeve'ye karşı üstünlük kazanmış, Irak'ta hâkimiyeti sağlamıştı. Bu gibi gerekçelerden olsa gerek Kâdir-Billâh, kendisine büyük hürmet göstererek farklı bir yaklaşım içerisinde olmuştur.

bağlılığını bildirmek zorunda kalmıştı.⁵²⁴ Kâdir-Billâh, böyle bir tavır göstererek hilâfetin saygınlığını ve otoritesini korumayı amaçlamıştır. Ayrıca onun bu tavrı gösterebilmesinde; Müşerrifüddeve'nin Bağdat'ı ilk ziyareti esnasında aralarında oluşan saygı, hürmet ve yakın ilişki ile Büveyhîlerin içinde bulunduğu hâkimiyet mücadeleleri nedeniyle yaşadığı güç kaybının da etkisi olduğunu ifade edebiliriz.

Müşerrifüddeve, 416/1025 yılında vefat edince⁵²⁵ yerine emir olması için Ebû Kalicar davet edilmişti. Ancak o, amcası Ebu'l-Fearis ile mücadele içerisinde olduğu için Bağdat'a gelemeyince şehirde otorite boşluğu oluştu.⁵²⁶ Bunun üzerine Türklerin de desteği ile Ebû Kalicar'ın diğer amcası olan Basra emiri Celalüddeve, Irak emiri ilan edildi. Ancak Celalüddeve, Bağdat'taki karışıklıklar, askerlere verilecek maaş ve hediyeler için hazineye yeterli para kalmamasından dolayı halifeye biat yemini için Bağdat'a gelemedi. Bu yüzden Bağdat'ta hutbe, amcası Ebu'l-Fevâris'le savaş halinde olan Fars emiri Ebû Kalicar adına okunmaya başladı. Ancak o da hemen Bağdat'a gelemedi.⁵²⁷ Bu durumu haber alan Celalüddeve, Bağdat'ın ve Irak'ın siyasi ve askeri hâkimiyetini ele geçirmek için Ebû Kalicar ile mücadeleye başladı.⁵²⁸ Neticede ordunun ileri gelenleri ve devlet ricâli, Ebû Kâlicâr'ın Bağdat'a gelemeyeceğini, otoritesizlik nedeniyle şehirde kargaşanın arttığını görmeleri nedeniyle Kâdir-Billâh'ın da rızasını alarak Celâlüddeve'yi Bağdat'a davet ettiler.⁵²⁹ O da, Bağdat'ta adına hutbe okunmasından yaklaşık iki yıl sonra 418/1027 yılında Bağdat'a girerek Irak'ın siyasi hâkimiyetini sağlayabildi.⁵³⁰

Celâlüddeve

Müşerrifüddeve'nin 416/1025 yılında vefat etmesi üzerine Türklerin isteği doğrultusunda Basra emiri Celâlüddeve, Irak emiri olarak 418/1027 yılında Bağdat'a hâkim olmuştu.⁵³¹ Ancak onun döneminde hilafet merkezi Bağdat adeta dağılma süreci içerisine girmişti. Devlette büyük çözülme yaşanıyordu. Fars ve Huzistan Ebû Kalicar'ın, Kirman Ebu'l-Fearis'in elindeydi. Cibâl bölgesinde sadece Rey şehri Büveyhîlerin elinde kalmıştı. O da 420/1029 yılında Gaznelilerin eline geçmişti.⁵³² Hemedan ve İsfahan, 412/1022 yılından

⁵²⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/163.

⁵²⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/174.

⁵²⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/170.

⁵²⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/170-171.

⁵²⁸ Bu mücadeleler için bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/170-171, 181-184, 190-191; Müneymine, *Tarihu ed-Devleti'l Büveyhiyye es-Siyasi ve'l-İçtimai ve es-Sekafi: Mukatatu Faris*, 153; Aydın Taneri, "Celâlüddeve", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları), 7/259-260.

⁵²⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/181-182; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân fî târihi'l-a'yân*, 18/324; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî't-Târih*, 8/156-161. Daha önce Büveyhî emirleri, halifeleri belirlerken artık Abbâsî halifeleri, emirlerin belirlenmesinde etkin rol oynamaya başlamıştı. Bu da hilafetin otoritesinin arttığının bir delili olarak ifade edilebilir.

⁵³⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/181; Müneymine, *Büveyhîler Devleti Tarihi*, 131.

⁵³¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/181-182; Müneymine, *Büveyhîler Devleti Tarihi*, 131; Taneri, "Celâlüddeve", 7/259.

⁵³² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/194-195.

itibaren Büveyhîlerin dayıoğulları Kâkûyilerin elinde idi. Horasan 389/999, Sicistan ise 393/1002 yılından itibaren Gaznelilerin hâkimiyetine girmişti. Yerel emirlikler, bağımsızlıklarını ilan etmiş, Meyyâfarikîn ve Amid'de Mervâniler, Musul'da Ukaylîler, Halep'te ise Mirdâsiler hâkimiyetlerini kurmuşlardı.⁵³³ Kısacası Bağdat, yönetim olarak dar bir alana sıkışıp kalmıştı. Böyle bir atmosferde iktidara gelen Celâlüddevle, tamamen kargaşanın hâkim olduğu, kardeş ve kardeş çocukları arasındaki kavgaların, Türkler ve Deylemliler arasındaki mücadelelerin yoğun olduğu bir dönem yaşamıştır. Emirliği süresi içerisinde Celâlüddevle, sarayını basan askerlerin baskısı ve can korkusu ile birkaç kere Bağdat'ı terk etmek zorunda bile kalmıştı. *Meliku'l-Mülûk* ve *Şahinşah* ünvanlarını kullanmış olsa da çok aciz bir yönetici profili sergilemişti.⁵³⁴ Kendisini Bağdat'a davet eden Türkler üzerinde hiçbir zaman otorite kuramamıştı. Yaklaşık 17 yıl süren Irak emirliği dönemi; hemen hemen her yıl çıkan askeri isyanlar, Şiîlerle Sünnîler arasındaki çatışmalar ve ayyârların hırsızlık ve yağmaları ile geçmişti. Hatta bir dönem ayyârlar, "Burcûmî" isimli reisleri adına hutbe okunmasını isteyecek kadar dahi ileri gidebilecek cürete sahip olmuşlardı.⁵³⁵

Celâlüddevle dönemi; merkezi otoritenin zayıflayıp Türk komutanların nüfuzunun, buna bağlı olarak da siyasi etkinliğinin son derece arttığı hatta onların Büveyhî emirlerinin belirlenmesine bile karışmaya başladıkları ve onları kendilerine itaate mecbur bıraktıkları bir dönem olmuştu. Bu süreçte halifenin de Büveyhî emiri gibi siyasi anlamda etkin olamayıp Türk komutanların isteklerini yerine getirmek zorunda kaldığı zamanlar olmuştur. Ancak Kâdir-Billâh, kendisine yapılan Sünnî politikalara muhalif dayatmalara taraf olmamıştır. Bu dönemde Türk komutanlar, isteklerini elde etmek ve mal kazanmak için fırsat buldukça isyana kalkışmışlardır. Hatta bu isyanlardan birinde Bağdat'ta Celâlüddevle'nin sarayını bile yağmalamışlardı. Onun para basımı için gönderdiği altın ve gümüşlere el koyarak aralarında pay etmişlerdi. Celâlüddevle'yi bu sıkıntılı durumdan, her iki tarafı da yatıştıran ve aralarını bulan Kâdir-Billâh kurtarmıştı.⁵³⁶ Buradan da anlıyoruz ki; Kâdir-Billâh her ne kadar siyasi egemenliğini tam anlamıyla elde edememiş olsa da Şiî tahakkümüne karşı Sünnîliği güçlü kılmaya çalışmış, hilafetin dini ve siyasi otoritesini artırmaya yönelik çaba ve gayretler göstermiş, bu kapsamda saygı görmüş ve uyguladığı politikalarında da başarılar elde etmiştir.

Celâlüddevle, Fars emiri Ebû Kalicar ile bölgede sürekli birbirine karşı üstünlük sağlamak için mücadele içerisinde bulunmuştur.⁵³⁷ Bu durum Celâlüddevle'nin hem içerde hem de dışarıda zor zamanlar geçirmesine neden olmuştur. Özellikle Gaznelilere karşı çok güçsüz bir duruma düşmüştür. Bu durumu fırsat bilen Ebû Kalicar, 419/1028'de Irak'a yürümüş ve Celâlüddevle ile kıyasıya bir mücadeleye tutuşmuştur.⁵³⁸ Uzun süren bu mücadele sonunda 429/1037'de

⁵³³ Müneymine, *Büveyhîler Devleti Tarihi*, 132.

⁵³⁴ Azimli, "Sünnî Hilafete Tahakküm Kurmuş Bir Hanedan: Büveyhîler", 29.

⁵³⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/197, 200-201; Taneri, "Celâlüddevle", 7/260.

⁵³⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/191; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, 8/165.

⁵³⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, 8/172-173.

⁵³⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/190-191.

bir barış anlaşması yapılmıştır.⁵³⁹ Buna göre; Basra, Fars, Ebû Kalicar'ın; Vâsıt'tan Bağdat'a kadar olan bölgeler ise Celâlüddevle'nin hâkimiyetinde olacaktı.⁵⁴⁰ Ancak bu mücadeleler zarfında Bağdat, büyük bir ekonomik çöküşe, ayyârûn denilen suç örgütlerinin yağma ve talanlarına sahne olmuş, başkent Bağdat adeta yaşanamaz bir hal almıştı. 421-425/1030-1034 yılları arasında Bağdat'ta ayyârların reislerinden olan Burcûmî, şehri anarşik bir sürecin içerisine sokmuştu. Onun bu eşkiyalığına ne Büveyhî emiri Celâlüddevle ne de Kâdir-Billâh engel olabiliyordu. Sonunda Irak'ta güçsüz bir Büveyhî emiri olmasını isteyen ve bu nedenle de zaman zaman Celâlüddevle'yi destekleyen Ukaylî emiri Kırvaş, Burcûmî denen eşkiyayı yakalatarak öldürttü.⁵⁴¹ Bu durum, Büveyhî emirinin ve Abbâsî Devleti'nin içinde bulunduğu durumu özetleyen trajik bir tablodur.

Büveyhîlerin Irak bölgesinde yaklaşık 17 yıl görev yapmış en dirayetsiz emirlerden biri olan Celâlüddevle, 435/1044'te ölünce,⁵⁴² yerine askerlerin ve yöneticilerin talebi doğrultusunda Ebû Kalicar geçti.⁵⁴³ Halife Kâdir-Billâh da onun emirliği sürecindeki bu dirayetsiz yönetiminden ve merkezi otorite boşluğundan stratejik bir şekilde istifade ederek halifeliğin dini-siyasi otoritesini güçlendirmek adına Şîî anlayışa karşı önemli fırsatlar yakalamış ve bunu kendi lehinde kullanmayı da biliyordu.

3.2. Dış Siyaset

Kâdir-Billâh dönemini iyi anlayabilmek, olayları objektif bir şekilde değerlendirebilmek için bölgenin siyasi haritasını ortaya koymanın gerekli olduğunu düşünüyoruz. Bu nedenle özellikle hilafete gelmeden önce veya hilafeti döneminde bölgede varlıklarını sürdüren bağımsız/yarı bağımsız devlet ve emirliklerin siyasi durumları hakkında kısaca bilgi vermek, bölgedeki etki ve ilişkilerini ortaya koymak; Kâdir-Billâh döneminin, aldığı karar ve uygulamaların daha iyi anlaşılmasını sağlayacağı kanaatindeyiz.

Abbâsîlerde *Muktedir Halifeler Dönemi (750-847)* sonrasında halifeliğin otoritesi iyice zayıflamış, bununla birlikte toprak kayıpları yaşanmaya başlamıştı. Böylelikle hilafetin hâkim olduğu topraklar üzerinde ve çevresinde bağımsız/yarı bağımsız devletler kurulmuştu. Bu devlet ve emirlikler ile birlikte bölgede siyasi varlıklarını sürdüren komşu devletleri şu şekilde sıralayabiliriz: Bizans İmparatorluğu olarak bilinen İstanbul merkezli Doğu Roma İmparatorluğu (395-1453), merkezi İspanya'nın Kurtuba şehri olan Endülüs Emevi Devleti (756-1031), Mâverâünnehir ve Horasan'da Samânîler (819-1005), doğu sınırı üzerinde Karahanlılar (840-1212), Doğu İran'ın Sistân bölgesinde Saffârîler (861-1003), başlangıçta Kûfe bölgesinde örgütlenen daha sonra Bahreyn'de devlet kurmaya muvaffak olan Karmatîler

⁵³⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/263-264.

⁵⁴⁰ Güner – Azimli, "Abbâsîler'in Başkenti Bağdat'ta Hüküm Süren İran Kökenli Şîî Bir Hanedan Büveyhîler (945-1055)", 7/560.

⁵⁴¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, 8/155.

⁵⁴² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/291.

⁵⁴³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/289; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*, 1/521.

(890-1078), Musul ve Halep bölgesinde varlıklarını hissettiren Hamdânîler (905-1004), Mısır ve Suriye’de Fatımîler (909-1171), bugünkü Afganistan ile Pakistan devletlerinin hâkim oldukları bölgelerde Gazneliler (963-1083), Kuzey Afrika’da kurulan ve ilk büyük Berberî hânedanı olan Zîrîler (972-1148), Diyarbakır ve çevresinde Mervânîler (983-1085), Irak, el-Cezîre ve Kuzey Suriye’de Ukaylîler (990-1096) ve Halep bölgesinde hâkimiyetlerini sürdüren Mirdâsîler (1024-1080). Kâdir-Billâh, hilafette iken veya henüz iktidara gelmeden önce bu devlet ve emirliklerin içinde bulunduğu mevcut siyasi durumu, Abbâsî Devleti ile olan ilişkilerini kuruluş yılı kronolojisine göre kısaca incelemek istiyoruz.

3.2.1. Bölge devlet ve emirlikler

Bizans İmparatorluğu (395-1453)

Doğu Roma İmparatorluğu, tarihte Bizans İmparatorluğu olarak adlandırılan ve Konstantinus tarafından M.S. 395 yılında kurulmuş büyük bir imparatorluk olup Fatih Sultan Mehmet tarafından 1453 yılında İstanbul’un fethedilmesi ile birlikte tarihe karışmıştır.

Kâdir-Billâh halifele iken, döneminin imparatoru II. Basileios (976-1025)’tur. Bizans imparatoru Çimiskes’in, 976 yılında Araplar üzerine yaptığı bir sefer dönüşünde tifüse yakalanması sonucu imparator olmuştur. İktidara geldiğinde, Bizans İmparatorluğu’nun içerisinde patlak veren iç savaşlar,⁵⁴⁴ devletin dış düşmanlarına uzun yıllar rahat bir nefes aldırılmıştır. Bizans İmparatorluğu, doğuda Fâtımî saldırıları ile uğraşırken batıda ise Balkanlar’da çıkan Makedonya eyalet valilerinden birisi olan Komes Nikolaos’un oğulları Kometopuloslar tarafından organize edilen bir isyan ile meşgul olmak zorunda kalmıştır.⁵⁴⁵ Doğu Roma İmparatorluğu içerisindeki iç savaşı başarılı bir şekilde bitirmeye muvaffak olan İmparator II. Basileios, en önemli düşmanı olan Bulgar Çarı Samuel ile mücadeleyi öncelemeye karar vermiştir. Samuel ile mücadele etmek ve devletini yok etmek, imparatorun hayatının amacı olmuştur. Bu amaçla Samuel ile mücadele için öncelikle diğer Balkan ülkeleri ile ittifak kurmaya çalışmıştır.⁵⁴⁶

Bizans İmparatoru, Kâdir-Billâh’ın da halifelîğe geldiği yıl olan 991 yılında Makedonya’ya doğru yola çıkmış ve burada uzun yıllar Bulgar çarı Samuel’e karşı savaşı yönetmiştir. Doğu Roma İmparatorluğu Balkanlar’da mücadeleye devam ederken aynı zamanda doğuda Suriye’ye giren Fâtımîler ile de mücadele etmek zorunda kalmıştı. Doğuya yönelerek Suriye’yi yeniden kontrol altına almayı başaran II. Basileios, bu kez de Kafkaslara yönelmişti. Bizans İmparatoru’nun yokluğundan yararlanan Samuel, 997 yılında Balkanlar’da Pelopones’e kadar

⁵⁴⁴ II. Basileios (976-1025) dönemindeki Bardas Phokas, Basileios Skleros, Nikephoros Xifias ve Nikephoros Phokas Barytrachelos isyanları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Uğur Erol, *Bizans İmparatorluğunda İsyanlar ve İç Savaşlar (976-1204)* (İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 8-17.

⁵⁴⁵ Fatma Çapan, *Balkanlar’da Bizans-Türk İlişkileri (IV-X. Yüzyıllar)* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 196; Ostrogorsky George, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), 276-279

⁵⁴⁶ George, *Bizans Devleti Tarihi*, 279-286.

ilerlemişti.⁵⁴⁷ II. Basileios, Samuel'e yönelik saldırılarını fırsat buldukça devam ettirmiş, yıkıcı darbeyi ise 1014 yılında yapmıştır. Samuel bu tehlikeden oğlunun yardımı ile ancak kurtulabilmişti.⁵⁴⁸

Bulgar Devleti, Samuel döneminde yeniden canlandırılmak istense de bu pek mümkün olamamış ve 1018 yılında Bulgar Devleti, Doğu Roma hâkimiyetine girmiştir.⁵⁴⁹ II. Bulgar Devleti, 1187'de kurulana kadar 169 yıl Bizans'ın hâkimiyetinde kalmıştır.⁵⁵⁰

Büveyhî tahakkümünde sınırlı güç ve imkanları olan Abbâsî halifesi Kâdir-Billâh'ın en büyük şanslarından birisi, hilafete gelmeden önce ve halifeliği döneminde, kendi iç çatışmaları ve Bulgar Devleti ile olan mücadeleleri nedeniyle bölgede büyük bir güç olan Bizans İmparatorluğu ile doğrudan herhangi mücadelesinin olmaması olmuştur. Bu nedenle de Bizans İmparatorluğu, halifeliği döneminde önemli bir tehdit arz etmemiştir.

Endülüs Emevî Devleti (756-1031)

Abbâsîler, Emevi Devleti'ni bir ihtilal girişimi ile yıkarak İslâm halifeliğini ele geçirdikten sonra iktidarını koruma güdüsü ile bu hânedan mensuplarını sıkı bir markaja alarak takip etmeye ve bu tehditi yok etmek amacıyla da yakaladıklarını öldürmeye başlamışlardı.⁵⁵¹ Bu takipten kurtulmayı başaran Halife Hişâm b. Abdülmelik'in torunlarından Abdurrahman b. Muâviye,⁵⁵² ilişki kurduğu Endülüs'teki bazı valilerden destek alarak 755 yılında Endülüs'e geçmişti.⁵⁵³ Bölgede Kayslılara kızgın olan Yemenlilerin ve Berberîlerin de desteğini sağlayarak sırasıyla Cezîretü'l Hadrâ, Şezûne ve İşbîliye'yi kontrol altına alarak Kurtuba'ya gimiş ve kendisini bağımsız emir ilân etmişti (756).⁵⁵⁴

Endülüs Emevi Devleti, coğrafi konumu itibarıyla İslâm dünyasının IX. ve X. yüzyıllarda içine düştüğü kargaşalardan, iktidar çekişmelerinden ve mezhep kavgalarından büyük ölçüde uzak kaldığından uzun bir süre Avrupa'da varlığını sürdürebilmiştir. İslâm dünyasının içine düştüğü bu sıkıntılı dönemde, merkezden uzak bir yerde ve stratejik bir coğrafyada hüküm

⁵⁴⁷ George, *Bizans Devleti Tarihi*, 285-286.

⁵⁴⁸ Şebnem Arda, *Bizans İmparatorluğu'nun Bulgarlar ile İlişkileri (Başlangıçtan 1018'e kadar)* (İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 179.

⁵⁴⁹ Çapan, *Balkanlar'da Bizans-Türk İlişkileri (IV-X. Yüzyıllar)*, 250.

⁵⁵⁰ Arda, *Bizans İmparatorluğu'nun Bulgarlar ile İlişkileri (Başlangıçtan 1018'e kadar)*, 185.

⁵⁵¹ Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükûtu*, çev. Fikret Işıltan (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1963), 260-261.

⁵⁵² Abdurrahman b. Muâviye hakkında geniş bilgi için bkz. Yıldız, "Abdurrahman I", 147-150.

⁵⁵³ Hudarî Bek, *Muhadarâtü Târihi'l-Ümeme'l-İslâmiyye: ed-Devletü'l-Abbasiyye*, 61.

⁵⁵⁴ Endülüs Emevileri hakkında geniş bilgi için bkz. Mehmet Özdemir, "Endülüs Emevileri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 211-225; a. mlf., *Endülüs Müslümanları (Siyasi Tarih)*; W. Montgomery Watt- Pierre Cachia, *Endülüs Tarihi*, çev. Cumhur Ersin Adıgüzel-Qiyas Şükürov (İstanbul: Küre Yayınları, 2018); İsmail Yiğit, *Endülüs: Gırnata Sultanlığı ve Kuzey Afrika İslâm Devletleri* (İstanbul: Kayihan Yayınları, 2017).

sürdürmeleri, bulundukları bölgede etkin bir muhalefet ile karşılaşmamaları, onların; özellikle bilim, kültür ve sanatta çok ileri gitmelerine imkan sağlamıştır.⁵⁵⁵

Endülüs Emevileri, en parlak devrini III. Abdurrahman (912-961) ve II. Hakem (961-976) dönemlerinde yaşamıştır. III. Abdurrahman dönemine kadar iktidara gelen kişiler, siyasi konjonktür gereği Abbâsîlerin tepkisini çekmemek adına “Emir” ünvanını kullanmıştır. İlk defa III. Abdurrahman, 929 yılında ‘halife’ ünvanını kullanmış, böylece İslâm tarihinde aynı anda Abbâsîler, Endülüs Emevileri ve Fâtımîler de olmak üzere üç halife ortaya çıkmıştır.⁵⁵⁶

II. Hakem’in ölümünden sonra oğlu II. Hişâm (976-1009) henüz çocuk yaşında iken tahta geçmiş, ardından 1010-1013 yılları arasında ikinci kez iktidara getirilmiştir. II. Hişâm’dan sonra sırasıyla II. Muhammed, Süleyman el-Müstâîn, IV. Abdurrahman halife olsa da devletin içine düştüğü kaos ortamından kurtulmasını sağlayamamıştır.⁵⁵⁷

Hiz. Ali’nin soyuna mensup olduklarını iddia eden Şîf Hammûdîler,⁵⁵⁸ II. Hişâm döneminde yaşanan iktidar boşluğundan yararlanarak Kurtuba’yı ve tahtı 1016 yılında ele geçirmişlerdi.⁵⁵⁹ Fakat onlar da siyasi birliği sağlayamadılar ve nihayet 1023 yılında halk tarafından Kurtuba’dan sürüldüler.⁵⁶⁰ Bundan sonraki yaklaşık yedi yıl, yeniden Emevi hânedanına mensup kimselerin aralarındaki taht mücadeleleriyle geçmiştir. Sonunda Kurtuba ileri gelenleri ve halk, idareyi İbn Cevher başkanlığında kurulacak bir “şûrâ meclisi”ne devrettiklerini ilan etmişlerdi.⁵⁶¹ Böylece 756’da bağımsız bir emirlik olarak kurulan Endülüs Emevi Devleti yıkılmış, yerine hemen hemen her vilayette nüfuz sahibi olan ailelerin kurduğu küçük devletçikler ortaya çıkmış oldu. (422/1031).⁵⁶²

Kâdir-Billâh halife olmadan önce ve halifelîği süresince Endülüs Emevi Devleti, özellikle II. Hişâm’dan itibaren iç karışıklarla uğraşmış, Hristiyan saldırılarına maruz kalmış, zaman zaman da İdrisîler ve Fâtımîlerle mücadele içerisine girmiştir. Ancak bu devlet, bölgesel anlamda sınırlı olmuş olsa da halifeliklerini ilan etmiş olmaları dolayısıyla Abbâsî hilafetine ve İslâm dünyasının birliğine zarar vermiştir. Abbâsîlerin ve Endülüs Emevilerin içerisinde

⁵⁵⁵ Endülüs Emevileri’nin kültür ve medeniyeti hakkında geniş bilgi için bkz. Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. İzârî el-Merrâküşî, *el-Beyânü'l-Muğrib fî Ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, (Tunus: Darü'l-Garbi'l-İslâmî, 2013); Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020); Nizamettin Parlak, *Endülüs’ün Yükselişi* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2021).

⁵⁵⁶ Bartold, *İslâm’da İktidarın Serüveni: Halife ve Sultan*, 54; Yıldız, “Abbâsîler Devri”, 3/328.

⁵⁵⁷ Özdemir, “Endülüs Emevileri”, 11/214.

⁵⁵⁸ Hammûdîler ve menşei hakkında detaylı bilgi için bkz. Mehmet Özdemir, “Hammûdîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/496-497.

⁵⁵⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, 8/101-102; Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, çev. Francis Griffin Stokes (London: Chatto&Windus, 1913), 562-564; Özdemir, “Hammûdîler”, 15/496.

⁵⁶⁰ Ahmed b. Muhammed el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, 240; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 4/454-455.

⁵⁶¹ Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, 585-591; Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, 3/848; Özdemir, *Endülüs Müslümanları (Siyasi Tarih)*, 161.

⁵⁶² Özdemir, “Endülüs Emevileri”, 11/211-225.

bulunduğu konjonktürel siyasi, askeri ve coğrafi durum, doğrudan bu iki devletin karşılaşmasına engel olmuştur.

Sâmânîler (819-1005)

Maveraünnehir ve Horasan olarak bilinen bölgelere hâkim olan Sâmânîler Devleti, sahip oldukları coğrafyada gerek Türklerin İslâmiyeti kabul etmesinde oynadığı rol gerekse kendisinden sonra gelen Gazneliler ve Karahanlılar gibi Türk devletlerinin teşkilat yapılarının oluşumunda ve Abbâsîler üzerindeki etkileri nedeniyle tarihi açıdan önemli bir yere sahiptir.⁵⁶³

Yaklaşık iki asra yakın hüküm sürmüş olan Sâmânîler Devleti'nde 11 emir yönetime gelmiş, bu zaman diliminde kendi içlerinde yaptıkları mücadelelerin dışında Saffârîlerle, Zeydîlerle, Büveyhîler ve Ziyârîlerle de mücadele içerisinde bulunmuşlardır. Sâmânîlerle Büveyhîler arasındaki mücadeleler, Sâmânîlere her yıl vergi verilmesi koşuluyla 972 yılında yapılan antlaşmayla son bulmuştu.⁵⁶⁴ Bu barışı daha da sağlamlaştırma adına Sâmânî emiri Mansur b. Nuh, Büveyhî emiri Adüdüddeve'nin kızıyla evlenmiş ve yaklaşık otuz yıl aralarında savaş olmamıştır.⁵⁶⁵ Bu süreçte Sâmânîler, Abbâsî hilafetini tanımanın yanı sıra Büveyhîlerin siyasi varlığını da kabul etmiş oldular.

II. Nûh'un 387/997'de ölümü üzerine yerine II. Mansûr'un geçmesiyle Gaznelilerle Sâmânîler arasındaki dostluk bozulmuştu. II. Abdülmelik'in emirliği döneminde ise; Gaznelilerle 389/999'da yapılan savaşta mağlubiyet yaşamaları üzerine Horasan topraklarını kaybetmişlerdi. Karahanlılar'ın Buhara'yı işgaliyle tahttan indirilen II. Abdülmelik'in yerine *Müntasır* lakabıyla İsmâil b. Nûh (1000-1005) geçmiş, ancak devleti yeniden toparlamak için yaptığı mücadeleler sonuçsuz kalmıştı. Sâmânîler Devleti, İsmâil b. Nûh'un Karahanlılarla yapılan bir mücadelede Merv civarındaki çölde bir Arap kabilesi tarafından öldürülmesi sonucu⁵⁶⁶ tarihe karışmış oldu (395/1005).

Kâdir-Billâh halife olduğunda Sâmânî Devleti çöküş süreci içerisine girmişti. Büveyhîlerle olan akrabalık ilişkisinin etkisi ile uzun bir süre bu iki devlet arasında savaş olmamış, ancak sonrasında Büveyhîler ve Gaznelilerle yaşamış olduğu mücadeleler neticesinde zayıflaması dolayısıyla Abbâsî halifesi Kâdir-Billâh için önemli bir tehdit oluşturmamıştır.

⁵⁶³ Tülay Yürekli, *Samaniler* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002), 11.

⁵⁶⁴ Ebû Saîd Abdülhay b. ed-Dahhâk b. Mahmûd Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbar*, nşr. Muhammed Nazım (Londra: 1928), 164.

⁵⁶⁵ Mehmet Dalkılıç, *Samaniler Devleti* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002), 41.

⁵⁶⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/46.

Saffârîler (861-1003)

Saffârîler, Doğu İran'ın Sistân bölgesinde 861-1003 yılları arasında hâkimiyet kurmuş bir İslâm hanedan devletidir. Bu hanedanın kurucusu, Yakûp b. Leys es-Saffâr'dır (ö.265/879).⁵⁶⁷

Sistan bölgesinde kurulmuş olan Fars kökenli bu devlet, özellikle ilk iki hükümdarları Yakup b. Leys ve kardeşi Amr b. Leys'in (ö. 289/902) çabalarıyla Sistan, Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinin en önemli devletlerinden biri haline gelmiştir. Yakûp b. Leys'in Abbâsî Devleti ile mücadele içerisine girmesi, Amr b. Leys'in ise Sâ mânîler ile yaptığı savaşlar, devletin zamanla zayıflamasına ve hâkimiyetlerinin Sistan bölgesi ile sınırlı kalmasına sebep olmuştur. Kâdir-Billâh, hilafete geldiğinde ise Saffârîlerin yönetiminde o dönemde Ebû Ahmed Halef (352-393/963-1003) bulunmaktaydı.⁵⁶⁸ Bu dönemde kendi iç mücadeleleri ile uğraşmak zorunda kaldıkları için çöküş sürecine girmişlerdi. Büveyhîlerin siyasi varlığını ve Kâdir-Billâh'ın hilafetini kabul etmişler, ancak bu dönemde Büveyhî hâkimiyetindeki Abbâsîlerle önemli bir mücadele içerisinde olmamıştı. Genelde kendi içlerinde iktidar kavgası ve Gaznelilerle mücadeleleri söz konusu olmuştur.

Ebû Ahmed Halef'in oğlu Tahir, Büveyhîlerin Kirman valisi ve babası Ahmed Halef ile olan iktidar mücadelesi sonucunda 393/1003 yılında babası tarafından Sistan'da bir kaleye kapatılarak öldürtülmüştür.⁵⁶⁹ Neticede 393/1003 yılına kadar ancak Sistan bölgesinde hâkimiyet kurabilen Saffârîlere, Gazneli hükümdarı Sultan Mahmut tarafından son verilmiş, böylece bölgede Gazneli hâkimiyeti başlamıştır.⁵⁷⁰

Karmatîler (890-1078)

Kurucusu olarak kabul edilen İsmâîlî dâîsi Hamdân b. Eş'as Karmat'a (ö. 293/906) nisbetle Karmatîler (Karâmita) adını almıştır.⁵⁷¹ İsmâîliye fırkasının bir kolu olan ve Ehl-i Beyt sevgisini istismar ederek oluşturdukları gizli bir örgüt eliyle siyasi bir nüfuz elde etmeyi hedefleyen ve nihai hedef olarak Sünnî akideyi ortadan kaldırmayı amaçlayan Karmatîlik hareketi, Suriye, Irak (Kûfe), Yemen ve Bahreyn bölgelerinde varlıklarını sürdürmüştür.⁵⁷²

Hamdân b. Eş'as'ın liderlik ettiği bu hareket, İsmâîlîlik içerisinde III./IX. asrın ortalarında varlığını hissettiren siyasi ve gizli bir oluşumdur. İsmâîlî oluşumun lideri konumundaki

⁵⁶⁷ Ya'kûp b. Leys ve Saffârîler ile ilgili geniş bilgi için bkz. Vasiliy Vladimiroviç Barthold, "Saffârîler Tarihi Hakkında", çev. Mehmet Altan Köymen, *Belleten* 7/26 (1943), 319-340; Celal Tackerimi, *Saffârîler Tarihi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1971); Rahmati, "The Saffarid Ya'qub b. Layth and the Revival of Persian Kingship", 5-27.

⁵⁶⁸ Ebû Ahmed Halef dönemi hakkında geniş bilgi için bkz. Mesut Tunç, *Saffârî Devleti (861-1003)* (Edirne: Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 68-74.

⁵⁶⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 8/22.

⁵⁷⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 8/23; Merçil, "Saffârîler", 35/465.

⁵⁷¹ Hizmetli, "Karmatîler", 24/510-514.

⁵⁷² Hüseyin Atay, *Ehl-i Sünnet ve Şîa* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1983), 111; Neşet Çağatay -İ. Agah Çubukçu, *İslâm Mezhepleri Tarihi* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1985), 1/65-68. Ayrıca Karmatîlik hareketi ve bu dört bölgedeki faaliyetleri için bkz. Ali Avcu, *Karmatîlerin Doğu ve Gelişim Süreci*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009).

Ubeydullah el-Mehdî'nin 286/899 yılında İsmâîlî imâmet öğretisinde yaptığı köklü değişikliklerin Hamdân ve taraftarlarınca kabul görmemesi neticesinde Irak'taki oluşum, Karmatîlik adıyla bağımsız bir harekete dönüşmüş ve İsmâîlîlik; Fâtımîler ve Karmatîler olmak üzere iki kola ayrılmıştır.⁵⁷³ Karmatî hareketinin ana merkezi haline gelen Bahreyn'de, bağımsız ve güçlü bir devlet halini alan Karmatîler, Fâtımîler'den de manevi destek alarak Abbâsî halifelerine zor zamanlar yaşatmışlardır.⁵⁷⁴ Bahreyn, hilâfete karşı bir asırdan fazla süre propaganda, tehdit ve askeri harekâtın merkez üssü olarak kullanılmıştır.⁵⁷⁵

Karmatîlerin Müslümanları derinden yaralayan ve İslâm tarihinde vahşi ve kanlı bir saldırı olarak kayda geçen en önemli olayları; 317/930 yılında Kâbe'ye saldırmaları ve birçok hacı adayını öldürdükten sonra Kâbe'nin kapısını sökmeleri, örtüsünü alarak aralarında paylaştırmaları ve *Hacerü'l-esved*'i yerinden alarak Ahsa'ya⁵⁷⁶ götürmeleri olmuştur.⁵⁷⁷ Hacerü'l-esved, yaklaşık yirmi yıl Karmatîlerin elinde kalmış, 339/950 yılında herhangi bir maddi karşılık beklemezsizin Fâtımî halifesi Mansur'un emri ile iade edilmiştir.⁵⁷⁸

Büveyhî emiri Adüdüddevle'nin ölümünden (ö. 372/983) sonra oluşan iktidar mücadelelerini fırsat bilen Bahreyn Karmatîleri, 373/984'te Basra'ya kadar gelerek burayı vergiye bağlamış ve iki yıl sonra Kûfe'yi de işgal etmişti. Ancak Kâdir-Billâh'ın hilafetinin ilk yıllarında Ukaylî kabilesinin bir kolu olan Benî Muntefik lideri Asfar, 382/992 yılında bölgedeki Karmatîler'i kesin bir yenilgiye uğratarak tamamen kendi bölgelerine -Bahreyn'e- çekilmelerini sağlamış; bu tarihten sonra Karmatîler, Bağdat'a ve hac kervanlarına yönelik önemli bir tehdit olmaktan çıkmıştır.⁵⁷⁹ Dolayısıyla Kâdir-Billâh döneminde önemli herhangi bir Karmatî tehlikesi söz konusu olmamış ve neticede Karmatîlerin Bahreyn hâkimiyetleri 470/1077-1078 yılında sona ermiştir.⁵⁸⁰

⁵⁷³ Ali Avcu, "Karmatîler: Ortaya Çıkışları, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 10/3 (2010), 199.

⁵⁷⁴ Çağatay-Çubukçu, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, 83.

⁵⁷⁵ Bernard Lewis, "İsmâîliler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları), 2/121.

⁵⁷⁶ El-Ahsa/Lahsa, Suudi Arabistanın doğusunda yer alan tarihi bir bölgedir. Mustafa L. Bilge, "Lahsâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 27/59-60.

⁵⁷⁷ Ebü'l-Hasen Sâbit b. Sinân b. Sâbit b. Kurre es-Sâbî, *Târîhu Ahbâru'l-Karâmita* (*Ahbâru'l-Karâmita içinde*), nşr. Süheyl Zekkar (Riyad: 1989), 221-224.

⁵⁷⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 7/234; Sırma, *Abbâsîler Dönemi*, 144. Ayrıca Müslümanların en önemli değerine ve kutsalına yapılan bu muamele, Bağdat'taki mevcut iktidarın zayıflığını, acziyetini göstermektedir. Hacerü'l-esved'in Fatımî halifesinin emri ile iadesi de bu durumu kanıtlamaktadır.

⁵⁷⁹ Hizmetli, "Karmatîler", 24/512.

⁵⁸⁰ Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 3/314.

Hamdânîler (905-1004)

Hamdânîler, Musul ve Halep civarında hüküm sürmüş olan bir hânedan olup Arapların en büyük kabilelerinden Rebîa'nın Tağlib koluna mensuptur.⁵⁸¹ İslâmiyet'ten önce Hristiyan olan Tağlibîler, Hz. Ömer zamanında cizyeye bağlanmış, sonraları da Müslüman olmuşlardır.⁵⁸²

Hânedana adını veren Hamdân b. Hamdûn (ö. 283/896'dan sonra), Rakka yöresinden göç ederek Musul'a yerleşmiş; buradaki Hâricîlerle ve el-Cezîre'ye hâkim olanlarla başarılı bir şekilde mücadele etmiş, hanedanın önemli askeri bir güç haline gelmesine büyük katkı sağlamıştır.⁵⁸³ Ayrıca Abbâsîlerin, Tolunoğulları'nı yıkıp bölgenin tekrar ele geçirilmesinde büyük katkıları olmuş, 295/908 yılında Suriye'de bulunan Karmatîlerle de başarılı mücadeleler yapmışlardır.⁵⁸⁴

Hamdân b. Hamdûn, siyaseten istikrarlı bir politika izlememiş, bazen Abbâsî valilerinin yanında bazen de Haricîlerin yanında yer almıştır.⁵⁸⁵ Hanedan, Emir Ebü'l-Heycâ'nın 317/929 tarihinde ölümünden sonra iki kola ayrılmış; oğulları olan Hasan (929-967) Musul kolunun kurucusu, Ali (944-967)⁵⁸⁶ ise Halep kolunun kurucusu olmuştur.⁵⁸⁷ Abbâsîlerin siyasi tarihinin ilk emirü'l-ümerası olan İbn Râik'in, Musul emiri Hasan tarafından ortadan kaldırılmasıyla Halife Muttakî-Lillah, Hasan'ı emirü'l-ümera tayin etmiş; kendisine "Nâsiruddevle", kardeşi Ali'ye de "Seyfuddevle" lakabını vermiştir (942).⁵⁸⁸

Büveyhî emiri Muizzuddevle (945-967), Bağdat'ta hâkimiyet kurunca hemen Hamdânîler üzerine bir sefer düzenlemiş fakat İran'da baş gösteren karışıklıklar nedeniyle Hamdânîlerle anlaşma yapmak zorunda kalmıştı. Bu anlaşma gereği Nâsiruddevle, Büveyhîler'e vergi ödemeyi ve hutbede halifeden sonra Büveyhî emirlerinin adınının zikredilmesini kabul etmişti.⁵⁸⁹

⁵⁸¹ Faysal Sâmîr, *ed-Devletü'l-Hamdâniyye fî Mavsıl ve Haleb* (Bağdat: 1970), 38/273. Ayrıca Hamdânîler hakkında geniş bilgi için bkz. M. Sobernheim, "Hamdânîler", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1950), 5/179-182; Nasuhi Ünal Karaarslan, "Hamdânîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/446-447; Ömer Tokuş, *Hamdanîler (Siyasi, İçtimaî, İlmî ve Kültürel Hayat)* (Urfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006).

⁵⁸² Karaarslan, "Hamdânîler", 15/446.

⁵⁸³ Tokuş, *Hamdânîler (Siyasi, İçtimaî, İlmî ve Kültürel Hayat)*, 20; Karaarslan, "Hamdânîler", 446.

⁵⁸⁴ Karaarslan, "Hamdânîler", 446.

⁵⁸⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, 6/379; Tokuş, *Hamdanîler (Siyasi, İçtimaî, İlmî ve Kültürel Hayat)*, 21.

⁵⁸⁶ Halep kolunun kurucusu ve ilk emiri hakkında geniş bilgi için bkz. Sami el-Keyyâli, *Seyfuddevle ve Asrû'l-Abbâsiyyîn* (Halep: Matbaatü'l-Hadise, 1939); Edip Akyol, *Seyfuddevle ve Bizans'la Mücadele* (Ankara: Çizgi Kitapevi, 2017).

⁵⁸⁷ Karaarslan, "Hamdânîler", 447.

⁵⁸⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, 7/162; Ömer Tellioglu, *Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah'ın Cami'ü'd-Düvel'inden Hamdanîler Kısımının Metin Neşri ve Tercümesi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1994), 48; Şakir, Hz. Âdem'den Bugüne İslâm Tarihi, 5/96; Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, 125.

⁵⁸⁹ Karaarslan, "Hamdânîler", 447.

Hamdânîler, Karmatîlerle mücadele ettiği gibi⁵⁹⁰ Diyarbekir'i ele geçirmek isteyen Bizanslılarla da mücadele etmiş⁵⁹¹ ve önemli başarılar kazanmıştı. Bunun üzerine Büveyhî emiri Bahtiyâr'ın teklifiyle Halife Mûti-Lillâh (946-974) tarafından Nâsıruddevle'nin oğlu Ebû Tağlib Gazanfer'e "*Uddetüddeve*" lakabı verilmişti.⁵⁹² Ayrıca aradaki siyasi ilişkileri iyi tutma amacıyla Ebû Tağlib Gazanfer, Büveyhî emiri İzzüddeve Bahtiyâr'ın kızı ile evlenmiş ancak daha sonra araları bozulmuştu.⁵⁹³ Ebû Tağlib Gazanfer'in 369/979 yılında Fâtımîlerin emiri Müferric b. Dağfel tarafından mağlup edilerek öldürülmesi ile Hamdânîler'in el-Cezîre ve Musul'daki hâkimiyetleri fiilen sona ermiş oldu. Gazanfer'in ölümünden sonra toparlanamayan hanedan, Ukaylîlerin Musul'a, Mervanoğulları'nın da Diyarbekir'e hâkim olması ile siyaseten de ortadan kalkmış oldu (380/990). Böylece Hamdânîlerin Musul kolu sona ermiş oldu.⁵⁹⁴

Halep kolunun kurucusu ve ilk emiri Seyfûddeve (944-967), özellikle Bizans saldırılarına karşı bir tampon vazifesi icra etmiş,⁵⁹⁵ ilmî çalışmalara değer vererek Farâbî, İbn Havkal, Ebû Ali el-Fârîsî ve Mütenebbî gibi önemli âlimleri himaye etmiştir. İhşidîlerle de mücadele içerisinde olmuş, daha sonra akrabalık tesis ederek anlaşmaya varmıştır.⁵⁹⁶ Seyfûddeve'nin 356/967'de ölümü⁵⁹⁷ üzerine oğlu Ebu'l-Mealî (967-991) emir olmuş ve iktidarı süresince iç isyanlar ve Bizans saldırılarıyla uğraşmak zorunda kalmıştı.⁵⁹⁸ Onun 381/991'de ölümü⁵⁹⁹ üzerine yerine Ebû'l-Fezâil Sa'id (991-1002) geçmiş ve kendisine Kâdir-Billâh tarafından "*Sa'idüddeve*" lakabı verilmişti.⁶⁰⁰

Hamdânî tahtını ele geçirmeyi planlayan Hâcib Lü'lü, Hamdânîlerin son emiri Sa'idüddeve'yi -damadını -zehirleterek ortadan kaldırmış⁶⁰¹ ve devleti iki yıl kadar torunları adına yönetmiş

⁵⁹⁰ Marius Canard, "Hamdanids", *EI2* (Leiden: Brill, 1971), 3/126-131; Karaarslan, "Hamdaniler", 15/446.

⁵⁹¹ Ayrıca bu mücadele hakkında geniş bilgi için bkz. Akyol, *Seyfûddeve ve Bizans'la Mücadele*; Tokuş, *Hamdânîler (Siyasi, İktisadî, İlmî ve Kültürel Hayat)*, 59-69.

⁵⁹² Karaarslan, "Hamdânîler", 15/447.

⁵⁹³ Tokuş, *Hamdânîler (Siyasi, İktisadî, İlmî ve Kültürel Hayat)*, 49.

⁵⁹⁴ Tellioğlu, *Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah'ın Cami'ü'd-Düvel'inden Hamdânîler Kısımının Metin Neşri ve Tercümesi*, 1/257; Karaarslan, "Hamdânîler", 447; Abdurrahim Tufantoz, *Orta Çağ'da Diyarbekir Mervanoğulları 990-1085* (Ankara: Aça Yayınları, 2005), 54.

⁵⁹⁵ Tokuş, *Hamdânîler (Siyasi, İktisadî, İlmî ve Kültürel Hayat)*, 59.

⁵⁹⁶ İbnü'l-Adîm, Ebû'l-Kâsım Kemalüddîn Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh b. Muhammed el-Ukaylî el-Halebî, *Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb*, thk. Halil el-Mansûr (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417/1996), 69.

⁵⁹⁷ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb*, 89.

⁵⁹⁸ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb*, 91, 100; Tellioğlu, *Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah'ın Cami'ü'd-Düvel'inden Hamdânîler Kısımının Metin Neşri ve Tercümesi*, 1/83.

⁵⁹⁹ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb*, 104.

⁶⁰⁰ Tellioğlu, *Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah'ın Cami'ü'd-Düvel'inden Hamdânîler Kısımının Metin Neşri ve Tercümesi*, 1/91; Tokuş, *Hamdaniler (Siyasi, İktisadî, İlmî ve Kültürel Hayat)*, 79.

⁶⁰¹ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb*, 109. Sa'idüddeve'nin ölüm tarihini 1000-1001 olarak da zikredenler bulunmaktadır. Bkz: Tellioğlu, *Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah'ın Cami'ü'd-Düvel'inden Hamdaniler Kısımının Metin Neşri ve Tercümesi*, 93.

ve hanedânın oğullarını Mısır'a sürdürmüştü.⁶⁰² Böylece Hamdânîlerin Halep koluna son veren Hâcib Lü'lü idareyi ele geçirmiş oldu.⁶⁰³ Neticede Hamdânîlerin bölgede etkinliğini kaybetmesi, Fâtımî, Ukaylî ve Mervanî gibi unsurların etkinliğini artırmasına neden olmuştur.⁶⁰⁴

Hamdânîlerin Musul kolu, Kâdir-Billâh hilafete gelmeden bir yıl önce son bulmuştu. Halep kolu ise; iç mücadelelerle, Bizanslılar, İhşîdîler ve Karmatîlerle zaman zaman da Fâtımîlerle mücadele etmek zorunda kaldığı için Abbâsîler açısından önemli bir tehdit oluşturmadığı gibi hilafet düşmanları ile mücadele ettiği için Abbâsîlere katkısı dahi olmuştur.

Zîrîler (972-1148)

Sanhâce kabilesinden olup Kuzey Afrika'da kurulan ilk büyük Berberî hânedanıdır. Bölgede Ağlebîler'in hizmetinde bulunmuş bir aileden gelen Zîrî b. Menâd, hânedanın kurucusudur. Hâricîlerle ve Berberîler'in diğer bir kolu olan Zenâte ile mücadele eden Zîrîler, bu yönüyle Fâtımîlere büyük katkılar sağlamış, bundan dolayı da kendilerine hil'at verilmiştir.⁶⁰⁵ Daha sonra Fâtımî hizmetinde çalışan Zîrî b. Menâd'ın oğlu Bulukkîn b. Zîrî b. Menâd (ö. 373/984), hanedanın başına geçmiş ve Fâtımî halifesi Muiz-Lidînillâh tarafından Mağrib Valiliği'ne tayin edilmiştir (361/972).⁶⁰⁶ Bu tarihten sonra Zîrîler, Fâtımîlere şeklen bağlı olsalar da fiilen bağımsız hareket etmeye başlamışlardır. Bulukkîn b. Zîrî, hanedanın devletleşmesini sağladığı için Zîrîlerin ilk kurucusu olarak kabul edilmektedir.

Bulukkîn b. Zîrî'nin 373/984'te ölümü üzerine emirliğe oğlu Mansûr geçmişti. Onun da 386/996 yılında ölmesi ile 1016-1062 yılları arasında iktidarda en uzun süre kalan ve Zîrîlere Kuzey Afrika'daki en güçlü dönemlerini yaşatan oğlu Muiz b. Bâdîs (ö. 454/1062) emir olmuştur.⁶⁰⁷ Dönemindeki hizmetlerinden ve başarılarından dolayı Fâtımî halifesi Hâkim-Biemrillâh ve Zâhir, Muiz b. Bâdîs'e hil'at verip "Şerefüddeve ve Adüdühâ" ünvanlarını takdim etmiştir.⁶⁰⁸

Zîrîler ile Fâtımîler arasındaki ilişkiler, 416/1016 yılında yaşanan Şîf katliamı dışında 424/1033 yılına kadar genel anlamda problemsiz geçmiştir.⁶⁰⁹ Muiz b. Bâdîs'in hutbeyi

⁶⁰² Ebu'l-Hasan Ali ve Ebu'l-Mealî Şerîf'in Lü'lü'den korktuğu için Mısır'a gittikleri de ifade edilmektedir. Bkz. Tellioglu, *Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah'ın Cami'ü'd-Düvel'inden Hamdanîler Kısımının Metin Neşri ve Tercümesi*, 93.

⁶⁰³ M. Sobernheim, "Hamdânîler", 5/181; Karaarslan, "Hamdânîler", 15/447.

⁶⁰⁴ Tokuş, *Hamdanîler (Siyasi, İctimai, İlmî ve Kültürel Hayat)*, 84.

⁶⁰⁵ Geniş bilgi için bkz. Cumhur Ersin Adıgüzel, "Zîrîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/460-463; Georges Marçais, "Zîrîler", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1986), 13/575-576.

⁶⁰⁶ İbn Haldûn, *Tarihü İbn Haldûn*, 4/63.

⁶⁰⁷ Abdullah Erdem Taş-Yusuf Sansarkan, "Zîrîlerin Fâtımî Hilâfetini Terkedip Abbasî Hilâfetini Tanımaları Sürecinde Şîf-Sünnî Mücadelesi", *Mezhep Araştırmaları Dergisi* 2 (Güz 2019), 554.

⁶⁰⁸ Adıgüzel, "Zîrîler", 44/461.

⁶⁰⁹ Binzâvî Târik, *İstiklâlül-Muiz b. Bâdîs ez-Zîrî ani'd-devleti'l-Fâtîmiyye* (Câmi'atü'l-Cezâir, Yüksek Lisans Tezi, Külliyyetü'l Ulûmî'l-İctima'iyye ve'l-İnsâniyye, 2009), 134.

Fâtımî halifesi yerine Abbâsî halifesi Kâim-Biemrillâh adına 441/1049 yılında okutmaya başlaması ve bastırıldığı sikkelere Fâtımî halifesi yerine Abbâsî halifesinin adını yazdırması,⁶¹⁰ Zîrîler'in yıkılışına zemin hazırlayan önemli gelişmelerden biri olmuştur. Sonunda Sicilya kralı II. Roger, 543/1148'de Kuzey Afrika'daki Zîrîler'e son vermiştir.⁶¹¹

Kâdir-Billâh, Zîrîler'de Badis b. Mansur (996-1016) ve en uzun süre görev yapan önemli emirleri Muiz b. Badis (1016-1062) ile aynı dönemde iktidarda kalmıştı. Bu dönemde Zîrîler, Fâtımî hilafetini tanıdığı ve iyi ilişkiler içerisinde olduğu için Abbâsîlerin Sünnî politikasına muhalif hareket etmişlerdir. Ancak bu dönemde daha ziyade Sicilya ve Bizans üzerine seferler gerçekleştirdiklerinden, Abbâsîler ile doğrudan bir mücadeleleri olmamıştır.

Mervânîler (983-1085)

Kuzey Mezopotamya'da Meyyâfârik'in merkez olmak üzere Diyarbekir ve çevresinde hüküm sürmüş bir İslâm hanedanıdır.⁶¹² Mervânîler'in hâkim oldukları bölgenin sınırları, doğuda Azerbaycan'ın Selmâs şehrinden batıda Diyarbekir'e, güneyde Musul'un kuzeyinden başlayıp Ahlât hududuna kadar geniş bir alanı kapsamaktadır.⁶¹³

Hânedanın kurucusu Kürt asıllı ve Bâz lakaplı Ebû Abdillâh el-Hüseyin b. Dostek (373-380/983-990), Hamdânîlerden sonra Büveyhî hâkimiyetine geçen Meyyâfârikîn'i, Adüdüddeve'nin ölümünden sonraki siyasi durumu da fırsat bilerek ele geçirmiş, şehrin valiliğine de kardeşi Ebu'l-Fevâris Hüseyin'i getirmişti.⁶¹⁴ Daha sonra da Büveyhî emiri Samsâmuddevle'ye karşı başarılar elde eden Bâz, Nusaybin'i, ardından 373/984'te Musul'u egemenliğine katınca Bağdat'ı alma ve Büveyhîleri ortadan kaldırma arzusunu dillendirmeye başlamıştı.⁶¹⁵ Ancak daha sonra iki emirlik arasında Bahâüddeve'nin ilk yıllarına kadar süren bir barış dönemi yaşanmıştır.

Bâz'ın Hamdânîler tarafından 380/990 yılında öldürülmesinden⁶¹⁶ sonra Ebû Ali Hasan b. Mervan (380-387/990-997) iktidara gelmişti.⁶¹⁷ Bâz'ın yeğeni olan ve Mervânîlerin gerçek kurucusu olarak kabul edilen Ebû Ali, Hamdânî emirleri ile ve Bizanslılarla mücadele etmiş ve önemli başarılar elde etmişti.⁶¹⁸ Ebû Ali'nin öldürülmesi üzerine kardeşi Ebû Mansur Said

⁶¹⁰ İbn İzâri, *el-Beyânü'l-Muğrib fî Ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 1/273-274, 277-278; M. Süheyl Takkuş, *Tarihü'l-Fatımiyyin fî Şimali İfrikiyye ve Mısır ve Biladi's-Şam: 297-567 H / 910-1171 M* (Beyrut: Dârü'n-nefâis, 2001), 379.

⁶¹¹ Adıgüzel, "Zîrîler", 44/461.

⁶¹² Abdurrahim Tufantoz, "Mervânîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 29/230-232.

⁶¹³ İbnü'l-Ezrak, *Târihu Meyyâfârikîn ve Âmid (Kısmu'l-Artukiyyin)*, 15.

⁶¹⁴ İbnü'l-Ezrak, *Târihu Meyyâfârikîn ve Âmid (Kısmu'l-Artukiyyin)*, 49-52; Tufantoz, *Orta Çağ'da Diyarbekir: Mervanoğulları/ 990-1085*, 62.

⁶¹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 7/415.

⁶¹⁶ İbnü'l-Ezrak, *Târihu Meyyâfârikîn ve Âmid (Kısmu'l-Artukiyyin)*, 57-58.

⁶¹⁷ Tufantoz, "Mervânîler", 29/231.

⁶¹⁸ Yusuf Baluken, *Mervânîler Devrinde Dini Gruplar Arasındaki Münasebetler* (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 18-19.

(387-401/997-1011), 'Mümehhiduddevle' lakabıyla emir ilan edilmişti.⁶¹⁹ Mümehhidüddeve'nin ölümü sonrası kardeşi Ahmed, 401/1011'de yönetimi devralarak Meyyâfârikîn'de asayışı sağlamıştı.⁶²⁰ Bu gelişmelerden sonra 403/1013'te Halife Kâdir-Billâh, Büveyhîler, Fâtımîler ve Bizans İmparatorluğu'na elçiler göndererek Ahmed'i, Diyârbekir hâkimi olarak tanıdıklarını bildirmiştir. Ayrıca Abbâsî halifesi ona "Nasîrüddevle" ünvanını vermişti.⁶²¹

Nasîrüddevle Ahmed (1011-1061) dönemi, Mervânîler'in her alanda en gelişmiş seviyede olduğu uzun bir dönem olmuştur.⁶²² Bu dönemde Bizanslılarla yoğun, uzun ve zorlu mücadeleler yaşanmıştır. Etrafındaki Şîî hanedanlara rağmen -Fatımîler, Büveyhîler-Sünnîlerin sığınağı olan, her açıdan huzur ve gelişmenin hâkim olduğu Nasîrüddevle'nin uzun iktidar dönemi, 453/1061'deki ölümünden⁶²³ sonra ortaya çıkan taht kavgaları nedeniyle yaşanan anlaşmazlıklara yerini bırakmıştır. Ayrıca başarısız yönetim nedeniyle artan ekonomik sıkıntılar neticesinde hanedanın son emiri olan Mansur yönetimine, Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah son vermiştir (478/1085).⁶²⁴

Abbâsî halifesi Kâdir-Billâh dönemi emirleri; Ebû Ali Hasan b. Mervân (990-997), Mümehhidüddeve Saîd (997-1011), Nasîrüddevle Ahmed (1011-1061) olmuştur. Mervânîler, bu dönemde Abbâsîlerle genel anlamda iyi ilişkiler içerisinde olmuş; bu nedenle de en önemli ve en uzun süre iktidarda kalan emirlerine 'Nasîrüddevle' ünvanı verilmiştir. Dolayısıyla Mervânîler; daha ziyade Bizanslılar, Hamdânîler ve Ukaylîler ile mücadele etmiş ayrıca başlarda Büveyhîler ile ve son dönemlerinde de Selçuklularla mücadelele içerisinde olmuştur.

Ukaylîler (990-1096)

Ukaylîler, X. ve XI. yüzyılda 990-1096 yılları arasında Irak, el-Cezîre ve Kuzey Suriye'de yaklaşık bir asır hüküm sürmüş bir Arap hanedanıdır.⁶²⁵

İslâmiyet gelmeden önce Tihâme, Necd ve Hicâz bölgelerindeki çöllere yerleşmiş olan Ukaylîler, İslâmiyet'in gelmesinden sonra Şam ve Cezîre başta olmak üzere çeşitli bölgelere yayılmışlardı.⁶²⁶ X. yüzyılda Bahreyn'deki yerleşim yerlerinden çıkarılan ve Cezîre'ye göç eden Ukaylîler, başlangıçta Musul'da hüküm süren Hamdânîlere tâbi olmuşlardı. Hamdânîlerin bu bölgedeki hâkimiyetlerini kaybetmesinden sonra Ukaylî emiri Ebu'z-

⁶¹⁹ Ahmed b. Yusuf b. Ali b. el-Ezrak el-Fârikî, *Mervanî Kürtleri Tarihi*, çev. Mehmet Emin Bozarslan (İstanbul: Koral Yayınları, 2. Basım, 1990), 86-91; Tufantoz, *Orta Çağ'da Diyarbekir: Mervanoğulları/ 990-1085*, 70-71.

⁶²⁰ Tufantoz, *Orta Çağ'da Diyarbekir: Mervanoğulları/ 990-1085*, 75-77.

⁶²¹ Tufantoz, "Mervânîler", 29/231.

⁶²² Yusuf Baluken, *Mervânîler Devrinde Dini Gruplar Arasındaki Münasebetler*, 22.

⁶²³ İbnü'l-Ezrak, *Târihu Meyyâfârikîn ve Âmid (Kısmu'l-Artukiyyin)*, 166; Tufantoz, *Orta Çağ'da Diyarbekir: Mervanoğulları/990-1085*, 103-104.

⁶²⁴ İbnü'l-Ezrak, *Târihu Meyyâfârikîn ve Âmid (Kısmu'l-Artukiyyin)*, 178-181; Adnan Demircan, "Müslümanların Fethinden Mervânîlerin Yıkılışına Kadar Meyyâfârikîn", *İSTEM* 9/17 (2011), 19-20.

⁶²⁵ Gülay Ögün Bezer, "Ukayliler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/59.

⁶²⁶ İbn Haldûn, *Tarihü İbn Haldûn*, 1/629, 630.

Zevvâd, Musul'a hâkim olmuş (380/990)⁶²⁷ ve Musul'da Büveyhîlere bağlı Ukaylîler hânedanını kurmuştur.⁶²⁸

Büveyhîlere bağlı yaşayan Ukaylîler, Musul hâkimiyeti için zaman zaman Büveyhîler ile mücadele halinde olmuş, bu noktada Ukaylî emiri Ebu'z-Zevvâd, Büveyhîlerin koruyuculuğunu yaptığı Abbâsîlere muhalif olan Fâtımî halifesi Azîz-Billâh (975-996) adına hutbe okutmuştu (382/992)⁶²⁹. Fâtımîler adına hutbe okutulması, hâmilîğini yaptığı Abbâsî hilafetinin egemenliğine gölge düşürdüğü ve bunu da kendi siyasi gelecekleri açısından bir tehdit olarak algıladıkları için doğal olarak bu durum Büveyhîleri rahatsız etmiş; fakat Büveyhîler, Ukaylîler'e karşı sürdürdükleri mücadelelerde başarılı olamayınca anlaşmaya varmak zorunda kalmışlardı.⁶³⁰ Ukaylîlerin, Abbâsîler ve Büveyhîler ile olan ilişkileri, anlaşma gereğince ödemeleri gereken vergileri ödememelerinden dolayı genelde sorunlu geçmiştir.⁶³¹

Ebü'z-Zevvâd'ın 386/996 yılında ölmesi üzerine kardeşi Ebü'l-Hasan el-Mukalled b. el-Müseyyeb (996-1001) geçmişti.⁶³² Mukalled b. el-Müseyyeb, emirliğinin onaylanması için Bahâüddevle'ye yıllık 2 milyon dirhem ödemeyi vaad etmiş, buna karşılık Kûfe, Kasr ve Camiayn kendisine verilmişti.⁶³³ Ancak daha sonra Mukalled b. el-Müseyyeb, Büveyhî emiri Bahâüddevle'nin, kardeşi Samsâmuğdevle ile yaşadığı iktidar kavgasından yararlanarak Bağdat'a hâkim olmuştu. Büveyhîlere karşı uzun süre karşı koyamayacağını anlayan Mukalled, 387/997'de özür dileyerek anlaşma teklifinde bulunmuş, böylece kendisine Kâdir-Billâh tarafından hil'at ile birlikte "Hüsâmüğdevle" ünvanı verilmişti.⁶³⁴ Mukalled'in 391/1001 yılında öldürülmesi üzerine yerine oğlu Karvâş (Kırvâş) b. Mukalled (391-444/1001-1052) geçmiştir.⁶³⁵

Kırvâş b. Mukalled, elli yıl gibi uzun bir süre emirlik yapmış ve bu süre zarfında babasının hayâli olan Bağdat'a hâkim olmak adına Büveyhîler ile yoğun bir mücadeleye girişmiştir. Bu amaçla 392/1002'de Medâin ele geçirilmiş ancak Büveyhîlerin karşı saldırıları sonrası aynı yıl Medâin'i terk etmek zorunda kalmıştır.⁶³⁶ Kırvâş, zamanla gücünü daha da artırmış ve Bağdat'a hâkim olmanın planlarını yaparak bu maksatla Deylemî ve Türk unsurlar arasında

⁶²⁷ Ebu'l-Felâh Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, thk. Abdulkadir el-Arnâ'üd-Mahmud el-Arnâ'üd (Beyrut: y.y., 1986), 4/469.

⁶²⁸ Bezer, "Ukayliler", 59.

⁶²⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân fî Ebnâi Ebnâ'i'z-Zeman*, 5/374.

⁶³⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 7/459.

⁶³¹ Ömer Tokuş, "X. ve XI. Asırda Musul, Halep ve Bunlara Mücâvir Yerlerde Ukaylî Hâkimiyeti", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 6/12 (2016), 252.

⁶³² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 7/483.

⁶³³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 7/484; Bezer, "Ukayliler", 60.

⁶³⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 7/484.

⁶³⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 8/16;

⁶³⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 8/21.

ihtilaf çıkarmayı başarmıştır.⁶³⁷ Ukaylî Emiri Kırvâş'ın, Büveyhîlere karşı kazandığı başarılar ve sahip olduğu güç, Kâdir-Billâh'ın da dikkatini çekmiş; bu sebeple kendisine 396/1005 yılında “*Mu'temidü'd-devle*” ve “*Zû'l-İzzeyn*” ünvanları ile birlikte Musul, Kûfe ve Sakiyu'l-Fırat'ın yönetimi de verilmiştir.⁶³⁸

Kırvaş'ın, 397/1006 yılında Benî Hafâce kabilesinin elinden Kûfe'yi alması üzerine Hafâceliler, Büveyhîlerle ittifak kurup Ukaylîleri yenilgiye uğratmışlardı.⁶³⁹ Bu yenilgiden sonra Kırvâş, Büveyhîler ile ilişkilerini düzeltmeye çalışmış, bu amaçla kızını Büveyhî emirine vererek kurduğu akrabalık ilişkisi ile de siyasi menfaat sağlamayı düşünmüştür.⁶⁴⁰

Emir Kırvâş, Fâtımîlerin yoğun siyasi ve dini propagandalarından etkilenmiş ve Fâtımî halifesi Hâkim-Biemrillah'a biat ettiğini açıklamıştır. Bundan sonra Musul, Enbâr, Kûfe, Kasr ve Medâin'de Fâtımîler adına hutbe okunmaya başlamıştır.⁶⁴¹ Bu durum karşısında Abbâsî halifesi Kâdir-Billâh, Büveyhî Emiri Bahâüddevle'nin desteğini alarak Kırvâş üzerine 401/1010-1011 yılında ordu gönderilmesini sağlaması sonucu bu kez Kırvâş, hutbeyi yeniden Abbâsî halifesi adına okutmaya başlamıştır.⁶⁴²

Siyasi gelecekleri için Ukaylîler, konjonktür gereği bazen Sünnî Abbâsîler bazen de Şîî Fâtımîler adına hutbe okutarak bir denge siyaseti kurmaya çalışmıştır.⁶⁴³ Kırvâş'ın bölge siyasetinde etkin olmasını kolaylaştıran hususların başında, Büveyhî ailesi arasında yaşanan anlaşmazlıklar ile Türk-Deylemî askerler arasındaki mücadeleler gelmektedir. Bunu sağlayan özel durum ise, Kırvâş'ın daha önce de yaptığı gibi⁶⁴⁴ bir diğer kızı Cebire'yi 408/1017-1018 yılında Büveyhî emirlerinden Sultânüddevle ile evlendirmesi⁶⁴⁵ ve böylece akrabalık ilişkisi nedeniyle olaylara daha rahat müdahil olabilmesi olmuştur.⁶⁴⁶

Mu'temidüddevle Kırvâş, 444/1052'de ölünce Ukaylîler yaklaşık elli yıl daha siyasi varlıklarını sürdürmüş ve Büyük Selçuklular tarafından toprakları istilâ edilerek Musul'daki hâkimiyetine son verilmiştir (489/1096).⁶⁴⁷

⁶³⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 8/21; Saîd b. Ahmed b. Muhammed ed-Dîvecî, *Târihü'l-Mevsil* (Bağdat: Matbuatu Mecmâi'l-İlmi'l-Irakî, 1402/1982), 162.

⁶³⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/49; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 8/42.

⁶³⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 8/42; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/625-626.

⁶⁴⁰ Dîvecî, *Târihü'l-Mevsil*, 161.

⁶⁴¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/74-77; Makrîzî, *İtti'azü'l-Hünefâ bi-Ahbâri'l-e'immeti'l-Fatimîyyine'l-Hülefâ*, 2/217; Muhammed b. Ali el-Azimî, *Târihu Haleb*, nşr. İbrahim Za'rûr (Dimaşk: 1985), 320.

⁶⁴² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 8/41.

⁶⁴³ Tokuş, “X. ve XI. Asırda Musul, Halep ve Bunlara Mucâvir Yerlerde Ukaylî Hâkimiyeti”, 273.

⁶⁴⁴ 397/1006 yılında Benî Hafâce-Büveyhî ittifakına yenilmesinden sonra Büveyhîlerle ilişkileri düzeltme adına kızını Bahâüddevle'ye vermişti.

⁶⁴⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/126.

⁶⁴⁶ Tokuş, “X. ve XI. Asırda Musul, Halep ve Bunlara Mucâvir Yerlerde Ukaylî Hâkimiyeti”, 260.

⁶⁴⁷ Bezer, “Ukayliler”, 61.

Mirdâsîler (1024-1080)

Hanedanın kurucusu olan Salih b. Mirdas, Hamdânîlerin yıkılması sonucunda Kelb ve Tay kabileleriyle anlaşarak Halep'ten Âne'ye kadar bölgenin hâkimiyetini sağlamış ve emirliğin temellerini 415/1024 yılında atmıştır.⁶⁴⁸ Mirdâsîlerin bölgede hâkimiyet alanlarını genişletmesi, Fâtımîleri rahatsız etmiş ve bu iki devlet arasında yapılan mücadelede Salih b. Mirdas 420/1029 yılında öldürülmüştür.⁶⁴⁹ Emirliğin başına geçen iki oğlundan Şiblüddevle Nasr, Halep'e; kardeşi Muizzüddevle, Simâl'e hâkim olmuş ve Bizanslılarla etkin bir mücadele içerisinde olmuşlardır.⁶⁵⁰ Şiblüddevle Nasr'ın, Fâtımî tehdidine karşı zamanla Bizans ile ittifak kurması, Fâtımî halifesi Zahir'i endişelendirmişti. Dönemin Bizans İmparatoru IV. Michail'in tavsiyeleri sonucunda Mirdâsî emiri Nasr, Halife Zâhir'e çeşitli hediyeler göndererek uzlaşma sağlamak istemiş ancak aralarında çıkan azlaşmazlıklar sonucunda yapılan savaşta Emir Şiblüddevle Nasr, öldürülmüştür (429/1038).⁶⁵¹

Büyük Selçuklu hükümdarı Melikşah'ın emriyle Musul Ukaylî emîri Şerefüddevle Müslim b. Kureyş (ö.478/1085), 473/1080 yılında Mirdâsîlerin hâkimiyetine son vermiştir. Kâdir-Billâh'ın hilafeti döneminde hanedanın kurucusu olan Salih b. Mirdas (1024-1029) ve oğlu Şiblüddevle Nasr (1029-1038) emirlikte bulunmuştur. Bu süreçte Mirdâsîler, genel olarak Bizanslılar ve Fâtımîlerle mücadele içerisinde olmuş, Büveyhî hâkimiyetindeki Abbâsî hilafetini ise tanımışlardır.⁶⁵²

3.2.2. Fâtımîlerle ilişkiler

Fâtımî Devleti, 297/909 yılında İfrikiye bölgesinde ortaya çıkmış, Şîa'nın İsmâilî koluna mensup bir devlettir. İslâm tarihinin siyasi ve dini yapısında önemli pek çok sonuçlara etki etmiş olan bu devlet, zamanla Mısır, Hicâz ve Suriye'ye de hâkim duruma gelmiştir. Ehl-i Sünnet anlayışın temsilcisi olan Abbâsî hilafetine karşı önemli propaganda faaliyetlerinde bulunarak etkin bir muhalif çizgide yer almış ve hilafetini de ilan ederek⁶⁵³ İsmâilî doktrinlerine sıkı sıkıya bağlı kalmış, kendilerini soy olarak da Hz. Ali ve Hz. Fatıma'ya dayandırdıkları için⁶⁵⁴ bu ismi almış mezhebî hanedan bir devlettir.⁶⁵⁵ İlk defa İfrikiyye'de

⁶⁴⁸ Erdoğan Merçil, "Mirdâsîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/150.

⁶⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 8/183.

⁶⁵⁰ Merçil, "Mirdâsîler", 150.

⁶⁵¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 8/228.

⁶⁵² Merçil, "Mirdâsîler", 151.

⁶⁵³ 909 yılında İfrikiye'de Fâtımî halifeliğini kuran Ubeydullah el-Mehdî, "*el-Mehdî Lidinillah-Emirü'l-Mü'minîn*" lakaplarını alarak Kuzey Afrika bölgesinde halifeliğini ilan etmişti. Bkz. Ebû Hanife Numan b. Muhammed b. Mansur el-Kadı et-Temimî el-Kayrevanî, *Risâletü İftitâhü'd-Da've* (*Risâletü fi Zuhuri'd-Da'veti'l-Ubeydiyyeti'l-Fatımiyye*), thk. Vedad el-Kadı (Beyrut: 1970), 245-249; Makrîzî, *İtti'azü'l-Hünefâ bi-Ahbâri'l-e'immeti'l-Fatımiyyine'l-Hülefâ*, 1/65-66; Eymen Fuad Seyyid, *ed-Devleti'l-Fatımiyye fi Mısır* (Kahire: Tefsîrû Cedid, 141/1992), 49; Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 4/49.

⁶⁵⁴ Bu soy ağacı ile ilgili geniş bilgi için bkz. Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer*, 63-64.

⁶⁵⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 6/446. Fâtımîler hakkında bilgi için bkz. Ahmed Muhtar el-İbâdî, *Fi't-Târîhi Abbâsî ve'l-Fâtımî* (İskenderiye: 1987); Eymen Fuad Seyyid, "Fâtımîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*

kurulan bu küçük Şîf devleti, kısa zamanda sınırlarını genişleterek Kuzey Afrika'nın büyük bir kısmını egemenliği altına almış, daha sonra Filistin, Lübnan, hatta Suriye'nin bazı bölgelerini de hâkimiyeti altına alarak geniş bir bölgede hüküm sürmüştür.⁶⁵⁶

Fâtımî Devleti'nin kurucusu olarak bilinen Ubeydullah el-Mehdî (ö. 322/934), kendisinin Hz. Ali ve Hz. Fatıma soyundan geldiğini iddia ederek *el-Mehdi-Lîdinillah* ve *emîrül-mü'minîn* sıfatlarını almış ve Hz. Fatıma'dan dolayı kendisini *Fatımî* olarak adlandırmıştı. 297/910 yılında saltanat ve hilafetini ilan ederek Doğu İfrikiye bölgesindeki bir yarımada Mehdiye adıyla anılan bir şehir kurmuş ve 308/920'de burayı başkent ilan etmişti.⁶⁵⁷

Fâtımîler, hilafetin Hz. Ali oğullarına ait olduğu inancıyla Abbâsî hilafetini gâsıp ve gayr-ı meşru kabul ederek Müslümanların yegâne meşru dini ve siyasi lideri olma rolüne soyunmuşlar ve bu hedeflerini gerçekleştirmek için yetiştirdikleri dâilerle yürüttükleri propaganda faaliyetleri ile de Abbâsîlere karşı önemli başarılar elde etmişlerdir.⁶⁵⁸

Abbâsî halifesi Kâdir-Billâh (991-1031), Fâtımî halifeleri Azîz-Billâh, (975-996) Hâkim-Biemrillâh, (996-1021) ve Zâhir (1021-1036) dönemlerinde görev yapmıştır.⁶⁵⁹ Kâdir-Billâh, Büveyhîler tarafından hilafete getirildiğinde Fâtımîlerin başında devletin en güçlü halifelerinden biri olan Azîz-Billâh (975-996) bulunmaktaydı.

Azîz-Billâh, devletin sınırlarını Kızıldeniz'den Atlas Okyanusuna hatta Hicaz'a kadar genişletmişti. Bu dönemde Bizans'taki camilerde Fâtımîler adına hutbe okunmuş, Mekke ve Medine gibi şehirlerde de 358/969 veya 363/973 yılından itibaren Fâtımî halifesi adına hutbe okunmaya başlamıştı.⁶⁶⁰ Fâtımîler, Hicaz'da hutbeyi adlarına okutmakla İslâm dünyasında itibarlarını artırmayı amaçlamışlardı. Bunu gerçekleştirmek için de Sünnî hilafetin merkezi Bağdat'a dâiler göndererek toplumsal destek bulmayı hedeflemişlerdi.⁶⁶¹ Fâtımîler, nihai hedef olarak; Abbâsî hilafetini tahakküm altına almış Şîf Büveyhîler ile birlik olup Sünnî hilafete son vermeyi planlamaktaydılar.⁶⁶² Ancak Büveyhîler, Fâtımîlerin bu siyasi

(İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/229; Mehmet Azimli, "İlk Şîf Halife Ubeydullah el-Mehdi ve Fâtımî Halifeliği Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2005).

⁶⁵⁶ Sırma, *Abbâsîler Dönemi*, 140.

⁶⁵⁷ Seyyid, "Fatımîler", 12/229.

⁶⁵⁸ Mekke ve Medine gibi önemli şehirlerde hutbelerin Fâtımî halifeleri adına okunması bunun kanıtı olarak gösterilebilir. Ayrıca Abbâsî-Fâtımî hilafet mücadelesinin arka planı için bkz. Betül Yurtalan, *Abbâsîlerin Fâtımîlerle Mücadelesi ve Sünnîliğe Etkisi*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 29-79.

⁶⁵⁹ Fâtımî halifeleri ile ilgili geniş bilgi için bkz. Hasan Yılmaz, *Fâtımîler ve Fâtımî Halifeleri* (Ankara: Elips Kitapları, 2016).

⁶⁶⁰ Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî ahbârî'l-beşer*, 1/457; Makrîzî, *İttî'azü'l-Hünefâ bi-Ahbârî'l-e'immeti'l-Fâtımîyyine'l-Hülefâ*, 1/101; Hasan İbrahim Hasan, *Târîhu'd-Devleti'l-Fâtımîyye fî'l-Magrib ve Mısır ve Suriye ve Bilâdi'l-Arab*, (Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısıriyye, 1981) 237-239; Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 4/161

⁶⁶¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/453; Seyyid, "Fâtımîler", 12/231.

⁶⁶² W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fırlı (İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2020), 335-336; Aydın Çelik, "Fâtımî Selçuklu Münasebetleri", *Türkler Ansiklopedisi*, ed. Hasan Celal Güzel vd. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 4/745. Fâtımî halifesi Muiz-Lidinillah (953-975), bu gayesini Kahire'de kendisini 365/975 yılında ziyaret eden Bizans elçisine: "*Ben Mehdiyye'de iken sen benim yanıma*

emellerine istedikleri ölçüde katkı sunmadılar ve Abbâsî hilafetini tanıdılar.⁶⁶³ Çünkü Büveyhîlerin, Fâtımîlerin siyasi ve dini otoritesini tanımaları, kendi siyasi varlıklarının sona ereceği anlamını taşıyacağı için buna yanaşmadılar. Kaldı ki, Abbâsî hilafeti sadece dini otorite olarak varlığını sürdürmekteydi, diğer bütün güç ve kontrol zaten kendilerinde idi⁶⁶⁴ ve bunu da kaybetmek istemiyorlardı.

Aziz-Billah, Abbâsî hilafetine son vermek için siyasi, dini, ekonomik ve askeri tüm argümanları kullanmaya çalışmıştır. Afrika, Mısır, Suriye, Haremeyn ve Yemen’de kendi adına hutbe okutmakla kalmamış⁶⁶⁵ Musul emiri Ebu’d-Derda Muhammed b. el-Müseyyeb el-Ukaylî’ye de büyük mal ve para yardımı yaparak kendi safına çekebilmiş ve bunun üzerine 382/992 yılında adına hutbe okutup sikke bastırılmasını sağlamıştır.⁶⁶⁶ Büveyhî emirleri ile de iyi ilişkiler içerisinde bulunması neticesinde Büveyhîlerin önemli emirlerinden biri olan Adüdüdevle, Fâtımî halifesine Ehl-i Beyt’e mensup olmalarından dolayı saygı ve iltifatlarını içeren mektuplar yazmıştı.⁶⁶⁷

Aziz-Billah, Sünnî Abbâsî hilafetiyle mücadele alanını; kendinden önce halife olan babası Muiz-Lidinillah tarafınca kurulmuş “Câmiatü’l-Ezher’i”, İsmailî mezhebin inanç ve düşüncelerinin öğretildiği fonksiyonel bir medrese hüviyetine dönüştürerek genişletmiştir.⁶⁶⁸ Burada yetişen dâîler, Fâtımî propagandasının yayılmasında önemli bir etkiye sahip olmuşlardır.⁶⁶⁹

Aziz-Billah yaklaşık yirmi yıllık hilafeti döneminde, ideolojisini ve hâkimiyet alanını genişletmeye çalışmış, en temel gayesini de Abbâsî hilafetini ortadan kaldırmak olarak belirlemiştir. Onun iktidar döneminin yarısı, Büveyhî emirlerinin en güçlülerinden kabul

gelmiştin. Ben, sana mutlaka Mısır’a sahib olacağım. Sen de beni orada ziyaret edeceksin demiştin, hatırlıyormusun? Bak şimdi yine sana söylüyorum ki, sen bir gün Bağdat’a gelecek ve beni orada halife olarak bulacaksın” diyerek Fâtımîlerin asıl gayesinin Sünnî Abbâsîlere son verip, Bağdat’a hâkim olmak ve Fâtımî-İsmâilî öğretiyi tüm İslâm âlemine hâkim kılmak olduğunu açıklamıştır. Bkz. Makrîzî, *İtti’azü’l-Hünefâ bi-Ahbârî’l-e’immeti’l-Fatimîyyine’l-Hülefâ*, 1/226.

⁶⁶³ Musul’da 401/1010’da Fâtımîler adına hutbe okutmaya başlayan Ukaylî emirine karşı Büveyhî emiri Bahâüdevle, Şîî olmalarına rağmen ordu göndererek tekrar hutbenin Sünnî Abbâsî halifesi adına okunmasını sağlamıştı. Bkz. Müneymine, *Büveyhîler Devleti Tarihi*, 129; Azimli, “Sünnî Hilafete Tahakküm Kurmuş Bir Hanedan: Büveyhîler”, 28; Merçil, “Büveyhîler”, 6/499.

⁶⁶⁴ Kabir, “The Relation of the Buwayhid Amirs with the Abbasid Caliphs”, 228-243; Cahen, “Buwayhids or Buyids”, 1/1352-1353; Güner, “Büveyhîler’den Adüdüdevle ve Dönemi (338-372/949-983)”, 130-138.

⁶⁶⁵ İbn Hallikan, *Vefeyâtü’l-Ayân ve Enbâ’u Ebnâ’iz Zaman*, 5/347; Makrîzî, *İtti’azü’l-Hünefâ bi-Ahbârî’l-e’immeti’l-Fatimîyyine’l-Hülefâ*, 1/274.

⁶⁶⁶ Makrîzî, *İtti’azü’l-Hünefâ bi-Ahbârî’l-e’immeti’l-Fatimîyyine’l-Hülefâ*, 1/274.

⁶⁶⁷ Ebü’l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Zâfir b. el-Hüseyn el-Ezdî, *Ahbârü’l-Düvelî’l-Munkatî’a*, nşr. Andre Ferre (Kahire: 1972), 33-34; Müneymine, *Tarihu ed-Devleti’l-Büveyhiyye es-Siyâsi ve’l-İçtimai ve es-Sekafi: Mukatatu Faris*, 204-208; Güner, *Büveyhîler’den Adüdüdevle ve Dönemi (338-372/949-983)*, 97-105.

⁶⁶⁸ Makrîzî, *İtti’azü’l-Hünefâ bi-Ahbârî’l-e’immeti’l-Fatimîyyine’l-Hülefâ*, 1/227; Seyyid, *ed-Devleti’l-Fatimîyye fî Mısır*, 383.

⁶⁶⁹ Hind bölgesinden Çin’e, Necd bölgesinden Mağrib’e, Bağdat ve Horosan bölgesini de içine alan bölgede bu dâî teşkilatı yoğun bir şekilde propaganda faaliyetleri yürütmüşlerdir. Bkz. İdrîs b. el-Hasen b. Abdillâh el-Kureşî, *Uyûnu’l-Ahbar ve Fünûnu’l-Asâr Ahbârü’l-Devleti’l-Fatimîyye*, nşr. Mustafa Galib (Beyrut: 1404/1984), 6/214-215-247.

edilen Adüdüddeve, diğer yarısı da Bahâüddeve döneminde geçmiştir. Bu süre zarfında Büveyhî Devleti, siyasi, dini ve askeri anlamda en güçlü dönemlerini yaşadığı için⁶⁷⁰ Abbâsî halifesi de buna mukabil otorite olarak güçsüz ve acziyet içerisinde bir konumda bulunmuştur.⁶⁷¹ Bundan dolayı da Büveyhîler, Fâtımîleri tanıma veya onlara ilhak olma gibi bir oluşumun içerisinde olmamışlardır. Abbâsî hilafeti de, bu dönemde güçlü Büveyhîlerin hâkimiyeti ve himayesi altında olduğundan Fatımîlerin faaliyetleri, Büveyhî emirleri üzerinden ve onların izin verdiği ölçüde olmuştur.

Aziz-Billah (975-996), Kâdir-Billâh (991-1031) ile aynı dönemde yaklaşık beş yıl halifelik yapmıştır. Kaynaklarda bu ikilinin doğrudan bir görüşmesinin veya ilişkisinin olduğuna rastlamadık. Büveyhîler, Fâtımî halifesi Aziz-Billah döneminde, siyasi otorite olarak güçlü bir dönem yaşamaları sebebiyle Fâtımîlerin, Sünnî hilafeti ortadan kaldırma ve Bağdat'ı ele geçirme planlarına –her ne kadar Şiî anlayışa sahip olsalar da- destek olmamışlardır. Fâtımîler için çok önemli işlere imza atan Aziz-Billâh'ın, 386/996 yılında vefat etmesi üzerine, yerine oğlu Hâkim-Biemrillah Ebî Mansur Nizâr (386-411/996-1021) geçmiştir.⁶⁷²

Hâkim-Biemrillah'ın kendinden önceki halifeler gibi temel hedefi, Abbâsî hilafetini ortadan kaldırmak ve Fâtımîleri, İslâm âleminin dini ve siyasi yegâne söz sahibi yapmaktır. Ancak o, bunu yaparken dini hoşgöründen uzak, baskıcı ve sert bir yaklaşım içerisinde oldu. Hedefine ulaşmak için yoğun bir şekilde ve geniş bir alanda propaganda faaliyetlerini yürüttü, siyasi ve ekonomik her türlü argümanı kullanmaya çalıştı.⁶⁷³ Bu amaçla Câmîatü'l-Ezher'in icra ettiği faaliyetlerin yanı sıra hilâfetlerinin meşrûyetini ve mezhebi anlayışlarını gerek akîde gerek hukukî açıdan temellendirmek için Bağdat'ta kurulmuş olan Beytü'l-Hikme ile rekabet edecek ve adına Dârü'l-Hikme denilen ilim ve kültür merkezini Kahire'de 395/1004 yılında tesis etmiştir.⁶⁷⁴

Abbâsî hilafetinin siyasi, askeri ve ekonomik yönden güç ve otoritesini kaybetmesi nedeniyle ortaya çıkan bağımsız devlet ve emirlikleri kendi safına çekme çalışmaları⁶⁷⁵ kapsamında Fâtımî Devleti, Ukaylî emiri Kırvaş b. Mukalled el-Ukaylî'nin, 401/1010 yılında Abbâsîler ve Büveyhîler adına okuttuğu hutbeyi, Musul, Enbar ve Kûfe'de artık kendi adına okunmasını

⁶⁷⁰ Hemedânî, *Tekmiletü Târihü't-Taberî*, 456-457; Müneymine, *Büveyhîler Devleti Tarihi*, 116; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve Te'âkibü'l-Himem*, 2/415.

⁶⁷¹ Suyûtî, *Târihu'l-Hulefâ (Halifeler Tarihi)*, 420.

⁶⁷² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 7/477.

⁶⁷³ Makrîzî, *İtti'azü'l-Hünefâ bi-Ahbâri'l-e'immeti'l-Fatimîyyine'l-Hülefâ*, 2/217; Samuel Miklos Stern, *The Early İsmâîlî Missionaries in North-West Persia and in Khurasan and Transoxania* (Jerusalem – Leiden: Studies in Early İsmâîlism 1983), 216-223.

⁶⁷⁴ Makrîzî, *İtti'azü'l-Hünefâ bi-Ahbâri'l-e'immeti'l-Fatimîyyine'l-Hülefâ*, 2/56; Hüseyin el-Hâc Hasan, *Hadâratü'l-Arab fî Asri'l-Abbâsî* (Beyrut: Müessesetü'l-Câmiyye, 1994), 40.

⁶⁷⁵ Fatımîler, ekonomik vaatlerle Ukaylîlere siyasi varlıklarını tanıtmışlardı. Hâkim Biemrillah, Ukaylî Emiri Kırvaş'a otuz bin dinar para vaadiyle adına hutbe okunmasını sağlamıştı. Ancak bu girişim akamete uğrayınca gönderilen para, Fatımîlerin Rakka Valiliği'ne kaydırılmıştır. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 8/64.

sağladı.⁶⁷⁶ Bu gelişmeden oldukça rahatsız olan Kâdir-Billâh, her ne kadar bunu sonlandırabilecek siyasi, askeri güce sahip olamasa da stratejik hamlelerle bu duruma engel olabilmek için dönemin siyasi otoritesine -Büveyhî Emiri Bahâüddeve'ye- Eş'arî âlimi Bakillânî'yi (ö. 403/1013) göndererek siyasi ve askeri destek istemişti. Bunun üzerine Büveyhî emiri, Ukaylî emiri Kırvaş üzerine bir ordu göndermiş ve hutbenin tekrar Abbâsîler adına okunmasını sağlamıştı.⁶⁷⁷

Fâtımî halifesi Hakim-Biemrillah'ın uygulamış olduğu mezhepsel propaganda, sadece civar devlet ve emirliklere yönelik olmamış, Büveyhîlerin hâkim olduğu topraklarda yaşayan Şîîler üzerinde büyük bir etki oluşturmuş olmalı ki, İbn Mes'ûd nüshası ile ilgili 398/1007-1008 yılında Bağdat'ta Şîî ve Sünnî topluluk arasında meydana gelen büyük tartışma ve çatışmalar⁶⁷⁸ neticesinde, Şîî toplulukca Bağdat sokaklarında Fâtımî halifesinden yardım nidalarının yükselmesine neden olmuştur.⁶⁷⁹ Bu gelişmeler üzerine tepkisini ortaya koyan⁶⁸⁰ Kâdir-Billâh, olayları yatıştırmak üzere müntesiplerini çatışma içerisindeki Sünnî kesime yardıma göndererek Şîa propagandasına karşı açıkça tavrını ortaya koymuştur.⁶⁸¹ Bu kapsamda Fâtımîlerin Şîî halk üzerindeki dini ve psikolojik etkisini kırabilmek amacıyla Fâtımîlerin neseplerinin uydurma olduğu, açıkça tekfir edilerek fasıklık ve zındıklıkla suçlanması gerektiği hususu ile ilgili bildiri yayınlatmış ve Büveyhî emirine de onaylatmıştır.(402/1011).⁶⁸²

Hakim-Biemrillah'ın 411/1021 yılında vefat etmesinden sonra Fâtımî Devleti'nin başına oğlu Zâhir Ebûl-Hasan Ali (411-427/1021-1036) geçmiştir.⁶⁸³ Zâhir de kendinden önceki halifeler gibi Fâtımî propagandasının yayılması ve Sünnî hilafetin ortadan kalkması için politikalar üretmiştir.⁶⁸⁴ Onun döneminde zamanla Büveyhîler ve Fâtımîler güç kaybetmeye, Abbâsî

⁶⁷⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/74-77; Makrîzî, *İtti'azü'l-Hünefâ bi-Ahbâri'l-e'immeti'l-Fatimîyyine'l-Hülefâ*, 2/217; Genç, "Halife el-Kâdir Döneminde Bağdat'ta Yaşanan Dini-Siyasi Hadiseler ve Onun Sünnî Siyaseti", 228-229.

⁶⁷⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/625-626.

⁶⁷⁸ Bilgi için bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/58; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî't-Târih*, 8/49.

⁶⁷⁹ Yaşanan olaylar hakkında geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/58-59; Genç, *Fatimi-Abbasi-Selçuklu Münasebetleri ve Besasiri İsyanı*, 48-51; Sourdel, "al-Kâdir-Billâh", 4/378-379.

⁶⁸⁰ Kâdir-Billâh stratejisini; Ehl-i Sünnet inancını ve hilâfeti güçlendirerek siyasi ve dini alanda yeniden hâkimiyet sağlamak, bununla birlikte Büveyhîlerin tasallutunu kırarak bölgede propagandalarını artıran Fâtımîlerin nüfuzunu yok etmek üzere oluşturmuştu. Bu yüzden Kâdir-Billâh'ın Bağdat'ta Fatimî halifesi el-Hâkim lehine tezahürat yapılmasına ve ondan yardım talep edilmesine müsamaha göstermesi doğal olarak beklenemezdi. Bu konuda bilgi için bkz. Genç, "Halife el-Kâdir Döneminde Bağdat'ta Yaşanan Dini-Siyasi Hadiseler ve Onun Sünnî Siyaseti", 230-231.

⁶⁸¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/58-59.

⁶⁸² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/82-83; Makrîzî, *İtti'azü'l-Hünefâ bi-Ahbâri'l-e'immeti'l-Fatimîyyine'l-Hülefâ*, 1/32-34, 47-49.

⁶⁸³ Makrîzî, *İtti'azü'l-Hünefâ bi-Ahbâri'l-e'immeti'l-Fatimîyyine'l-Hülefâ*, 2/175

⁶⁸⁴ Mesela Halife Zahir, İsmâilî doktrininin kurucularından Kâdî Nu'mân b. Muhammed'in (ö. 363/974), İsmailî öğretinin temel fıkıh kitabı olarak kabul edilen *Deâimü'l-İslâm*'in okunmasını ve ezberlenmesini teşvik etmiş, ödüllendirmeler yapmış, daha donanımlı dâilerin yetişmesini amaçlamıştır. Geniş bilgi için bkz. Makrîzî, *İtti'azü'l-Hünefâ bi-Ahbâri'l-e'immeti'l-Fatimîyyine'l-Hülefâ*, 2/175; İdrîs İmâmüddin, *Uyûnu'l-Ahbar ve Fünûnu'l-Asâr*

hilafeti de otoritesini güçlendirmeye başladığı için propaganda faaliyetlerinin etkisinde azalmalar yaşanmaya başlamıştır. Kâdir-Billâh döneminde Abbâsîler, Fâtımîler karşısında ekonomik ve askeri açıdan güçsüz olduğu halde adına hutbe okunan yerlerde bir azalma olmamıştır. Aksine Gazneli Mahmut'un Sünnî hilafete desteği ve bağlılığı neticesinde Horasan'da ve yeni fethedilen Hindistan'da Abbâsî halifesi Kâdir-Billâh adına hutbe okunan bölgelerde artışlar olmuştur. Tüm bunlara rağmen bu dönemde; İslâmiyet'in doğduğu topraklar olan Mekke ve Medine'de ise hutbeler, Fâtımîler adına okunmaya devam etmiştir.⁶⁸⁵

3.2.3. Gaznelilerle ilişkiler

Müslüman Türk devletlerinden biri olan Gazneliler, adını bugün Afganistan sınırları içerisinde yer alan başkentleri Gazne'den almış bir devlettir. Bu devlete; en meşhur hükümdarlarından biri olan Mahmud-ı Gaznevî'nin *Yemînüddeve* lakabına nisbetle Yemînîler, babasına nisbetle Sebük Teginîler (Âl-i Sebük Tegin, Âl-i Nâsırüddin) de denilmektedir.⁶⁸⁶

Büveyhîlerin tahakkümünde bulunan Abbâsî halifesi Kâdir-Billâh'ın hilafet dönemi, Gazneliler'de Sebük Tegin'in (ö. 387/997) son yıllarına, oğlu Sultan Mahmut'un ise tüm iktidar dönemine denk gelmektedir. Kâdir-Billâh döneminde Abbâsîler ve Gazneliler arasındaki ilk ilişkiler, Sultan Mahmut döneminde 389/999 yılında Horasan bölgesini ele geçirip Sâmanîlere karşı üstünlük sağlamasıyla yaşanmıştı.

Sebük Tegin'in 387/997 yılında ölümünden sonra oğulları arasındaki mücadeleyi kazanan Mahmut, hükümdarlığını ilan etmişti.⁶⁸⁷ Babası döneminde Sâmanîlere bağlı olarak siyasi varlığını sürdüren Gazneliler, Sultan Mahmut döneminde Horasan'da 389/999 yılında Tâi'-Lillâh ve Sâmanîler adına okunan hutbeye son vererek Kâdir-Billâh adına hutbe okutmaya başlamışlardı.⁶⁸⁸ Bu gelişmeden sonra Kâdir-Billâh, Gazneli Sultanı Mahmut'un hükümdarlığını ona hil'at, tac ve bayrak göndererek resmen tanımıştır.⁶⁸⁹ Ayrıca kendisine

Ahbârü'd-Devleti'l-Fatımiyye, 6/232-233; Samuel Miklos Stern, *Cairo as the Centre of the İsmailî Movement* (Jerusalem – Leiden: Studies in Early İsmailism, 1983), 236-237.

⁶⁸⁵ Togel, *Abbasi Halifesi Kâdir-Billâh'ın Hayatı ve Şahsiyeti*, 70.

⁶⁸⁶ Metin Özkan, *Türk Devletleri* (İstanbul: Kalipso Yayınları, 2010), 127. Gazneli Devleti ile ilgili geniş bilgi için bkz. Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1. Baskı, 1989); a. mlf., "Gazneliler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, (İstanbul: Çağ Yayınları, 1992), 6/223-260; Zeki, Gazneli Mahmut'un Dini Siyaseti.

⁶⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 7/488-489; İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-Ayân ve Enbâ'u Ebnâ'iz Zaman*, 5/177; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 17/485.

⁶⁸⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/14-16; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/482; Ebu'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. Ali el-Kalkaşendî, *Meâsiru'l-İnâfe fi Me'âlimi'l-hilâfe*, 1/329; Vasiliy Vladimiroviç Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız (İstanbul: Kronik Kitap Yayınları, 3. Baskı, 2019), 288.

⁶⁸⁹ Abdülmunim Nemr, *Târîhü'l-İslâm fi'l-Hind* (Beyrut: el-Müessesse el-Câmi'd-Dirasât ve'n-Neşr ve't-Tevdi, I. Baskı, 1981), 114; Filiz Akçay, *Ebû Sâid Abdü'l Hay b. Dâhhâk b. Mahmud Gerdizî'nin "Zeynü'l-Ahbâr" adlı eserinin Tâhirîler, Saffârîler, Sâmanîler ve Gazneliler ile İlgili Bölümlerin Türkçe Tercümesi ve Değerlendirmesi* (Ordu: Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 101.

“Yemînü'd-devle ve Emînü'l-mille”, “Velî-i Emirü'l-Mü'minin” ünvanlarını vermiştir.⁶⁹⁰ Dolayısıyla Gazneliler ile Abbâsîler arasındaki ilişkilerin, Sultan Mahmut'un halifeyi resmen tanımasıyla önemli bir sürece girdiğini söyleyebiliriz. Kâdir-Billâh adına hutbe okutmakla hilafete bağlılığını bildiren Sultan Mahmut, İslâm dünyasının manevi lideri konumunda olan halifenin desteğini alarak kendisine siyasi meşruiyet kazandırmak istemiştir. Bu vesileyle yapmış olduğu tüm fetih hareketlerini, halife adına ve cihad mefkûresi ile gerçekleştirme iddiasında olmasından dolayı da tüm Müslümanların teveccühünü kazanmıştır. Aynı şekilde Abbâsî halifesi Kâdir-Billâh da dönemin parlayan ve gücünü gittikçe artıran Sünnî geleneğe sahip Sultan Mahmut'ın siyasi-askeri gücünü arkasına alarak Şîî Büveyhîlerin, Fatımî propagandalarının ve Batınî tüm akımların etkisini azaltmayı amaçlamıştır. Bu anlamda halife ile Gazneliler arasındaki ilişkiyi, dış politika bağlamında 'kazan-kazan' şeklinde tanımlayabiliriz.⁶⁹¹

Gazneliler, Sâmanîlerin yıkılması neticesinde tam bağımsızlığa ve bölgede siyasi alan hâkimiyetine kavuşmuştur.⁶⁹² Sultan Mahmut, Halife Kâdir-Billâh'tan aldığı hil'at ve menşurun verdiği siyasi etki ile bölgede İslâm dininin ve Ehl-i Sünnet'in adeta tek savunucusu konumuna gelmiştir.⁶⁹³ Gazneli Sultanı'nın halifeye bağlılığı ve siyasi desteği, Büveyhîler ve Fâtımî politikalarına karşı önemli bir kalkan vazifesi görmüştür.⁶⁹⁴ Sultan Mahmut, bu amaçla Sünnî akâidini yaymaya çalışmış ve Şîî düşüncesiyle amansız bir mücadele içerisinde olmuştur.⁶⁹⁵

Gazneli Mahmut, dış politikasını iki eksen üzerinde oturtmaya çalışmıştır: Birincisi; i'lây-ı kelimetullah, ikincisi ise; Ehl-i Sünnet akîdesini hâkim kılmak. Karahanlıların 389/999 yılında

⁶⁹⁰ Ebû Ali Kivâmüddîn Hasen b. Alî b. İshâk et-Tûsî Nizâmü'l-Mülk, *Siyeru'l-Mülûk ya Siyasetnâme*, haz. Mehmet Altay Köymen (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999), 199; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/14-16; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/482; Kök, “Gazneli-Mahmûd ile Abbâsî Halifesi el-Kâdir Arasındaki İlişkiler”, 118-119.

⁶⁹¹ Gazneliler ile Abbâsîler arasındaki karşılıklı bu çıkar ilişkisinde en çok faydalanan taraf, nitekim Abbâsîler olmuştur. Çünkü Abbâsî hilafeti, Şîî Büveyhîlerin ve Fâtımî Devleti'nin politikalarına karşı en büyük desteği Gaznelilerden görmüştür. Bu devletin siyasi desteği ve koruması olmamış olsaydı belki de hilafet, varlığını sürdüremeyecekti. Gazneliler ise; daha ziyade hilafetin dini gücünü kullanarak fetih hareketlerinin kendileri açısından kolaylaştırılmasını sağlamıştır.

⁶⁹² Kalkaşendî, *Meâsir'ül-İnâfe fî Me'âlimi'l-Hilafe*, 1/330; Nemr, *Târihü'l-İslâm fî'l-Hind*, 113.

⁶⁹³ Gazneli Mahmut, Abbâsî halifesinden aldığı fermanın siyasi-dini etkisi ve İslâm tarihinde ilk kez kendisine verilen *Sultan* ünvanının verdiği manevi üstünlük ile birlikte bölgede etkisini iyice hissettirmiş, bir nevi dini otorite halifenin; siyasi/dünyevi otorite ise kendisinin olmuştur. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, 8/5-6; Nizâmü'l-Mülk, *Siyeru'l-Mülûk ya Siyasetnâme*, 61-62.

⁶⁹⁴ Gazneli Mahmut'un Halife Kâdir-Billâh'a yazdığı mektuplarda kendisini “*Abdü Emirî'l-Mü'minin*” (*Mü'minlerin emirinin kölesi*) olarak nitelendirmesi, halifeye ne kadar bağlı olduğunu göstermektedir. Bu güçlü devletin liderinin bu samimi sadakati ve desteği, Halife Kâdir-Billâh'ın Büveyhîler karşısında Abbâsî hilafetini güçlendirmeye yönelik tavır almasına ve politika üretmesine önemli katkı sağlamıştır. Mesela Gazneli Mahmut, Büveyhîler'in Rey ve Cibâl kolunu bu mücadeleler sonucunda ortadan kaldırmıştır (420/1029). İbnü'l-Cevzî gönderilen bu mektupları gönderildiği yıllara göre kaydetmiştir. Ayrıca bkz. Güner, “Mâverdî'nin Hilafet Kuramının Tarihî Arkaplanına Bir Bakış”, 20-21; Kök, “Gazneli Mahmut'la Abbâsî Halifesi El-Kâdir Arasındaki İlişkiler”, 121.

⁶⁹⁵ Hanefi Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler, Devlet ve Saray Teşkilâtı* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2002), 72.

Sâmânîlere son vermesi ile Gaznelilerin tam bağımsızlığa kavuşması ve iç istikrarı sağlaması neticesinde, halife ile istişare ve dayanışma içerisinde i'lây-ı kelimetullah düstûruyla Hindistan'a fetih hareketleri gerçekleştirmiştir. Bu fetihleri, kendisinden menşur, hil'at ve lakap aldığı Abbâsî halifesi adına yapmış, kazanılan zaferleri halifeye sürekli bildirmiş ve fetihlerden elde edilen ganimetlerden halifeye pay göndermiştir.⁶⁹⁶ Gazneli Mahmut, i'lây-ı kelimetullah düstûruyla İslâm düşmanlarını söküp atmak amacıyla Hindistan'a on yedi kez sefer düzenlemiş⁶⁹⁷ ve fethettiği yerlerde de Abbâsî halifesi Kâdir-Billâh adına hutbeler okutmayı ilahi bir misyon olarak görmüştür.⁶⁹⁸ Bu nedenle Kâdir-Billâh, çeşitli vesilelerle Gazneli Mahmut'a takdirlerini ve şükranlarını sunmuş, Sultan Mahmut da ona hürmet, saygı ve sadakatini göstermiştir. Gazneli Mahmut, Kâdir-Billâh'ın, Ehl-i Sünnet karşıtları ile mücadele politikasına sıkı sıkıya bağlı kalmış, bu kapsamda Ehl-i Sünnet karşıtı Mu'tezilî, Rafizî, İsmailî, Karmatî, Cehmiye ve Müşebbihe mezheplerine mensup olup tövbe etmeyenlerin idam edilmesi, hapsedilmesi veya sürgün edilmesi hususundaki halifenin emrini titizlikle yerine getirmeye çalışmıştır.⁶⁹⁹ Bu amaçla Hindistan üzerine yaptığı 396/1006 yılındaki seferinde Karmatîlerin yoğun olarak yaşadığı Multan ve Mensûra şehirlerini alarak Karmatîleri öldürmüş ve pek çoğunu da sürgüne göndermiştir.⁷⁰⁰

Fâtımî halifesi Hâkim-Biemrillâh (996-1021), Abbâsî halifesi ile Gaznelilerin arasında var olan sıcak ilişkiyi sonlandırmak, Sultan Mahmut'u kendi tarafına çekip Abbâsî halifesini dayanaksız bırakmak adına stratejik hamleler ve propaganda faaliyetleri gerçekleştirmiştir. Bu kapsamda 403/1013 yılında, Tahertî adında bir elçisini beraberinde hil'at, çeşitli hediyeler ve mektupla Gazneli Mahmut'a göndererek ondan Fâtımîler adına hutbe okutmasını istemiştir. Bunun üzerine Sultan Mahmut, Tahertî'nin getirdiği mektubu yırtmış ve huzurundan kovmuştur. Ayrıca Kahire'den gelen mektup, hil'at ve hediyeleri Bağdat'a yollayıp meydanda yakılmasını⁷⁰¹ sağlayarak Sünnî anlayışa ve Kâdir-Billâh'a sadakatini göstermek istemiştir.

Sultan Mahmut, 404/1014 yılında Hindistan üzerine yaptığı sefer neticesinde Pakistan'ın Pencap Eyaleti'nin kuzeyinde yer alan Salt Range Bölgesi'ni alıp Keşmir Bölgesi'ne de hâkim olunca, Kâdir-Billâh onu bu bölgelerin valiliğine atayarak menşur göndermiş ve "Nizâmüddîn-Nâsru'l-Hak" ünvanlarını vermiştir.⁷⁰² Bu gelişmeler sonrasında Sultan Mahmut; 404/1014 yılında Karahanlılara ait Semerkant şehrinin fermanının kendisine verilmesi hususu ile ilgili

⁶⁹⁶ Zeki, *Gazneli Mahmut'un Dini Siyaseti*, 190.

⁶⁹⁷ Bu seferler hakkında geniş bilgi için bkz. Hanefi Palabıyık, "Gaznelilerin Hindistan Seferleri", *EKEV Akademi Dergisi* 11/32 (2007), 139-152; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 17-28.

⁶⁹⁸ Nizâmü'l-Mülk, *Siyeru'l-Mülûk ya Siyasetnâme*, 193-202.

⁶⁹⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/125-126; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/574-575.

⁷⁰⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/510; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 17/493.

⁷⁰¹ Beyhakî, *Târihu'l-Beyhakî*, 191-194; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/98-99; C. E. Bosworth, "The Imperial Policy of the Early Ghaznavids", *Islamic Studies* 1/3 (Eylül 1962), 49-82, 60.

⁷⁰² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/211; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/553.

talepte bulunması neticesinde, her daim koşulsuz saygı ve destekte bulunduğu halifeden ilk kez olumsuz bir cevap alınca, Kâdir-Billâh'ın elçisine *'bin fil ile Bağdat'ı yok etme isteğinde olduğunu'* mektupla iletir. Bunun üzerine Kâdir-Billâh'ın cevaben yazdığı mektupta; sadece dua ve üç harften ibaret olan *'elif, lâm, mîm'* harflerinin yazılı olduğu görülür.⁷⁰³ Bunun ne anlam ifade ettiğini araştıran Sultan'a, Ebû Bekr Kuhistânî adındaki bir bilgin yorumunda; *"bunun Kur'an'daki 'Fil Sûresi'ne işaret ettiğini ve Habeş Kralı Necaşî'nin Yemen valisi olan Ebrehe tarafından Kâbe'yi yıkmak için gönderilen fillerin (öncü ve en büyüğünün adının Mahmud olduğu) ve ordunun âkıbetine işaret ettiğini"* ifade eder.⁷⁰⁴ Bunun üzerine Sultan Mahmut, Halife Kâdir-Billâh'a sarfettiği sözlerden dolayı mahcubiyet duyar.⁷⁰⁵

Abbâsî halifesi Kâdir-Billâh ile Gazneli Mahmut'un arasındaki sadakatli ve güzel ilişkiye gölge düşüren en önemli olaylardan birisi; 415/1024 yılında Sultan Mahmut'un nâibi ve Horasanlı hacıların reisi Hasanek'in, hac dönüşü esnasında Fâtımî dâîlerinin Irak yolunun tehlikeli olacağı telkinleri ile Mısır'a gelip Fâtımî halifesi ez-Zâhir ile görüşmesi, hil'at ve çeşitli hediyelerle birlikte Fâtımî davetine çağıran mektubu Sultan Mahmut'a getirmesi olmuştur. Ayrıca bu durum, 416/1025 yılında bir daha tekrarlanınca; Abbâsî halifesi Kâdir-Billâh, Sultan Mahmut'a kızgınlığını ifade eden ültimatombu gibi bir mektup göndermiş ve aralarında var olan sıcak ilişki yara almıştır. Kâdir-Billâh'ın bu olaydan rahatsız olduğunu anlayan Sultan Mahmut, *"Ben Abbâsîlere itaati farz kabul eden, sadık bir hizmetçiyim."* diyerek gönderilen Fâtımî hil'at ve hediyeleri Bağdat'a göndermiş ve meydanda yakılmasını isteyerek halifenin gönlünü almak istemiştir.⁷⁰⁶

Sultan Mahmut, 416/1025 yılında Hindistan'a yaptığı onaltıncı sefer neticesinde büyük bir zafer kazanmış; ganimet elde etmiş ve halife adına hutbe okutmuştur. Bu zaferle Hindistan'ın en büyük ve mukaddes putu yerinden sökülerek dört parçaya bölünmüş ve ikisi Gazne şehrinde, diğer ikisi de Mekke ve Medine'de sergilenmiştir. Kâdir-Billâh, Müslümanlarca

⁷⁰³ Mubin Reşid, *Sultan Mahmûd-ı Gaznevî* (Lahor: İlim ve İrfan Publisher's, 1. Baskı, 2006), 54.

⁷⁰⁴ Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 47.

⁷⁰⁵ Sultan Mahmut'un kullanmış olduğu bu sitemkâr ve tehdit dilinin arka planında; halifeden almak isteyip de alamadığı ünvanlar ve değer verdiği naibi Hasanek'in Karmâtîlikle suçlanması gibi nedenler yatmaktadır. Tüm bunlara tepki olarak hac kervanını Fâtımîlerin egemenliği altında bulunan Suriye üzerinden geçirerek bir nevi Kâdir-Billâh'a mesaj vermek istemektedir. Bkz. Zeki, *Gazneli Mahmut'un Dini Siyaseti*, 116.

⁷⁰⁶ Bu olayla sadakatinden ve hilafete bağlılığından şüphe edilmesine son derece üzülen Sultan Mahmut, bu kırgınlığını vefatına kadar sürdürdüğü ifade edilir. Bkz. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987), 1/171; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 47. Ayrıca Hasanek'in Karmatî olduğu ileri sürülerek Sultan Mahmut'un gözünde itibarını düşürmek isteyenlere Mahmut: *"Ben Abbâsîlerin isteği üzerine bunları temizlemek için dünyaya el attım. Hasanek'in Karmatî olduğu tespit edilsin. Müminlerin Emiri iyi bilir ki, durum öyle değildir. Çünkü Hasanek'i ben eğittim, o benim oğlum ve kardeşimle eşittir. Eğer bu Karmatî ise ben de Karmatîyim"* şeklinde cevap vermiştir. Bkz. Abdülkerim el-İbâdî, *Horasan Fî'l-Asrî'l-Gaznevî*, ed. Numan Cebzan, (Ürdün: Katar Üniversitesi Beşeri Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü, Ürbed'ül-Ürdün Yayınları, 1997), 264. Bu olaydan bir müddet sonra Hasanek'i kendisine vezir yapması, kusurlu olmadıkları inancını taşıdıklarının bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Beyhakî, *Târihu'l-Beyhakî*, 190-196; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/162-164, 171; Muhammed Nazım, *The Life and Times Sultan Mahmud of Ghazne*, 164-165; C. E. Bosworth, "The Imperial Policy of the Early Ghaznavids", 54-63; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 47-48; Genç, "Halife el-Kâdir Döneminde Bağdat'ta Yaşanan Dini-Siyasi Hadiseler", 237; Arslan, "İlk Türk İslâm Devletlerinin Abbasi Hilafetiyle Münasebetleri", 101-102.

büyük heyecan uyandıran ve destansı bir şöhrat kazanmasına vesile olan bu zafer sonucunda Sultan Mahmut'a takdirlerini içeren mektupla birlikte bu kez "Kehfûddeve ve'l-İslâm" lakabını vermiştir.⁷⁰⁷ Bu lakapların verilmesi ile ilgili olarak Abbâsî halifesi Kâdir-Billâh, Sultan Mahmut'a şu mektubu da göndermiştir: "Allah'a hamdolsun ki, bin fersah mesafe uzaklığında bize itaat eden, bizim davetimizi dünyanın uzak noktalarına götüren, benim verdiğim kılıçla Hint ve Sind putlarını yıkan, kâfirlerin hac yapacak mekânlarını yıkıp cami yaptıran, Mısır Karmatîleri ve zındıklarını başarısızlığa uğratan bir Sultan vardır. Bu Sultan ki, dinin ve benim itaatim üzeredir. Onun hac kafilesi, yoldaki hırsızların tehlikesinden dolayı Mısır üzerinden gitmiş, Şam Valisi onlara hediyeler vermiş, kafile de hediyeleri Sultan'a göndermiş, Sultan ise; onları reddederek Dârü'l-Hilafe'ye göndermiştir. Mısırlı zındıklar art niyetlidir. Devletimiz Sultan'ın dik duruşundan ötürü müteşekkire olup lakaplar sunulmasını lazım görmüştür. Bundan böyle onun lakabının "Yemînüddeve ve Emînülmille", "Nizamüddin ve Kehfu'l-Müslimîn" olmasını isterim. Onun küçük kardeşi Yusuf'a "İzdüddeve", aslan parçaları olan oğulları Mesud'a "Şehâbüddeve" ve Muhammed'e "Celâlüddeve" lakaplarının verilmesini uygun gördüm. Allah bizim güçlü komutanımız Emir Mahmud'u üzerimizden eksik etmesin"⁷⁰⁸ diyerek Gazneli Mahmut'a kendi elleriyle sarmış olduğu bir sarık, özel bir kılıç ile birlikte pek çok değerli hediyeler göndermiş, kendisinden hilafetin düşmanlarını bir bir yok etmesini ve Batı'ya da seferler düzenlemesini istemiştir.⁷⁰⁹

Sultan Mahmut, dış politika anlamında komşusu konumundaki -Maveraünnehir ve Doğu Türkistan bölgesinde hüküm süren- Türk-İslâm devleti Karahanlıların bölgede giderek güçlenmesi ve Müslümanlar arasında popülerliğinin gittikçe artmasından, kendi siyasi gelecekleri adına doğal olarak endişe duymuştur. Abbâsî halifesi Kâdir-Billâh'ın, dönemin Karahanlı hükümdarı Yusuf Kadirhan/Kadir Han'a (1026-1032) üç lakap birden vermesi neticesinde bu endişesi daha da artmıştı. Bunun üzerine Kâdir-Billâh'tan kendisine daha çok lakaplar vermesini ve böylece Karahanlı hükümdarından Müslümanlar nezdinde daha üstün bir konuma getirilmesini talep etmiştir. Bu isteğe olumlu cevap alamayınca ısrarla talebini yinelemiştir. Bu amaçla yazdığı mektuplarından birinde Sultan Mahmut, Kâdir-Billâh'a şöyle sitem etmiştir: "Küfür bölgelerini fethettim. Hind, Horasan ve Irak'ta İslâm'ın izzetini gösterdim. Mâverâünnehir'i ele geçirdim ve burada senin adına savaştım. Buna rağmen şu an benim âmillerimden olan hakana üç lakap verilip, pek çok hediye ve ayrıcalıklar tanınırken bana bir tek lakap verilmektedir."⁷¹⁰ Bu siteme rağmen Kâdir-Billâh, Sultan Mahmut'un isteğini yerine getirmemiş ve Sultan'a şöyle cevap vermiştir: "Hiç şüphesiz Kadirhan, bilgisi az olmasına rağmen ileri gelen Türk emirlerindendir. Onun ilmi az olabilir, ancak biz onu

⁷⁰⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/181; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Ayân ve Enbâ'u Ebnâ'iz Zaman*, 5/178; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/615-616.

⁷⁰⁸ Bayur, *Hindistan Tarihi*, 1/180; Soylar, *Şebânkâre'nin Mecmau'l-Ensâb Fi't-Tevârîh Adlı Eseri* (çeviri ve Değerlendirmesi), 57-58.

⁷⁰⁹ Bayur, *Hindistan Tarihi*, 1/181; Soylar, *Şebânkâre'nin Mecmau'l-Ensâb Fi't-Tevârîh Adlı Eseri* (Çeviri ve Değerlendirmesi), 58.

⁷¹⁰ Nizâmü'l-Mülk, *Siyeru'l-Mülûk ya Siyasetnâme*, 192.

şerefinden dolayı kabul ettik. Sana gelince, senin bilgin çoktur ve bize yakınsın. Bizim senin hakkındaki düşüncemiz olumludur, sana güveniyoruz. Senin dindarlığında şüphemiz yoktur. Sen ise marifeti ve ilmi az insanların beklenti içerisinde olabilecekleri şeyleri diline dolamakta ve sırf tarihe geçmek için bir pâyeye istemektesin. Halbuki birincisi, senin için daha güzel ve daha şerefli dir.”⁷¹¹ Bu karşılık neticesinde çaresiz kalan Sultan Mahmut, bir müddet ısrarcı olmamış ama lakap alma yollarını aramaktan da geri durmamıştır. Ayrıca bu gördüğü muameleden dolayı da muhtemelen gönlü kırılmıştır.⁷¹²

Kâdir-Billâh, Mahmut’u Gaznelilerin sultanı olarak resmen kabul etse de yazmış olduğu mektuplarda kendisine komutanı ve emiri olarak hitap etmekte; verdiği hil’at, livâ ve lakaplarla bölgedeki itibarını arttırmayı, dini ve siyasi sorumluluğunu meşrulaştırmayı amaçlamıştır.⁷¹³ Bu itibara ulaşmak için Gazneli Mahmut da Ehl-i Sünnet politikası ve hilafetin talepleri doğrultusunda siyasetini şekillendirmeye gayret etmiştir.

Sonuç olarak birkaç istisnai durum haricinde Abbâsî halifesi Kâdir-Billâh ile Gazneli Mahmut arasındaki ilişkiler, çok olumlu ve sıcak geçmiştir. Sultan Mahmut’un, Sünnîliğin temsilcisi Abbâsî hilafetine olan sadakati ve tevvecühü hep devam etmiştir. Halife Kâdir-Billâh’tan yaklaşık yedi yıl sonra hükümdar olan Sultan Mahmut, onunla hemen hemen aynı yıl -23 Rebûlâhîr 421/30 Nisan 1030- vefat etmiştir.⁷¹⁴ Sultan Mahmut’un vefatından sonra Kâdir-Billâh’ın da manevi desteğini alarak⁷¹⁵ kardeşlerini mağlup eden Mesut ismindeki büyük oğlu, 4 Ekim 1030 tarihinde 32 yaşında hükümdar olmuştur. Bunun üzerine Halife Kâdir-Billâh, kendisine hediyeler ile birlikte ‘Nâsıru Dînillah’, ‘Hâfızu İbâdillah’ ve ‘Zâhiru Halifetillâh’ lâkablarını vermiştir.⁷¹⁶

Kâdir-Billâh, hilafeti boyunca Ehl-i Sünnet’in güçlenmesini ve böylece Şîî Büveyhîlerin tahakkümünden kurtulmayı amaçlamıştır. Bu amacı taşıdığı, Sultan Mahmut’a yazdığı mektuplardan da anlaşılmaktadır. 421/1030’da babası vefat eden Gaznelilerin yeni lideri Sultan Mesut’un, Halife Kâdir-Billâh’a yazdığı cevabî mektupta; “Şüphesiz Emîrü’l-mü’minîn (el-Kâdir) peş peşe mektuplar göndererek bizimle ilgilenmesi, dostluk göstermesi, bizi davet etmesi ve bunu her fırsatta teyit etmesi bizi oldukça şerefli dirdi. Tâ ki, bu yüce emri yerine getirmek için kalkıp Medînetü’s-Selâm’a (Bağdat) gidip hilâfet merkezini Eznâb (Büveyhîler)’dan temizleyelim ve oradaki kötülüğe son verelim diye karar verip bu işe kalkıştığımızda, emr-i Hak (ecel) bize ulaştı ve babam ahirete intikal etti.” şeklinde mukabelede

⁷¹¹ Nizâmü’l-Mülk, *Siyeru’l-Mülûk ya Siyasetnâme*, 192-193.

⁷¹² 415/1024 yılında Gazneli Sultan Mahmut’un nâibi ve Horasanlı hacıların reisi Hasanek olayından sonra Karahanlı hükümdarı Yusuf Kadir Han olayında da bu şekilde muamele görmesi, Sultan Mahmut’un gönlünde üzüntüye yol açtığı ve mevcut sıcak ilişkinin soğumasına neden olduğu söylenebilir.

⁷¹³ Zeki, *Gazneli Mahmut’un Dini Siyaseti*, 209.

⁷¹⁴ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu’z Zâhira fî Mülûki Mısır ve’l-Kâhire*, 4/275.

⁷¹⁵ Arslan, “İlk Türk-İslâm Devletleri’nin Abbâsî Hilâfetiyle Münasebetleri”, 103.

⁷¹⁶ Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 51-54; Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, 184; Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler Devlet ve Saray Teşkilatı*, 125.

bulunmuştur.⁷¹⁷ Bu rivayete, başka kaynaklarda rastlayamadığımız için doğruluğu belki şüphe ile karşılanabilir. Ancak bu arzuyu destekleyen bir başka bilgi, Sultan Mahmut'un başarılı Hindistan seferlerinden sonra vezirleri ile yaptığı bir toplantı esnasında şöyle geçmektedir: *"Yüce Allah bana hac ve şehadet dışında arzu ettiğim her şeyi verdi. Artık Irak, Bağdat, Hicaz ve Mısır'a gitmem gerekir. İlk olarak zalim Deylemîlerin elinden ve zulmünden Irak bölgesini kurtarmam lazım. İkinci olarak halifenin yüzünü göreyim, onun imâmet elini güçlendireyim. Üçüncü olarak Yüce Allah isterse hac farızasını eda edeyim. Dördüncü olarak sapık düşüncede olan Karmatîlerle savaşmak üzere Mısır, Şam ve Fas'a gideyim. Ya o bölgelere doğu ve Hindistan gibi dini yerleştireyim ya da şehit olayım ki, sonsuz devlet benim olsun"*⁷¹⁸ diyerek nihai emelini ifade etmiştir. Bu iki rivayet birlikte değerlendirildiğinde ve Kâdir-Billâh'ın uyguladığı uzun soluklu pragmatik siyasetine, Gazneli Devleti'nin Sünnî Abbâsî hilafetine sadakatle bağlılığına ve Şîa karşıtı faaliyetlerine bakıldığında, bu rivayetlerin tarihi olaylara pek de ters olmadığı görülecektir. Nitekim bu emeli, Kâdir-Billâh'ın oğlu Kâim-Biemrillah zamanında Gaznelilerden sonra Sünnîliğin koruyucu rolünü üstlenen Selçuklular gerçekleştirmiş; Bağdat'a davet edilen Selçuklular, 447/1055 yılında Büveyhîleri ortadan kaldırarak Bağdat'ı ele geçirmiştir. Böylece Kâdir-Billâh'ın yapmak istediği hedef, oğlu Kâim-Biemrillah zamanında gerçekleşmiştir.⁷¹⁹

3.2.4. Karahanlılar ilişkiler

Karahanlılar Devleti, Sâmâniler Devleti'ne son vererek Maverâünnehir ve Doğu Türkistan bölgesinde 840-1212 yılları arasında hüküm sürmüş,⁷²⁰ bir Türk-İslâm hanedan devletidir.⁷²¹

Uygur Devleti içinde yarı bağımsız bir hayat süren ve Karlukları meydana getiren Yağma ve Çiğil gibi Türk boyları, bağımsızlıklarını ilan ederek 840 yılında Karahanlı Devleti'ni kurmuş oldular.⁷²² Karahanlıların bilinen ilk hükümdarı Bilge Kül Kadir Han olup İslâmiyet'i resmen kabul eden hükümdarları ise Satuk Buğra Han olmuş ve "Abdülkerim" ismini almıştır.⁷²³ Karahanlılar Devleti'nin Türk tarihi açısından önemi; Mâverâünnehir ve Doğu Türkistan'da

⁷¹⁷ Beyhakî, *Târihu'l-Beyhakî*, 80.

⁷¹⁸ Bayur, *Hindistan Tarihi*, 1/181; Soylar, *Şebânkâreî'nin Mecmau'l-Ensâb Fi't-Tevârîh Adlı Eseri (Çeviri ve Değerlendirmesi)*, 60.

⁷¹⁹ Genç, "Halife el-Kâdir Döneminde Bağdat'ta Yaşanan Dini-Siyasi Hadiseler", 239.

⁷²⁰ Demircan, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 254.

⁷²¹ Reşat Genç, "Karahanlılar", *Türkler* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 4/445.

⁷²² Yazıcı, *İlk İslâm Devletleri Tarihi*, 130. Karahanlı Devleti ile ilgili geniş bilgi için bkz. Ahmet Turan Yüksel, "İlk Müslüman-Türk Devletlerinin Siyasi, Kültürel ve Medeniyet Tarihi Üzerine", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/11 (2001), 73-80; Ömer Soner Hunkan, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar)* (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 3. Baskı, 2011); Muhammet Kemaloğlu, "Karahanlıların Menşe ve Kuruluş Faraziyeleri", *Hikmet Yurdu Dergisi* 6/11 (2013), 415-424; Nuraniye Hidayet, *Çin Kaynaklarına Göre Karahanlılar (840-1231)* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1992).

⁷²³ Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı* (İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981), 40; Yazıcı, *İlk İslâm Devletleri Tarihi*, 131; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 32.

kurulmuş ve Türklerin göçebe hayatı terkedip yerleşik hayata geçmeye başladığı dönemde ortaya çıkan ilk Müslüman Türk devleti olmasıdır.⁷²⁴

Kâdir-Billâh, halife olduğunda Ebu'l-Hasan Ali (Arslan Han b. Baytaş) devletin başına geçmiş, onun da 388/998 yılında ölümü üzerine Togan Han diye de bilinen oğlu Ebû Nasr Ahmed b. Ali (998-1018) büyük kağan olmuştur. Karahanlılar, bu tarihten itibaren Ali ve Hasan (Hârûn Buğra Han) kolu olmak üzere iki kol halinde siyasi varlıklarını sürdürmüşlerdir. Abbâsîler ile Karahanlılar arasındaki ilk resmi ilişkiler, Batı Karahanlı hükümdarı Ebû Nasr Ahmed b. Ali'nin 388/998 yılında Kâdir-Billâh'ı halife olarak tanımasıyla başlamış ve kullanılan paralara '*Mevlâ Emîrilmü'minîn*'⁷²⁵ gibi Abbâsî halifelerinin isimleri yazılmaya başlanmıştır.⁷²⁶

Karahanlılar; 840-1212 yılları arasında dört asra yakın siyasi varlıklarını sürdürdüğü için Abbâsîler (750-1258), Sâmânîler (819-1005), Gazneliler (963-1186), Gurlular (1000-1215) ve Büyük Selçuklular (1040-1157) ile aynı dönemlerde tarih sahnesinde yer almaları sebebiyle bu devletlerle doğrudan veya dolaylı olarak ilişkileri olmuştur.

Maveraünnehir'in ikinci ve gerçek hâkimi olarak görülen Nasr b. Ali'nin 496/1013'te ölmesi üzerine kardeşler arasında uzun bir süre hâkimiyet mücadeleleri yaşanmıştı. Ayrıca Karahanlılar, bu iktidar mücadelelerinin yanı sıra bir taraftan da Gazneli saldırıları ile mücadele etmek zorunda kalmışlardı. Bu mücadeleler sonucunda Karahanlı Devleti'nin başına 1026 yılında kağanlık için Yusuf Kadir Han (1026-1032) geçmiştir.⁷²⁷

Gaznelilerle aynı dönemde ve aynı bölgelerde siyasi varlıklarını sürdüren Karahanlı Devleti'nin gücünü gittikçe artırması, İslâmiyet'i benimsemesiyle birlikte hilafete bağlılığını bildirmesi, halifenin adını sikkelerinde bastırması ve onun adına fetihlerde bulunması, Abbâsî hilafetinin hâmîsi rolündeki Gaznelileri endişelendirmeye başlamıştır. Karahanlıların; Sâmânîleri yıkması ve Buhara-Semer kant gibi şehirleri de ele geçirmesi, Gaznelilerin bu endişelerini daha da artırmıştır. Gazneli Mahmut, Abbâsî halifesi Kâdir-Billâh'a endişelerini ifade etmiş ve yaptırım olarak da Karahanlılarla olan siyasi ilişkilerini kesmesi gerektiğini söylemiştir. Bu nedenle Abbâsîler, Karahanlılar ile doğrudan siyasi-ticari vb. türden ilişki kurmamış, Gazneliler üzerinden bu bölgedeki faaliyet ve ilişkilerini sürdürmeye çalışmıştır. Ancak Abbâsî halifesi Kâdir-Billâh'ın, Karahanlı hükümdarı Yusuf Kadir Han'a (1026-1032) Sünnî politikasına yaptığı hizmetlerden dolayı "*Zâhiru'd-devle, Muînü halîfetillâh ve Melikü's-*

⁷²⁴ Karahanlıların en önemli hükümdarlarından biri olan Satuk (Satuk Buğra Kara Han b. Bazîr), İslâmiyeti benimsemiş, Müslüman olunca da Abdülkerim ismini almıştı. Karahanlı Devleti'nin İslâm'ın yayılışına katkıları hakkında bilgi için bkz. Ali b. Salih el-Muheymid, "el-Karahâniyyûn ve Cühûdühüm fî Neşri'l-İslâmî (Karahanlılar ve İslâm'ın Yayılmasındaki Katkıları)", çev. Ali Aksu, *Mecelletü Câmiati'l-Îmâm Muhammed b. Suûdi'l-İslâmiyyi* 16 (1417/1996), 273-318; Anıl Çeçen, *Türk Devletleri* (Ankara: Fark Yayınları, 2006), 177; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 32; Harun Burakgazi, *Selçuklu-Karahanlı İlişkileri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 3.

⁷²⁵ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 291.

⁷²⁶ Yazıcı, *İlk İslâm Devletleri Tarihi*, 132; Arslan, "İlk Türk İslâm Devletlerinin Abbâsîlerle Münasebeti", 98; Osman Çetin, *Türk-İslâm Devletleri Tarihi* (İstanbul: Düşünce Yayınları, 2009), 14.

⁷²⁷ Burakgazi, *Selçuklu-Karahanlı İlişkileri*, 5.

Şark ve's-Sîn" gibi üç lakap birden tevdi etmesi, Sultan Mahmut'u rahatsız etmiş ve aralarının açılmasına sebep olmuştur.⁷²⁸

Sonuç olarak Halife Kâdir-Billâh döneminde Abbâsîler ile Karahanlılar arasındaki ilişkiler, her ne kadar lakap verme olayında olduğu gibi istisnaları olsa da, daha ziyade Gazneliler üzerinden ve onların izin verdiği/onayladığı ölçüde olmuştur. Çünkü Abbâsî hilafetinin hâmilliğini, o dönemde Gazneliler üstlenmekteydi. Herşeye rağmen Karahanlılar, Abbâsî hilafetini tanımış, adına hutbeler okutmuş, sikkelerine halifelerin ismini bastırmış ve hâkim olduğu alanlarda İslâmiyet'in yayılmasında büyük hizmetler yapmıştır.⁷²⁹

⁷²⁸ Nizâmü'l-Mülk, *Siyeru'l-Mülûk ya Siyasetnâme*, 192-197; Ali b. Salih el-Muheyimî, "Karahanlılar Devleti'nin Gaznelilerle Siyasi İlişkileri", çev. Ali Aksu, *İSTEM* 15 (2010) 307.

⁷²⁹ Abdülaziz Cengizhan, "Türkistan Kalbi Asya", *Türkistan* (1945), 48-49. Ayrıca geniş bilgi için bkz. el-Muheyimî, "el-Karahâniyyûn ve Cühûdühüm fî Neşri'l-İslâmî (Karahanlılar ve İslâm'ın Yayılmasındaki Katkıları)", 273-318.

4. BÖLÜM

YÖNETİM

Abbâsî halifesi Râzî-Billâh döneminde güçlü komutanların yönetimde etkin olması ile ‘emîrû’l-ümerâlık’ makamı 324/936 yılında ihdas edilmiş,⁷³⁰ böylece yönetimde şekli bir çift başlılık ortaya çıkmıştı. Bu yönetim sisteminde bütün yetki ve irade, görevlendirilen emîrû’l-ümerâda idi. Bu yapı nedeniyle merkezi otorite zayıflamış, emîrû’l-ümerâların hilafet makamı ve halifeler üzerindeki yaptırım gücü ise artmıştı. Yönetimdeki çiftbaşlılık ve dirâyetsizlik, eyaletlerin merkezi yönetimden bağımsız hareket etmesine ve bağımsızlıklarını kazanmasına, bunun neticesinde de ekonominin zayıflamasına neden olmuştu. Bu yönetim şekline yabancı olmayan⁷³¹ Abbâsîler, Büveyhîlerin 334/945 yılında hilafeti ele geçirmesiyle⁷³² Şîî anlayışa sahip bir yönetimin güdümüne girmiş, artık Büveyhî emirleri emîrû’l-ümerâ olarak tayin edilmeye başlanmıştı. İktidarı ele geçiren Büveyhîler, emîrû’l-ümerâlık müessesesi ile ilgili yetki ve sorumluluk konusunda pek bir değişikliğe gitmemişlerdir. Sadece emîrû’l-ümerâlık makamını kendi aralarında verâset şekline dönüştürerek ileride yaşanacak problemlerin önüne geçmeyi amaçlamışlardır. Şîî anlayışa sahip olmaları nedeniyle Müslüman Sünnî kesimin üzerlerinde kurabileceği baskıya karşı, halifeler ile olan ilişkilerinde şeklen de olsa saygı ve itaat göstermeye önem vermişlerdir.⁷³³

Abbâsî siyasi tarihinde merkezi otorite ve halifelik müessesesi, Halife Mutevekkil döneminden (232-247/847-861) itibaren ciddi bir şekilde zayıflamaya başlamış, sadece dini bir sembol konumunda iktidara gelen halifeler, genelde muktedir olamamışlardır.⁷³⁴ Kâdir-Billâh’tan önce halife olan Mut’î-Lillah döneminde ise bu durum zirve yapmıştır.⁷³⁵ Böyle bir

⁷³⁰ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, 7/123.

⁷³¹ Abbasi hilafeti, otoritesini kaybederek ilk kez yönetim paylaşımını; Halife Razî-Billah ile 324/936’da başlayan “emirû’l-ümera” döneminde yaşamıştır. Bu dönemde Türkler yönetimde söz sahibiydiler. Bkz. Kabir, “The Relation of the Buwayhid Amirs with the Abbasid Caliphs”, 231-232; Güner, *Büveyhîler’den Adüddödevle ve Dönemi (338-372/949-983)*, 27-28.

⁷³² İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târihi’l-Mülûk ve’l-Ümem*, 14/42; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, 7/205-206.

⁷³³ Gülhan Duygun, *Büveyhîler Zamanında Kirman Bölgesinin Siyasi ve Sosyo-Kültürel Durumu* (İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 71. Büveyhi emirlerinden Müşerrifüddödevle’nin ilk Bağdat’ı ziyareti esnasında Kâdir-Billâh’a göstermiş olduğu saygı ve hürmet seramonisi bu duruma örnek olarak verilebilir.

⁷³⁴ Abbâsîlerin bu ve bundan sonraki dönemlerinde otorite zaafı, yönetimin her kademesinde yaşanmış, özellikle sık sık vezir değişiklikleri olmaya başlamıştı. Bu değişikliklerin sebepleri olarak; vezir olmak isteyen kişilerin birbirleri ile yaşadığı rekabet, halifenin hassâ hazinesine yüksek miktarlarda para vermeyi teklif etmeleri, halifenin de sık sık aziller gerçekleştirerek vezirlerin mallarını müsadere etme arzusu gibi sebepler söylenebilir. Mesela Halife Muktedir’in 25 yıllık iktidarında 15 vezir değişmiş, Emîrû’l-Ümera döneminin başlangıcından Büveyhîlerin Bağdat’ı işgaline kadar geçen yaklaşık 10 yıllık dönemde üç halife -Râzî-Billâh, Müttaki-Lillâh, Müstekfî-Billâh- zamanında 13 vezir değişmiştir. Bkz. Halil İbrahim Hançabay, *Abbâsîler Döneminde Vezirlik* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 328.

⁷³⁵ Mut’î-Lillah’ın Büveyhî emirine söylediği “Dünya hazine ve askerlerin yönetimi benim elimde olduğu zaman cihat benim üzerime farz olur. Fakat bunlardan benim elimde kalan, şahsi ihtiyaçlarıma cevap vermekten uzaktır. Dünya (güç), sizin ve diğer mahallî emirlerin elindedir. Bu durumda bana ne cihat ne hac ne de imamların (halifelerin) ifa ettiği diğer görevler farz olur. Benim elimde kalan, sizin halkı teskin etmek için minberlerde okuttunuz isimdir.

ortamda Büveyhîlerin tahakkümünde Büveyhî emirlerinden Bahâüddeve, Sultânüddeve, Müşerrifüddeve ve Celâlüddeve ile uzun bir süre birlikte çalışmak zorunda kalan Kâdir-Billâh döneminin idari, askeri, adli ve mali teşkilat yapısı ve uygulamaları ile bayındırlık faaliyetleri bu bölümde incelenecektir.

4. 1. İdari Teşkilat

Yönetimde halife veya padişahdan sonra devletin ikinci yetkilisi olarak görülen idari teşkilatın en önemli kurumlarından birisi vezirlik olup sözlükte; sığınılacak yer, ağırlık, kuvvet, yardımlaşmak gibi anlamlara gelmektedir.⁷³⁶ Buna göre bürokraside en yetkili konuma hâiz vezirlik; halife veya padişaha, vekili sıfatı ile yönetimdeki icrâî, teşrîî ve kazâî hemen hemen bütün işlerinde yardımcı olan kimseye verilen ünvandır.⁷³⁷

İslâm tarihinde vezirlik kurumunun, sistemsel anlamda Abbâsîler zamanında ortaya çıktığı kabul edilen ağırlıklı görüştür. Bu dönemde resmi bir kurum halini alan vezirlik müessesesi, Râzî-Billâh'ın (934-940) İbn Râik'i emîrül-ümerâ olarak atamasıyla eski güç ve önemini kaybetmiş, Büveyhîlerin Bağdat'ı işgaliyle (334/945) de resmen⁷³⁸ ve hükmen işlevini yitirmiştir.⁷³⁹ İbn Râik'le birlikte emîrül-ümerâ; en yetkili konuma gelmiş ve vezirlerin uhdesindeki görevler, emîrül-ümerâların kâtiplerine tevdi edilmiştir. Halife ve vezirlerin ise sadece adı kalmıştır. Buna rağmen halifelerin siyasi güçleri her ne kadar azalmış olsa da zaman zaman iradelerini ortaya koyarak emîrül-ümerâların ve kâtiplerin onayı ile bazı atamalar yapabilmıştır.⁷⁴⁰

Büveyhîler dönemine gelindiğinde emirlerin kâtipleri, siyasi ve malî açıdan büyük yetkilerle donatılmış, birer vezir gibi hareket etmeye başlamıştır.⁷⁴¹ Muizzüddeve, özde vezir gibi hareket eden kâtibi Muhammed b. Hasan b. Muhammed el-Mühellebi'yi 345/956 yılında özde de vezir ünvanı ile görevlendirmiştir.⁷⁴² Böylece vezirlik kurumu resmiyette de Büveyhîlere

Şayet bu kadarından da vazgeçmemi isterseniz bunu da kabul eder, herşeyi size bırakırım" şeklindeki sözü mevcut durumu özetlemektedir. Bkz. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve Te'âkibü'l-Himem*, 2/307-308.

⁷³⁶ Fatih Yahya Ayaz, "Vezir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/79.

⁷³⁷ Ahmed Âsım Efendi, *Kâmus Tercümesi* (İstanbul: 1304-1305/1866-1867), 2/142; Ziya Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2020), 150.

⁷³⁸ Abbâsîlerin son veziri Muhammed b. Ali es-Sâmîrî'nin 334/945 yılında azledilmesiyle Abbâsîlerin vezir tayin etme yetkisi artık sona ermiş, halifelerin özel işlerini yapmak üzere kâtipler görevlendirmesine izin verilmiştir. Büveyhîlerin Bağdat hâkimiyetinden yaklaşık on yıl boyunca herhangi bir kişiye vezir ünvanı verilmemiştir. Bkz. Hemedânî, *Tekmiletü Târihü't-Taberî*, 11/350; Donohue, *The Buwayhid Dynasty in Iraq 334 H./945 to 403 H./1012: Shaping Institutions for the Future*, 137.

⁷³⁹ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*, 4/372. Ayrıca Râzî-Billâh ve emîrül-ümerâ dönemi hakkında bilgi için bkz. Adan Jarso Golole, *Bağdat: Büveyhîlerin Eline Düşerken (279-334/892-945)* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2021), 153-167.

⁷⁴⁰ Donohue, *The Buwayhid Dynasty in Iraq 334 H./945 to 403 H./1012: Shaping Institutions for the Future*, 132; Hacıyev, *Irak Büveyhîleri'nin Kuruluşu ve Muizzüddeve Dönemi 334-356/945-967*, 216.

⁷⁴¹ Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad (334/946-447/1055)*, 124.

⁷⁴² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve Te'âkibü'l-Himem*, 2/162.

bağlı olarak çalışmaya başlamış,⁷⁴³ Büveyhîlerin Bağdat hâkimiyetinin sonuna doğru Halife Kâim-Biemrillâh'ın, İbnü'l-Müslime'yi (ö. 450/1059) vezir olarak atadığı zamana kadar⁷⁴⁴ da bu durum devam etmiştir. Dolayısıyla inceleme konumuz olan Kâdir-Billâh da dahil olmak üzere Büveyhî emiri Muizzüddavle'nin kâtibini, 345/956 yılında vezir olarak resmen görevlendirmesinden Abbâsî halifesi Kâim-Biemrillâh'ın tekrar vezir ataması yaptığı 437/1045 yılına kadar Abbâsî Devleti'ne ait resmî bir vezirin varlığından söz edemeyiz. Bu gücün ve makamın Kâdir-Billâh'ın oğlu Kâim-Biemrillâh zamanında tekrar işlerlik kazanmasında, hiç şüphesiz Kâdir-Billâh döneminde zamanla Büveyhîlerin gücünün azalması, buna bağlı olarak da halifenin etkili politikaları sayesinde hilafetin bürokrasideki gücünün yavaş yavaş artmış olması yadsınamaz.

Abbâsîlerde Kâdir-Billâh döneminde her ne kadar vezirlik müessesesi olmasa da oğlu Kâim-Biemrillâh döneminde tekrar resmîyet kazanması ve Büveyhîlerin bu müesseseyi kendi uhdelere alması nedeniyle bu kurumla ilgili bilgi veren dönemin bürokratik kadrolarında görev yapmış Şâfiî fakihî Mâverdî'nin (ö. 450/1058) tasnifine göre *tefvîz*⁷⁴⁵ ve *tenfîz*⁷⁴⁶ olmak üzere iki grup vezirlik uygulamasının olduğu bilinmektedir. Buna göre Büveyhî emirlerinden sadece Adüdüddavle (338-372/949-983), Fahrüddavle (373-387/983-997), Samsâmüddavle (372-388/983-988) ve Bahâüddavle'nin (379-403/989-1012) aynı anda iki tane vezir görevlendirdiğini biliyoruz. Ancak bu görevlendirmelerin *tefvîz* veya *tenfîz* veziri mi olduklarına dair kesin herhangi bir bilgi olmadığı gibi bu uygulama da âdet haline gelmemiş ve diğer Büveyhî emirleri, kendileri için bir tane vezir görevlendirmesi yapmıştır.⁷⁴⁷

Büveyhîler, Abbâsîlerden tevarüs aldıkları vezâret uygulama ve törenlerini büyük ölçüde koruyarak bir kaç değişikliklerle devam ettirmişlerdir. Bu değişiklikleri⁷⁴⁸ şu şekilde sıralayabiliriz:

a) Vezirler, vezâret görevinin yanı sıra savaşlarda orduya komutanlık etmekteydiler. Vezire yüklenen bu yeni rol, vezirlerin ordu komutanları ve askerler üzerindeki konumlarını daha da güçlendirmiş, vezirin yokluğunda yerine bakan vezir yardımcılığı/nâiblik makamının da öneminin artmasına sebep olmuştur.

⁷⁴³ Scharfe, *Portrayals of the Later Abbasid Caliphs: The Role of the Caliphate in Buyid and Saljuq-era Chronicles 936-1180*, 105.

⁷⁴⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/302.

⁷⁴⁵ Tefviz vezirliği; halife adına tam yetkili olan vezirler grubudur. Bilgi için bkz. Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye (İslâm'da Devlet ve Hilafet Hukuku)*, 63-70.

⁷⁴⁶ Tenfiz vezirliği ise; yetkileri kısıtlı olan, yalnızca halifenin verdiği emirleri yerine getirmekten sorumlu olan vezirler grubudur. Bilgi için bkz. Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye (İslâm'da Devlet ve Hilafet Hukuku)*, 70-77.

⁷⁴⁷ Geniş bilgi için bkz. Zehrânî, *Nizâmü'l-vizâre fî'd-Devleti'l-Abbâsiyye H. 334-590 (el-Ahdânel-Büveyhî ve's-Selçûkî)*, 88-92.

⁷⁴⁸ Bu değişiklikler hakkında detaylı bilgi için bkz. Müneymine, *Büveyhîler Devleti Tarihi*, 200-201.

b) Büveyhîler, aynı anda iki ayrı vezir tayin etme uygulaması başlatmışlardır. Bu uygulamayı ilk Adüdüddevle başlatmış, 363/973 yılında iki vezir birden tayin etmiştir. Oğlu Bahâüddevle sonrası bu gelenek son bulmuştur.

c) Büveyhîler vezâret makamına, Hristiyan kimlikli kişileri de atamaya başlamışlardır.⁷⁴⁹

d) Büveyhîler birden fazla vezâret merkezleri oluşturmuşlardır. Bu vezâretler; Bağdat, Fars ve Rey şehirlerinde idi ve herbiri birbirinden bağımsızdı. Ancak bu vezâretlerden Bağdat'ın yeri, hilafet merkezi olmasından dolayı daha ayrıcalıklıydı.

Abbâsîler döneminde idari teşkilatın önemli kadrolarından bir diğeri hâciblik müessesesidir. Sözlükte “araya girmek, mani olmak, birinin bir yere girmesini engellemek; örtmek, gizlemek” anlamlarına gelmekle birlikte⁷⁵⁰ halife/hükümdarın görüşmelerini düzenleyen günümüz özel kalem veya genel sekreterin fonksiyonunu icra eden ünvana denilmektedir.⁷⁵¹ Sâsânî ve Bizans tesiriyle devlet görevi olarak ilk kez Emeviler döneminde⁷⁵² uygulamaya konulan hâciblik, Abbâsîler döneminde zaman içerisinde bazı küçük uygulama değişiklikleri ile varlığını sürdürmüştür.⁷⁵³ Hacıblik müessesesi, emîrû'l-ümerâlık döneminde halifelerin otoritesinin azalması ile önemini yitirmeye, Büveyhîler döneminde ise mahiyeti değişerek askeri bir rütbe olarak kullanılmaya başlanmıştır.⁷⁵⁴ Kâdir-Billâh döneminde hâciblerin yürüttüğü görevler, Büveyhîler tarafından onaylanan halifelerin kâtipleri tarafından yürütülmekteydi. Bu nedenle Kâdir Billâh döneminde hâciblik kurumu ile ilgili kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır.

Abbâsîlerin idari kadrolarında yer alan önemli görevlerden birisi de kâtipliktir. Bu statü, vezirlere bağlı olarak görev yapan, resmi yazışma ve özel görevlerle donatılmış önemli bürokratik bir makamdır. Önceleri doğrudan halifeye bağlı olan kâtipler, vezirlik müessesinin ortaya çıkması ile vezirlerin uhdesine verilmiştir. Bu nedenle bazı dönemlerde azledilen ya da öldürülen vezirlerle birlikte kâtipler de cezalandırılmış, malları da müsadere edilmiştir.⁷⁵⁵

Emîrû'l-ümerâlık müessesesi ile birlikte halife ve vezirin otoritesi iyice zayıflayınca, emirlerin kendileri için tahsis ettiği kâtiplerin gücü ve yetkileri de artmaya başlamıştı. Bu kişiler, emir adına adeta vezir gibi devleti yönetmeye, idareye hâkim olmaya başlamışlardı. Büveyhîler

⁷⁴⁹ Büveyhi emiri Adüdüddevle, Fars bölgesinde Hristiyan olan Nasr b. Harun'u vezir olarak atamış, kendisi ölünceye kadar da göreve devam etmiştir.

⁷⁵⁰ Aydın Taneri, “Hâcib”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/508.

⁷⁵¹ Emîne Baytar, *Tarîhu'l-Asri'l-Abbâsî* (Dımaşk: Cami'atü Dımaşk, 1997), 326; Algül, *İslâm Târîhi*, 3/418.

⁷⁵² Bazı kaynaklar, Hz. Peygamber döneminde de haciblerin varlığından bahseder. Ancak bu kişilerin yaptığı işin, sadece kapıcılık ve perdedarlıktan öteye geçmediği, bu nedenle de kurumsal anlamda resmi bir görevden bahsedilemeyeceği ortadadır. Bu kurumun ilk defa Emevi halifesi Muaviye (661-680) veya Abdülmelik b. Mervan (685-705) zamanında ortaya çıktığı ileri sürülmektedir. Bkz. Taneri, “Hâcib”, 14/508.

⁷⁵³ Fuat Köprülü, “Hacib”, *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1964), 5/175.

⁷⁵⁴ Büveyhîler dönemindeki görev ve sorumlulukları ile ilgili kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bu durum, siyasi ve idari önemli bir etkisinin olmadığını göstermektedir. Bkz. Taneri, “Hâcib”, 14/509.

⁷⁵⁵ Konu ile ilgili bkz. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve Te'âkibü'l-Himem*, 1/21, 42, 93, 113, 123.

döneminde bu durum daha da belirginleşmişti.⁷⁵⁶ Bu dönemde halifenin yetkileri büyük ölçüde sıfırlandığı için halifelerin özel işlerinde kullanacağı kâtiplerin görevlendirilmesinde de Büveyhî emirlerinin etkisinin olması pek tabiidir.⁷⁵⁷

Kâdir-Billâh'ın uzun soluklu ve etkili siyasetiyle kendi kâtiplerini bizzat belirlemeye başladığını, bu kâtiplerin de zamanla görev ve yetki bakımından daha etkin bir konuma geldiğini söyleyebiliriz.⁷⁵⁸ Onun döneminde iki kez kâtiplik görevine gelen Ebü'l-Hasan Ali b. Hâcib en-Nu'mân ilkinde iki yıl, ikincisinde ise otuz iki yıl altı ay olmak üzere yaklaşık otuz dört yıl altı ay kâtiplik yaparak çok uzun bir süre bu görevi yürütmüştür. Yine Ebü'l-Hasan Ali'nin oğlu Ebü'l-Fazl yedi, Ebü'l-Alâ et-Tarîk ise sadece iki buçuk ay gibi bir süre kâtiplik görevi yapmıştır. Ebû Talib Muhammed b. Eyyûb ise; bir yılı Kâdir-Billâh döneminde olmak üzere İbnü'l-Müslime'nin, Halife Kâim-Biemrillâh tarafından vezirliğe atanmasına kadar geçen süre zarfında toplam on altı yıl halifenin kâtipliğini yapmıştır.⁷⁵⁹ Şimdi kaynaklarda yer alan bilgilere göre Kâdir-Billâh dönemi kâtipleri hakkında kısaca bilgi verelim:

a. Ebü'l-Fazl Muhammed b. Ahmed ed-Deylemî

Büveyhî emiri Bahâüddeve tarafından hilafete getirilen Kâdir-Billâh, Ebü'l-Fazl ed-Deylemî'yi kâtibi olarak görevlendirmişti. Kaynaklarda hakkında fazla bilgi olmayan bu kâtibin 381/991 yılında göreve getirildiği anlaşılmaktadır.⁷⁶⁰

b. Ebü'l-Hasan Ali b. Hâcib en-Nu'mân

Kâdir-Billâh'ın, 386/996 yılında kâtipliğine İbn Hâcib en-Nu'mân'ı tayin ettiği anlaşılmaktadır. Tâi'-Lillâh'ın halifeliği döneminde İbn Hâcib en-Nu'mân, kız kardeşi Âmine'nin ihbarı üzerine Kâdir-Billâh'ı tutuklamakla görevlendirilen ekibin içerisindeydi. Bu nedenle Kâdir-Billâh'ın halife olmasının ardından bir müddet tutuklu kaldıktan sonra serbest kalmıştı. İbn Hâcib en-Nu'mân, Kâdir-Billâh'a araçlar göndererek ve saraydaki bağlantılarını kullanarak kendisini affettirmiş ve tekrar kâtiplik görevine dönebilmiştir.⁷⁶¹ İki yıl gibi bir süre görevde kalan İbn Hâcib en-Nu'mân, görevinden 388/998 tarihinde azledilmişti. Ancak çok kısa bir süre sonra tekrar görevine dönmüştü.⁷⁶² Kâdir-Billâh'ın ikinci kez bu göreve

⁷⁵⁶ Mesela Halife Muttakî Lillah'ın (ö. 357/968) karşı çıkmasına rağmen Emîrül-ümera Tüzün'ün ataması ile kâtip olan İbn Şirzâd, devleti tamamen yönetmeye başlayınca Tüzün tarafından azledilmişti. Ancak 334/945'te vefatından Büveyhîlerin Bağdat'ı ele geçirmesine kadar -kısa süre de olsa- İbn Şirzâd Emîrül-ümera olmuştu. Bkz. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve Te'âkibü'l-Himem*, 2/78; Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad (334/946-447/1055)*, 124.

⁷⁵⁷ Halifeler, her ne kadar siyasi olarak güçsüz olsalar da potansiyel bir risk taşıdığı için, Büveyhi emirlerinin bu gücü kontrol altına almak amacıyla kâtiplerin görevlendirilmesinde müdahil olmak istemeleri gayet doğaldır.

⁷⁵⁸ Kâdir-Billâh, Ebü'l-Fazl ed-Deylemî, Ebü'l-Hasan Ali İbn Hâcib en-Nu'mân ve Ebü'l-Alâ et-Tarîk'i kâtiplik görevine kendisi tayin etmiştir. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 14/353-383, 15/8.

⁷⁵⁹ Bilgi için bkz. Hançabay, *Abbâsîler Döneminde Vezirlik*, 210-214.

⁷⁶⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 14/353.

⁷⁶¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 14/383.

⁷⁶² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/8.

getirdiği İbn Hâcib en-Nu'mân, 421/1030 tarihindeki ölümüne kadar yaklaşık otuz iki yıl altı ay Kâdir-Billâh'ın kâtipliğini yapmış, yerine oğlu Ebü'l-Fazl Muhammed tayin edilmişti.⁷⁶³

c. Ebü'l-Alâ Saîd b. Hasan et-Tarîk

İbn Hâcib en-Nu'mân'ın 388/998 yılında görevinden azledilmesinden sonra Ebü'l-Alâ et-Tarîk, kâtip olarak tayin edilmişti. Ancak Ebü'l-Alâ et-Tarîk bu görevi sadece iki buçuk ay sürdürebilmiş ve yerine tekrar İbn Hâcib en-Nu'mân getirilmişti.⁷⁶⁴

d. Ebü'l-Fazl Muhammed b. Ali Hâcib en-Nu'mân

Muhammed b. Ali, Kâdir-Billâh tarafından 391/1001 yılında veliaht tayin edilen⁷⁶⁵ oğlu Ebü'l-Fazl'ın kâtipliğine getirilmiş ve onun 409/1019 tarihindeki vefatına kadar⁷⁶⁶ muhtemelen bu görevini devam ettirmiştir. Ebü'l-Fazl'ın ölümünden yeni görevine başlayıncaya kadar geçen sürede hayatıyla ilgili kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. Babası İbn Hâcib en-Nu'mân'ın 421/1030 yılındaki vefatından hemen sonra halifenin kâtipliğine atanmış ancak yedi ay sonra bu görevinden azledilmiştir.⁷⁶⁷

e. Amîdürrüesâ Ebû Talib Muhammed b. Eyyûb

Ebü'l-Fazl Muhammed'in kısa süren görevinin ardından 422/1031 tarihinde Kâdir-Billâh'ın kâtipliğine Amîdürrüesâ Ebû Talib Muhammed tayin edilmiştir.⁷⁶⁸ Bu kişi aslında Kâdir-Billâh'ın oğlu Kâim-Biemrillâh döneminin kâtipleri arasında sayılan ve yaklaşık on altı yıllık görev süresinin yaklaşık bir yılını Kâdir-Billâh döneminde geçiren kâtipdir.⁷⁶⁹

İdari teşkilatın bir diğer önemli kurumlarından biri olan şurta; sözlükte “yırtmak, yarmak; şart koşmak, görevlendirmek” gibi anlamlara gelen, şehirlerde emniyet ve asayişin sağlanması, düzenin korunması, suçluların takibi ve yakalanması görevlerini yürüten emniyet güçlerini ifade eder.⁷⁷⁰ Hz. Peygamber döneminde ilk olarak *ases* adı altında ortaya çıkan, Abbâsîler döneminde *maûne* olarak da isimlendirilen bu müessesenin başındaki kişi, *sâhibü's-şurta* (*emîrü's-şurta*) ve *sâhibü'l-maûne* ünvanları ile de anılmıştır. Burada görevli olan kimselere ise *şurtî*, *ashabü's-şurta* veya *ashabü'l-maûne*, *ricâlü'l-maûne* şeklinde

⁷⁶³ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, 18/283.

⁷⁶⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/8.

⁷⁶⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, 8/17; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/492.

⁷⁶⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî tarihi'l-mulûk ve'l-umem*, 15/131; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, 8/125; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/578-579.

⁷⁶⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/213.

⁷⁶⁸ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ' fî Târihi'l-Hulefâ*, 187.

⁷⁶⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 16/11.

⁷⁷⁰ K. V. Zettersteen, “Şurta”, *MEB İslâm Ansiklopedisi* (Eskişehir: 1997), 584-585. Ayrıca Şurta ile ilgili geniş bilgi için bkz. Metin Yılmaz, *İslâm Şurta Teşkilatı* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003).

isimlendirmeler yapılmıştır.⁷⁷¹ Sâhibü's-şurta ünvanına 415/1024 yılından itibaren kaynaklarda çok az rastlanmaktadır. Bu ünvanın yerine daha çok 'vâli's-şurta' kullanılmıştır.⁷⁷² Bu teşkilatın görevi, daha ziyade günümüzdeki emniyet/inzibat birliklerine benzemekte idi.⁷⁷³

Şurta teşkilatının görev alanları, dönemlere ve bölgelere göre değişiklik gösterse de genellikle temelde idari ve adli görev alanı olmak üzere iki bölüm şeklindedir. İdari alanda; emniyet ve güveni sağlama, olağanüstü hallerde savaşa katılma, itfaiye işleri, diplomatların ağırlanması ve güvenliklerinin sağlanması, bayındırlık faaliyetleri, vergilerin denetimi, sınır ve gümrük kontrolü, ihbar ve ilan görevleri sayılabilir. Adli alanda ise; cezaların infazı, hapis hane güvenliğinin sağlanması, suçlara engel olma, suçluların ortaya çıkarılması ve sanıkların yakalanıp sorguya çekilmesi gibi görevleri vardı.⁷⁷⁴ Böylelikle Abbâsîler ile birlikte şurta teşkilatının idari ve adli görev alanı daha da genişlemiştir. Buna paralel etkinliği de artarak hilâfet merkezi Bağdat'ta emir veya valilerle denk sayılmıştır.⁷⁷⁵

Şurta teşkilatında görev alan diğer görevliler; bekçi ve özel muhafızlar, gardiyanlar, merkez dışı bölgelerdeki güvenlik görevlileri, infaz memurları, gece bekçileri, istihbarat görevlileri, cezaevi müdürü, mızraklı birlikler, köprü ve devriye muhafızları, şehir ve bölge sorumlularından oluşmaktaydı.⁷⁷⁶

Büveyhîlerin hâkimiyeti döneminde emir Muizzüddavle, iktidarının sonlarına doğru (350/961) şurta teşkilatının başına yapacağı atamalarda, tıpkı adli kurumlarda olduğu gibi damân (iltizam) usulünü getirmiştir. Bu uygulamaya göre sâhibü's-şurtalar, bu görev için her kamerî ayda kendi hazinesine belli bir miktar ödeme yapmak zorunda kalmışlardır.⁷⁷⁷ Bu zaruret, teşkilatın bozulmasının nedenlerinden biri olmuştur.

Sonuç olarak ordu ile birlikte emniyet teşkilatı, tarih boyunca devletler için büyük bir öneme sahip olmuş, yönetim ve idarede etkinliği hiç azalmamıştır. Bu nedenledir ki, Abbâsî halifelerinin otoritelerinin zayıflaması neticesinde bir çıkış kapısı olarak görülen ordu komutanları, emîrül-ümera olarak tayin edilmiş, yönetimde bu kişiler etkin olmaya başlamıştır. Bununla birlikte emniyet teşkilatı ve yöneticisi de (sâhibü's-şurta) sahip olduğu

⁷⁷¹ Hemedânî, *Tekmiletü Târihü't-Taberî*, 11/924; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/102, 170-171.

⁷⁷² Yılmaz, *Şurta*, 39/243.

⁷⁷³ Muhammet Hanefî Palabıyık, *İslâm Devletlerinde Emniyet Teşkilatı* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1991), 87. Ayrıca Abbâsî halifesi Cafer el-Mansur, devletin bekası için hayati öneme sahip dört kurumu; adalet, emniyet, maliye ve ulaştırma şeklinde ifade etmiştir. Bilgi için bkz. Bkz. Salih Derâdike, "Nizâmü's-Şurta fî Asrî'l-Abbâsî", *Mecelletü'd-Dirâsât* 16/3 (1989), 64. Hatta Arap devletlerinde emniyet/güvenlik teşkilatına günümüzde de Şurta denilmektedir.

⁷⁷⁴ Bu görev alanları ile ilgili geniş bilgi için bkz. Yılmaz, *İslâm Şurta Teşkilatı*, 142-161.

⁷⁷⁵ Emir Ali Seyyid, *Muhtasarü Tarihi'l-Arab*, çev. Afif Ba'lebekkî (Beyrut: Dârü'l-İlm, 1967), 364.

⁷⁷⁶ Bu görevler ile ilgili geniş bilgi için bkz. Yılmaz, *İslâm Şurta Teşkilatı*, 115-134.

⁷⁷⁷ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve Te'âkibü'l-Himem*, 2/189. Bu durum, aynı zamanda bu göreve gelen kişilerin bu meblağı karşılamak veya misliyle çıkarmak için, halkın malını haksız yollarla gasp etme sonucunu doğuruyordu.

güç ve emrindeki teşkilat mensupları sayesinde aynı oranda yönetimde söz sahibi olmuştur. Bu durum, daima göz önünde olmalarına ve aynı zamanda bu gücü ele geçirmek isteyen ihtiras sahiplerinin de hedefi haline gelmelerine sebep olmuştur. Ülke içerisinde meydana gelen isyan girişimlerinin odak noktasında genelde bu teşkilat ve âmirleri olmuştur. Emîrû'l-ümera döneminden itibaren halife dahil idari erki yöneten ve yönlendiren unsur, genelde emirler olmuştur. Tıpkı vezirler gibi sâhibü's-şurtalar da emirlerin tahakkümü altında bulunmaktaydılar. Bu nedenle emirlere yaranmak veya farklı amaçlar taşıyan emniyet ve asayişten sorumlu bu teşkilatın lideri, zaman zaman anarşi ve kaostan nemalanmıştır.⁷⁷⁸ Bazen de bu kargaşa ve kaostan faturası teşkilatın başındaki kişilere kesilmiştir. Mesela Kâdir-Billâh döneminde 408/1018 yılında Sünnîlerle Şîîler arasında meydana gelen çatışmalarda, ayyârların Şîî Kerhlilere destek vermesi ve olaylara karışması neticesinde Sâhibü's-şurta el-Mikdâm Ebû Mekâtîl'in Kerh'e girmesine engel olunmuş ve öldürülmüştür.⁷⁷⁹ İşte bu ve bunun gibi gelişmeler göstermektedir ki; emîrû'l-ümera ve Büveyhîler döneminde hilafetin otoritesinin güç kaybetmesi ile birlikte bölge ve yerel yönetimlerin güç kazanması, oluşan ekonomik sıkıntılar ve kaos ortamı, tüm idari erkânın işini zorlaştırmıştır. Ayrıca yetkisi ve gücü azalan bu idari teşkilatta meydana gelen bozulmalar, şurta teşkilatının devlet ve toplum nezdinde güvenilirliğini ve inandırıcılığını sarsmış, ayyarlar vb. suç örgütlerinin kendi adalet sistemini oluşturmalarına ise zemin hazırlamıştır.

Abbâsîler döneminin önemli kurumlarından birisi de berîd teşkilatıdır. Berîd kelimesi; "süvari, postacı, elçi, ulak, iki posta menzili arasındaki mesafe ve postaya verilen yazılar" gibi⁷⁸⁰ anlamlara gelen haberleşme ve istihbarat birimine denilmektedir. Emevîlerden hilafeti devralan Abbâsîler; siyasi, sosyal ve kültürel alanda gösterdikleri gelişmeyi posta, haberleşme ve istihbarat alanında da göstererek berîd teşkilatının kurumsal hale getirilmesini sağlamışlardır.⁷⁸¹ Bu teşkilatın başındaki kişiye *Sâhibü'l-Berîd*, *Sâhibü'l-Berîd ve'l-Ahbâr* veya *Harâtî* denilmektedir.⁷⁸²

⁷⁷⁸ Büveyhî emiri Bahaüddavle'nin 389/999'da Bağdat'ı terkederek Başkent Şiraz'a gitmesinden sonra şehir, adeta kargaşa ve anarşinin kol gezdiği bir mekan olmuştur. Böyle bir dönemde şehrin asayişinden sorumlu olan sâhibü's-şurtalar, bizâtihî kargaşanın oluşmasına destek olmuşlardır. Pek çok suç örgütleriyle birlikte hareket etmiş, kan döküp halkın malına tamah etmiş, hapishanelerdeki mahkûmları ise serbest bırakmışlardır. Bkz. Hemedânî, *Tekmiletü Târihi't-Taberî*, 11/429; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi-Tarih*, 7/336-337; Müneymine, *Büveyhîler Devleti Tarihi*, 126.

⁷⁷⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/125. Burcumî'nin önderliğinde 422/1031'de meydana gelen bir iç çatışmada eski sâhibü's-şurta'lardan el-Kalâlikî öldürülmüş, mevcut Büveyhîlerin Bağdat Sâhibü's-Şurta /Sâhibü'l-Ma'ûne'si Ebû Muhammed en-Nesevî'nin ise evi yağmalanmıştır. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/213-214; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 7/200.

⁷⁸⁰ Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 402; İbrahim Harekat, "Berid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 992), 5/498.

⁷⁸¹ Taner Yıldırım, "Abbâsîlerde Bilgi Toplama ve Haberleşme", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 27/27 (2017), 262.

⁷⁸² Derâdike, "Nizâmu's-Şurta fi Asri'l-Abbâsî", 97.

Berîd teşkilatının posta, kargoculuk ve istihbarat olmak üzere üç ana görev alanı bulunmaktadır.⁷⁸³ Bu teşkilat; merkezi idareyi oluşturan divanlar arasında başkent ile vilayetler arasındaki haberleşmeyi sağlamak, memurların ülke içerisinde seyahatlerini düzenlemek, posta ve haberleşme ile ilgili diğer görevleri yerine getirmek, istihbarat ve gizli haberleşmeyi koordine etmek gibi önemli görev ve sorumluluklara sahipti.⁷⁸⁴ Hızlı haberleşmeyi sağlamak için berîd binitleri,⁷⁸⁵ posta güvercinleri, ateş kuleleri kullanılırdı. Ayrıca binek hayvanların kullanılmadığı durumlarda çok hızlı yürüyebilen yaya postacılar (sâiler), deniz ve nehirler aracılığıyla da haberleşme sağlanmaktaydı.⁷⁸⁶ Yollarda her iki-üç fersahta bir berîd teşkilatına ait “Silel” adı verilen istasyonlar bulunurdu. Bu istasyonlarda dinlenme ve ihtiyaçlarını giderme alanları bulunur, sürekli olarak berîd teşkilatının kullandığı atlar, katırlar ve develer yer alırdı.⁷⁸⁷

Abbâsîlerin güç kaybetmesi ile bu hassas ve önemli kuruma gereken ehemmiyetin verilememesi, zamanla aksaklıkların, bozulmaların yaşanmasına neden olmuştur.⁷⁸⁸ Bu yaşanan aksaklık ve koordinasyonsuzluklara bir örnek verecek olursak; dönemin halifesi Tâi'-Lillâh, 379/989 yılında hanedan üyelerinden Kâdir-Billâh'ın kız kardeşi Âmine'den abisinin hilafeti ele geçireceğine dair bir jurnal alır. Tâi'-Lillâh da, halifeliğine yönelik bu tehdit ihbarı üzerine hemen amcaoğlu Kâdir-Billâh'ı tutuklatmak üzere komutanlarından birini görevlendirir.⁷⁸⁹ Ancak Kâdir-Billâh, kendisine yönelik bu yakalama kararını önceden haber aldığı için Büveyhîlerin Batiha emiri Mühezzebüddeve'ye sığınır.⁷⁹⁰ Bu olay, halifenin ve devletin istihbarat ağının iyi çalışmadığını gösteren önemli bir kayıt olarak zikredilebilir.

Kâdir-Billâh döneminde, diğer kurumlarda olduğu gibi berîd teşkilatı da Büveyhîlerin idaresine geçmiş, hilafete bağlı haberleşme ağı lağvedilmiştir. Bu durumun sonucu olarak

⁷⁸³ Yaşar Çelikkol, “Emeviler Dönemi Şurta ve Berid Teşkilatı”, *e-Journal of New World Sciences Academy* 6/2 (2011), 327.

⁷⁸⁴ İsmet Kayaoglu, *İslâm Kurumları Tarihi* (Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 1994), 66; Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, 2/496; Wilhelm Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, çev. M. Fuad Köprülü (Ankara: Akçağ Yayınları, 2004), 276-277.

⁷⁸⁵ Hızlı haberleşmeyi sağlamak için güçlü, iyi ata binen ulaklara, hızlı binekler veren ve bu mesleğin yaygınlaşmasını sağlayan ilk emir Irak Emiri Muizzüddeve olmuştur. Bu yönleriyle meşhur olan ulaklardan Fadl ile Meruş adındaki gençlerin, günde kırk fersah (180 km) yol gidebildiği, bunlardan birini Sünnîler diğerini de Şiîler taraftar olarak desteklemekteydi. Haberler Şiraz'dan Bağdat'a yedi günde ulaştırılabiliyordu. Bkz. Rûzrâverî, *Zeylû Kitâbi Tecâribi'l-Ümem*, 40.

⁷⁸⁶ Will Durant, *İslâm Medeniyeti*, çev. Orhan Bahaeddin (İstanbul: Tercüman Yayınları, 2004), 67.

⁷⁸⁷ Müneymine, *Büveyhîler Devleti Tarihi*, 321.

⁷⁸⁸ Bilgi için bkz. Mustafa Dağ, *Erken Dönem İslâm Dünyasında Berid Teşkilatı ve İstihbarat* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 59; Metin Yılmaz, “Emevi ve Abbasi Dönemlerinde İç İstihbarat”, *İSTEM* 12 (2008), 191. Bu hususlara ilişkin İmam Ebû Yûsuf “Kitâb'ul-Harâc” isimli eserinde; Berîd teşkilâtının bozukluğu, görevli memurların güvenilir olmadığı, bu kişilerin valiler, kadılar, maliye memurları ile anlaşarak doğruları olduğu gibi aktarmamaları nedeniyle bu bilgilere kuşku ile yaklaşılması gerektiği konularına değinmiştir. Bkz. Ebû Yûsuf Yakub b. İbrahim b. Habib b. Sa'd el-Kûfî, *Kitâbu'l-Harâc*, çev. Ali Özek (İstanbul: Hisar Yayınevi, 1973), 285.

⁷⁸⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 14/337; Hanne, “Women, Power, And The Eleventh And Twelfth Century Abbasid Court”, 80.

⁷⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, 7/439; Küçükaşçı, “Kâdir-Billâh”, 24/127.

halifeler, düşmanlarına karşı etkili politika üretmeleri konusunda dezavantajlı konumda olmuşlardır. İstihbaratta aslolan, olaylar gerçekleşmeden önleme ve alınan bilgiye göre etkili tutum ve tavır geliştirme durumudur. Kâdir-Billâh döneminde bu durumlara ilişkin verebileceğimiz örnekler olarak; Ukaylî emiri Kırvaş'ın 401/1010 yılında Abbâsîler ve Büveyhîler adına okuttuğu hutbeyi, Fatımîler adına okuttuğu haberinin alınması üzerine Kâdir-Billâh'ın Bahâüddeve'den aldığı destekle tekrar Abbâsîler adına okutulmasını sağlaması, Şiîlerin önemli âlimlerinden olan Şerîf er-Radî'nin, Fâtımî halifesini öven bir şiir kaleme aldığını haber alması üzerine de hemen sorguya çektilmesi ve Fâtımîlerin nesebini karalayan bir bildiriye Şiî âlimlerine imzalattırması, Gazneli Mahmut'un nâibi ve Horasanlı hacıların reisi Hasanek'in 415/1024 yılında hac dönüşü yolunda Mısır'dan geçmesi, Fâtımî halifesi Zahir ile görüşmesi ve çeşitli hediyelerle uğurlanması üzerine hakkında Karmâtî olduğu iddiasının öne sürülmesi dolayısıyla Kâdir-Billâh ile Sultan Mahmut'un arasının açılması olaylarını zikredebiliriz.

İdari teşkilatın bir diğer önemli kurumlarından birisi hisbe teşkilatıdır. "Hesap etmek, saymak; yeterli olmak" gibi anlamlara gelen hisbe terim olarak; İslâm'ın '*iyiliği emretmek, kötülüğü de nehyetmek*' düsturuyula genel ahlâkı ve kamu düzenini koruma faaliyetlerini ve bu hususla görevli müesseseyi ifade etmektedir. Bu işle görevli memurlara "*muhtesip, vâli'l-hisbe, veliyyü'l-hisbe, mütevellî'l-hisbe, nâzirü'l-hisbe*" denilmektedir.⁷⁹¹ Teşkilatın amacı; halkın yüksek bir ahlak seviyesine erişebilmesi için toplumu kötü işçilikten, dolandırıcılıktan, zorbalıktan, sömürüden kurtarabilecek bir şekilde sosyal hayatı düzenlemektir.⁷⁹² Teşkilatın görevleri ise; ticarete düzeni sağlamak, kalitesiz mal alım-satımını engellemek, hatalı ölçümleri ve kötü işçiliği, stokçuluk nedeniyle aşırı fiyatlanmayı, karaborsacılığı engellemek,⁷⁹³ borçluların borçlarını ödeyip-ödemediğini, kumar, faiz ve alkol gibi İslâm'ın yasakladığı fiillerin işlenip işlenmediğini kontrol etmek gibi ticari hayatı ilgilendiren pek çok görevlerin yanı sıra halka beş vakit namaz kılmayı emretmek, kılmayanı dayak ve hapisle cezalandırmak, imam ve müezzinleri denetlemek, ezanın doğru okunmasını sağlamak, doktorların ve öğretmenlerin görevlerini gerektiği gibi yapıp-yapmadığını kontrol etmek şeklinde sıralanabilir.⁷⁹⁴

Büveyhîlerin egemenliğindeki Halife Tâi'-Lillâh (363-381/974-991) ve Kâdir-Billâh (381-422 / 991-1031) döneminde de hisbe teşkilatı, görev alanına giren sorumlulukları yerine

⁷⁹¹ Ebû Kasım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğâ*, nşr. Abdürrahîm Mahmûd (Kahire: 1960), 1/83; Cengiz Kallek, "Hisbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/33; Sadrettin Buğda, "İslâm Hukukunda Hisbe Teşkilatı (Mâverdü'nin 'er-Rûtbete fi Talebi'l-Hisbe' Adlı Eseri Bağlamında)", *İslâm Düşüncesi Araştırmaları -II- Metodolojik Yaklaşımlar*, ed. Mahsum Aytepe - Hasan Kaya (Ankara: Araştırma Yayınları, 2020), 255.

⁷⁹² Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî, *Bir İslâm Kurumu Olarak Hisbe*, çev. Vecdi Akyüz (İstanbul: İnsan Yayınları, 1989), 10. Ayrıca hisbe teşkilatı ve muhtesip ile ilgili geniş bilgi için bkz. Ahmet Duran, "İslâm Hukukunda Sosyal Terbiye ve Kontrol Kurumu Olarak Hisbe", *EKEV Akademi Dergisi* 9 (2015), 64, 9-39.

⁷⁹³ Abdülaziz Dûrî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, çev. Sabri Orman (İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991), 140.

⁷⁹⁴ İbn Teymiyye, *Bir İslâm Kurumu Olarak Hisbe*, 33. Ayrıca Hisbe teşkilatının görevleri hakkında bilgi için bkz. Mâverdü, *el-Ahkâmü's-Sultaniyye (İslâm'da Devlet ve Hilafet Hukuku)*, 453-482.

getirmeye çalışmış, görevin çeşitliliği ve muhteviyatı konusunda herhangi bir değişiklik olmamıştır. Ancak bu teşkilatın da Büveyhîlerin idare ve sorumluluğunda olması, Bağdat çarşı ve pazarlarında zaman zaman mezhepsel çatışmaların ortaya çıkmasına, ayyarların çıkarttığı yağma ve talanların artmasına, böylece teşkilatın işlerinin zora girmesine ve halkın büyük sıkıntılar çekmesine neden olduğu yaşanan bir vakıadır.

Büveyhîlerin tarihi kökleri itibariyle idari yapıdan uzak bir hayat sürmeleri, köklü devlet geleneklerine aşina olmamaları ve uzun bir süre yöneten değil yönetilen paralı askerlerden müteşekkil topluluk olmaları, hazır devraldıkları bu önemli kurumların düzenli ve istikrarlı bir geleceğinin de olmasına engel olmuştur. Bu yönüyle Abbâsîlerde görülen bu kurumlar, tarihsel süreç içerisinde ad ve görev alanlarında bazı değişiklikler veya aksaklıklar yaşamış olsa da devlet ve toplumlar nezdinde hayatî fonksiyonunu hiçbir zaman kaybetmemiştir.

4.2. Askeri Teşkilat

Abbâsîler, Emevilerin tüm idari kademelerinde öncelemiş oldukları Arap milliyetçiliğine karşılık, orduda bir denge unsuru olarak gördüğü savaşçı kimlikleri ile öne çıkan Türklere ağırlık vermeye başlamışlardır.⁷⁹⁵ Devletin ilk yıllarında uyguladıkları Arap ve İran yanlısı politikanın aksine, zamanla Türkleri orduda çoğaltmışlar ve Arap-Fars unsurlarına karşılık denge politikası olarak kullanmışlardır.⁷⁹⁶ Bu husus, özellikle Halife Mu'tasım ile birlikte daha da yaygınlaşmış⁷⁹⁷ hatta 221/836 yılında Türklerden oluşan ordu birlikleri için Sâmerrâ adında bir şehir bile kurulmuştur.⁷⁹⁸ Türklerden oluşan bu ordu, halifelerin iktidara gelmesinde ve yönetimde büyük bir etkiye sahip olmuş, bu kapsamda Halife Mütevekkil, Müstaîn, Mu'tez, Mühtedî-Billah ve Muktedir-Billah'ın görevden alınmalarında ve öldürülmelerinde önemli bir etken olmuştur.⁷⁹⁹

⁷⁹⁵ Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 116-117; Azimli, "Abbâsîler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu: Hassa Ordusu", 34.

⁷⁹⁶ Bu ordu birlikleri hakkında geniş bilgi için bkz. Azimli, "Abbâsîler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu: Hassa Ordusu", 31-37.

⁷⁹⁷ Azimli, "Abbâsîler Dönemi Türklerden Oluşturulan Özel Ordu ve Aile İlişkileri", 158-160.

⁷⁹⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 11/65; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, 6/21-22.

⁷⁹⁹ Örneğin Afşin, Eşnâs, İnâk, Vasif, Boğa el-Kebir gibi önemli komutanlar Abbâsî ordusunda görev yapmışlardır. Özellikle Samerra döneminde Türk komutanlar devlet yönetiminde etkili olmuşlardır. Eşnâs et-Türkî, Abbâsî tarihinde hep ilkleri yaşamış, adı halifelerden sonra hutbelerde zikredilen ilk komutan, halifeler tarafından tahta oturtulup sultan ünvanı verilen ilk kişi, ordu başkomutanı, halifenin Türk asıllı ilk hacibi ve bütün batı vilayetlerinin valisi olmuştur. Türk komutan Mûnis el-Muzaffer'de Zenc isyanı gibi pek çok isyanın bastırılmasında devlete önemli katkılar sağlamış ancak daha sonra ordusuyla birlikte isyan ederek Halife Kâhir Billah'ı tahttan indirmiş ve Muktedir-Billah'ı tahta tekrar çıkartmıştı. Ancak çok geçmeden Muktedir-Billah ile de araları bozulunca onu öldürmüştür (320/932). Bu konularla ilgili geniş bilgi için bkz. Yılmaz, "Abbâsîler Dönemi Türk Komutanlarından Mûnis el-Muzaffer'in (ö. 321/933) Hayatı ve Askerî Görevleri", 123-156; Yavuz Selim Göl, "İlk Müslüman Türklerin Darbe Girişimleri Sâmerrâ Dönemi", 15-16 Aralık 2016 Uluslararası Demokrasi Sempozyumu (Darbeler Ve Tepkiler), ed. Betül Karagöz Yerdelen (Giresun: Divan Kitap, 2016), 700; Fatih Güzel, "Abbâsî Dönemi Önemli Türk Komutanlarından Eşnâs Et-Türkî", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/60 (2018), 1295-1301; Hakan Kılıç, *Kuruluşundan Sâmerrâ Dönemi Sonuna Kadar Abbasi Devletinde Türk Komutanlar* (Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

Abbâsî ordusunun ana omurgasını, ücretli olarak istihdam edilen nizami ve daimi statüdeki muvazzaf askerler oluşturmuştur.⁸⁰⁰ Bu grubun, tüm ihtiyaçları genelde devlet tarafından karşılanmıştır. Ayrıca sadece savaş zamanında cihat davetine uyarak gönüllü olarak orduya katılan, kendilerine herhangi bir ücret veya maaş verilmeyen, zekât ve ganimetten pay alan gönüllü (mutatavvia) birlikler de önemli bir güç olarak varlıklarını hissettirmiştir.⁸⁰¹ Abbâsî ordusunda görev alan muharip sınıflar ise; piyade birlikleri (müşât), süvari birlikleri (fursân), okçular (rumât), neffâtün (neft ateşi atmakla görevli birlikler), mühendisler (ağır silahların yapımı ve onarımıyla ilgilenen teknik personel), istihkâm (marangoz ve duvarcı gibi zanaat erbabı olan personel) birliklerinden oluşmuştur.⁸⁰²

Savaşlarda kullanılan başlıca silah, araç ve gereçler dönemlere ve bölgelere göre bazı değişiklikler gösterse de yaygın olarak kullanılanlar; ok, yay, kılıç, hançer, mızrak, topuz, balta, zırh, miğfer, kalkan, merdiven, mancınık, arrâde, debbâbe, dikenli tel vb. araçlardan ibaretti.⁸⁰³ Yine develer ve yük hayvanları da karada ordunun teçhizat ve erzakını taşımada kullanılmıştır. Bu kullanılan araç ve gereçlerden farklı olarak Büveyhî emiri Adüdddevle zamanında savaşlarda filler kullanılmış ve fillerin barınması için Şirâz'da "Filhâne-yi Adûdî" ismi verilen bir kümbet de yaptırılmıştır.⁸⁰⁴

Abbâsî ordusunda görülen rütbeler ise; *Arif* (onbaşı),⁸⁰⁵ *Halife*,⁸⁰⁶ *Nakîb* (yüzbaşı),⁸⁰⁷ *Kaîd* (binbaşı),⁸⁰⁸ *Emîr*,⁸⁰⁹ Emîrül-Ümerâ (Başkomutan)⁸¹⁰ şeklindedir. Başlangıçta emîrül-ümerâ ünvanı, sadece ordu komutanı için kullanılmakta iken Halife Razî-Billâh döneminde İbn Râik'in emîrül-ümerâ tayini ile birlikte askeri ve idari bir anlam kazanarak devletin en yetkili rütbesi olmuştur.⁸¹¹ Büveyhî döneminde kullanılan rütbeler ve lakaplar, daha önce Abbâsî ordularında ve aynı dönemde diğer emirliklerde kullanılan rütbelerle genel olarak aynı olmuştur. Büveyhîlerle birlikte kullanılan bu rütbe ve lakaplar, biraz daha artmıştır. Bu lakaplar "*hâcib*, *kâid*, *nakîb*, *hacîbül-hüccâb*, *nakibü'n-nükeba*" gibi rütbelerdir. Bunların

⁸⁰⁰ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, 2/733.

⁸⁰¹ Algül, *İslâm Tarihi*, 3/420.

⁸⁰² Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 3/93-97.

⁸⁰³ Yıldız, "Abbâsîler", 1/39.

⁸⁰⁴ C.Edmund Bosworth, "Military Organisation under the Buyids of Persia and Iraq" *Oriens* 18/19 (1965/1966), 165; Güner, *Büveyhîler'den Adüdddevle ve Dönemi (338-372/949-983)*, 157.

⁸⁰⁵ 10 kişilik en küçük birliğin komutanı.

⁸⁰⁶ 5 Arif birliğin (50 kişilik) komutanı.

⁸⁰⁷ 2 Halife (100 kişilik) birliğinin komutanı.

⁸⁰⁸ 10 Nakîb'ten oluşan birliğin komutanı.

⁸⁰⁹ En az 10 Kaîd ve daha fazla sayıda birliklerin komutanı.

⁸¹⁰ Devletin en üst ordu komutanı.

⁸¹¹ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*, 3/411; Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, 3/737; Yıldız, "Abbâsîler", 1/39; Mustafa Zeki Terzi, "Abbasi Devleti'nin Askeri Teşkilatında Ordu Komutanlığı ve Rütbeler", *BELLETEREN* 53/206 (1989), 162-163

dışında ordu içerisinde; *subaşı* veya *sâhibül-ceyş* (ordu başı), *ısfahlâr* (ordu komutanı) gibi rütbeler de kullanılmıştır.⁸¹²

Büveyhîlerin hilâfete hâkim olduğu dönemlerde sahip olunan coğrafyanın Akdeniz'e olan uzaklığı sebebiyle deniz kuvvetlerine daha az ilgi gösterilmesi, zamanla donanma gücünün duraklama dönemine girmesine neden olmuştur.⁸¹³ Devlet, daha ziyade kara kuvvetlerini güçlendirmeye önem vermiş, sahillere yakın olan bölgeler ise bağlı vali ve emirler eliyle kontrol edilmeye çalışılmıştır.⁸¹⁴ Bu bağımsız ve yarı bağımsız emirlikler, Abbâsîlerden miras olarak aldıkları denizcilik faaliyetlerini daha da geliştirmişlerdir. Endülüs Emevi Devleti (756-1031) ile Fâtımîlerin (909-1171) bölgede etkin olmasıyla denizlerdeki hâkimiyet, zamanla bu devletlerin kontrolüne geçmiştir. Abbâsîlerin, batıda denize kıyısı olan bölgelerin hâkimiyetlerini kaybetmesi ile donanma gücü yok denecek kadar azalmış, devlet; bu bölgelerde varlığını askeri alanda değil, daha çok ticari alanda sürdürmeye çalışmıştır.⁸¹⁵

Büveyhîlerin hâkimiyetindeki askeri teşkilatın yapısı; büyük bir kısmı Deylemli, Gîlânî (Cîl) ve Türkler olmak üzere kısmen de Arap unsurlar, Kürtler, Zutlar ve Lûrlar'dan oluşmuştur.⁸¹⁶ Deylemli olan Büveyhîlerin, ordularında büyük oranda Türkleri istihdam etmesindeki temel saikleri; Türklerin cesur, iyi ata binen, ok atan ve kılıç kullanan, coşkulu, entrika bilmeyen savaşçı süvari birlikler olması, aynı zamanda Deylemli unsurların zamanla sadakatinden şüphe duyulmasına neden olacak isyan girişimlerinde bulunmaları⁸¹⁷ şeklinde ifade edebiliriz.⁸¹⁸ Ancak Türklerin çoğunlukla Sünnî, Deylemlilerin ise Şîî olmaları sebebiyle zamanla bu iki güç arasında çekişmeler ve mücadeleler yaşanmış,⁸¹⁹ bu durum; Büveyhîlerin güç kaybetmesinin de nedenlerinden birisi olmuştur.⁸²⁰

⁸¹² Bu ünvanlardan Hâcib kelimesi, 317/929 yılından itibaren değişime uğrayarak askeri bir rütbe haline dönüşmüş ve bu anlamıyla Büveyhîler döneminde kesin şeklini almıştır. İbn Miskeveyh, bu kelimeyi sürekli olarak askeri bir rütbe olarak ve ordu komutanı anlamında kullanmıştır. Bkz. Müneymine, *Büveyhîler Devleti Tarihi*, 222.

⁸¹³ Nebi Bozkurt, "Bahriye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/497; Lewis, *Tarihte Araplar*, 155.

⁸¹⁴ Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 4/221.

⁸¹⁵ Fatih Sarıkaya, *Abbâsîlerde Denizcilik (750-1258)* (Manisa: Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 70.

⁸¹⁶ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve Te'âkibü'l-Himem*, 2/85; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 14/43; Güner, *Büveyhîler'den Adüdddevle ve Dönemi (338-372/949-983)*, 42; Gençtürk, *İran Büveyhîleri (322-448/934-1056)*, 354.

⁸¹⁷ Örneğin Büveyhî emiri Adudüdddevle, 956-957 yıllarında Bullaka liderliğinde bir grup Deylemli askerin büyük bir isyan girişimini yaşamıştı. Bilgi için bkz. Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, 12.

⁸¹⁸ Müneymine, *Tarihu ed-Devleti'l Büveyhiyye es-Siyasi ve'l-İçtimai ve es-Sekafi: Mukatatu Faris*, 251-252; Güner, *Büveyhîler'den Adüdddevle ve Dönemi (338-372/949-983)*, 154; Azimli, "Abbâsîler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu: Hassa Ordusu", 31; Bozkuş, *Büveyhîler ve Şîilik*, 116; Hacıyev, *Irak Büveyhîleri'nin kuruluşu ve Muizzüdddevle Dönemi*, 280-283.

⁸¹⁹ Büveyhî ordusunun ana unsurunu oluşturan ve sayısal öneme sahip Deylemli ve Türkler arasında sürekli iktidarda söz sahibi olma mücadelesi olmuştur. İktidara gelen emirler, sürekli bu iki güç arasında denge siyaseti izlemeye çalışmıştır. Mesela; Büveyhî emiri Muizzüdddevle, oğlu İzzüdddevle Bahtiyar'a Deylemli ve Türkler arasında denge siyaseti izlemesini ve bolca ihsanda bulunmasını vasiyet etmiştir. Ancak buna rağmen başarılı olamadığı dönemler daha çok olmuştur. Yine Türklerin desteğini arkasına alan Bahâüdddevle ile Deylemlilerin desteklediği Samsâmüdddevle arasında uzun süre iktidar mücadelesi yaşanmış, neticede Samsâmüdddevle'nin

Halife Kâdir-Billâh döneminde ordunun idaresi Büveyhîlerin elinde olduğu için hilafetin kendine ait bir ordusu bulunmamaktaydı. Çünkü Büveyhî emirleri, halifelerin sarayında özel işleri vb. ihtiyaçlarını görmek üzere çok az sayıda görevliler bırakmıştı. Bu durumun bir kanıtı olarak; Ukaylî emiri Kırvâş, Fâtımîler adına hutbe okutmaya başlayınca⁸²¹ Kâdir-Billâh, Büveyhî emiri Bahaüddeve'nden Kırvâş üzerine ordu gönderilmesini istemişti.⁸²² Bu olay, hilafetin olaylara müdahale edebilecek askeri bir gücünün olmadığını göstermektedir.

III./IX. yüzyıldan itibaren merkezi otoritenin güç kaybetmesi ile birlikte halifeler, siyasi varlıklarını sürdürebilmek için askeri gücün arkasına sığınarak ordu komutanlarına çok geniş yetkiler vermiş; bu durum, yönetimde görünürde çift başlılık oluşmasını sağlamıştı. Ordunun bu durumu; aynı zamanda siyasi iradenin üzerinde "Demokles'in kılıcı" gibi bir konum oluşturmaya, bu gücü ele geçirmek isteyenler arasında iç çekişmelerin ve çatışmaların dozunun artmasına, silahlı bu gücün; hilafetin dayanağı olmaktan çıkarak siyaset ve halk üzerinde bir baskı unsuru olarak varlığını sürdürmesine ortam hazırlamıştır. Böylelikle Büveyhîlerle birlikte silahlı gücün bu fonksiyonu, zamanla ordu ve halk arasındaki dini ve milli bağın zedelenmesine neden olmuştur. Neticede Büveyhîler dönemi başta olmak üzere emîrül-ümera döneminden itibaren merkezi otorite güç kaybetmiş⁸²³ ve ülkedeki siyasi birlik zayıflamıştır. Bahâüddeve sonrası Büveyhî emirlerinin iktidar mücadeleleri, askerlerin de menfaatleri için güç devşirmeleri ve mal-servet biriktirme arzuları, anarşi ve kaos ortamı, ülkenin idari, askeri, sosyal ve ekonomik açıdan daha çok zayıflamasına sebep olmuştur.⁸²⁴

4.3. Adli Teşkilat

Emevilerin haksız ve hukuksuz uygulamalarına karşı söylemlerle iktidara gelmiş Abbâsîlerin, Kur'ân ve Sünnet dahilinde hukuk devletini tesis edecekleri yönündeki amaç ve faaliyetleri,⁸²⁵ iyi bir adalet sisteminin varlığına olan ihtiyacın bir gereği olarak reformist bazı

azledilip kör edilmesine kadar mücadeleler devam etmiştir. Bkz. Hemedânî, *Tekmiletü Târihi't-Taberî*, 11/431-432; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 7/299, 336-338; Bosworth, "Military Organisation under the Buyids of Persia and Iraq" 156.

⁸²⁰ Ateş, "Deylem", 3/572. Ayrıca ordudaki bu iki etken güç, divanlarının bile iki divandan oluşmasına ve "Divânü'l-Ceyşin" şeklinde anılmasına sebep olmuştur. Bu iki divândan biri Deylemlilere, diğeri Türkler, Araplar, Kürtler ve diğeri etnik unsurlara aitti. Her birinin başında "Ârız" denilen bir başkan bulunurdu. Bkz. Rûzrâverî, *Zeylû Kitâbi Tecâribi'l-Ümem*, 40/187-227.

⁸²¹ el-Azimî, *Târihu Haleb*, 320.

⁸²² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/74-77; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/625-626.

⁸²³ Ordunun siyasi irade üzerinde etkili olması sadece emîrül-ümera döneminde değil, bir müddet Adüddevle dönemi hariç Büveyhîler döneminde de devam etmiştir. Mesela Irak emiri Şerefüddeve 416/1025 yılında vefat edince askerler onun yerine kardeşi Celalüddeve'yi getirmek istemişler ancak onun parasının az olduğunu öğrenmeleri üzerine bu kararlarından vazgeçerek Fars emîri Ebû Kâlicâr'a teklif götürmüşlerdir. Ancak Ebû Kâlicâr'ın Bağdat'a gitmesinin gecikmesi ve bazı talepleri yerine getirmek istememesi, ordu içerisindeki fitnelerin artmasına ve 417/1026 yılında Celalüddeve'yi yeniden başa geçirmek zorunda kalmalarına sebep olmuştur. Bu gelişmeler de doğal olarak emîr ile ordu arasındaki ilişkilere yansımıştır. Bkz. Müneymine, *Büveyhîler Devleti Tarihi*, 218.

⁸²⁴ Müneymine, *Büveyhîler Devleti Tarihi*, 220.

⁸²⁵ Bu faaliyetler için bkz. Metin Yılmaz, "İslâm Tarihinde (Emevi ve Abbasi Dönemi) Saltanata Bağlı Yargı Siyasallaşması", *İSTEM* 3 (2004), 144.

icraatların ortaya çıkmasına imkan sağlamıştır. Dolayısıyla Abbâsîlerle birlikte tüm idari kurumlar gibi adli teşkilat ve kadılık görevi, yeniden yapılanma sürecine girmiştir.

Abbâsîler ilk dönemlerinde, Emevilerin uyguladığı kadı atama usulünü terk ederek merkezi atama şeklini benimsemişlerdir.⁸²⁶ Yargının başındaki kadılar, yargılamayı; Kur'an, Sünnet ve kendi içtihatları doğrultusunda gerçekleştirmeye çalışmışlardır.⁸²⁷ Abbâsî tarihinde Halife Harun Reşîd (786-809) döneminde, adli teşkilatta önemli değişiklikler yapılarak yargı sistemi, yürütme gücünden ayrılarak İslâm tarihinde ilk defa *Kâdî'l-Kudâtîk*⁸²⁸ müessesesi oluşturulmuş ve bu göreve Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) öğrencisi Ebû Yusuf (ö. 182/798) tayin edilmiştir.⁸²⁹ Kâdî'l-kudâtîk makamına da; kadıları tayin etme, onları denetleme, gerektiğinde de azletme yetkisi tanınmıştır.

Büveyhîler dönemini de içine alan emîrlerin, iktidarın gerçek sahibi oldukları dönemde adâlet kurumu da yara almaya başlamış, dört mezhep başta olmak üzere özellikle bu dönemde şekillenen mezheplerin yaygın olarak benimsendiği bölgelerde, zamanla içtihat ruhunun zayıflaması ve yargıda reform sayılabilecek açılımların yapılamaması, siyasetin yargı üzerindeki baskısı, kadıların devletin imkanlarından daha çok yararlanma arzuları adâlet teşkilâtını gölgeleyen unsurlardan bazıları olarak zikredilebilir. Herşeye rağmen bu dönemde kurumlarda yaşanan bozulmalardan en az etkilen kurumun, yine adli teşkilât olduğu hususunu Mafizullah Kabir; kurumun, dini bir hüviyet taşımasından dolayı İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren merkezi hükümetten ve seküler yöneticilerin müdahalesinden büyük oranda bağımsız bir şekilde faaliyet gösterebilmesi ile izah etmektedir.⁸³⁰ Çünkü adaletle hükmetmek, Kur'an ve Sünnet'e dayandığı için yargı yetkisinin halifeye ait bir vazife olarak

⁸²⁶ S. Knut Vikor, *Between God and the Sultan: A History of Islamic Law* (New York: Oxford University Press, 2006), 168.

⁸²⁷ Bu uygulama, yargı bağımsızlığının yanı sıra İslâm fihhının gelişmesine büyük katkılar sağlamıştır. Ancak bu durum, kadıların bazen aynı tür ve mahiyetteki davalarda farklı kararlar verebilmesi sonucunu doğurmuştur. Bu da şikayetlerin ve sıkıntıların artmasına neden olmuştur. Bunun için İbn Mukaffa (ö.142/759), İslâm hukukunun her bölgede içtihat ve reyden kaynaklanan ve farklılık gösteren uygulamalarına son vermek, hukukun standartlaştırılmasını sağlamak amacıyla Cafer el-Mansur'a bir rapor hazırlamış, onun emriyle hukuki çeşitliliğin ortadan kaldırılmasına çalışılmıştır. İslâm hukukunun standartlaştırılması ve yargılamada içtihat ve reyden kaynaklanan çeşitliliğin engellenmesi düşüncesi, fukahânın statüsünde bir değişikliğe ve otorite kaybına yol açabilecek bir sonuç doğuracağı açıktır. Bu sonuç da kadı ve ulema açısından, statüsüne ve fikri hürriyetine bir kısıtlama olarak değerlendirilebilir. Ancak hüküm verme ve sonuç alma konusunda keyfiliği, hata payını en aza indirmeyi hedeflemesinden ve topluma da güven vereceği düşüncesinden hareketle olumlu bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir.

⁸²⁸ İslâm adli teşkilatın ve yargılamanın en üst yetkilisine verilen addır. Kâdî'l-Kudâtîk hakkında geniş bilgi için bkz. Abdürrezzak Ali Enbârî, *Mansibu Kâdî'l-kudât fi'd-Devleti'l-Abbâsîyye* (Beyrut: Dâru'l-Arabiyyeti li'l-Mevsûât, 1987); Muhammed İsâm Şebârû, *Kâdî'l-kudât fi'l-İslâm* (Beyrut: Dâru'n-Nahda el-Arabiyye, 1992); Ahmet Hamdi Furat, "Kâdîlkudâtîk Müessesesinin Oluşumu ve İlk Kâdîlkudâtîlar", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2008), 103-122; Göl, *Abbâsîler Döneminde Kâdî'l-kudâtîk*.

⁸²⁹ Ebû İshak İbrahim b. Ali eş-Şirâzî, *Tabakâtul-Fukahâ*, thk. İhsan Abbâs (Beyrut: Dâru'r-Râidi'l-Arabî, 1970), 134; Şebârû, *Kâdî'l-kudât fi'l-İslâm*, 20; Fahrettin Atar, *İslâm Adliye Teşkilatı* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 168. Ayrıca Kâdî'l-Kudâtîk kurumunun teşekkülü ve ilk görevlilerini Ahmet Hamdi Furat şöyle sıralamaktadır: Ebû Yusuf, Ebû'l-Bahterî Vehb b. Vehb el-Kureşî, Ali b. Zıbyân (Zabyân) b. Ubeydullah b. Ömer, Ali b. Harmele et-Teymî, Yahya b. Eksem. Bilgi için bkz. Furat, "Kâdîlkudâtîk Müessesesinin Oluşumu ve İlk Kâdîlkudâtîlar", 107-117.

⁸³⁰ Kabir, "Adminstration of Justice During The Buwayhid's Period (A.D. 946-1055)", 14.

görülmesi,⁸³¹ bu gerekçeden dolayı da etkisinin ağırlığı doğal bir sonuçtu. Bu hususa bir örnek verecek olursak; Büveyhîlerin gölgesi altında halifelik yapan Kâdir-Billâh zamanında 398/1007 yılında Bağdat'ta kadılık yapan kadîl-kudatlardan Ebû Hamit Ahmet b. Muhammed el-İsferâyînî (ö. 406/1016), Kâdir-Billâh'ta gördüğü uygunsuz bir tavır üzerine kendisine yazdığı bir mektupla “*Şunu bil ki, Allah'ın bana verdiği bu görevden beni azletmeye senin gücün yetmez. Ben ise Horasan'a iki veya üç kelime yazarak seni halifelikten azledebilirim,*” diyebilecek kadar kendisini bağımsız ve güçlü hissedebilmiştir.⁸³² Bu yüzden Abbâsîlerin, emirler ve farklı mezhepsel hanedanların tahakküm ettiği dönemlerde bile yargı kurumunun hilafetle organik bağı hiçbir zaman tamamen kesilmemiştir.⁸³³ Bu bağı kendi düşünce ve istekleri doğrultusunda kullanmak isteyen iktidarlar, yargıya çeşitli şekillerde etki etmek istemişlerdir. Bu konuyu örnekleyen olay şu şekilde olmuştur: Kâdir-Billâh, Nikâbetü'l-Aleviyyîn ve hac emirliği gibi görevleri olan İmamîlerin lideri konumundaki Şerîf er-Radî'nin 406/1015-1016 yılında Fâtımî halifesini öven ve onu kendisi ile aynı nesepten gösteren bir şiir kaleme aldığını haber alması üzerine Şerîf er-Radî'yi sorguya çektiirmek için dönemin Kâdî'l-kudatlık makamındaki Ebû Hâmid el-İsferâyînî ve Bakillânî gibi âlimlerin huzurunda böyle bir şiir yazmadığı hususunda ifade vermeye davet etmiştir. Bu kapsamda Fâtımîlerin neseplerini karalamak için hazırlattığı bildiriye imza atması hususunda da kendisine baskı yaptırmıştır.⁸³⁴

Büveyhî iktidarında kadı tayinlerinde zaman zaman damân (iltizam) usulünün uygulanması, adalet sistemini temelinden sarsan önemli gelişmelerden birisi olmuştur. 350/961 yılında Büveyhî emiri Muizzüddavle'nin, Ebu'l-Abbâs İbn Ebi's-Şevârib'i kendi hazinesine yıllık 200 bin dirhem para vermesi karşılığında -Halife Mutî' Lillâh'ın karşı çıkmasına rağmen- kadîl-kudat olarak atamasını yapması,⁸³⁵ yine bu dönemde hisbe ve şurta teşkilatlarına da aynı usülle atamaların yapılması adalet sistemini sarsan, huzur ve güven ortamını ortadan kaldıran gelişmeler olmuştur.⁸³⁶

Büveyhîler, *Nikâbetü't-Tâlibiyyîn/Aleviyyîn*'i diğer nakiblikden ayırarak müstakil bir kurum haline getirmiş ve Nakîbü't-Tâlibiyyîn'in tayin ve azlini kendi uhdelere almıştı. Nakîbü'l-

⁸³¹ Safiyye Saâde, “Tetavvuru Mansıbu Kâdî'l-kudât fi'l-Fetretayni'l-Büveyhiyye ve's-Selcûkiyye”, *Târîhu Bağdâdî'l-İctimâî* (Beyrut: Dâru Emvâc, 1988), 96.

⁸³² Müneymine, *Büveyhîler Devleti Tarihi*, 206.

⁸³³ Kabir, “Adminstration of Justice During The Buwayhid's Period (A.D. 946-1055)”, 14.

⁸³⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/111.

⁸³⁵ Bilgi için bkz. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve Te'âkibü'l-Himem*, 2/189; Saâde, “Tetavvuru Mansıbu Kâdî'l-kudât fi'l-Fetretayni'l-Büveyhiyye ve's-Selcûkiyye”, 92-96. Müizzüddavle, vermiş olduğu bu karardan daha sonra vazgeçerek 352/963-64 yılında Ebu'l-Abbâs b. Ebû Şevârib'i azledip yerine adaleti ve tavizsiz kararları ile meşhur kadı Ebu Beşir Ömer b. Eksem'i getirmiştir. Bkz. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve Te'âkibü'l-Himem*, 2/196.

⁸³⁶ Muizzüddavle'nin iltizam usulü ile atamalar yapmasını bazı kaynaklar, içinde bulunduğu mali sıkıntılar -saray yapım inşası gibi- nedeniyle uyguladığını ifade etmektedir. Nitekim Nakîbü't-Tâlibiyyîn Ebû Abdullah ed-Dâî'nin yargı kurumunda iltizam uygulanmasını, Hz. Ali ve cediti Hz. Peygamber'e karşı büyük bir saygısızlık olacağını söylemesi üzerine kaldırması bu durumu teyit etmektedir. Bilgi için bkz. Kabir, “Adminstration of Justice During The Buwayhid's Period (A.D. 946-1055)”, 18; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve Te'âkibü'l-Himem*, 2/189.

Abbâsiyyîn'in tayin ve azlini ise halifenin yetki alanına bırakmışlardı.⁸³⁷ Bu kapsamda Büveyhî emiri Bahâüddevle, dönemin Şîî-İmâmiyye'nin on iki imam neslinden gelen ve önemli âlimlerinden biri olan Şerîf er-Radî'nin babası Şerîf Ebû Ahmed el-Hüseyn b. Mûsevî'yi "Kâdî'l-Kudât", "Hac Emirliği", "Mezâlim Mahkemeleri Başkanlığı" ve "Nikâbetü't-Tâlibîn" gibi dini, siyasi ve içtimai statüsü bulunan görevlere atanması için dönemin halifesi Kâdir-Billâh'a onaya sunmuştu (394/1004). Ancak Kâdir-Billâh, İsnâaşeriyye İmâmiyesine mensup Şîî bir kişiliğin toplumca ve devletçe çok önemli görülen "Kâdî'l-Kudât"lık görevine getirilmesini veto etmiştir.⁸³⁸ Bu olaydan yaklaşık iki yıl sonra Şerîf Ebû Ahmed el-Hüseyn b. Mûsevî'nin oğlu Şerîf er-Radî, *Nikâbetü't-Tâlibîn* olarak 396/1006 yılında Bahâüddevle tarafından tayin edilmiş ve halifeye de onaylatılmıştır.⁸³⁹

Abbâsîlerde kâdî'l-kudâtlık makamına ilk atanan kişinin, Ebû Hanife'nin önde gelen öğrencilerinden Ebû Yusuf'un olması; daha sonra atanan çoğu kâdî'l-kudâtların da aynı düşünce ve mezhepsel eğilime sahip olması geleneğini beraberinde getirdiği söylenebilir.⁸⁴⁰ Ancak zamanla Şâfîlik, Hanbelîlik ve Mâlikîlik mensubu kadıların da sonraki dönemlerde görev yaptığı gözlenmektedir.⁸⁴¹ Şâfî mezhebinin önde gelen isimlerinden biri olan İbn Mâkûlâ (ö. 475/1082'den sonra), kendisinin de Şâfî bir âlim olduğu söylenen Kâdir-Billâh ve oğlu Kâim-Biemrillah döneminde uzun bir süre kâdî'l-kudâtlık yapmıştır.⁸⁴²

Kâdir-Billâh döneminde kaynakların verdiği bilgiye göre kâdî'l-kudâtlık makamına gelmiş kişiler şunlardır:

Ebu'l-Hasen Alî b. Abdilazîz b. el-Hasen el-Kâdî el-Cürcânî (ö. 392/1001-1002), Ebû Hamit Ahmet b. Muhammed el-İsferâyînî (ö. 406/1016), Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Ekfânî (ö. 405/1014), Ebu'l-Hasan Ahmed b. Muhammed b. Abdillâh b. Ebi's-Şevârib (ö. 417/1026) ve İbn Mâkûlâ Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ali (ö. 475/1082'den sonra) olmak üzeredir.⁸⁴³

Büveyhî iktidarında özellikle Kâdir-Billâh döneminde zamanla her bölgeye birden fazla kadı tayin edilmeye başlanması ve her birine de kadî'l-kudât ünvanı verilmesi nedeniyle kadî'l-kudâtlığın eski ihtişamını yitirdiği söylenebilir. Bu yüzden Kâdir-Billâh'ın oğlu Kâim-

⁸³⁷ Ebû Tâlib en-Nâtık-Bilhak Yahyâ b. el-Hüseyn b. Hârûn et-Tâlibî, *el-İfâde fî târihi'l-eimmeti's-sâde (Ahbârü Eimmeti'z-Zeydiyye fî Taberistan ve Deyleman ve Cilan içinde)* nşr. Wilferd Madelung (Beyrut: 1987), 104-105-108.

⁸³⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/43-44; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/504; Küçükaşçı, "Kâdir-Billâh", 24/127-128.

⁸³⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/49; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/510.

⁸⁴⁰ Bilgi için bkz. Benjamin Jokisch, *Islamic Imperial Law: Harun al-Rashid's Codification Project* (Berlin: Walter de Gruyter, 2007), 287-310.

⁸⁴¹ Örneğin Kâdî'l-kudât Ebü's-Sâib'in, Bağdât'da 328/940 yılında Şâfîilerden ilk kâdî'l-kudâtlığa atanan kişi olduğu bilinmektedir. Bkz. Takıyyüddin İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, nşr. Hâfız Abdülalîm Han (Haydarâbâd-Dekken: 1398-1400/1978-1979), 1/129.

⁸⁴² İbrahim Abdülgâni Derûbî, *Kudâtü Bağdâd* (Bağdâd: Dâru's-Suûni's-Sekafiyyeti'l-Âmme, 2001), 2/11.

⁸⁴³ Saâde, "Tetavvuru Mansibi Kâdî'l-kudât fî'l-Fetreteyni'l-Büveyhîyye ve's-Selçûkiyye", 186-187.

Biemrillah zamanında kadılarla ilgili yeni bir makam ihdas edilme gereği hissedilmiş ve “kadılara hükmeden, baş kadı” anlamına gelen “*Akda'l-kudat*”⁸⁴⁴ ünvanı ortaya çıkmıştır.⁸⁴⁵ Bu ünvanı taşıyan ilk kişi de meşhur Şafîi fakihi Ebu'l-Hasan el-Mâverî olmuştur.⁸⁴⁶

4.4. Mali Teşkilat

Abbâsî Devleti, merkeziyetçi bir yönetim şekline sahip olmasına karşın, mali politikasında merkeziyetçi bir yaklaşım içerisinde olmamıştır. Her vilayet, mali işlerini kendi yürütmüş, harcamalarından artan parayı ise başkente (beytülmâl) göndermiştir.⁸⁴⁷ Gelirlerin kaynağı olarak da Emevîlerin aksine Arap-Mevalî ayrımı yapmayarak bütün Müslümanları, vergilerin toplanması hususunda eşit görmüş; bu da gelirlerin artmasını ve toplumsal refahı beraberinde getirmiştir. Ancak III./IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren iktisadi açıdan zirveye ulaşan yapı, artık gerileme eğilimine girmiştir. Yeni yerlerin fetihler yoluyla ele geçirilememesi ve merkezi hükümetten kopuşların yaşanmış olması, vergi gelirlerinin azalması anlamına geldiğinden ekonominin zayıflamasına sebep olmuştur. Ayrıca Büveyhîlerin Bağdat'ı işgali, bölgenin siyasi yapısı ile birlikte sosyo-antropolojik yapısının da değişmesine neden olmuş, iktisadi hayatta ticaret ve sanayiye dayalı bir yapıdan tarıma dayalı bir yapıya ve askeri bir ikta düzenine geçişin başlangıç noktasını oluşturmuştur.⁸⁴⁸ Bu sistemin de Büveyhî emiri Adüddödevle dönemi hariç sağlıklı işleyememesi, siyasi istikrarın uzun soluklu ve kalıcı olamaması, ekonominin kötüleşmesine ve bu nedenle vergilerin artmasına, tüccarların Bağdat'ı terk etmelerine ve böylece ticaretin farklı merkezlere kaymasına neden olmuştur.⁸⁴⁹ Çünkü bu dönemlerde; Bağdat'ta güvenlik ve asayişin, ayyârların faaliyetleri ve mezhepsel çatışmalar nedeniyle bir türlü sağlanamadığı zamanlar olmuştur.⁸⁵⁰

Abbâsîlerde ekonomi; genel olarak vergilere, ticarete ve üretime (tarım, sanayi) dayanmaktaydı. Devlet hazinesinin gelir kaynakları ise; haraç, cizye, ganimetin beşte biri (humus), zekat, öşür, müsadere, gümrük vergileri, sahipsiz mallar, bağış, define ve madenler vb. olarak sıralanabilir.⁸⁵¹

⁸⁴⁴ Akda'l-kudât, kâdî'l-kudât'tan sonra gelen bir ünvanıdır. Mâverî, *el-Hâvi'l-kebîr*, 17/197-198.

⁸⁴⁵ Güner, “Şîî Yüzyılında yahut Büveyhîler Devrinde Bağdat'tan Bazı Yansımalar”, 155.

⁸⁴⁶ Müneymine, *Büveyhîler Devleti Tarihi*, 207.

⁸⁴⁷ Dayfullah Yahya Zehrânî, *Nefekât ve İdâratühâ fî'd-Devleti'l-Abbâsiyye* (Mekke: Mektebetü Tâlibi'l-Câmi, 1406/1986), 89-90.

⁸⁴⁸ Dûrî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, 92.

⁸⁴⁹ Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti: İslâm'ın Rönesansı*, çev. Salih Şaban (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 16.

⁸⁵⁰ 393/1002 yılında Bağdat'ta meydana gelen olayları yatıştırmak üzere Bahâüddödevle, veziri Amidü'l-Cüyûş Ebû Ali Üstâz Hüzmüz'ü göndermiştir. Yine 408/1017-1018 yılında ve 422/1031'de Bağdat'ta büyük fitne olarak nitelendirilen olaylar zor bastırılmıştır. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/125; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 1/445; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, 8/199-200.

⁸⁵¹ Bu gelir kaynakları ile ilgili geniş bilgi için bkz. Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*; Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellam, *Kitabü'l-Emvâl*, çev. Cemaleddin Saylık (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016); Osman Eskicioğlu, *İslâm Hukukunda Vergiler Yahya b. Âdem Ve Kitabü'l Haracı* (İzmir: Anadolu Matbaacılık, 1996); Hüseyin Esen, “İslâm Hukuku

İnsanlık tarihinde genel anlamda bireylerin bir araya toplanmasına sebep olan yaşamsal üç gereksinimin -besin/gıda, ticaret ve savunma- olduğu ifade edilmektedir.⁸⁵² Abbâsî Devleti'nin kalbi olan Bağdat şehrine bakıldığında bu üç özelliğin de bulunduğu görülmektedir. Büveyhîlerin esareti altında olan Abbâsîlerde bu gereksinimlerle bağlantılı olan malî yapı ile ilgili tarım, ticaret, sanayi ve para konularına değinerek değerlendirmelerde bulunmak istiyoruz.

4.4.1. Tarım

Abbâsîlerde toprak üzerinde devletin veya vatandaşların; *iktâ*,⁸⁵³ *ihyâ*⁸⁵⁴ ve *îcâr*⁸⁵⁵ olmak üzere üç çeşit tasarruf hakkı bulunmaktaydı. Toprağın vergilendirilmesi ise; tahsil usulüne göre iki şekilde yapıldı. Bunlardan birincisi; verginin arazinin kapladığı alana ve malın cinsine göre alınması (Harac-ı vazife veya harac-ı muvazzaf/Mesâha sistemi),⁸⁵⁶ diğeri de topraktan alınan ürün miktarına göre alınması (Mukâseme sistemi)⁸⁵⁷ şeklinde idi.

İktâ arazileri; sahip olunan haklara göre teorik olarak iki gruba ayrılmaktaydı. İktâ arazilerinin mülkiyeti ile birlikte verildiği ve miras olarak da devredilebilen türüne *İktâ-ı temlik*, mülkiyetinin verilmeyip sadece kiralanarak işletme ve gelirinin verildiği türüne ise *İktâ-ı istiğlâl* denilmekteydi.⁸⁵⁸ Ancak Büveyhîler ile birlikte iktânın şekli, teorik olarak belirlenmiş olan haklara göre değil; iktâ sahibinin konumuna göre şekillenmeye başlamıştı.

Açısından Müsâdere", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (2002), 191-225; Mehmet Erkal, *İslâm'ın Erken Dönem Vergi Hukuku Uygulamaları* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2009); Cengiz Kallek, *İslâm İktisat Düşüncesi Tarihi, Harac ve Emvaller* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015); Mustafa Özkan, *İslâm İktisadında Vergiler*, ed. Adnan Demircan (Kahramanmaraş: SAMER Yayınları, 2019).

⁸⁵² Nikita Elisseef, "Fiziki Plan", çev. Elif Topçugil, *İslâm Şehri* (İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1992), 124.

⁸⁵³ İktâ; kamu otoritesinin tasarrufundaki malların mülkiyet, işletme veya faydalanma hakkının vatandaşlarına tahsis etmesi durumudur. Geniş bilgi için bkz. Ann Katharine Swynford Lambton, "Reflections on the Iqta", *Arabic and Islamic Studies in Honour of Hamilton A. R. Gibb*, ed. George Makdisi (Leiden: E. J. Brill, 1965), 358-372; Mustafa Demirci, "İkta", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/43-47.

⁸⁵⁴ İhyâ; sahipsiz veya hiç işlenmemiş (mevât) bir arazinin mülkiyet veya kullanım hakkını kazanmak için imar ve ıslah çalışmasıdır. Geniş bilgi için bkz. Ahmet Hamdi Furat, "İslâm Hukukunda Çevrenin Korunmasıyla İlgili Müesseselerden Biri İhyau'l-Mevât (Ölü Toprakların Canlandırılması)", *Çevre ve Din Uluslararası Sempozyumu* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 15-16 Mayıs 2008), 119-125

⁸⁵⁵ İcâr; temelde mal ve hizmetin ücret karşılığı geçici olarak kiralanması durumudur. Geniş bilgi için bkz. Vehbe Mustafa Zuhaylî, "Bedelü'l-hulûv", *Mecelletü Mecmai'l-Fikhi'l-İslâmî* 4/3 (1988), 2171-2178; Mehmet Sedik Kayar, *İslâm Hukukunda İcâre Akdi* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011).

⁸⁵⁶ Bu vergi türünde tahsilat ya nakit olarak veya mahsulden ya da her ikisinden birlikte yapıldı. Ancak genel temayül nakden yapılması şeklinde idi. Bu sistemde ekim veya hasat hiç yapılmasa dahi vergi tahsil edilirdi. Bu durum, çiftçilerin arazileri terk etmelerine ve zorunlu olarak mukâseme sistemine geçilmesine sebep olmuştur. Geniş bilgi için bkz. Mustafa Demirci, *Abbâsîlerde Toprak Sistemi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001), 266-283.

⁸⁵⁷ Bu vergi türünde tahsilat; dayanıklı ürünlerde aynı, çabuk bozulabilen meyve ve sebze türlerinde ise nakdi yapılmakta idi. Mahsulün dörtte bir veya beşte bir oranından tahsil edilmekteydi. Bu sistemin ihtiyaç olduğunun hissedilmesi ile Ebû Ubeydullah Muaviye b. Yesar'ın mimarlığında, Ebu Yusuf'un da destekleri ile Abbâsî halifesi Cafer el-Mansur zamanında ilk çalışmaları yapılmış, ancak resmi uygulanması oğlu Mehdi'nin ilk halifelik yıllarında gerçekleşmiştir. Bilgi için bkz. Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldan*, thk. Abdullah Enis Tabba (Beyrut: 1987), 379; M. Ziyaüddin Reyys, *el-Harac ve'n-Nuzûmü'l-Maliye* (Kahire: 1977), 404-405; Demirci, *Abbâsîlerde Toprak Sistemi*, 283-298.

⁸⁵⁸ Bilgi için bkz. Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldan*, 202- 413; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk b. İbrâhîm el-Hemedânî, *Kitabu'l-Büldan*, thk. Yusuf el-Hâdi (Beyrut: 1996), 305; Demirci, *Abbâsîlerde Toprak Sistemi*, 205-217.

Bu nedenle Abdülaziz Dûrî, bu dönemde yaygın hâle gelen iktâ tiplerini *iktâul-medeniyye*,⁸⁵⁹ *iktâul-hassâ*,⁸⁶⁰ *iktâul-halife*⁸⁶¹ ve *iktâul-askeriyye*⁸⁶² şeklinde dört kısma ayırmayı uygun görmüştür.⁸⁶³

Büveyhî emiri Müizzüddeve, ordunun maaşlarını ödeyebilmek için arazi vergilerini, ordu mensuplarının toplama usulünü (askeri iktâ) getirmiştir.⁸⁶⁴ Maaş karşılığı bu arazileri iktâ olarak alan komutanların; her sene sonunda devlete belirli miktarda vergi vermek, kendilerine verilen toprağı ıslah ederek verimli hale getirmek, kendi topraklarından geçen su kanallarını onarmak ve bakımını yapmak, yıkılmış köprüleri tamir etmek, yolları yenileyerek kullanışlı hale getirmek gibi önemli sorumlulukları vardı.⁸⁶⁵ Ancak bu sistemin düzgün işlememesi nedeniyle hedeflenen sonuç elde edilememiş, aksine tarımın gerilemesine ve hazine kaynaklarının azalmasına sebep olmuştur.⁸⁶⁶ Çünkü emir ve komutanların, mal ve servet biriktirme sevdası ile izledikleri politikalar, arazilere ganimet gözüyle bakan kabileci ve feodal zihniyete sahip zümreler buna engel olmuştur.⁸⁶⁷ Bu durum da, doğal olarak tarımın gerilemesine, ekonominin bozulmasına ve hayat pahalılığına sebep olmuştur.

Muizzüddeve'nin başlattığı komutan ve askerlere tahsis edilen iktânın yanı sıra farklı amaçlarla devlet ricâline, âlimlere ve birtakım özel zümrelere de bazı iktâlar tahsis edildiği bilinmektedir.⁸⁶⁸ Emir Adüddeve dönemi sonrası ise askeri iktâ sistemi, neredeyse her

⁸⁵⁹ İktâul-medeniyye; İktâ'ı Vazife veya İktâ'ı Tanzim de denilen bu tür, görev yapan memurlara maaş karşılığı verilirdi. Bkz. Dûrî, *Tarihü'l- Irak el-İktisadî fi'l- Karn'ir Rabî'l-Hicri*, 40.

⁸⁶⁰ İktâul-hassâ; Halife ve emirlerin kendilerine has olan iktaları olup âlimler, edipler, şâirler ve şarkıcılar gibi özel kimselerin önemli hizmet veya meziyetlerine karşılık, mükâfat olarak verdikleri iktâlardır. Bkz. Dûrî, *Tarihü'l- Irak el-İktisadî fi'l- Karn'ir Rabî'l-Hicri*, 41.

⁸⁶¹ İktâul-halife; Büveyhi emirleri tarafından halifelerin özel ihtiyaçlarını karşılamak için verilen iktâlardır.

⁸⁶² İktâul-askeriyye; Askerlerin maaşlarının ödenmesi için komutanlara tahsis edilen iktâlardır.

⁸⁶³ Dûrî, *Mukaddime fi't-Tarihi'l-İktisadî el-Arabi*, 88.

⁸⁶⁴ Muizzüddeve, halife ve önemli devlet adamlarının geniş toprakları ile Beytül-mâl'e ait olan toprakları Deylemli ve Türk komutanlarına iktâ olarak dağıtmıştı. Bilgi için bkz. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve Te'âkibü'l-Himem*, 2/96-99; Rûzrâverî, *Zeylû Kitâbi Tecâribü'l-Ümem*, 332. Muizzüddeve dönemi öncesinde de farklı amaçlarla iktâ tahsis edildiği, bu kapsamda Emeviler ve Abbâsiler döneminde valilere, bazı devlet ricâline, emirlere ve bazı nüfuzlu komutanlara çeşitli gayelerle iktâlar verildiği bir gerçektir. Yine Abbâsiler tarafından devlet ricali ve yüksek rütbeli bazı ordu komutanlarına zor durumlarda maaş karşılığında iktâlar tahsis edildiği veya ücret yerine bazı arazilerin haracını toplama hak ve yetkisinin tanındığı da bilinen bir husustur. Ancak Büveyhîler'in uyguladığı askerî iktâ sistemi, esas itibarıyla sahipleri ve çalışanları bulunan toprakların gelirlerinin, askerlere ve komutanlara tahsis edilmesi şekline dayanmakta idi. Büveyhîler, ele geçirilen arazinin gazâ hakkı olarak ganimet olduğunu benimseyen anlayışından hareketle, İslâm'ın arazi anlayışına itibar etmemiş ve seferin semeresi olan toprakların paylaşılması usulünü uygulamışlardır. Sonuç olarak askerî iktâ sistemi; Irak'ta Büveyhîler ile birlikte başlamış, Selçuklular döneminde daha net bir görünüm kazanmış, batıda Şam ve Mısır'a kadar uzanmış, Eyyûbîler ve Memlûkler zamanında ise iyice yaygınlaşarak Osmanlılar'da son şeklini almıştır. Bilgi için bkz. Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad (334-447/946-1055)*, 145; Bosworth, "Military Organisation under the Buyids of Persia and Iraq", 160; Demirci, "İktâ", 22/43-44; Golole, *Bağdat: Büveyhîlerin Eline Düşerken (279-334/892-945)*, 248-258.

⁸⁶⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve Te'âkibü'l-Himem*, 2/97-98.

⁸⁶⁶ Müneymine, *Büveyhîler Devleti Tarihi*, 226.

⁸⁶⁷ Yöneticilerin devlet malını zimmetlerine geçirmeleri hususunda bkz. Golole, *Bağdat: Büveyhîlerin Eline Düşerken (279-334/892-945)*, 265-267.

⁸⁶⁸ Mesela Muizzüddeve, halife Müstekfî-Billâh'a iktâ arazisi, yine ardından hilafete getirdiği Mutî-Lillâh'a da *Diya'u'l-hidme* denilen iktâ arazisi tahsis etmiştir. Emir, 345/956'da Mühellebî'ye (ö. 352/963) vezir ünvanı

çeşit araziyi kapsayacak şekilde genişlemeye başlamıştır. Çünkü emirlerin ve devletin gücü azaldıkça iktâ arazileri de genişlemiştir. Buna paralel askerlere verilen bu arazilerin miktarı arttıkça devletin de gelirleri azalmıştır.⁸⁶⁹

Büveyhî hâkimiyetindeki Tâ'î-Lillâh ve Kâdir-Billâh dönemlerinde vergilerin toplanmasında izlenen metotlar arasında en yaygın olanı, *Damân (İltizam) Usulü*⁸⁷⁰ ile *Tesbîb Usulü*⁸⁷¹ olmuştur. Bu vergi toplama usüllerinin arzu edilen beklentiyi karşılamadığı, iltizam sahiplerinin (mültezim) görevlerini kötüye kullandıkları görülmektedir. Önemli komutanlar ve devlet memurlarından ibaret olan mültezimlerin sahip oldukları arazi üzerindeki haksız uygulamaları, servet toplamaya düşkün olmaları nedeniyle vergi gelirlerini zimmetlerine geçirerek bol miktarda kazanç elde etme arzuları ve halka aşırı miktarda vergi yüklemeleri tarımı ve ekonomiyi olumsuz etkilemiş, görevlerini layıkıyla yerine getirmemeleri de sık sık değiştirilmelerine neden olmuştur.⁸⁷² Böyle ekonomik sıkıntıların had safhaya çıktığı bir dönemde Büveyhî emiri Bahâüddeve'nin, Bağdat'ta istikrarsızlığın sebebi olarak gördüğü Halife Tâ'î-Lillâh'ı, asker maaşlarının ödenmemesi gerekçesiyle azletmesi ve hilafet sarayını yağmalatarak yerine Kâdir-Billâh'ı getirmesi,⁸⁷³ Büveyhî hâkimiyetindeki Abbâsîlerin içinde bulunduğu ekonomik durumun bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Kâdir-Billâh'ın halifeliği döneminde tarımsal alanda sıkıntılar yaşayan Bahâüddeve, 389/999 yılında iktâ sisteminde yaşanan sorunlara çözüm olması amacıyla bazı değişikliklere gitmişti. Buna göre; belirli bir oranı aşmayan iktâ sahiplerine arazilerin yönetimi bırakılmıştı. Bu oranları aşan kısımlarını ise kendi bünyesine almıştı. Kendisinden sonra Irak emiri olan kardeşi Samsâmüddeve ise, sistemi düzeltme adına son dönemlerinde askerlerin almış oldukları tüm tımarları iptal etmişti. Ancak bu düzenlemeler, daha ziyade alt ve orta düzey

verdikten sonra iktâlarını da artırmıştır. Bilgi için bkz. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve Te'âkibü'l-Himem*, 2/107-108; Hemedânî, *Tekmiletü Târihi't-Taberî*, 11/355, 363; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber ve Dîvânü'l-mübtada ve'l-haber* (Beyrut: 1399/1979), 4/435.

⁸⁶⁹ Müneymine, *Büveyhîler Devleti Tarihi*, 228.

⁸⁷⁰ Damân (İltizam) terim olarak; "belli bir bedel karşılığında devlete ait herhangi bir vergi gelirini toplamayı üstlenme" anlamına gelir. Vergilendirmenin, bir tür özelleştirilmesi şeklinde nitelendirilen iltizam usulünün, tarım toplumlarının hâkim olduğu devletlerde İlk Çağ'lardan XX. yüzyılın başlarına kadar yaygın bir şekilde uygulandığı ifade edilmektedir. Bkz. Mehmet Genç, "İltizam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/154. Bu uygulamadaki esas amaç, vergilerin toplanmasıydı. Dolayısıyla iltizama verilen araziler veya bölgeler, asker maaşlarının ödenmesi ve ölü toprakların ihya edilmesi amacıyla verilen, ayrıca halifeye ve diğer devlet ricaline iktâ edilen arazilerden farklı idi. Muizzüddeve'nin Bağdat'ı ele geçirdiği ilk yıllarda bu uygulamaya başladığı, iktâ edilen arazilerin dışında kalan toprakların iki zümreye daha -üst rütbeli komutanlar ve ashâbu'd-darârî (önemli bürokratlar)- tahsis edildiği belirtilmektedir. Bkz. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve Te'âkibü'l-Himem*, 2/98.

⁸⁷¹ Tesbîb; bir kişinin, kendisine tahsis edilen maaş karşılığında tahsilatı çok zor olan verginin alınması için vergi memuruna (âmil) yardım etmekle görevlendirilmesi uygulamasıdır. Bu uygulama, Muizzüddeve ve oğlu İzzüddeve Bahtiyar dönemlerinde kurumsallaşmıştır. Büveyhîlerin Irak'a hâkim olması ve Sevâd bölgesindeki toprakların iktâ olarak tahsis edilmesi ile birlikte Basra ve Ahvaz civarındaki toprakların hemen dağıtılmadığı, bu gelir kaynağının ilk önce "tesbîb" metoduna uygun olarak Türkler'e ve Divan'daki bazı memurlara ihsan edildiği belirtilmektedir. Bkz. Donohue, *The Buwayhid Dynasty in Iraq 334 H./945 to 403 H./1012: Shaping Institutions for the Future*, 234.

⁸⁷² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve Te'âkibü'l-Himem*, 2/98-99.

⁸⁷³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 14/353; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî't-Târih*, 7/451.

rütbeli komutanlarla sınırlı kalmış, önemli komutanların iktâlarına dokunulmadığı gibi aksine artırılmıştı.⁸⁷⁴ Bu iktâ sistemiyle Büveyhî emirleri, önemli komutan ve devlet adamları, zaman içerisinde büyük topraklara sahip olmuşlardı. Çünkü küçük arazilere sahip kişiler, topraklarını emirlerin veya önemli bürokratların üzerine kaydettiriyorlardı. Böylelikle sığındıkları kişiye mahsüllerinden belli bir oran vermek suretiyle vergi baskısından kurtulacaklarını veya topraklarına el konulmayacağını düşünüyorlardı.⁸⁷⁵ Kendileri açısından bu durumu, muhtemelen daha güvenli ve tek çıkar yol olarak görüyorlardı.

IV./X. yüzyılın bölgesel tarım çeşitliliğine bakacak olursak özellikle Fars Bölgesi; mevsimsel çeşitliliği, sularının bolluğu, tarım arazilerinin genişliği ve tarım ürünleri bakımından zenginliğiyle öne çıkmaktaydı. Buğday, tüm çeşitleriyle meyveler ve hurma bu bölgenin en önemli tarım ürünleri⁸⁷⁶ arasındaydı.⁸⁷⁷ Bunun yanı sıra ceviz, badem, fındık, şeker kamışı, elma, üzüm ve şeftali gibi meyveler de yetiştirilmekteydi.⁸⁷⁸ Ayrıca pamuk, önemli tarım ürünlerinden biriydi.⁸⁷⁹ En önemli ihraç ürünlerinden olan hurma ise, özellikle Sevad bölgesi yoğunluklu olmak üzere geniş bir alanda yetiştirilmekteydi. Horasan bölgesinde ise buğday üretimi çok yaygındı.⁸⁸⁰

4.4.2. Ticaret

Abbâsîler, stratejik bir konumdaki Bağdat'ı⁸⁸¹ başkent yaparak Akdeniz, Basra Körfezi, Hazar Denizi, Hint Okyanusu ve körfezleri ile Mısır, Bizans ve Mağrib bağlantıları sayesinde⁸⁸² ticari hareketliliğin ve şehirleşmenin hız kazandığı bir dönemin de başlangıcını oluşturmuştur.

⁸⁷⁴ Rûzrâverî, *Zeylû Kitâbi Tecâribi'l-Ümem*, 166; Golole, *Bağdat: Büveyhîlerin Eline Düşerken (279-334/892-945)*, 258-265.

⁸⁷⁵ Dûrî, *Tarihü'l- Irak el-İktisadî fi'l- Karn'ir Rabîi'l-Hicri*, 46-47; Müneymine, *Büveyhîler Devleti Tarihi*, 285.

⁸⁷⁶ Hurmanın bölgenin en önemli tarım ürünü olmasına İbnü'l-Cevzî'nin verdiği şu bilgi kanıt olarak gösterilebilir: "Bağdat'ta Kâdir-Billâh'ın hilafeti döneminde (389/998 yılında) şiddetli bir don hadisesinin yaşanması ve binlerce hurma ağacının o sene ürün vermemesi nedeniyle kıtlık yaşanmış ve fiyat artışları gözlenmiştir." Bilgi için bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/14-15. Yine 392/1002 yılında yaşanan şiddetli soğuklarda tüm tarım olumsuz etkilenmiş ve bir buğdayın kürü yüz yirmi altı dinara çıkmıştır. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/37.

⁸⁷⁷ Müneymine, *Büveyhîler Devleti Tarihi*, 289. Ayrıca Fars bölgesinde buğday ekimi yapılan ve hurma yetiştirilen bölgeler için bkz. Hamdullah el-Müstevfî, *Nüzhetü'l- Kulûb*, çev. G. Le Strange (Londra: 1919), 115.

⁸⁷⁸ Müstevfî, *Nüzhetü'l- Kulûb*, 117-123.

⁸⁷⁹ Makdisî, *Ahsen'üt-Tekâsim fî Marifeti'l-Ekâlim*, 443.

⁸⁸⁰ Bölgede yetişen buğdayın ününden dolayı "Horasan Buğdayı" diye anılması, buğday üretiminin genişliğini ve gelişmişliğini göstermektedir. Horasan Buğdayı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Murat Çalışkan, *Horasan Buğdayının Farklı Ekim Zamanlarına ve Ekim Sıklıklarına Tepkisinin Belirlenmesi* (Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007).

⁸⁸¹ Bağdat, üç ana ticari yolun kesiştiği noktada bulunmaktaydı. Bunlar: a) Büyük Horasan yolu olarak da bilinen Hemedan, Nişabur, Tus, Merv, Buhara, Semerkant ve Çin'e ulaşan tarihi ipek yolu, b) Dicle boyunca ilerleyen, Vâsıt üzerinden Huzistan, Ahvaz, Kirman, Horasan üzerinden Hindistan'a ulaşan ticaret yolu, c) Musul yönünden Kuzey Afrika'ya ulaşan ticaret yolu. Bilgi için bkz. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 147-160; Maurice Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, çev. Nezih Uzel (İstanbul: Pınar Yayınları, 1983), 210.

⁸⁸² Andre Miquel, *Arap Coğrafyacılarının Gözünden 1000 Yılında İslâm Dünyası ve Yabancı Diyarlar* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003), 16; Kenan Norton - Önder Küçükerman, *Çarşı, Pazar, Ticaret ve Kapalıçarşı* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), 35-36; İbrahim Sarıçam-Seyfettin Erşahin, *İslâm Medeniyet Tarihi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2014), 121.

III./IX. yüzyıl; tüm dünyada bilimsel önemli gelişmelerin yaşandığı, tercüme hareketleri ve ilmi-ticari seferlerin yoğun olarak gerçekleştiği bir zaman dilimi olmuştur. Bu yüzyıl; her ne kadar bilim, sanat ve kültürel kalkınmışlığın önemli gelişmeler gösterdiği bir dönem olmuş olsa da coğrafyada meydana gelen siyasi parçalanmışlıklar,⁸⁸³ mezhepsel çatışma ve istikrarsızlıklar, ekonomik sıkıntıların baş göstermesine kaynaklık etmiştir. Ayrıca fiyat artışlarının alım gücünden daha fazla olması, düşük ve orta gelirli zanaat erbâbının, bu yaşanan durumun etkisini azaltmak için mesleki örgütlenme ve dayanışma birlikleri ile kendilerine ait bağımsız çarşılar oluşturmalarına neden olmuştur.⁸⁸⁴ Bu özel çarşılar da sayıları artan esnaf ve zanaatkârlar, ekonomik sıkıntıları azaltmak için aralarında oluşturdıkları mesleki bağı, şehir/kabile/düşünce bağının önüne geçirerek bir iç örgütlenmeyi hedeflemişlerdir. Bu hedefi gerçekleştirebilmek için de mesleki formasyon ve ürün kalitesine⁸⁸⁵ önem vermişler ve bu amaçla kalifiyeli meslek erbâbı yetişmesi için *mübtedi* (çırak), *sânî* (kalfa) ve *üstad* (usta) şeklinde hiyerarşik mesleki sınıflar oluşturmuşlardır.⁸⁸⁶

Abbâsîlerin kurduğu başkent Bağdat'ta, her meslek grubuna ait büyük çarşılar oluşturulmuş olup kurulan pazarlar ile ticaret oldukça hareketlilik kazanmıştı.⁸⁸⁷ Bağdat'ın ticaret üssü Kerh bölgesi olmuştu.⁸⁸⁸ Burada; Demirciler Çarşısı, Marangozlar Çarşısı, Attarlar Çarşısı, Reyhancılar Çarşısı, Manifaturacılar Çarşısı, Kümes Hayvanları Çarşısı, Yağ Satıcıları Çarşısı ve Kasaplar Çarşısı gibi çarşılar bulunmaktaydı. Ayrıca Kuyumcular Çarşısı, Reyhancılar Çarşısı, Köle Çarşısı, Kuşçular Çarşısı, Yahya Çarşısı, Salı Pazarı, Hudayr Çarşısı ve Varraklar

⁸⁸³ Bu parçalanmışlıkların bir sonucu olarak Fatımîler, Endülüs Emevileri, Saffarîler, Ukayfîler, Hamdânîler, Karmâtîler gibi pek çok devlet ve emirlikler kurulmuş, Abbâsîler'e de Büveyhîler tahakküm etmiştir.

⁸⁸⁴ Dûrî, "Hükümet Kurumları", 74.

⁸⁸⁵ Mesela Avrupa'ya veya bir başka ülkeye ihraç edilen bir malın üzerinde *Dimeşk, Bağdat, Kahire* ya da *Kurtuba* yazılı ise o mal, kaliteli kabul edilip tercih sebebi olarak görülmüyordu. Bilgi için bkz. Şevki Ebû Halil, "el-Hadarâtü'l-Arabîyyetü'l-İslâmiyye ve Mucezun anî'l-Hadarâtî's-Sâbika", çev. Atik Aydın - Abdülhadi Timurtaş, *İslâm ve Dünya Medeniyetleri Tarihi* (Ankara: Bilge Adamlar Yayınları, 2005), 322-324.

⁸⁸⁶ Dûrî, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, 155.

⁸⁸⁷ Mesela Bağdat'ın Babü'l-Kerh caddesinde bulunan Horasanlı tüccarlara ait çarşıda Horasan'dan gelen tuhafiyeler satılmaktaydı. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbu Bağdâd*, thk. Muhammed Behcet Eserî (Bağdat: 1342/1923); Yunus Arifoğlu, "İslâmiyet Öncesi Dünyada Ticaretin Tarihsel Süreci ve Abbâsîlerde Ticaret Hayatı", *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 3/1 (Haziran 2019), 12. Ayrıca Ya'kûbî Bağdat için; "Yakın ve uzak çeşitli beldelerden insanlar Bağdat'a göçtüler. Uzak bölgelerin insanları da kendi memleketlerinde ondan etkilendiler. Etkilenen sadece şehirdeki halk değildi; arazileri, ticarethaneleri ve iş yerleri de bundan etkilendi. Dünyanın herhangi bir şehrinde bulunmayan unsurlar Bağdat'ta bir araya geldi. Kara ve nehir yoluyla gıda maddeleri buraya getirilmekte, alışveriş kolaylaşmakta ve her türlü ticaret gerçekleşmektedir. Zira İslâm dünyasının doğusundan ve batısından mallar, ayrıca İslâm dünyasının dışından Hind, Sind, Çin, Tibet, Deylem, Hazar ve Habeş'in malları buraya gelmektedir. Çoğunluğu bu ülkelerden olmak üzere bütün ülkelerle ticaret yapılmaktaydı. Bu ülkelerin tacirleri yanlarındaki dünya zenginliklerini ile beraber Bağdat'a gelir ve dolayısıyla dünyanın bütün zenginlikleri burada toplanarak Bağdat'ı bir bereket dünyası haline getirirdi. Bağdat'ta her ülke tacirinin kendilerine has mıntıkları bulunmaktaydı. Dünyanın başka bir şehrinde böyle bir şeyle karşılaşmak neredeyse imkânsızdı" diyerek, Bağdat'ın iktisadi hareketliliğini açıkça tasvir etmektedir. Bkz. Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2002), 17.

⁸⁸⁸ XII. Yüzyılın sonlarına doğru Bağdat'a gelen Benjamin ve Petachia isimli iki seyyahın verdiği bilgiye göre; önemli ticari merkezlerden biri olan Kerh'te, 28 tane sinagog bulunduğu ve bu bölgede Yahudi nüfusun yoğun olduğu belirtilmektedir. Bkz. Tudelalı Benjamin - Ratisbon'lu Patachia, *Orta Çağ'da İki Yahudi Seyyah'ın Avrupa, Asya ve Afrika Gezileri*, çev. Nuh Arslantaş (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2001), 66-67.

Çarşısı gibi Bağdat'ta büyük çarşılar yer almıştır.⁸⁸⁹ Diğer şehirlerde de buna benzer yapılanmalar söz konusu olmuştur.⁸⁹⁰

IX. ve X. yüzyılda bölgede çok çeşitli ürünler ticarete konu olmaktaydı. Mesela Çin'den çelik, kilim, ipek, porselen, kağıt, mürekkep, keçe, tarçın ve birçok bitki; Doğu Afrika'dan misk, Tibet'ten kurşun, Malaka'dan ipek elbiseler; Ermenistan'dan baharat, değerli taşlar, ilaçlar, mızraklar ve kafur; Bizans'tan ipek elbiseler, keten elbiseler, kilim, güzel kokulu bitkiler, zambak, sakız ağacı reçenesi, deriler, postlar, samurlar ve kılıçlar, altın ve gümüş kaplar, ilaçlar; Hindistan'dan pamuk, ipek dokumalar, kağıt, kürk; Mâverâünnehir'den kilimler, başlıklar, meyveler ve içecekler;⁸⁹¹ Avrupa'dan demir ve kereste gibi çeşitli ürünler gelirken, İslâm dünyasından Avrupa'ya ise en çok dokuma ürünleri, portakal, limon, kayısı, ıspanak, enginar, çivitotu gibi bitkiler taşınmıştır.⁸⁹² Ayrıca Sıraftan deniz ürünleri, kıymetli madenler, keten peçe, baharat, Fas'ın güneybatısında yer alan Sûs bölgesinden yoğunlukla şeker ve çeşitli tarım ürünleri, hazır giyim ve ipek ithal edilmiştir.⁸⁹³ Yapılan bu büyük hacimli ticari seferlerde yüklü miktarlarda para taşımanın zorluğu ve güvenlik endişesinden dolayı IX. ve X. yüzyıldan itibaren çeşitli ödeme şekilleri ortaya çıkmıştı. Daha çok Farsça ismiyle kullanılan "suftaca", Arapça adı ise "havâlâ" olan, vergi memurlarının da "sak" diye adlandırdığı ve günümüze de "çek" ismiyle gelen polişe mektubu benzeri bir ödeme belgeleri kullanılmıştır.⁸⁹⁴ Mesela Bağdat'ta yazılan bir çekin Fas'ta ödenebildiği bilgisi, bu sistemin gelişmişlik seviyesini göstermektedir.⁸⁹⁵

Irak emiri Adüdüddevle'nin (ö. 372/983) ölümünden sonra Tâ'î-Lillâh'ın hilafetinin sonlarından itibaren ticari faaliyetler ve ekonomik durumun daha da gerileme eğilimine girdiğini söyleyebiliriz. Bu malî sıkıntıları aşmak için uygulanan politikalar, Büveyhîler dönemini vergilerin ağırlığı ve çokluğu ile meşhur etmiştir.⁸⁹⁶ Bu kapsamda meralara bile

⁸⁸⁹ Bağdat çarşıları hakkında geniş bilgi için bkz. Hamdân Abdülmecîd Kubeysî, *Esvâku Bağdâd hattâ bidâyeti'l-asri'l-Büveyhî* (Bağdat: 1979), 166-169; Aydın Çelik-Taner Yıldırım, "Abbâsîler Dönemi Bağdat Çarşıları", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 23/1 (2013), 241-253.

⁸⁹⁰ Bilgi için bkz. İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbu Bağdâd*, 26-29.

⁸⁹¹ Câhiz, *et-Tebessur bi't-Ticâre*, 24-25; Dûrî, *Tarihü'l- Irak el-İktisadî fi'l- Karn'ir Rabii'l-Hicri*, 141-164; a. mlf., *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, 96; Wilhem Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Târîhi*, çev. Enver Ziya Kartal (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1975), 33-34.

⁸⁹² Johannes Hendrik Kramers, *İslâm Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret*, çev. Ömer Rıza (İstanbul: Asarı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, 1934), 29.

⁸⁹³ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz (10. Asırda İslâm Coğrafyası)*, 209; Gençtürk, *İran Büveyhîleri (322-448/934-1056)*, 397.

⁸⁹⁴ Cahen, *İslâmiyet: Doğuşundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar*, 160. Ayrıca geniş bilgi için bkz. Cengiz Kallek, "Sak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/584

⁸⁹⁵ Lewis, *Tarihte Araplar*, 125.

⁸⁹⁶ Mesela Büveyhîler döneminde ülkeye gelen yabancı tüccarlardan alınan ve adına Mukus (ayakbastı) vergisi denilen bir vergi türü ortaya çıkmıştı. Nehir yoluyla giden mallardan alınan vergi bazen "Measır" (Zincir-Gemilerin geçmesini engellemek için suya çekilen zincir) adını almış; karadan giden mallara konulan vergi de "Merâsid" (Gözetleme) adını almıştır. Mukus vergisi çeşitlenerek artmış ve halkın çalıştığı her alanda uygulanmaya başlanmıştır. Büveyhîler döneminde uygulanan ve büyük tepki çeken bir diğer vergi türü miras vergisiydi. Ölen kişinin mallarının yarısının alınmasını, geriye kalan kısmın da mirasçılara paylaştırılması esasına dayanıyordu. Bkz. Hilâl b. el-Muhassin es-Sâbî, *Kitâbü't-Tarih (Zeylû Tecâribü'l-Ümem İçinde)*, 347; Müneymine, *Büveyhîler Devleti Tarihi*, 328-331.

vergi konulmuştur. Ancak sonradan Bahâüddeve bu vergiyi kaldırmıştır.⁸⁹⁷ Bu hususla ilgili Makdisî, “*Vergilerin ağırlığı ve çokluğu hakkında hiç soru sormayın*” ifadesini kullanmıştır.⁸⁹⁸

Büveyhîlerin Bağdat’a hâkim olmasıyla Şîî nüfusun özellikle ticaretin kalbi konumundaki Kerh bölgesinde yoğunlaşması, mezhepsel gerilim ve çatışmaların artmasına sebep olmuş, bu durum ticaret ve ekonomiyi olumsuz etkilemiştir.⁸⁹⁹ Kâdir-Billâh döneminin Irak emiri Bahâüddeve ve sonrasında iktidara talip olan Büveyhî emirleri arasında meydana gelen iktidar çatışmaları nedeniyle ortaya çıkan yönetim zaafından istifade eden ayyârların bazen de askerlerin, ticaret kervanlarını, ev ve dükkanları yağmalamaları, mallara el koyup tüccar ve çiftçileri haraca bağlamaları ayrıca Şîî ve Sünnî çatışmaları⁹⁰⁰ ile Deylemliler ve Türkler arasındaki mücadeleler,⁹⁰¹ zaman zaman Bağdat’ın adeta yaşanamaz hale gelmesine neden olmuştur.⁹⁰² Hatta Bağdat’ın içinde bulunduğu bu karmaşık hal, Bahâüddeve’nin kendisinden önceki iki emirin aksine, devletin yönetim merkezini Bağdat’tan Şiraz’a taşımasında etkili olmuş ve Bağdat’a temsilci atayarak devleti yeni başkentten yönetmeye başlamıştır.⁹⁰³ Bu yaşanan kaotik durum, zaman zaman tüccarların Bağdat’ı terk etmelerine,⁹⁰⁴ üretim ve ticaret hacminin azalmasına, bunlara bağlı olarak da tedarik sıkıntısı nedeniyle fiyat pahalılığına sebep olmuş ve halkın isyana ve çatışmaya sürüklenmesine etki etmiştir.

Büveyhîlerin hâkim olduğu dönemde bölgenin ekonomisini olumsuz etkileyen faktörlerden birisi de; bölgede siyasi ve ekonomik gücünü artıran Fâtımîler’in Hint Okyanusu ticaretini, Fars Körfezi’nden Kızıldeniz’e çevirmede başarılı olmaları olmuştur. Ayrıca Gaznelilerin Hindistan ve Çin’e giden karayollarına sahip olmaları ve ardından Selçuklu varlığı,

⁸⁹⁷ Rûzrâverî, *Zeylû Kitâbi Tecâribi’l-Ümem*, 71.

⁸⁹⁸ Makdisî, *Ahsen’üt-Tekâsim fî Marifeti’l-Ekâlîm*, 451.

⁸⁹⁹ Bu konuda detaylı bilgi için bakınız. Kâdir-Billâh’ın halifeliği döneminde 381/991, 382/992, 389/998, 391/1000, 393/1002, 398/1007, 408/1017, 420/1029 ve 422/1031 yıllarında meydana gelen mezhepsel kaynaklı çatışmaların yaşanması, bölgede güvenlik ve asayişin kaybolması nedeniyle her defasında yağma ve talanların vukû bulmasına, huzur ve sükûnetin de ortadan kaybolmasına sebep olmuş; ticareti olumsuz etkilediğinden dolayı da büyük ekonomik sıkıntılar ve fiyat artışları gözlenmiştir.

⁹⁰⁰ Bu hususla ilgili geniş bilgi için bkz. İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi’l-Mülûk ve’l-Ümem*, 14/215; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fî’t-Târih*, 7/330; Genç, “Halife el-Kâdir Döneminde Bağdat’ta Yaşanan Dini-Siyasi Hadiseler ve Onun Sünnî Siyaseti”, 219-243; Kamit, “Kaim-Biemrillah ve Şîî-Sünnî İktidar Çatışması”, 179-207.

⁹⁰¹ Büveyhîler döneminde ordunun ana unsurunu oluşturan sayısal öneme sahip iki güç-Deylemliler ve Türkler- arasında sürekli iktidarda söz sahibi olma mücadelesi olmuştur. Bkz. Hemedânî, *Tekmiletü Târihü’t-Taberî*, 11/431-432, 434-437; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fî’t-Târih*, 7/299-338.

⁹⁰² İbn Miskeveyh, *Tecâribü’l-ümem ve Te’âkibü’l-Himem*, 2/94; Rûzrâverî, *Zeylû Kitâbi Tecâribi’l-Ümem*, 47-50; Dûrî, *Mukaddime fî’t Tarihi’l-İktisadi el-Arabi*, 44-45; a. mlf., “Hükümet Kurumları”, 74-75; Müneymine, *Büveyhîler Devleti Tarihi*, 318.

⁹⁰³ Bahaüddeve’nin Bağdat’ı terk etme kararı, işleri daha karmaşık hale getirmiş, Bağdat tamamen kaos ortamını yaşamıştı. Bu dönemde şehrin asayişinden sorumlu olan sâhibü’s-şurtaların bile bizatihi kargaşanın oluşmasına destek oldukları bilinmektedir. Bu dönemde asayişten sorumlu yetkililer, pek çok suç örgütleriyle birlikte hareket etmiş, kan döküp halkın malına tamah etmiş, hapishanelerdeki mahkûmları serbest bırakmışlardı. Bkz. Hemedânî, *Tekmiletü Târihü’t-Taberî*, 11/429; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fî’t-Târih*, 7/336-337; Pırlanta, *Orta Çağ İslâm Dünyasında Şehir Eşkiyaları: Ayyarlar*, 121; Müneymine, *Büveyhîler Devleti Tarihi*, 126.

⁹⁰⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü’l-ümem ve Te’âkibü’l-Himem*, 2/97-99; Rûzrâverî, *Zeylû Kitâbi Tecâribi’l-Ümem*, 47-50; Dûrî, *Mukaddime fî’t Tarihi’l-İktisadi el-Arabi*, 44-45; Müneymine, *Büveyhîler Devleti Tarihi*, 228; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti: İslâm’ın Rönesansı*, 16.

Büveyhîlerin hâkim olduğu topraklarda kara yoluyla yapılan dış ticaretin de zayıflamasına sebep olmuştur.⁹⁰⁵

4.4.3. Sanayi

Abbâsîler, Bağdat şehrini başkent olarak kurarken dairevi bir biçimde tasarlayarak esnaf ve zanaatkârların üretim ve satış yapacağı mekanları da oluşturmuşlardı. Ancak zamanla şehrin göç vasıtasıyla nüfusunun artması nedeniyle buradaki imalât atölyelerinden çıkan gürültülerin, çıkan koku ve dumanların çevreye verdiği rahatsızlık sebebiyle bu tür ticari imalathâneler, Kerh bölgesi gibi şehir dışına taşınmıştı.⁹⁰⁶ Kerh şehri, kurulduktan sonra her bir ticarethâneye ve imalathâneye ayrı bir bölüm tahsis edilerek meslek çarşıları oluşturulmuştur.⁹⁰⁷ Dolayısıyla Kerh semti, Bağdat'ın ticari merkezi olmasının yanı sıra aynı zamanda sınaî üretim merkezi konumuna gelmiştir.

Mezhepsel taassubun zirve yaptığı, Sünnîliğin aksiyoner grubu Hanbelîler ile Şîîler arasında meydana gelen ve Kâdir-Billâh ile Büveyhî emirlerinin arka planda destek olduğu çatışmaların oluşturduğu atmosferden hiç şüphesiz ticaret ve zanaât de etkilenmiştir. Ancak ticari hayatın baş aktörlerinden olan gayrimüslim unsurlardan Yahudiler; boyacılık, kasaplık, kuyumculuk, sarraflık/cehbezlik gibi alanlarda mahir olduklarından özellikle Kerh ve Basra gibi ticaret merkezlerinde faaliyetlerini aksatmadan sürdürmeye çalışmışlardır.⁹⁰⁸ Hristiyanlar ise tıp sektörü başta olmak üzere tercüme ve ilmi çalışmalarda ön plana çıkmışlardır.

Büveyhîlerin Abbâsîlere hâkim olduğu dönemde bölgede faaliyet gösteren sanayi sektör ve alanlarını; başta tekstil ve dokumacılık, boya ve iplik, madeni eşyalar (demir, bakır, gümüş vb.), kağıt sanayi, çanak-çömlek ve cam sanayi, yağ ve sabun imalatı, deri sanayi, ahşap sanayi, gemi ve kayık imalatı şeklinde sıralayabiliriz.⁹⁰⁹

4.4.4. Para

Abbâsîler döneminde resmi para birimi olarak “dirhem”⁹¹⁰ kabul edilmiş, genel anlamda da tedavülde bu para kullanılmıştır.⁹¹¹ Bununla birlikte Bizans para birimi olan “dinar”⁹¹² da tedavülde olmuştur.

⁹⁰⁵ Müneymine, *Büveyhîler Devleti Tarihi*, 334.

⁹⁰⁶ Özellikle Demirci ve Bakırcı esnafının çıkardığı sesler ve Dericilerin imalathanelerinden gelen kötü kokular bu uygulamaya neden olmuştur denilmektedir. Bkz. Kan, *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat*, 190.

⁹⁰⁷ Kuyumcular Çarşısı, Reyhancılar Çarşısı, Köle Çarşısı, Kuşçular Çarşısı gibi. Bilgi için bkz. Hamdân Abdülmecîd Kubeysî, *Esvâku Bağdâd hattâ bidâyeti'l-asrî'l-Büveyhî*, 166-169; Çelik-Yıldırım, “Abbâsîler Dönemi Bağdat Çarşıları”, 241-253.

⁹⁰⁸ İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 84; Tudelalı Benjamin – Ratisbonlu Petachia, *Orta Çağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, 242.

⁹⁰⁹ Bilgi için bkz. Müneymine, *Büveyhîler Devleti Tarihi*, 294-302.

⁹¹⁰ Dirhem; bir ağırlık ölçüsü ve gümüş para birimi olup, Yunanca “Drahmi” den Farsça'ya, Farsça'dan da Arapça'ya geçmiş ve “dirhem” şeklinde telaffuz edilmeye başlanmış Sâsânî para birimidir. Abbâsîlerde de 2,975 gr. ağırlığındaki şer'î dirhem esas alınmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebu't-Tahir Mecdüddîn Muhammed b. Yakub b.

Abbâsî dönemi sikkelerini, nümizmatik ile uğraşan bazı ilim adamları üç devreye ayırmaktadır. Birinci devre; Abbâsîlerin kuruluşundan Me'mun'un halifeliğinin sonu olan 218/833'e kadar, ikinci devre; Mu'tasım-Billah'ın halifeliğinden Müstekfi-Billah dönemi Büveyhîlerin Bağdat'ı işgaline kadar (218-334/833-945), üçüncü devre ise; Müstencid-Billah'ın halifeliğinden Müs'tasım-Billah'ın halifeliğinin sonuna kadar (555-656/1160-1258) şeklindedir.⁹¹³ 334-555/945-1160 yılları arası (Büveyhî hâkimiyeti ve sonrası) fetret devri olarak adlandırılmış ve bu dönemde dokuz halife görev yapmıştır. Bu devirde görev yapan halifelerin siyasi ve idari hâkimiyetleri, Şîf Büveyhîlerin elinden Selçuklular'ın eline geçmiş, halife adları da bu devletlerin emirleri ile birlikte hutbe ve sikkelerde zikredilmiştir.⁹¹⁴

Abbâsî Devleti, ticari hayatta dinar ve dirhemi birlikte kullanmıştır. Ancak halk arasında ve pazarlarda daha ziyade dolaşımdaki para dirhem olmuştur. Bununla birlikte bilhassa Şam ve Mısır'da yoğunlukla kullanılan dinarın, halk tarafından alışverişlerde kullanılmadığı sonucu çıkarılamaz.⁹¹⁵ Dinarlar, dirheme çevirilerek alışverişlerde kullanılırdı. Bu kapsamda tüccarlar, mallarının kendilerine dinar olarak dönmesini isterken, verdikleri ücretin dirhem olmasına özen gösterirlerdi.⁹¹⁶ Tedavülde olan paraların dışında zaman zaman özel amaçlarla bastırılan paralar da olmuştur. Bağdat pazarlarında, değeri tedavüldeki paralardan yüksek olan dinar ve dirhemler, özel nedenlerle bastırılmış "armağan/hediye paraları" olarak değerlendirildiğinden, alım-satımda ancak sarraflar tarafından bozdurularak kullanılabiliyordu.⁹¹⁷

IV./X. yüzyılda memur maaşları ve hazine yardımları para yerine sak (çek) ile de ödenmiştir. Bu ödeme aracının kullanımının bu kadar yaygınlaşması ve çek üzerine yazılan miktarların büyümeye başlaması, hata ve suistimalleri de beraberinde getirdiği için bu durumu önleme

Muhammed el-Firâzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît* (Beyrut: Dâru l-hyâit-Türâsî'l-Arabî, 1991), 4/156; Atom Damalı, *150 Devlet 1500 Sultan İslâm Sikkeleri* (İstanbul: Nilüfer Vakfı Yayınları, 2001), 3.

⁹¹¹ Abbâsîler döneminde tedavülde kullanılan paralar hakkında geniş bilgi için bkz. Emre Şimşek, *Abbâsîler Döneminde Değişim Aracı Olarak Para* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010); Mustafa Hizmetli, "Abbâsîler Döneminde Para Basımı", *İSTEM* 8/15 (2010), 79-110.

⁹¹² Dinar; Grek-Latin menşeli *Denarius*'tan Arapçaya geçmiş ve İslâm dünyasında genel olarak altın para karşılığında kullanılmıştır. Nizami ağırlığı 4,5479 gr.'dır. Genellikle bir miskal ağırlığında darp edilen dinar, giderek altınla eş anlamlı hale gelmiş ve birbirinin yerine kullanılması yaygınlık kazanmıştır. İslâmi sikke olarak ilk dinar darbını Emevi halifesi Abdülmelik b. Mervan bastırmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. E. Von Zambaur, "Dinar", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1988), 3/591.

⁹¹³ Nasır Seyyid Mahmud Nakşibendî, *ed-Dînârü'l-İslâmî fi'l-Müthafî'l-İrakî: ed-Dînârü'l-Ümevi ve'l-Abbâsî* (Bağdat: 1953), 37. Ayrıca paranın bu tarihi seyri ve devreler hakkında detaylı bilgi için bkz. Şimşek, *Abbâsîler Döneminde Değişim Aracı Olarak Para*, 49-56.

⁹¹⁴ İbrahim Artuk - Cevriye Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu* (İstanbul: MEB Basımevi, 1971), 43-44.

⁹¹⁵ Ebu'l-Kasım Ubeydullah b. Abdillâh b. Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, ed. M. J. de Goeje (Leiden: Brill Press, 1967), 74-79.

⁹¹⁶ Hizmetli, "Abbâsîler Döneminde Para Basımı", 98. Değerli olanı saklama ve biriktirme eğiliminde olan insan yapısı gereği, altın olan dinarın daha az dolaşımda olması gayet normal bir durumdu.

⁹¹⁷ Makrizî, *İğâsetü'l-Umme bi Keşfi'l-Ğumme*, 59-60; Reşid İbnü'z- Zübeyr, *ez-Zehâir ve't-Tuhaf*, thk. Muhammed Hamidullah (Kuveyt: Vizâretü'l-İlâm, 1984), 38-39.

adına çareler aranmasını gerekli kılmıştır.⁹¹⁸ Yine bu yüzyılda bankacılık sistemi, oldukça gelişmiş ve bilhassa Basra şehri, bankerlerin yoğun olarak bulunduğu merkezlerden biri olmuştur.⁹¹⁹ Abbâsî Devleti'nin ticari hayatında ortaya çıkan cehbezlerin⁹²⁰ faaliyet alanları yine bu dönemde artmış, artık borç para vermeye, emanet para kabul etmeye başlamışlar ve halk ile darphâne arasında aracı bile olmaya başlamışlardı. Bir yandan ticari zaruretlar diğer yandan devletin içinde bulunduğu ekonomik koşullar nedeniyle nakit sıkıntısı çekilmesi, kimi cehbezlerin banka gibi faaliyet göstermesine, zaman zaman idareye kredi vermesine dahi yol açmıştır.⁹²¹ Dolaşımdaki paranın altın ve gümüş olması nedeniyle paralara başka madenlerin karıştırılması ve kırpma yapılması gibi durumlar, ayrıca cehbezlerin para basma işinde aktif rol almaları, IX. ve X. yüzyılda yoğun olarak maliyede çalıştırılmalarını gerekli kılmış ve itibarları son derece artmıştır. Bunun üzerine bu görevlerin denetimi ve hazine ile ilgili hesapların teftiş ve yönetimi için "divânü'l-cehbez" adında bir divan kurulmuştur.⁹²² Yine bu dönemde tüccarlar, cehbezler hatta devlet, süftece⁹²³ usulüyle para ve mal nakli yapabilmıştır.⁹²⁴

Büveyhî hâkimiyetindeki Kâdir-Billah döneminde; idari, ekonomik ve sosyal sorunların artmaya başlamasıyla birlikte tedavüldeki paraların mağşûş⁹²⁵ oranlarında değişiklikler

⁹¹⁸ Kallek, "Sak", 35/585.

⁹¹⁹ Doğu ticaretinin merkezi Basra'da her tüccar bir banka hesabına sahipti. Ticarete güvenlik gerekçesiyle yüklü miktarlarda nakit taşınmaz, ödemeler genelde çekle yapılırdı. Bkz. Lewis, *Tarihte Araplar*, 125.

⁹²⁰ Cehbez; kelime anlamı olarak iyiyi kötünden ayıran, adil, tetkikçi, tahlilci, uzman, mahir ve becerikli gibi anlamlara gelmekte olup, iktisadî terim olarak; özellikle Abbâsîler döneminde sarraflıkla uğraşan tüccarlara denilmektedir. Geniş bilgi için bkz. Salih Ahmed Ali, *Tanzimâtü'l-İctimâiyye ve'l-İktisâdiyye fi'l-Basra fi'l-Karni'l-Evvelî'l-Hicrî* (Bağdat: 1969), 249-267; Celal Yeniçeri, "Cehbez", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/222.

⁹²¹ Abbâsîlerde Muktedir Billâh zamanından başlayarak Büveyhîler döneminde ve hatta VII/XIII. yüzyıla kadar cehbezler, başta Bağdat ve Basra olmak üzere diğer büyük şehirlerde de faaliyet göstermişler ve devletle yakın ekonomik ilişkiler kurmuşlardır. Bu cehbezlerin çoğunu Yahudi ve Hristiyanlar oluşturmaktaydı. Muktedir Billah'ın veziri İbnü'l-Furât bazı Yahudi cehbezlerden borç para almış, buna karşılık devletçe müsâdere edilen mallar, beytûlmal yerine bu Yahudi cehbezler nezdinde toplanmıştır. Bkz. Yeniçeri, "Cehbez", 7/223; Şimşek, *Abbâsîler Döneminde Değişim Aracı Olarak Para*, 93. Ayrıca bu durum, iki hususu da ortaya koymaktadır. Birincisi; Yahudilerden bir kısmın ne derece zenginliğe ulaştığı, ikincisi ise devletin ekonomik olarak ne hâle düştüğü mevzusudur.

⁹²² Yeniçeri, "Cehbez", 7/223. Bu divan, cehbezlerin mesleklerini yürütürken yaptıkları işleri takip etmekle, yapılan haksızlık ve uygunsuzluk karşısında da gerekli müeyyideleri vermekle yükümlüydü. Bkz. İbrahim Ural, "Orta Çağ İslâm Dünyasında Bankacılık Türü İşlemler ve Finans Meseleleri", *İslâm Ekonomisinde Finans Meseleleri -İlmi Araştırmalar Dizisi III-* (İstanbul: Ensar Yayınları, 1992), 263. İbrahim Ural, "İslâm Ekonomisinde Finans Meseleleri", *Orta Çağ İslâm Dünyasında Bankacılık Türü İşlemler ve Finansman Meseleleri* (İstanbul: 1992), 263.

⁹²³ Süftece; bir tacirin veya bir memlekete giden bir kişinin, paranın nakli konusunda riskler bulunması nedeniyle gideceği şehirde kendisine vermek üzere ortağına veya güvendiği birine para veya mal bırakması uygulamasıdır. Bkz. Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, 1/404.

⁹²⁴ Devlet, cehbezler vasıtasıyla farklı şehirlerdeki şube ve temsilcilerinden paranın çekilmesini sağlayarak para nakledebiliyordu. Abdulaziz Dûrî, valilerin bütçe fazlalarını, Bağdat'a zaman zaman suftece uygulaması ile gönderdiğini belirtmektedir. Bkz. Dûrî, *Tarihü'l-Irak el-İktisadî fi'l-Karn'ir Rabî'l-Hicrî*, 173-174.

⁹²⁵ Mağşûş, kelime olarak saf olmayan, karıştırılmış şey anlamına gelmektedir. Mağşûş para ise; altın ve gümüş paralara bakır, demir gibi farklı madenlerin karıştırılması ile basılan paralardır. Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, 2/410. Bu dönemde devlet, gelir gider dengesini sağlamak, kamu harcamalarını finanse etmek amacıyla tedavüldeki paralara yabancı madenler karıştırmış ve ayarlarını düşürmüştür. Bu durum, zaman zaman günümüz ekonomilerinin kamu bütçe açığını finanse etmek ve daralan ekonomiyi rahatlatmak adına emisyon hacminin artmasına sebep olan karşılıksız para basmaya benzemektedir.

yaşanmaya başlamıştır.⁹²⁶ Bu dönemde paranın değeri, dönemsel olarak değişmiş ve ekonomik sıkıntılar artarak devam etmiştir. Ülke genelinde ve özellikle de Bağdat'ta yaşanan ekonomik krizler, Büveyhîleri paraların mağşuş oranlarını artırmaya itmıştır. Bu durum daha fazla para basılmasına neden olmuş, paranın değeri düştüğü için enflasyon artmış ve hayat pahalılığı ortaya çıkmıştır.⁹²⁷

Kâdir-Billâh döneminde 383/993 yılına gelindiğinde, Bağdat başta olmak üzere ülkede ekonominin bozulması, paranın değer kaybetmesi ve fiyatların aşırı yükselmesi, halk nezdinde kargaşa ve ayaklanmaların baş göstermesine neden olmuştu. Ordunun maaşlarının gecikmesi nedeniyle ortaya çıkan isyan hareketleri, Rusâfe Camii'nde Cuma namazlarının kılınmasına dahi mâni anların yaşanmasına sebep olmuştu. Bu çatışma ve ayaklanmalar, yapılan ikili görüşmeler neticesinde ekonomik sorunları iyileştirme sözü ile isyancıların salıverilmesi koşuluyla ancak sona erdirilebilmişti.⁹²⁸

Fâtımîlerin Suriye ve Mısır'ı ele geçirmesiyle bölgenin yükselen ekonomik gücü olmaya başlaması, Abbâsî ekonomisi üzerinde olumsuz bir etki yaratmıştır.⁹²⁹ Bu olumsuz etkinin bir göstergesi olarak Irak pazarına Mısır'dan gelen altın (Fâtımî halifesi Muiz-Lidînillah adına basılan dinar) 358/968'de 15,5 dirhem ediyorken, 399/1009'da (Kâdir-Billâh dönemi) 1 dinar 34 dirhem değerine ulaşmış,⁹³⁰ yapılan müdahaleler ve alınan tedbirler neticesinde 1 dinar ancak 18 dirhem değerine düşürülebilmisti.⁹³¹ Kâdir-Billâh'ın hilafetinde 399/1021 yılına gelindiğinde, yine fiyat artışları yaşanmış; 1 dinar tekrar 34 dirhemlere kadar yükselmiş ve alınan ekonomik tedbir ve müdahalelerle eski değerine düşürülmeye çalışılmıştır.⁹³²

⁹²⁶ Paraya farklı madenler karıştırılması, devletin ekonomik krizleri atlatmak ve bütçe açığını gidermek için yaptığı uygulamalardan biridir. Neticede bu yolla halkın alım gücü azalmakta, fiyatların artması ile sosyal ve ekonomik istikrarsızlık ortaya çıkmaktadır. Bazen de mesleği paraların değişimine aracılık etmek olan cehbezlerin, paraların değeri ile oynamaları ve bastırdıkları paralarda öngörülen standarttan saparak açıktan kâr elde etme düşünceleri de bu sonuca olumsuz etki etmektedir. Böylelikle yapılan bu hileli uygulama ile hem halk kandırılmış olmakta hem de piyasaya sürülen hileli para ile ekonomik istikrar bozulmuş olmaktadır. Bkz. Hizmetli, "Abbâsîler Döneminde Para Basımı", 105.

⁹²⁷ Ebû Muhammed (Ebû'l-Abbas) Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdilkadir b. Muhammed el-Makrîzî, *Şüzuru'l-Ukûd fî Zikr'in Nükûd* (Necef: 1967), 2; Dûrî, *Tarihü'l- Irak el-İktisadî fî'l- Karn'ir Rabî'l-Hicri*, 215.

⁹²⁸ Bu olay, ekonomik refahın insan hayatında ne kadar önemli olduğunun da bir göstergesidir. Bkz. Hizmetli, "Abbâsîler Döneminde Para Basımı", 94.

⁹²⁹ Bu etkinin sonucu olarak; Büveyhîlerin Abbâsîlere tahakküm ettiği dönemde en güçlü emirlerinden olan Adüdddevle döneminde bile kendi adıyla anılan "Tâci" dirhemi, Mısır'da pek ehemmiyet görmezken Bahaüddevle döneminde daha da değer kaybı yaşamıştır. 389/999 yılında dirhem değeri o kadar düşmüş ki; 1 dinar 150 dirheme düşerek o dönemde görülmemiş bir değere ulaşmıştır. Yine Bahaüddevle döneminde dinarların saflık oranı en düşük seviyelere inmiştir. Bilgi için bkz. Hilâl b. el-Muhassin es-Sabi, *Kitâbü't-Tarih (Zeylû Tecâribü'l-Ümem İçinde)*, 364; Rûzrâverî, *Zeylû Kitabi Tecâribü'l-Ümem*, 60; Dûrî, *Tarihü'l- Irak el-İktisadî fî'l- Karn'ir Rabî'l-Hicri*, 215.

⁹³⁰ Kâdir-Billâh dönemi olan 399/1009 yılına gelindiğinde, yaklaşık 40 yıl öncesine göre enflasyonun iki katına çıkmış olduğu görülmektedir.

⁹³¹ İbrahim Artuk, "Sikke", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1980), 10/625.

⁹³² Artuk, *İslâmî Sikkeler Kataloğu*, 44.

Büveyhîler döneminde kullanımda olan dinarlar, paraların basılmasını emreden halife, emir ve vezirlerin isimleri ile anılmıştır. Kasânî, Sâbûrî, Rûknî, Sâhibî, Mut'î, Kâdirî, Adudî ve Kavvâmî gibi. Yine bu dönemde bastırılan paraların üzerine basım tarihinin yanı sıra, basım yeri, dini terimler, halife ve Büveyhî emiri gibi parayı bastıran kişilerin adları da yazılmıştır.⁹³³ Böylece her halife, emir veya vezir değiştiğinde, onların adıyla da yeni paralar bastırılmıştır. Büveyhîlerin Irak temsilcisi/veziri Amîdül-Cüyûş, 392/1001 yılında yeni dirhemler bastırmış ve bu dirhemlerin, Sâhibî dinarı (Sahib b. Abbâd)⁹³⁴ karşısındaki resmi bozdurma değerini 1/25 olarak belirlemiştir.⁹³⁵ Büveyhîlerin Irak emirlerinin bastırdıkları dinarlardaki altın oranı ise genelde %60'ı geçmiyordu.⁹³⁶ Paranın gördüğü bu değer nedeniyle tüccarların çoğu, Mısır ve Horasan dinarları ve diğer paralarla işlem yapmayı tercih ediyorlardı. Büveyhîlerin de onayını alan Kâdir-Billâh, siyasi ve ekonomik sebeplerden dolayı özellikle bu etkiyi kırmak için Bağdat pazarlarında Mısır dinarının kullanımını yasaklayarak sadece Kâdirî, Sâbûrî ve Kasânî gibi Abbâsî dinarlarının kullanımına izin vermiştir.⁹³⁷

Sonuç olarak Büveyhî hâkimiyetinin son dönemlerinde yaşanan paranın değerindeki bu büyük düşüş, fiyatların artmasına ve alım gücünün düşmesine, bu sebeple de toplumsal gerilimlere neden olmuştu. Bu durum da, daha önce de belirttiğimiz gibi mevcut ekonomik koşullar nedeniyle askerlerin maaşlarının ödenmesinde sıkıntılar çekilmesine ve ödemelerin gecikmesine ayrıca yaşanan toplumsal ekonomik krizler de isyan girişimlerine ve paranın değiştirilmesinin talep edilmesine yol açmıştır.⁹³⁸

4.5. Bayındırlık

750-1258 yılları arasında iktidarı ve hilafeti elinde bulunduran Abbâsî Devleti, Sünnî İslâm'ın temsilciliği ile birlikte ilim, kültür ve medeniyetin merkezliğini yapmış; Bağdat, Sâmerrâ gibi önemli şehirler kurarak devraldıkları medeniyet mirası ve sosyo-kültürel zenginliğin etkisiyle tarihe mal olmuş önemli eserler bırakmıştır. Bu eserlerin oluşturulmasında; bölgenin coğrafi koşulları, demografik yapısı ile dini-kültürel özellikleri önemli rol oynamıştır.

Bu bölümde; varlığını sürdürdüğü dönemde mimari olarak önemli bir yere sahip olan ve etkisini Büveyhîler döneminde sürdüren veya fiziken Kâdir-Billâh döneminde mevcut olan saray ve hastanelerden (bimaristan) bahsedilecektir.

⁹³³ Rûzrâverî, *Zeylû Kitabi Tecâribü'l-Ümem*, 84-354-293.

⁹³⁴ Sahib b. Abbâd (ö. 385/995), önemli Büveyhî vezirlerinden biridir. Onun devrinde basılan dinarlar, kendi adıyla anılmıştır.

⁹³⁵ Hilâl b. el-Muhassin es-Sâbi, *Kitâbü't-Tarih (Zeylû Tecâribü'l-Ümem İçinde)*, 443.

⁹³⁶ Örneğin Rûknî dinarındaki altın oranı yarıya yakındı. Bu dinar, 420/1029 yılında neredeyse normal değerinin üçte biri değerinde işlem görüyordu. Bkz. Adam Mez, "el-Hadâratü'l-İslâmiyye fi'l-Karni'r-Râbi'l-Hicriyye", çev. Muhammed Abdülhâdi Ebû Rîyde (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabîyye, ty.), 2/377; Claude Cahen, "Queques problemes economiques et fiscaux de L'iraq buyide d'apres un traite de mathematiques", *Annales de l'Institut d'Etudes Orientales* 10 (1952), 379.

⁹³⁷ Cahen, *Queques problemes economiques et fiscaux de L'iraq buyide d'apres un traite de mathematiques*, 10/380.

⁹³⁸ Müneymine, *Büveyhîler Devleti Tarihi*, 326.

4.5.1. Saraylar

İslâm şehir modelinde üç unsur birlikte anlam kazanmıştır. Cami, çarşı ve devlet başkanı veya şehrin yöneticisinin devlet işlerini yürüteceği hükümet konağı. Emeviler ve Abbâsîler döneminde de inşa edilen bütün İslâm şehirlerinde bu uygulamanın örnekleri görülmektedir.⁹³⁹ Saray uygulamasının ilk örneğini ise Emevi valisi Muâviye b. Ebû Süfyân (41-60/661-680), Şam Valiliği esnasında Dimaşk'ta *Kubbetü'l-Hadra* isimli bir saray inşa ettirerek göstermiştir.⁹⁴⁰ Abbâsîlerin ikinci kurucusu olarak kabul edilen Halife Mansûr ise, Dicle Nehri'nin batı yakasında daire şeklinde kurduğu Bağdat şehrinin ortasına, Abbâsîlerin ilk dönemi boyunca devletin idari merkezi olma özelliğini taşıyan *Kasru'z-Zeheb* adını verdiği, şehrin her tarafından görülebilen yeşil kubbesinden dolayı da *Kubbetü'l-Hadra* ismini taşıyan bir saray inşa ettirmiştir.⁹⁴¹ Daha sonraları Bağdat'ın doğu ve batı yakalarında çeşitli saraylar yaptırılmıştır. Halife Mehdi, Bağdat'ın doğusunda bulunan Rusâfe Sarayı'nı kullanırken, başlarda Kasru'z-Zeheb'i kullanan Emin ve Harun Reşîd ise, şehrin batısında bulunan Huld Sarayı'nı kullanmıştır.⁹⁴² Huld Sarayı, Dicle'nin batı sahilinde İslâm öncesi döneme ait Deyrûlatîk (Deyr Mârfathion) adındaki eski bir manastırın üzerine Mansur tarafından inşa edilmişti.⁹⁴³ Büveyhî emiri Adûddevle zamanında bu sarayın harabeye dönmesi üzerine yerine kendi adı ile anılan Bimaristan-ı Adûdî inşa edilmiştir.⁹⁴⁴

Halife Mu'tazîd'ın (ö. 289/902) yaptırdığı ilk saraylardan olan Süreyyâ Sarayı, Dârü'l-Hilafe içerisinde yer alan,⁹⁴⁵ Kâdir-Billâh zamanında da saray olarak hizmet veren ve İbnü'l-Cevzî'nin verdiği bilgiye göre de 461/1069 yılında meydana gelen selde yıkılan önemli bir mimari eserdir.⁹⁴⁶ Yine yapımına Mu'tazîd'ın başladığı ancak oğlu Müktefi'nin (ö. 295/908) 294/907 yılında tamamladığı Taç Sarayı, Muktedir-Billah (ö. 320/932) zamanında yabancı elçilerin karşılanması amacıyla resmi konut olarak kullanılmıştır.⁹⁴⁷ Kâdir-Billâh döneminde de bu özelliğini devam ettiren saray, 451/1059 yılında Fâtımîler adına Bağdat'ı ele geçiren Arslan Besâsîrî (ö. 451/1060)⁹⁴⁸ tarafından çatısı yıktırıldıktan sonra yıkımından

⁹³⁹ Mehmet Mahfuz Söylemez, *Bedevilikten Hadarîliğe Kûfe* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 44.

⁹⁴⁰ İsmail Yiğit, *Emeviler (661-750)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016), 182.

⁹⁴¹ İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbu Bağdâd*, 13; Dûrî, "Bağdat", 4/426; Mustafa Hizmetli, "Abbâsîlerde Saraylar ve Saray Hayatı", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 6/320-321.

⁹⁴² Jacob Lassner, *The Topography of Baghdad in the Early Middle Ages* (Detroit: Wayne State University Press, 1970), 265; Ramazan Şeşen, "Dârülhilâfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/538-539.

⁹⁴³ Salih el-Ali, *Meâlimî Bağdâd el-İdâriyye ve'l-Umrâniyye* (Bağdat: 1988), 36; M. Streck, "Bağdat", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1978), 2/196.

⁹⁴⁴ Guy Le Strange, *Baghdad During Abbasid Caliphate* (Oxford: Clarendon Press, 1900), 102.

⁹⁴⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 12/336.

⁹⁴⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 16/113-114; Jacop Lassner, *The Topography of Baghdad in the Early Middle Ages* (Detroit: Wayne State University Press, 1970), 267.

⁹⁴⁷ Hilâl b. el-Muhassin es-Sâbî, *Rûsûmü Dârü'l-Hilâfe*, 11-14.

⁹⁴⁸ Büveyhîlerin son zamanlarında yaşayan ünlü bir Türk konutandır. Hakkında geniş bilgi için bkz. Genç, *Fatımî-Abbâsî-Selçuklu Münasebetleri ve Besâsîrî İsyanı*; Seyfullah Korkmaz, *Arslanü'l-Besâsîrî ve zamanı* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997).

vazgeçilmiştir.⁹⁴⁹ Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in Besâsîrî'yi Bağdat'tan çıkarmasından sonra muhtemelen tamir edilmiş ve yeniden resmi konut olarak kullanılmıştır.⁹⁵⁰ Bu saray, 524/1130 yılında Müsterşid-Billah (ö. 529/1135) tarafından yıkılarak yeniden yaptırılmıştır.⁹⁵¹

Kâdir-Billâh'ın halife olduktan sonra saray olarak kullandığı, Dârü'l-Hilafe içerisinde yer alan Dârü's-Şecere (Ağaç Sarayı), Halife Muktedir tarafından yaptırılmış en ihtişamlı saraylardan biridir. "Ağaç Sarayı" anlamına gelen Dârü's-Şecere, ismini bahçesindeki gümüş ve altından yapılmış ağaçtan almaktaydı.⁹⁵² Kâdir-Billâh'ın oğlu Kâim-Biemrillah ve ondan sonraki Halife Muktefî'nin (467-487/1075-1094) biat törenleri bu sarayda düzenlenmiştir.⁹⁵³ Bu sarayın, Moğolların Bağdat'ı işgaline kadar ayakta kaldığı tahmin edilmektedir.⁹⁵⁴

Bu saraylar dışında ayrıca Bağdat'ta; Hasenî Sarayı (Kasru'l-Ca'ferî/Kasru'l-Me'mûnî), Firdevs Sarayı, Karâr Sarayı, Mu'tasım Sarayı, Kasru Ümmü Habibe Sarayı, Rusâfe Sarayı, Altın Saray, Abdeveyh Sarayı, Kasru'l-Vaddah (Kasru'l-Mehdî), İsâbâz Sarayı ve Ukhaydir Sarayı gibi saraylar da hicri dördüncü ve beşinci yüzyıllarda kullanılmıştır.⁹⁵⁵

4.5.2. Hastaneler / Bimaristânlar

İslâm tarihinde dârüş-şifâ, dârü's-sihha, dârü'l-âfiye, bimaristan, mâristan, bimarhâne, dârü't-tıb, şifâiyye gibi isimlerle anılan ve kaynağı vakıf kültürüne dayanan sosyal müesseselerimizden biri olan hastanelerin, ilk kez 88/707 yılında Emevi halifesi Velid b. Abdülmelik tarafından Şam'da,⁹⁵⁶ daha kapsamlı olarak ise Abbâsiler döneminde Harun Reşîd'in emriyle Bağdat'ta kurulduğu bilinmektedir.⁹⁵⁷ Kaynaklarda hastane anlamında daha ziyade "bimaristan" ve onun kısaltılmış şekli olan "maristan" kelimelerine rastlanılmaktadır. Ya'kûbî (ö.292/905), İbn Nedîm (ö.385/995) ve İbn Ebî Usaybia (ö.669/1270) gibi müellifler "bimaristan"; İbn Cülcül (ö.384/994 [?]) ve İbnü'l-Cevzî (ö.597/1201) ise "maristan"

⁹⁴⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 16/45.

⁹⁵⁰ Saim Yılmaz – Ömer Sazak, "Doğu Bağdat'ta Dârülhilâfe'nin Ortaya Çıkışı ve Burada İnşa Edilen Saraylar ", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/42 (2020), 300.

⁹⁵¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 17/256; Dûrî, "Bağdat", 4/431.

⁹⁵² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 2/421-442

⁹⁵³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/217-16/165.

⁹⁵⁴ Yılmaz – Sazak, "Doğu Bağdat'ta Dârülhilâfe'nin Ortaya Çıkışı ve Burada İnşa Edilen Saraylar", 304.

⁹⁵⁵ Güzel, *Abbasi Halifesi Mehdî b. Mansûr*, 146-147; Hüseyin Polat, "Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserinde Bağdat", *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi* 40/69 (2021), 63.

⁹⁵⁶ Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, 2/290; Ahmed İsa, *Tarihü'l-Bimaristanât fi'l-İslâm* (Beyrut: 1981), 10-66-203; Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 317.

⁹⁵⁷ Max Meyerhof, "Science and Medicine", *The Legacy of Islam*, haz. Thomas Arnold (London: 1931), 335-336; Corci Zeydan, *Târihu't- Temeddüni'l-İslâmî*, haz. Hüseyin Münis (Kahire: 2. baskı, 1958), 3/208. Ali Haydar Bayat'ta tam teşekküllü ilk hastanenin Harun Reşid zamanında Bağdat'ta kurulduğu görüşündedir. Bkz. Ali Haydar Bayat, *Tip Tarihi* (İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, 2016), 207.

kelimesini tercih etmişlerdir.⁹⁵⁸ Anlamca birbiri yerine kullanılan bu iki kelimeden “maristan”, XII. asrın sonlarından itibaren çoğunlukla akıl hastalarının kaldığı tımarhâneler için kullanılmaya başlanmıştır.⁹⁵⁹

Abbâsî halifesi Harun Reşîd döneminde özellikle Cündişâpur merkezli çeviri hareketlerinin etkisiyle felsefe ve tıp alanında⁹⁶⁰ yetişen pek çok kişi Bağdat’ta kurulan bimaristânlara davet edilmişlerdi. ⁹⁶¹ Bilimin ve özellikle tıp alanının önemli hocaları, bilim ve medeniyetin yeni gözde şehri Bağdat’a akın edince,⁹⁶² Cündişâpur’da ilim tahsil eden öğrenciler de buraya gelmeye başlamışlardı.⁹⁶³ Nastûri olan Buhtîşu ailesi başta olmak üzere Mâseveyh aileleri, Harranlı Sabîî Sâbit b. Kurre ailesi, Dimaşklı Süryanî Serâbiyyûn ailesi, Hîreli Hristiyan bir Arap olan Huneyn b. İshak’ın ailesi gibi pek çok Hristiyan, Sâbîî, Mecûsi ve Hintli bilim insanları, sadece Abbâsîlere değil o dönemde bölgede siyasi varlıklarını sürdüren hemen hemen her devlet ve emirliklere hizmet etmişlerdi.⁹⁶⁴

Halife Harun Reşîd tarafından Bağdat’ta yaptırılan *Bimaristânü’r-Reşîd* veya *Bimaristânü’l-Kebîr* de denilen⁹⁶⁵ Sâ’id Hastanesi, Nastûri olan Cebrail b. Buhtîşu sorumluluğunda 183/800 yılında⁹⁶⁶ yapılmış; başhekimliğini 25 yıla yakın bir süre yaptıktan sonra Yuhanna b. Mâseveyh’e devretmiştir. Ünlü hekim Sinan b. Sabit’in (ö.331/943) Sâ’id Hastanesi’nde çalıştığı bilgisinden hareketle⁹⁶⁷ Kâdir-Billâh dönemini de içine alan Büveyhîler döneminde de hizmet vermeye devam ettiğini söyleyebiliriz.

⁹⁵⁸ Örnek kullanımlar için bkz. İbn Cülcül, Ebû Davud Süleyman b. Hassan el-Eldelûsî, *Tabakâtü’l-etibba ve’l-Hükemâ*, 177-115; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi’l-Mülûk ve’l-Ümem*, 13/151-178; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu’l-Enbâ fî Tabakâtü’l-Etibba*, 47.

⁹⁵⁹ Ömer Rıza Kehhâle, *el-Ulûmü’l-Ameliyye fî’l-Usûri’l-İslâmiyye* (Dimaşk: 1972), 105; Arslan Terzioğlu, “Bimâristan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/163. İbnü’l-Cevzî, eserlerinde hastane için “maristan” kelimesini kullanmayı tercih ederken, “es-Sebât”, “el-Müdhiş” adlı eserlerinde bu kelimeyi, sıkıntı, ızdırap veren yer, zincirlere bağlanan yer anlamında kullanmaya başlamıştır. Bkz. İbnü’l-Cevzî, *es-Sebât ‘İnde’l-Memât*, nşr. Abdullah el-Leysî el-Ensârî (Beyrut: Müessesetü’l-Kütübi’s-Sekafiyye 1986), 25; İbnü’l-Cevzî, *el-Müdhiş*, nşr. Mervan Kabbânî (Beyrut: Dârü’l-kütübi’l-ilmîyye, ty.), 414.

⁹⁶⁰ İslâm tıp tarihi ve kaynakları hakkında geniş bilgi için bkz. Ahmet Ağırakça, *İslâm Tıp Tarihi: Başlangıçtan VII./XIII. Yüzyıla Kadar* (İstanbul: Nobel Tıp Kitapevleri, 2004); Zehra Gençel Efe, *İslâm Tıp Tarihi: Gelişimi ve Kaynakları* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2019).

⁹⁶¹ Bu Bimaristanı, 195/810 yılında Harun Reşîd, Nastûrî Hristiyan olan Cebrail b. Buhtîşu’ya kurdurmuştur. Bkz. Terzioğlu, “Bimâristan”, 6/164.

⁹⁶² Buradan gelen ilim hocaların çoğu gayrimüslimlerden (Nastûri Hristiyanlar ile Mecûsîler) oluşmaktaydı.

⁹⁶³ Mehmet Mahfuz Söylemez, *Bilimin Yitik Şehri Cündişâpur* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 106.

⁹⁶⁴ Selahattin Polatoğlu, “Çağının Tanığı Olarak Abbâsî Saray Tabipleri”, *Van İlahiyat Dergisi* 7/11 (Aralık 2019), 211.

⁹⁶⁵ İsa, *Tarihü’l-Bimaristanât fî’l-İslâm*, 178.

⁹⁶⁶ Ali Haydar, hastanenin kuruluşunu 183/800 yılı civarında, Akkâvî ise 184-193/800-809 yılları arasında olduğunu belirtir. Bkz. Ali Haydar Bayat, “Türk-İslâm Dünyasında Hastaneler”, *Türk Kültürü* 34/400 (1996) 477; Ruhâb Hıdır Akkâvî, *el-Mucez fî Tarihi’t-Tıb ‘İnde’l-Arab* (Beyrut: 1995), 237; Nastûrî Kilisesinin Patriği Timâsâvus’un 790 tarihli yazdığı mektupta; hastanenin yapım maliyeti ve tamamlandığını ifade eden bilgiler vermesi, hizmete girişinin bu tarihte gerçekleştiği fikrini güçlendirmektedir. Esasında verilen bilgilerdeki üç tarihte birbirine çok yakın tarihler olduğundan hastanenin 183/800 civarında hizmet ettiğini söyleyebiliriz. Bilgi için bkz. Levent Öztürk, *İslâm Dünyasında Hastaneler* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 124.

⁹⁶⁷ Akkâvî, *el-Mucez fî Tarihi’t-Tıb ‘İnde’l-Arab*, 237.

Halife Mu'tazîd'in (279-289/892-902) ordu komutanı ve mevlâsı olan Bedir el-Mu'tazîdî tarafından⁹⁶⁸ Bağdat'ta Sinan b. Sabit'e kurdurulan⁹⁶⁹ Bedir el-Mutazîdî Hastanesi, muhtemelen Bedir el-Mu'tazîdî'nin 289/902 yılında öldürülmesi⁹⁷⁰ nedeniyle bu tarihten önce inşa edilmiş, Kâdir-Billâh döneminde de hizmet vermeye devam etmiş önemli hastanelerden biridir.

Sinan b. Sabit tarafından Bağdat'ın batı kıyısında bulunan Bâbuş-Şam Mahallesi'nde inşa edilen⁹⁷¹ ve adına *el-Bimaristânü'l-Muktedîrî* denilen hastane, halifenin annesi tarafından Dicle Nehri'nin doğusunda inşa edilen Seyyide Hastanesi'nin⁹⁷² karşısında, Dicle Nehri'nin batısında konumlandırılmıştı.⁹⁷³ Bu hastane de Kâdir-Billâh döneminde hizmet etmeye devam etmiştir.

Kerh bölgesinin batısında yer alan ve Serât Kanalı'na bakan Bâbü Muhavvel Mahallesi'nde inşa edildiği için aynı adı alan hastanenin tam olarak ne zaman kurulduğu hakkında kesin bilgi bulunmamakla birlikte Kâdir-Billâh'tan sonra halife olan oğlu Kâim-Biemrillah zamanında dahi hastanenin hizmet verdiği bilgisi yer almaktadır.⁹⁷⁴ İbnü'l-Cevzî'de yer alan bir rivayete göre; Arap dilinde ve İslâm ilimlerinde şöhret sahibi olan Ebû Bekr İbnü'l Enbârî (ö.328/940), Bâbü Muhavvel'deki hastaneye gittiğini, oldukça edebî şiirler okuyan bir kişi görünce hastane yetkilisine bu kişiyi sorduğunu, o kişinin de İbrahim adında vesveseli bir kişi olup hastanede tedavi gördüğünü öğrendiğini aktarır.⁹⁷⁵ Kâim-Biemrillah zamanında hastanenin hizmet verdiği bilgisinden hareketle Kâdir-Billâh'ın oğlu olan Kâim-Biemrillah'ın 422/1031 yılında halife olduğu göz önüne alındığında hastanenin en az doksan yıl gibi bir süre hizmet verdiği sonucu ortaya çıkmaktadır.⁹⁷⁶

Huld Sarayı'nın harabeye dönen temelleri üzerine Büveyhî emiri Adüdüdevle tarafından Bağdat'ın batısında Dicle Nehri'nin kenarında yapımına 369/980-981 yılında başlanan ve yaklaşık 3 yılda tamamlanan büyük bir bimaristan inşa edilmiştir.⁹⁷⁷ İnşasına büyük emek ve para sarfedilen, pek çok tabip görevlendirilen bu hastanenin, o dönemin standartlarından

⁹⁶⁸ Yılmaz, *Mu'tazîd ve Müktefî Döneminde Abbâsîler*, 263.

⁹⁶⁹ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâtü'l-Etibba*, 301.

⁹⁷⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 13/8-10.

⁹⁷¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 1/308.

⁹⁷² Bilgi için bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 13/178.

⁹⁷³ Öztürk, *İslâm Dünyasında Hastaneler*, 151.

⁹⁷⁴ Akkâvî, *el-Mucez fî Tarihi't-Tıb 'inde'l-Arab*, 239.

⁹⁷⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 13/400-401.

⁹⁷⁶ Hastanenin Kaim Biemrillah zamanında 449/1057 yılında harabeye döndüğü belirtilir. Bkz. İsa, *Tarihü'l-Bimaristanât fî'l-İslâm*, 199.

⁹⁷⁷ Guy Le Strange, *Baghdad During Abbasid Caliphate*, 102; Bayat, *Tıp Tarihi*, 208

üstün olduğu ifade edilmektedir.⁹⁷⁸ Kâdir-Billâh döneminde hizmet etmiş olan bu bimaristanın uzun yıllar ayakta kaldığı bilinmektedir.

⁹⁷⁸ Bu hastane, o dönemde Dicle Nehri'nden özel bir sistemle suyunu alan donanımlı ve konforlu bir mekan olarak zikredilmektedir. Bkz. Zehebî, *el-İber fî haberi men aber*, thk. Selahaddin el-Müncid (Kuveyt: Dârü'l-Meşir 1966), 1/159; Ayrıca geniş bilgi için bkz. Terzioğlu, "Bimarhâne", 6/163-178; Fatma Çapan, "İslâm Dünyasında Bimaristanlar ve Gelişme Süreçleri", *Gaziantep University Journal os Social Sciences* 18/3 (2019), 1214.

5. BÖLÜM

DİNİ-SOSYAL YAPI VE EĞİTİM-ÖĞRETİM

5.1. Dini Yapı Ve Mezhepsel Politikalar

Tarih boyunca din veya mezhepsel anlayışlar üzerinden iktidar sahipleri ile dini gruplar, zaman zaman çıkar çatışmaları ve hâkimiyet kurma mücadeleleri yaşamış; bazen de bu iki unsur, birbirinin konumundan veya gücünden yararlanmak suretiyle “kazan-kazan” anlayışı içerisinde bir ilişkide bulunmuşlardır. İktidarı elinde bulunduran kesim, kendi inanç ve anlayışına taraf olarak kendi inanç grubunun güçlenmesine imkan sağlarken, kimi zaman da toplumsal gücü elinde bulunduran dini inanç ve anlayıştan yana taraf olarak kendi siyasi iktidarını sağlama almayı düşünmüşlerdir. Nitekim Abbâsîler döneminde Halife Me'mun ile birlikte Mu'tezile,⁹⁷⁹ siyasi gücü arkasına alarak devletin resmi mezhebi haline gelmiş, adeta altın çağını yaşamıştı.⁹⁸⁰ Buna karşın Hanbelî mensupları ise baskılara maruz kalmıştı.⁹⁸¹ Halife Mütevekkil ile birlikte bu kez Hanbelî kesim iktidarı ele geçirmiş,⁹⁸² Mu'tezile mensupları ise ciddi baskılar görmeye başlamıştı. Büveyhîlerin Bağdat hâkimiyeti döneminde ise Şîa, himaye ve destek ile avantajlı konuma gelmişti.⁹⁸³ Hilafeti döneminde Şîa'ya karşı sistemli bir şekilde mücadele veren Kâdir-Billâh, 408/1017 yılında ilan ettiği ve “Risaletü'l-Kâdiriyye” olarak bilinen bildirisi ile Hanbelî fikirleri açıkça devletin resmî görüşü olarak ilan etmişti.⁹⁸⁴ Bu anlamda IV./X. asrın sonlarından itibaren Kâdir-Billâh'ın siyasal, mezhepsel, kültürel destek ve faaliyetleriyle Ehl-i Sünnet özelinde Hanbelîliğin yeni bir ivme kazanarak

⁹⁷⁹ Mu'tezile hakkında geniş bilgi için bkz. Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*; Ebü'l-Hasen Kadîrî-Kudat Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdülcebbâr el-Hemedânî, *Fadlu'l-i'tizâl ve tabakâtü'l-Mu'tezile*, thk. Fuad Seyyid (Tunus: y.y., 1406/1986); a.mlf., *Fırak ve tabakâtü'l-Mu'tezile*, thk. A. Sami Neşşâr-İ. Muhammed Ali (İskenderiye: Matbaatü'l-Cami'iyye, 1972); Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*; İbn Murtazâ, Ahmed b. Yahya, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, thk. Suzanna Diwald Wilzer (Beyrut: Matbaatü'l-Kâtûlikiyye, 1380/1961); Osman Aydın, *Mu'tezilî İmâmet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2003); Orhan Şener Koloğlu, “Mu'tezilenin Temel Öğretileri”, *İslâmî İlimler Dergisi* 12/2 (2017), 43-80.

⁹⁸⁰ Bu dönem hakkında geniş bilgi için bkz. Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*; Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 277 vd.; Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, 110-124.

⁹⁸¹ Me'mun, Kur'an'ın mahluk olup olmadığı konusunda başta Ahmed b. Hanbel olmak üzere ulemayı sorgulamış, fikrinden dönmeyenlerin öldürülmesi emrini vermişti. Bilgi için bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 11/20-23; Hudarî Bek, *Muhadarâtü Târihi'l-Ümemi'l-İslâmiyye: ed-Devletü'l-Abbasiyye*, 239.

⁹⁸² Halife Mütevekkil'in Ahmed b. Hanbel'e ve Hanbelîlere destekleri konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 11/206-207; Henri Laoust, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler* (İstanbul: Pınar Yayınları, 1999), 126-127; Muharrem Akoğlu, *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile* (Ankara: İlahiyât Yayınları, 2008), 77-79; Bulut, “Karşı Mihne Uygulamaları ve er-Risaletü'l-Kâdiriyye (Kâdirî İtikadı)”, 79-82; Muhyettin İğde, *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbelîliğin Teşekkül Süreci* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016), 71-76.

⁹⁸³ Genç, “H.V/M. XI. Asırda Ehl-i Sünnet'in Yeniden Yükselişi: Sürec, Kurum ve Şahsiyetler Üzerine Bir İnceleme”, 278.

⁹⁸⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/279-282; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, 8/121; Laoust, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, 186; Ira M. Lapidus, *İslâm Toplamları Tarihi*, çev. Yasin Aktay (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 1/250-253; Bulut, “Karşı Mihne Uygulamaları ve er-Risaletü'l-Kâdiriyye (Kâdirî İtikadı)”, 79-82; Ümit Toru, “Eş'arîlik-Hanbelîlik Farklılaşmasının Toplumsal Yansımaları”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/1 (2018), 264.

yükselişe geçtiğini söyleyebiliriz.⁹⁸⁵ Dolayısıyla Kâdir-Billâh, Şîî anlayışa sahip Büveyhîlerin tahakkümündeki zor ve mücadelelerle geçen 40 yıllık hilafeti süresince, Ehl-i Sünnetin savunuculuğu rolünü üstlenen Hanbelîlerle karşılıklı destek anlayışı içerisinde kendisine hareket alanı açmış ve otoritesini güçlendirmiştir. Konumuza açıklık getirmesi açısından bu başlık altında; Büveyhîlerin sahip olduğu dini anlayış, mezhepsel algı ve uyguladıkları politikalar ile buna karşı Kâdir-Billâh'ın tavrı, olaylar karşısındaki siyaseti üzerinde durulacaktır.

5.1.1. Büveyhîlerin mezhepsel algı ve politikaları

Ebû Şucâ' Büveyh ve oğulları tarafından kurulmuş ve Şîî anlayışa sahip olan Büveyhîler, yaklaşık bir asır Sünnî hilafeti esir almıştı.⁹⁸⁶ Bu durumun İslâm tarihinde önemli değişikliklere sebep olan siyasi, dini ve sosyo-ekonomik sonuçları olmuştu. Büveyhîler, Abbâsî siyasi tarihinde önemli değişikliklere neden olmasının yanı sıra özellikle mezhepsel ekollerin oluşumunda ve sistemleşmesinde doğrudan ya da dolaylı olarak önemli bir etki sahibi olmuştur.⁹⁸⁷

Şîî asrı olarak nitelendirilen IV./X. yüzyıla kadarki dönemlerde İslâm siyasi tarihine baktığımızda iktidarların Şîî anlayıştan uzak olduğu görülmektedir. Şîa, IV./X. yüzyıla kadar iktidarlara karşı muhalif bir hareket olarak varlığını sürdürmeye çalışmıştır.⁹⁸⁸ Tâ ki, İfrîkiye'de 297/909 yılında Fâtımîlerin kurulması ve 334/945 yılında da Büveyhîlerin Sünnî Abbâsî hilafetini ele geçirmesi⁹⁸⁹ ile durum değişmiştir. Bu iktidar değişikliği; Şîîliğin gelişimi, mezhebin yayılması ve sistemleşmesi açısından önemli bir etkiye sahip olmuştur. Sünnî hilafet üzerinde yüzyıl tahakküm etmiş Şîî Büveyhîlerin izlediği siyasi politikayı iyi anlayabilmek, olayları yorumlayabilmek için, sahip oldukları inançlarını ve mezhepsel algılarını daha yakından tanımak gerekmektedir. Bu kapsamda Şîa; sözlük anlamı itibariyle *tarafdar*, *yardımcı*, *fırka*, *bölük* gibi anlamlara gelmektedir. Şîîlik ise; imâmet ve hilafetin, Hz. Peygamber'in ardından nass ve tayinle Allah tarafından belirlenmiş ilk halifenin Hz. Ali olduğunu kabul eden ve sonraki halifelerin de Hz. Peygamber'in kızı Fâtıma'nın soyundan gelmesi gerektiğine inanan İslâm fırkalarının müşterek adıdır.⁹⁹⁰ Hz. Ali neslinin iktidara

⁹⁸⁵ Genç, "H.V/M. XI. Asırda Ehl-i Sünnet'in Yeniden Yükselişi: Süreç, Kurum ve Şahsiyetler Üzerine Bir İnceleme", 280.

⁹⁸⁶ Büveyhîlerin bu dönemde hâkim olduğu coğrafya için bkz. Harita 4

⁹⁸⁷ Akoğlu, "Büveyhîler'in Mezhebî Eğilimleri/Politikaları Üzerine", 124.

⁹⁸⁸ Hakyemez, "Sünnî-Şîî ilişkilerinde Temel Sorunlar ve Çözüm Önerileri", 91.

⁹⁸⁹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî funûnî'l-edeb*, 23/104.

⁹⁹⁰ Şîa ve alt kolları hakkında bilgi için bkz. Kummi-Nevbahti, *Kitabu'l-Makalât ve'l-Fırak- Fırâku's-Şîa/Şîî Fırkalar*; Ebû'l-Abbâs Abdullah b. Muhammed b. Abdillâh el-Enbârî, *Mesâilü'l-İmâme Mukdedafât mine'l-Kitabî'l-Evsât fî'l-Makalât*, thk. Josef Van Ess (Beyrut: 1971); Ebû'l-Hüseyin Abdürrahîm b. Muhammed b. Osmân el-Hayyât, *Kitâbü'l-İntisâr ve'r-Red alâ Ravendî*, thk. Henrik Samuel Nyberg (Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1344/1925); Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/144-145; Ignaz Goldziher, *el-Akîde ve's-Şerîa fî'l-İslâm*, çev. M.Yusuf Musa vd. (Kahire: 1946); İhsan İlahi Zahir, *Şîa'nın Kur'an İmâmet ve Takiyye Anlayışı*, çev. Sabri Hizmetli - Hasan Onat (Ankara: Afşaroğlu Matbaası, 1984); Ethem Ruhi Fırlı, *İmâmiyye Şîası* (İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2008), 15.

gelmesini ve halife olmasını isteyen bu topluluk, hilafeti ele geçiren Emevi iktidarının sonlarına doğru Hz. Ali neslinden birtakım kişiler hakkında; *nass*, *tayin*, *rec'at*, *mehdilik* ve *gaybet* gibi fikirler ileri sürmüşlerdi. Bu düşünceler, zamanla geniş halk kitleleri tarafından benimsenip Şiîliğin teşekkül etmesine yardımcı olmuştur. Şiî düşüncenin bir mezhep olarak ayrışması ve kurumsallaşması, III./IX. yüzyılın ortalarında olmaya başlamıştır.⁹⁹¹ Bu oluşumla birlikte Şiîlik; İmâmiyye/İsnâaşeriyye⁹⁹², İsmâiliyye⁹⁹³ ve Zeydiyye⁹⁹⁴ adı altında üç temel itikadî fırka tarafından temsil edilir olmuştur. Bu fırkalardan en yaygın olanı ise 'İmâmiyye' olarak bilinmektedir. Bu nedenle Şîa'nın bir kolu olan İmâmiyye, zaman zaman Şîa yerine de kullanılmaktadır. Günümüzde de İmâmiyye denildiğinde, Zeydiyye ve İsmâiliyye fırkaları dışında kalan başta İran ve Irak olmak üzere İslâm dünyasının hemen her bölgesinde yaşayan Şîîlerin çoğunluğu anlaşılmaktadır.⁹⁹⁵ Bu Şiî topluluklardan biri olan ve Deylem bölgesinden çıkıp Fârs-Huzistân, Kirman ve Cibâl bölgelerinde hâkimiyet sağladıktan sonra,⁹⁹⁶ Sünnîliğin temsilcisi Abbâsî hilafetini ele geçiren Büveyhîlerin, dini inançları ve mezhep anlayışları hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Şiî anlayışa sahip oldukları konusunda tereddüt bulunmazken, Şîa'nın hangi fırkasına mensup oldukları hususunda ihtilaflar oluşmuştur. Bu konu ile ilgili öne sürülen görüşleri değerlendirmeye çalışalım.

⁹⁹¹ Hakyemez, "Sünnî-Şiî İlişkilerinde Temel Sorunlar ve Çözüm Önerileri", 89-124, 90.

⁹⁹² İmâmiyye/İsnâaşeriyye, on iki imam anlayışını benimseyen Şiî bir fırkadır. Ali b. Ebî Talib'in, Hz. Peygamber'den sonra bazı özelliklerinin belirlenmesiyle değil, onun şahsına işaret eden açık nass ve tayin ile İmam olduğuna inanılan fırkanın ortak adıdır. Bu fırkanın mensupları, imamları benimsemeyi inancın bir gereği olarak değerlendirdikleri için kendilerine "İmamiyye", fikhî görüşlerini Cafer es-Sadık'a dayandırdıkları için "Caferiyye", on ikinci imamın gelişini bekledikleri için "Ashabü'l-İntizar" ve on ikinci imam için yaygın olarak kullanılan "kâim (hayatta olan)" ünvanına nisbetle "Kâimiyye" diye de adlandırılmışlardır. Geniş bilgi için bkz. el-Hayyât, *Kitâbü'l-İntisâr ve'r-Red alâ Ravendî*; Es'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*; Ebû Hâtim Ahmed b. Hamdân b. Ahmed er-Râzî el-Versinânî, *Kitâbü'z-Zîne*, thk. Abdullah Sellûm es-Samerrâî. Bağdat: 1988; Şeyh Sadûk adıyla tanınan Ebû Cafer Muhammed b. Alî b. el-Hüseyn b. Mûsâ b. Bâbeveyh el-Kummî, *Risaletü'l-İtikadati'l-İmâmiyye (Şîf-İmâmiyye'nin İnanç Esasları)*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı (Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1978); İbn Hazm, *el-Fasl fî'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihal*; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/189-203; Zahir, *Şîd'nın Kur'an İmâmet ve Takiyye Anlayışı*; Fiğlalı, *İmâmiyye Şîası*; Metin Bozan, *İmâmiyye Şîası'nda İmâmet Tasavvuru (III-V. Asır)* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2007); Ali Avcu, *İmâmiyye Şîası'nda İmâmet Anlayışının Doğuşu* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002).

⁹⁹³ İsmâiliyye; altıncı imam Ca'fer es-Sadık'ın, oğlu İsmail'i nass yoluyla halef tayin ettiğini iddia eden, gizlenmiş son imam ve mehdî olarak tekrar geleceğine inanılan aşırı Şiî fırkanın müşterek adıdır. Bu fırkaya; Karmâtî/Karâmita, Bâtıniyye, Ta'limiyye, Melâhîde isimleri de verilmektedir. Onlara göre Muhammed b. İsmail, yedinci imamdır. Bu fikirleri ile isnâaşeriyye (on iki imam)'den ayrılmakta ve kendilerine Seb'iyye (Yedi İmamcılar) de denilmektedir. Bahreyn'de devlet kuran Karmâtî ile Mısır'da devlet kuran Fatımîler bu fırkayı benimsemişlerdir. Geniş bilgi için bkz. Ebû Hâtim er-Razî, *Kitâbü'z-Zîne*; Es'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*; İbn Hazm, *el-Fasl fî'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihal*; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*; Ferhat Daftary, *İsmâîlîler*, çev. Ahmet Fethi (İstanbul: Alfa Yayınları, 2017); Bernard Lewis, *The Origins of İsmailism* (Cambridge: 1940).

⁹⁹⁴ Zeydiyye, hicri II. (VIII.) yüzyılın ilk çeyreğinde Kûfe'de ortaya çıkan, Irak, Taberistan, Deylem ve özellikle Yemen'de varlığını sürdüren bir Şiî fırkasıdır. Zeydîler; ismini Hz. Hüseyin'in torunu (Zeynelabidin'in oğlu) Zeyd'den almaktadır. Bu grup hem Emeviler hem de Abbâsîler döneminde isyan hareketlerinde bulunmuş, başarısız girişimleri neticesinde sarp bölge olan Deylem ve Taberistan bölgesine sığınmışlardır. Üç ayrı alt gruba ayrılmışlardır. Bunlar; Cârûdiyye, Süleymâniyye, Betriyye. Zeydiyye; Hz. Ali'nin Hz. Peygamber'in ilk halefi olduğunu kabul etmeyen ve sahabeyi tekfir etmeyerek Şiî fırkalar içerisinde Ehl-i Sünnet'e en yakın fırka olarak bilinir. Zeydîler, Kuzey Afrika'da İdrisîler Devleti'ni, ayrıca Taberistan ve Yemen'de de devletler kurmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebû'l-Abbâs Abdullah b. Muhammed b. Abdillâh el-Enbârî, *Mesâilü'l-İmâme Mukdedafât mine'l-Kitabi'l-Evsât fî'l-Makalât*, thk. Josef Van Ess (Beyrut: 1971); Nâtık-Bilhak, *el-İfâde fî târihi'l-eimmeti's-sâde*; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*; Doğan, *Zeydiyye Mezhebinin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, 83-84.

⁹⁹⁵ Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze Şiîlik ve Kolları* (İstanbul: Ensar Neşriyat Yayınları, 2011), 180.

⁹⁹⁶ İşş, *Târihu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbasiyye*, 197; Mercil, "Büveyhîler", 6/497.

Büveyhîlerin ana vatanı olan Deylem bölgesi, ulaşılması zor coğrafi koşullara sahip olduğu için bölge halkının İslâmiyet'le tanışması, diğer bölgelere göre geç olmuştur. Bu nedenle dini inanç olarak Mecûsîlik, Putperestlik, Zerdüştlük ve Hristiyanlık gibi çeşitli inanışların bölgede var olduğu bilinmektedir.⁹⁹⁷ İbn Havkal, büyük dâî Hasan b. Zeyd zamanına kadar Deylemlilerin Müslüman olmadıklarını, Hasan b. Zeyd sayesinde bölgede İslâmiyet'in yayılmaya başladığını ve bu kapsamda Deylemlilerin bir kısmının Müslüman olduğunu, bir kısmının da hâlâ eski inançları olan Mecusi, Putperest ve Hristiyan olarak yaşamaya devam ettiklerini kaydetmektedir.⁹⁹⁸

Ali oğullarından Hüseyinî koluna mensup olan Hasan b. Ali el-Utrûş'un (ö.304/917) faaliyetleri, bölgenin mevcut din anlayışının ve mezhebî yapılanmasının oluşumunda önemli bir etkiye sahip olmuştur.⁹⁹⁹ Hasan b. Ali öncülüğünde bölgede yayılan İslâm anlayışının temeli, Hz. Ali sevgisi ve taraftarlığı zemininde Zeydî perspektife dayandığı için İslâm'la tanışan bölge halkı daha sonra Zeydî düşünce yapısına dayalı bir mezhebî oluşumun etkisiyle Şîa'nın Zeydiyye kolunu benimsemiştir.¹⁰⁰⁰

Şîi inancına sahip Büveyhîlerin, Sünnî Abbâsî hilafetini 334/945 yılında ele geçirip bir asır gibi uzun bir süre hâkimiyeti altında tutabilmesinin en önemli sebeplerinden birisi; ortaya koydukları sosyo-politik mezhepsel eğilim ve yaklaşımları olmuştur. Süreç içerisinde ortaya koydukları bu yaklaşımlar, bir bütün olarak değerlendirildiğinde, sahip oldukları mezhebî inanç ve eğilimleri hakkında bir sonuç çıkartmamıza dayanak olacaktır.¹⁰⁰¹ Buna göre; Büveyhîlerin anayurtları Deylem bölgesi olması hasebiyle bölgenin hâkim mezhebinin Şîa'nın Zeydiyye koluna nispetle Zeydî oldukları görüşü ile Şîa'nın İsnâaşeriyye (İmâmiyye) mezhebine mensup oldukları görüşü¹⁰⁰² olmak üzere temelde iki farklı görüş dile getirilmektedir. Şimdi bu görüşleri ve gerekçelerini ortaya koyarak değerlendirmeye çalışalım.

⁹⁹⁷ Müneymine, *Tarihü'd-Devleti'l-Büveyhiyye es-Siyasi ve'l-İktisadi ve'l-İçtimai ve's-Sekâfi: Mukâtâtü Faris H.334-447/M.945-1055*, 85.

⁹⁹⁸ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz (10. Asırda İslâm Coğrafyası)*, 290; es-Sâbî de "Kitabü't-Tâci" adlı eserinde Deylemliler'in, Hasan b. Zeyd'in tebliğ çalışmaları sayesinde İslâmiyeti kabul ettiklerini belirtir. Bkz. es-Sâbî, "Kitâbü'l-Münteza Mine'l-Cüzi'l-evvel Mine'l-Kitâbü'l-Marûf bi't-Tâci fi Ahbâri'd-Devleti'd-Deylemiyye", 21.

⁹⁹⁹ Ebû'l-Ferec İsfahânî, *Mekâtîlü't-Tâlibiyyîn*, thk. Seyyid Ahmed Sakr (Beyrut: 1987), 403-405.

¹⁰⁰⁰ Akoğlu, "Büveyhîler'in Mezhebî Eğilimleri/Politikaları Üzerine", 129; Akyol, "Büveyhîlerin Bağdat Hakimiyeti", 120.

¹⁰⁰¹ Büveyhîlerin ortaya koyduğu bu politik yaklaşım ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Güner, *Büveyhîlerin Şîi-Sünnî Siyaseti*; Akoğlu, "Büveyhîlerin Mezhebî Eğilimleri/Politikaları Üzerine", 123-138; Bozkuş, *Büveyhîler ve Şîilik*; Daftary, *Şîi İslâm Tarihi*; Geçkin, *Büveyhîler Döneminde Bağdat'da Şîilik*; Güner, "Büveyhîler Dönemi ve Çok Seslilik", 47-72; Neal Robinson, "Sünnî-Shia Relations: An Historical Perspective", *Academia* (15/10/2020); Mohsin Jaffery, "The Shi'a Century- Buyid Dynasty", *Academia* (12/04/2020); Scharfe, *Portrayals of the Later Abbasid Caliphs: The Role of the Caliphate in Buyid and Saljuq-era Chronicles 936-1180*; Cahen, "Buwayhids or Buyids", 1/1350-1357; Kabir, "The Relation of The Buwayhid Amirs With The Abbâsîd Caliphs", 228-243.

¹⁰⁰² Bu görüşler için bkz. Ebû'l-Fazl (Kâdî) İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî, *Tertîbü'l-Medârik ve Takrîbü'l-Mesâlik li Ma'rifeti Mezhebi Mâlik*, thk. Ahmed Bekir Mahmud (Beyrut: 1967), 2/589; Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 364-365; Ahmet Güner, *Büveyhîler'den Adüdüdevle ve Dönemi (338-372/949-983)*, 124; Bozkuş, *Büveyhîler ve Şîilik*, 141.

a) *Büveyhîler Zeydî mi?*

Abbâsî zulmünden güvenli bir yer olarak görülen Deylem bölgesine kaçan Zeydîlerden ilk kişinin Yahya b. Abdullah olması¹⁰⁰³ ve ona faaliyetlerinde yardımcı olan kişiler arasında Zeydî düşünceye yakınlığıyla bilinen Bağdat Mu'tezile ekolünden Bîşr b. Mutemir ve öğrencisi Sümame b. Eşres'in de bulunması, ayrıca Taberistân Zeydîlerinin kurucusu Hasan b. Zeyd, kardeşi Muhammed b. Zeyd, ondan sonra da Ali oğullarından Hasan b. Ali el-Utrûş'un faaliyetleri bu dönemde Deylem'de Zeydî düşüncenin benimsenmiş olabileceğinin¹⁰⁰⁴ işaretleri olarak değerlendirilebilir. Bu faaliyetler neticesinde Ebû Şucâ' Büveyh ve oğullarının, -İmâdüddeve Ali, Rüknüddeve Hasan, Muizzüddeve Ahmed- Hasan b. Ali el-Utrûş'un faaliyetleri neticesinde Zeydî düşünceye sahip oldukları söylenebilir. Özellikle Irak Büveyhîlerinin kurucusu Muizzüddeve Ahmed'in, Bağdat'ta yapmak istediklerine ve uyguladığı politikalara bakıldığı zaman Şîa'nın Zeydîye koluna daha yakın olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰⁰⁵ Dolayısıyla birinci nesil Büveyhî emirlerinin Zeydîye fırkasına mensubiyetinin olduğunu söyleyebiliriz. Bununla birlikte Irak emiri Muizzüddeve, Sünnîliğin hâkim olduğu Bağdat'ta önemli bir nüfusa sahip olan Şîa'nın İsnâaşeriyye (İmâmiyye) fırkasına destek verici politikalar sergileyerek yakınlık da göstermiştir.¹⁰⁰⁶

Muizzüddeve'nin Zeydiyye fırkasını benimsediği ile ilgili bir örnek verecek olursak; Muizzüddeve, Bağdat'a girdikten sonra Sünnî hilafeti ortadan kaldırıp Zeydîlerin önde gelenlerinden olan ve aynı zamanda Hz. Ali soyundan gelen Ebu'l-Hasan Muhammed b. Yahyâ ez-Zeydî el-Alevî'ye biat ederek onu halifelik makamına tayin etmeyi düşünmüştü.¹⁰⁰⁷ Yine Muizzüddeve'nin, Taberistân Zeydîleri'nin son hükümdarı olan Hasan b. Kasım ed-Dâî'nin oğlu Zeydî Şerif Ebû Abdullâh ed-Dâî'yi imâm kabul ederek onun itikadını benimseyip İmâmiyye fırkasındaki gaybet inancını kabul etmemesi, Zeydiyye'ye daha yakın olduğunu gösteren bir başka delil olarak gösterilebilir.¹⁰⁰⁸ Bu örneklerden hareketle Muizzüddeve; tıpkı ataları gibi Şîa'nın Zeydî düşüncesini benimsemiş ancak Bağdat'ın içinde bulunduğu konjonktürel gerekçelerden dolayı İsnâaşeriyye (İmâmiyye) fırkasına da yakın durarak onları destekleyici yaklaşım sergilemiştir.

¹⁰⁰³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 6/156.

¹⁰⁰⁴ Ebû'l-Ferec İsfahânî, *Mekâtîlü't-Tâlibiyyîn*, 403-405; Cemil Hakyemez, *Bîşr b. El-Mu'temir ve Mu'tezile'nin Bağdad Ekolünün Doğuşu* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998), 27; Mehmet Ümit, *Zeydîye-Mu'tezile Etkileşimi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Yayınları, 2021), 137-140; Gökalp, *Zeydîlik ve Yemen'de Yayılışı*, 85; Akoğlu, "Büveyhîler'in Mezhebî Eğilimleri/Politikaları Üzerine", 129.

¹⁰⁰⁵ Hacıyev, *Irak Büveyhîleri'nin Kuruluşu ve Muizzüddeve Dönemi (334-356/945-967)*, 320.

¹⁰⁰⁶ Muizzüddeve, İmâmiyye fırkasına mensup olanları önemli görevlere getirmiş, özellikle Kum asıllı ileri gelen İmâmiyye mensuplarını da kendi maiyetine almıştı. Bkz. Nâtık-Bilhak, *el-İfâde fî târihi'l-eimmeti's-sâde*, 110; Güner, *Büveyhîler'in Şîî-Sünnî Siyaseti*, 191.

¹⁰⁰⁷ Hemedânî, *Tekmiletü Târihü't-Taberî*, 11/354-355; Bozkuş, *Büveyhîler ve Şîilik*, 112; Cahen, "Buwayhids or Buyids", 1/1350; Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 7/208.

¹⁰⁰⁸ Nâtık-Bilhak, *el-İfâde fî târihi'l-eimmeti's-sâde*, 110-111.

b) *Büveyhîler İmâmî mi?*

Deylemli Büveyhîlerin, Zeydî imamların girişimleri ile İslâmiyet'le tanışması neticesinde Şîa'nın Zeydiyye fırkasını benimsedikleri görüşü ağırlık kazanmıştır. Ancak Deylem bölgesinden çıkıp özellikle Bağdat'ı ele geçirdikten sonra Büveyhîlerin zamanla İsnâaşeriyye'ye (İmâmîyye) meyletmış olduklarına dair bazı kanaatler mevcuttur.¹⁰⁰⁹ Bu düşüncenin oluşmasının gerekçelerini ve sebeplerini açıklamaya çalışalım.

Büveyhîler, Abbâsîlerin merkezi otoritesinin zayıflamasından ve zaaflarından istifade ederek Sünnî hilafetin merkezi olan Bağdat'ı ele geçirmekle siyasi ikbal anlamında büyük bir işe cüret ettiklerini biliyorlardı. Deylem asıllı olup Şîî düşünceye sahip Büveyhîler, bu bölgede siyasi hâkimiyetlerinin uzun soluklu olabilmesi için, çatışmadan uzak ve mezhepsel anlamda geniş kitlelere sahip Ali oğulları ve taraftarlarının desteğini almaları gerektiğinin de farkındaydılar. Bu amaçla Sünnî topluluğa karşı Bağdat'ta kendilerine yakın hissettikleri ve siyasal desteklerine ihtiyaç duydukları nicel ağırlığı olan İsnâaşeriyye (İmâmîyye) fırkasının gönüllerini kazanmaya yönelik Âşûra Mâtemi, Gadîr-i Hum Bayramı, Şîî Ezanı ve Sebbû's-Sahabe gibi birtakım uygulamalar gerçekleştirerek mezhep için çok değerli dini bir gelenek başlatmış oldular.¹⁰¹⁰ Zeydî anlayışa yakın Muizzüddeve'nin başlattığı bu uygulama; mezheplerinin rengini ve anlayışlarını, siyasi nedenlerle çok fazla belirginleştirmemeyi ve ön plana çıkarmamayı menfaatlerine daha uygun gördüklerini ortaya koymaktadır.¹⁰¹¹

Bağdat'a hâkim olan Büveyhî emiri Muizzüddeve'nin politikaları sebebiyle İsnâaşeriyye (İmâmîyye) fırkasına mensup olanların sayılarında önemli artışlar yaşanması, nüfusun; daha önce Şîîlerin yoğunlukta bulunduğu tek mahalle olan Kerh semtinin dışına taşarak Bâbü't-Tâk gibi yeni yerleşim yerlerinin oluşmasına sebep olmuştur.¹⁰¹² Bu zâhirî durum, Büveyhîlerin İmâmîyye'ye mensup oldukları düşüncesinin oluşmasına katkı sağlamıştır.

Büveyhîlerin İmâmîyye'ye mensubiyetlerinin olduğuna gerekçe olarak; *"Şayet Büveyhîler Zeydiyye'ye bağlı olmuş olsalardı, Ehl-i Beyt neslinden birini imam olarak benimsemeleri gerekirdi ve Büveyhîlerin ilk nesilleri arasında bulunan emir Ruknüddevle ile Zeydî imam Ebû'l-Fazl Cafer¹⁰¹³ arasında mücadeleler yaşanmazdı. Ayrıca Zeydîliğin yayılım merkezi Yemen değil Büveyhîlerin egemen olduğu Fars-Huzistan ve Irak bölgesi olurdu"* tezi ileri sürülmektedir.

¹⁰⁰⁹ Azzavî, "İbn Hassül'ün Türkler Hakkında Bir Eseri", 253-254; Abdulaziz ed-Durî, *Dirâsât fi'l-Usûli'l-Abbasiyyeti'l-Müteahhire* (Bağdad: 1945), 248; Cahen, "Buwayhids or Buyids", 1/1352; Joel L. Kraemer, *Hümanism in the Renaissance of Islam: The Cultural Revival during the Buyid Age* (Leiden: The Netherlands E.J. Brill 1986), 39-41.

¹⁰¹⁰ Hemedânî, *Tekmiletü Târihü't-Taberî*, 11/397-400; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 14/140-150; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, 7/275-279-280; Güner, *Büveyhîler'in Şîî-Sünnî Siyaseti*, 98; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti: İslâm'ın Rönesansı*, 87.

¹⁰¹¹ Güner, *Büveyhîler ve Çok Seslilik*, 50.

¹⁰¹² Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti: İslâmın Rönesansı*, 86; Bozkuş, *Büveyhîler ve Şîilik*, 20-37; Bulut, *Şîa'da Usuliliğin Doğuşu ve Şeyh Müfid*, 28-32.

¹⁰¹³ Ebû'l-Fazl Cafer (ö.350/961), Havsam Bölgesi'nde otorite kuran ve bağımsızlığını ilan eden önemli bir Zeydî imamdır. Zeydîlerin, yoğun olarak yaşadıkları yerlerden birisi, en-Nasır-Li'l-Hak'a nispetle Nâsiriyye olarak isimlendirilen Zeydî topluluğun yaşadığı bu şehirdi. Ebû'l-Fazl Cafer'in hâkimiyeti 320-350/932-961 yılları arasında yaklaşık otuz yıl devam etmiştir.

Bununla birlikte Büveyhîlerin, İmâmiyye mensuplarına ve âlimlerine değer verirken Zeydiyye mensuplarına takındıkları bu olumsuz tavır da ayrıca bu iddiayı desteklemektedir.¹⁰¹⁴

Zeydiyye fırkası, Büveyhîlerin ortaya çıktığı tarihlerde itikâdî anlamda oluşumunu tamamlamıştı. Özellikle Yemen Zeydîliğinin kurucusu olan Yahya b. Hüseyin (ö.298/910) tarafından “İmâmet” ve “Emri bi'l-Maruf ve'n-Nehy ani'l-Münker” ilkeleri ortaya konmuştu. Bu ilkeler, Büveyhîlere katkı sağlamadığı gibi Zeydiyye'ye nisbetlerini de şüpheli hale getirmekteydi. İmâmet de; Ali oğulları neslinden gelen âlim, cesur ve zâhid gibi belli bazı üstün meziyetlere sahip kimselere ait olarak kabul edilmekteydi.¹⁰¹⁵ Bu nedenle Büveyhîlerin, Deylem asıllı olması dolayısıyla soylarının Ehl-i Beyt'e dayanmaması ve bu ilkeleri de yerine getirmelerinin mümkün olmaması gerekçelerinden ötürü Büveyhîlerden halife/imam olamazdı. Bu yüzden Muizzüddeve, Abbâsî halifesini ortadan kaldırarak Hz. Ali soyundan gelen Ebu'l-Hasan Muhammed b. Yahyâ ez-Zeydî el-Alevî'yi halife ilan etmeyi başlarda düşünmüş olabilir ama devletlerinin siyasi bekası için bu düşüncesinden vazgeçmiştir.¹⁰¹⁶ Bu tavır, Muizzüddeve özelinde Büveyhîlerin önceliğinin dini veya mezhebî olmadığını, daha ziyade siyasi emeller taşıdığını göstermektedir. Aksi takdirde Sünnî halifeye bağlılığını bildirmeyip o dönemde Yemen'de varlığını sürdüren Zeydî halifeye bağlılık göstermesi gerekirdi.¹⁰¹⁷

Ali oğullarından Hasan el-Utrûş'un Deylem bölgesindeki faaliyetlerinin etkisiyle Yemen'in önde gelen Zeydî liderleri arasında yer alan Kasım b. Ali el-Ayyanî'nin (ö.393/1003) gayretleri ile Deylem ve Taberistan bölgesi başta olmak üzere Zeydîlerin bulundukları diğer bölgelerden Yemen'e yoğun bir şekilde katılım olmuştu.¹⁰¹⁸ Şayet bu Zeydî düşünceye sahip halk, Büveyhîleri kendilerine yakın görmüş olsaydı Yemen Zeydîlerini tercih etmezlerdi.¹⁰¹⁹ Oysa durum, bunun tam tersi olmuştur.

Büveyhîlerin mezhebî anlayış ve politikaları kapsamında en güçlü emirlerinden biri olan Adüdüddeve'nin, İsnâaşeriyye (İmâmiyye) fırkasınca çok önem verilen “Aşûra Mâtemi, Gadîr-i Hum Bayramı, Şiî Ezanı ve Sebbû's-Sahâbe” gibi gelenekleri bir müddet yasaklamış olması,¹⁰²⁰ esasında bizlere önemli bir veri sunmaktadır. Nitekim Büveyhîlerin zirve dönemi

¹⁰¹⁴ Gökalp, *Zeydîlik ve Taberîstan'da Yayılması*, 110-113-146-147.

¹⁰¹⁵ Nâsi el-Ekber, *Mesâilü'l-İmâme Mukdedafât mine'l-Kitabî'l-Evsât fi'l-Makâlât*, 42; Kummî-Nevbahtî, *Şiî Fırkalar, Kitabü'l-Makâlât ve'l-Fırak, Fıraku's-Şîa*, 78-86; Ebü'l-Muzaffer İmâdüddîn Şehfûr (Şâhfûr) b. Tâhir b. Muhammed el-İsfahânî el-İsferâyînî, *et-Tebşir fi'd-din ve temyizi'l-fırkatî'n-nâciye 'ani'l-fırakî'l-hâlikîn*, thk. Kemal Yusuf el-Hût (Beyrut: 1403/1983), 27-29; Aydın, *Mu'tezilî İmâmet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, 36.

¹⁰¹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 8/451-452; Güner, *Büveyhîler'in Şiî-Sünnî Siyaseti*, 26; Bozkuş, *Büveyhîler ve Şiîlik*, 111.

¹⁰¹⁷ Akoğlu, “Büveyhîler'in Mezhebî Eğilimleri/Politikaları Üzerine”, 133.

¹⁰¹⁸ Gökalp, *Zeydîlik ve Yemen'de Yayılışı*, 146-147.

¹⁰¹⁹ Akoğlu, “Büveyhîler'in Mezhebî Eğilimleri/Politikaları Üzerine”, 134.

¹⁰²⁰ Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad (334/946-447/1055)*, 205; Güner, *Büveyhîler'den Adüdüddeve ve Dönemi (338-372/949-983)*, 127.

olarak adlandırılan emirlerinden Adüdüddevle'nin bu tür uygulamaları,¹⁰²¹ Şîf-İmamî temelli mezhebî bir anlayışı öncelemekten ziyade politik bir yaklaşımı önceliklerinin göstergesi olarak değerlendirilebilir.¹⁰²² Çünkü Adüdüddevle, devletin gelişimi ve büyümesi için toplumu gelecek, sınıfsal kategorilere bölecek ve mezhepsel aşırılıktan uzak bir politika güderek siyasi varlıklarını kalıcı kılmayı amaç edinmeyi daha pragmatik görmüş olmalıdır. Büveyhîlerin İmamî düşünceden ziyade kendi siyasi ikballerini ve hâkimiyetlerini önemsemiş olduklarına dair bir başka örnek ise; Büveyhî emirlerinin Bağdat'ı ele geçirmelerinden sonra Sünnî halifeye –şekilsel bir itaatten ibaret olan- bağlılığını bildirerek Şîf Fâtımîlere karşı Abbâsî hilafetini desteklemeleri¹⁰²³ ve ne zaman ki güç kaybedip zayıflamaya başladıklarında ise bilhassa Şîf halkın, kurtarıcı ve destek olarak Fâtımîleri görmelerini söyleyebiliriz.¹⁰²⁴

Buraya kadar ifade ettiğimiz bilgiler birlikte değerlendirildiğinde; anayurtları Deylem bölgesinden göç edip yeni yurt edinen Büveyhîlerin ilk emirlerinin, geldikleri bölgede Şîa'nın Zeydiyye fırkasına mensup olmuş olsalar da yeni yurt edindikleri bölgenin demografik yapısı gereği ve politik gerekçelerden ötürü zamanla İsnâaşeriyye (İmâmiyye) fırkasına eğilim gösterdiklerini söyleyebiliriz. Bu düşüncüyü dile getiren Bosworth ve Cahen gibi tarihçiler, Büveyhîlerin başlangıçta Zeydiyye fırkasını, ardından da İsnâaşeriyye'yi (İmâmiyye) benimsediklerini ifade etmektedirler.¹⁰²⁵ Farhat Daftary de Büveyhîlerin önceleri Şîa'nın Zeydiyye fırkasına mensup olduklarını, fakat yeni yurt edinerek hanedanlıklarını kurduktan sonra ise İmâmiyye fırkasına eğilim göstermeye başladıklarını, ancak herhangi bir mezhebe bağlanmayıp Şîa'yı ve Mu'tezile'yi desteklediklerini belirtmektedir.¹⁰²⁶ Büveyhîler dönemi üzerine çalışmaları olan Ahmet Güner ise; ilk Büveyhî hükümdarlarının Zeydiyye fırkasına bağlı olduklarını, ancak sonrasında ise İmâmiyye Şîiliğine yakın durduklarını belirtmektedir.¹⁰²⁷

¹⁰²¹ Müneymine, *Büveyhîler Devleti Tarihi*, 116.

¹⁰²² Güner, *Büveyhîler'in Şîf-Sünnî Siyaseti*, 184; Bozkuş, *Büveyhîler ve Şîilik*; Akoğlu, "Büveyhîler'in Mezhebî Eğilimleri/Politikaları Üzerine", 135; İsmail Pırlanta, "Büveyhîlerin Din Siyaseti Bağlamında Eş'arîlik'in Gelişimine Katkıları", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14/14 (2018), 172.

¹⁰²³ Fâtımîler, kendileri ile aynı mezhepten olan Şîf Büveyhîler ile birlikte Abbasi halifeliğini ortadan kaldıracaklarını düşünüyorlardı. Ancak bu noktada umdukları desteği Büveyhîlerden bulamadılar. Çünkü Büveyhîlerin, Fâtımîlerin siyasi ve dini egemenliklerini tanımaları demek, kendi egemenliklerinin sona ereceği anlamı taşıyacağı için, Fâtımîlerin hilafet konusundaki bu hedeflerine olumlu katkı sağlamadılar. Mesela Ukaylî Emiri Kırş b. Mukalled el-Ukaylî, 401/1010 yılında Abbâsîler ve Büveyhîler adına okuttuğu hutbeyi Musul ve Kûfe'de Fâtımîler adına okutmaya başlamıştı. Bunun üzerine Abbâsî halifesi Kâdir-Billâh, Fâtımîler adına hutbe okutmaya başlayan Ukaylî emirine karşı ordu gönderilmesini Bahâüddevle'den talep etmiş ve Bahâüddevle de hutbenin Sünnî Abbasi halifesi adına yeniden okunmasını sağlamıştı. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/74-77; Genç, "Halife el-Kâdir Döneminde Bağdat'ta Yaşanan Dini-Siyasi Hadiseler Ve Onun Sünnî Siyaseti", 228-229; Güner, "Mâverdi'nin Hilafet Kuramının Tarihsel Arka Planına Bir Bakış", 17; Çelik, "Fatimî- Selçuklu Münasebetleri", 4/745.

¹⁰²⁴ Şîf toplumun Yetiş Yâ Hâkim, Yâ Mansûr" şeklindeki yardım nidaları bu kapsamda değerlendirilebilir. Bilgi için bkz. Güner, *Büveyhîler'den Adüdü'd-Devle ve Dönemi*, 97-105; Kabir, "The Relation of the Buwayhids with the Fatimids", 28-33; Cahen, "The Buwayhids or Bûyids", 1/1355.

¹⁰²⁵ Cahen, "The Buwayhids or Bûyids", 1/1352.

¹⁰²⁶ Daftary, *Şîf İslâm Tarihi*, 93.

¹⁰²⁷ Güner, *Büveyhîler'in Şîf-Sünnî Siyaseti*, 191.

Sonuç olarak Deylemliler, yaşadıkları bölge itibariyle dış etkenlere çok fazla maruz kalmadıkları için uzunca bir süre Mecûsi, Putperest ve Hristiyanlık inançlarına sahip olmuş, Taberistan Zeydîlerinin kurucusu Hasan b. Zeyd ve Hasan el-Utrûş'un faaliyetleri nedeniyle İslâmiyet'le tanışmış ve zamanla Şîa'nın Zeydiyye fırkasını benimsemişlerdir. Deylem asıllı Büveyhîler, anayurtlarını terkedip Bağdat ve civarında hâkimiyet kurunca, kendi siyasi ikballeri için Sünnî hilafeti ortadan kaldırmayı doğru bulmamışlardır. Bununla birlikte Abbâsî iktidarınca ötelenen ve sayıca önemli bir güce sahip olan muhalif grup Ali oğullarına yakınlık kurmuş, dolayısıyla İsnâaşeriyye (İmâmîyye) fırkasına sosyal, kültürel ve ilmi açıdan önemli katkılar sunmuşlardır. Ancak Büveyhîlerin, politik durum gereği yakınlık ve mensubiyet kurduğu İmâmîyye'ye koşulsuz bağlı olduğunu da söyleyebilmemiz güçtür. Çoğu zaman aynı ortak düşünceye sahip Şîîleri, Sünnîler karşısında desteklemiş, pozitif ayrımcılık yapmışlardır. Ancak devletin ikbâli, huzur ve güveni söz konusu olduğunda, yaşanan çatışmaları sonlandırmak adına Şîîlere ve önemli âlimlerine de ceza vermekten geri durmamışlardır.¹⁰²⁸ İşte tüm bu tutum ve uygulamalar; Büveyhîlerin hâkimiyetlerini sürdürmeleri için mezhebî eğilimlerini mutlak olarak öncelemediğini, daha ziyade siyasi ve politik yaklaşım içerisinde olduklarını ortaya koymaktadır. Bütün bu algı ve politikalar sonucunda; Büveyhîlerin Deylem bölgesinde Zeydî, Bağdat'a geldikten sonra ise Şîî-İmamî düşüncesine mensup oldukları tezinden hareketle taassubî bir mezhebî anlayışa sahip olmadıklarını, dini düşünce ve anlayışlarını baskı unsuru olarak kullanmadıklarını, bazı emirlerinin uygulamalarından hareketle Şîî-İmamî düşüncesini taşıdıkları izlenimi verdiklerini ancak daha ziyade siyaseti önceleyen mezhepler üstü bir politik anlayışa sahip olduklarını ifade etmek, tarihî olaylar ve uygulamalar bağlamında daha doğru olacaktır. Bağdat'a ve Sünnî hilafete yaklaşık bir asırdan fazla tahakküm etmiş Şîî anlayışa sahip Büveyhîlerin, zaten İslâm coğrafyasında tutunabilmeleri ve siyasi varlıklarını devam ettirebilmeleri böyle bir mezhebî anlayışa sahip olmalarını da gerekli kılmaktaydı.

Büveyhîler, yürüttükleri dini ve siyasi politika gereği Mısır ve Suriye'de Şîî-İsmailî öğretiler ekseninde kurulmuş ve İslâm dünyasını kendi inançları doğrultusunda propaganda faaliyetleri ile dönüştürmeye çalışmış Fâtımîlerden ayrılmaktadır.¹⁰²⁹ Dolayısıyla Irak Büveyhîlerinin takip ettiği mezhepsel politika, Şîî anlayışa sahip Fâtımîler ve Karmatîler'den farklılık arzietmekteydi.¹⁰³⁰ Ancak Büveyhîler, Bağdat'ta tamamen mezhepsel inanç serbestliği

¹⁰²⁸ 393/1002-1003 yılında Bağdat'ta Şîîlerle Sünnîler arasında artış gösteren mezhepsel çatışmaları sonlandırmak için Amîdül-Cüyûş Üstaz Hürmüz, her iki kesimin de alenî olarak mezheplerinin propagandalarını yapmalarını, inanç ve ritüellerini sergilemelerini yasaklamış, olayların müsebbibi olarak gösterilen İmâmîyye'nin önemli fakihî İbnü'l-Muallim'i şehir dışına sürgün edilmesini onaylamıştı. Geniş bilgi için bkz. Keleş, "Büveyhîler Devrinde Bağdat'da Asayiş: Ayyârlar, Şâtırlar, Dâ'irler ve Hırsızlar", 61. Yine Şîîler, 398/1007-1008 yılında Bağdat sokaklarında "*Yâ Hâkim, Yâ Mansûr*" nidalarıyla dönemin Fâtımî halifesi Hâkim-Biemrillâh lehine tezahüratlar atıp Bağdat karışınca, çatışmaları sonlandırmak üzere vezir Amîdül-Cüyûş Hürmüz, Şîî-İmâmîyye'nin dini lideri olması hasebiyle ve olayların tırmandırılmasında rolü olduğu gerekçesiyle İbnü'l-Muallim'i bir kez daha Bağdat dışına sürgün etmişti. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/58-59; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/520-521.

¹⁰²⁹ Güner, "Büveyhîler ve Çok Seslilik", 53.

¹⁰³⁰ Güner, *Büveyhîler'in Şîî-Sünnî Siyaseti*, 95.

de sağlamadılar. Çoğu kez değişik vesilelerle dini, sosyal ve toplumsal hayatta aynı mezhebî anlayışı paylaştıkları Şîîleri desteklediler ve gerektiğinde devlet gücü olarak taraf oldular.¹⁰³¹ Bu anlamda Büveyhîlerin Bağdat hâkimiyeti, aynı zamanda Şîa'nın yaygınlaşması ve güçlenmesi, Bağdat'ta daha önce örneği görülmemiş bir şekilde siyasi, dini ve sosyal hayatta kendi varlıklarını hissettirmeye başlamadıkları bir dönem olmuştur.¹⁰³² Bu kapsamda Büveyhîler, siyasi hâkimiyetin sürdürülmesinin zor olduğu bir coğrafyada hanedanlarının bekası için, Fâtımîlere ve Karmâtîlere karşı Sünnî hilafetin yanında yer almış ve Fâtımîler ile mücadeleyi, bazı istisnai durumlar haricinde devlet politikası haline getirmişlerdir.¹⁰³³ Karşı karşıya kaldıkları bu reel durum, Büveyhîlerin Şîî anlayışlarını radikal boyutta ön plana çıkarmalarına engel olmuştur. Bu anlamda Irak Büveyhîleri, dini anlamda meşruluğuna inanmadıkları halde Abbâsî hilafetini ortadan kaldırmamış ve siyasi varlıklarının devamına izin vererek bir anlamda hilafeti onaylamış hatta bazı durumlarda hilafete destek olmuştur.¹⁰³⁴ Şimdi bu politik tavırlarının altında yatan muhtemel gerekçelerini ve uyguladıkları mezhepsel siyaseti açıklamaya çalışalım.

Büveyhî emiri Muizzüddeve, Bağdat'ı ele geçirdikten sonra Abbâsî halifesi Müstekfi-Billâh'ı (333-334/944-946) görevinden uzaklaştırmış, Sünnî hilafeti ortadan kaldırarak Zeydîlerin önde gelenlerinden ve Ali oğullarından Ebu'l-Hasan Muhammed b. Yahyâ ez-Zeydî el-Alevî'yi halifelik makamına getirmeyi düşünmüştü. Ancak yakın çevresi ve yardımcısı Saymerî'nin *"Eğer Yahyâ ez-Zeydî'ye biat ettiği takdirde Horasân halkı ve beldelerde bulunan halkın kendisine düşmanlık besleyeceğini, Deylemli askerlerin ise Yahyâ ez-Zeydî'ye biat ederek kendisinden uzaklaşabileceğini, Şayet böyle yaparsa (yani, bir Aleviyi halife yaparsa) gerek Sâmâniler ve gerekse tüm beldelerdeki insanların kendisine düşman olacağını; Abbâsîler'in muzaffer bir topluluk olduğunu, devletlerinin bazen hastalığa maruz kalsa da temellerinin sağlam olmasından dolayı çoğu zaman bundan kurtulabilecekleri"* şeklindeki söylemleri ile bu fikrinden vazgeçerek hilafetin devamından yana tavır almıştır.¹⁰³⁵

Bu rivayette Irak Büveyhî emiri Muizzüddeve'nin, hilafeti ortadan kaldıramamasının nedenleri¹⁰³⁶ özetle zikredilmiştir. Bu işe kalkışamamasının en temel nedeninin siyasi olduğu,

¹⁰³¹ Hacıyev, *Irak Büveyhîleri'nin Kuruluşu ve Muizzüddeve Dönemi*, 320.

¹⁰³² Saâde, "Tetavvuru Mansıbu Kâdî'l-kudât fi'l-Fetreteyni'l-Büveyhîyye ve's-Selçûkiyye", 70.

¹⁰³³ Cahen, "Buwayhids or Buyids", 1/1355.

¹⁰³⁴ Bu hususla ilgili geniş bilgi için bkz. Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad (334-447/946-1055)*, 142; el-Kürevî, *el-Büveyhîyyûn ve'l-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, 182-185; Müneymine, *Tarihü'd-Devleti'l-Büveyhiyye es-Siyasi ve'l-İktisadi ve'l-İçtimai ve's-Sekâfi: Mukâtâtü Faris, H.334-447/M.945-1055*, 249-251. Ayrıca Büveyhîler için Encyclopedia of İslâm adlı eserin "Buwayhids" maddesinde yer alan *'Bu vahşi savaşçılar için dini sorular, oldukça az önemliydi'* yargısı durumu özetlemektedir. Bkz. Cahen, "Buwayhids or Buyids", 1/1350.

¹⁰³⁵ Hemedânî, *Tekmiletü Târihü't-Taberî*, 11/354-355; Bozkuş, *Büveyhîler ve Şîilik*, 112; Cahen, "Buwayhids or Buyids", 1/1350. Bu olayla ilgili olarak İbnü'l-Esir; Muizzüddeve'nin Alevî el-Muiz Lidinillah'ı veya başka bir Alevîye biat ederek halifeliği verme düşüncesini adamlarıyla istişare ettiğini, içlerinden birisinin karşı çıkması üzerine bu düşüncesinden vazgeçmesi hususunu ayrıntıya girmeden vermektedir. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 7/208; Gülistan Ünal, "Büveyhîler Hilafeti Abbâsîlerden Neden Almadılar?", *Pesa Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 4/3 (Kasım 2018), 411.

¹⁰³⁶ Şîî bir devletin kurulamamasının nedenleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Makdisî, *Ahsen'üt-Tekâsım fi Marifeti'l-Ekâlim*, 126-127, 144, 367, 395, 415, 468-469; Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad (334-447/946-*

ülkelerinin geleceğini düşündüğü anlaşılmaktadır. Bölgede her alanda çok önemli değişikliklere sebep olabilecek bu girişim için, öncelikle Büveyhîlerde dahi böyle bir fikir birlikteliğinin olmadığı, ayrıca buna cüret edebilseler de yerine getirebilecekleri Şîî halifenin kim ve hangi mezhepten olacağı konusunda ortak bir düşünceye sahip olamadıkları görülmektedir.¹⁰³⁷ Bu minvalde Sünnî hilafetin kaldırılması gündeme gelmiş olsa bile, Şîî İmâmiyye'ye mensup bir halifenin kim olacağı gündeme gelmemiştir.¹⁰³⁸ Çünkü bu fırkanın Gaybet¹⁰³⁹ inancına göre; 260/874'te on ikinci imam Muhammed el-Mehdî'nin kaybolmasıyla birlikte İmâmiyye mensupları, kıyamete kadar imamlarını bekleyecek olmalarından dolayı herhangi bir Şîî halifeyi kabullenmeleri mümkün değildi.¹⁰⁴⁰ Zeydîye mensubu birisinin halife yapılma düşüncesi oluşmuş olsa bile,¹⁰⁴¹ bu durumun Şîî içerisinde ikiliklere, çekişmelere sebebiyet vereceği ihtimalinin olması, devletin ve ordunun ana unsurunu oluşturan Deylemlilerin, Zeydî halifeye biat edecek olması sebebiyle de iktidarlarını kaybedebileceği endişesi ve bölgedeki hâkim güç olan Sünnî devlet ve toplulukları karşısına almanın oluşturacağı riskleri gören Büveyhîler, bu düşüncelerinden vazgeçmişlerdir.¹⁰⁴² Çünkü Büveyhîler'in hâkim oldukları topraklarda yaşayan halkın büyük çoğunluğu Sünnî idi¹⁰⁴³ ve Sünnî bir halifenin onayı olmadan hâkimiyetlerini meşrulaştırmaları ve devam ettirmeleri pek mümkün gözükmemekteydi.¹⁰⁴⁴ Bu nedenle Büveyhîler, Sünnî Abbâsî halifesine biat etmeyi siyasi ikballeri için daha uygun görmüşlerdir.

1055), 142; Müneymine, *Tarihü'd-Devleti'l-Büveyhiyye es-Siyasi ve'l-İktisadi ve'l-İçtimai ve's-Sekâfi: Mukâtâtü Faris H.334-447/M.945-1055*, 249-251.

¹⁰³⁷ Bozkuş, *Büveyhîler ve Şîîlik*, 110.

¹⁰³⁸ Irak emiri Muizzüddavle, Zeydi düşünceye sahip olduğu için Hz. Ali soyundan gelen Ebu'l-Hasan Muhammed b. Yahyâ ez-Zeydî el-Alevî'yi halife olarak tanımak istiyordu.

¹⁰³⁹ Şîî'nin İmâmiyye fırkasının inanç esaslarından birisi İmamları benimsemedir. On iki imam anlayışına sahip bu fırkanın 12. imamı olan Muhammed el-Mehdî'nin 260/874 yılında ölmeden insanların arasından ayrılıp gizlenmesi ile Gaybet-i Suğrâ dönemi başlamış ve bu süre zarfında İmam ile irtibatı sefir denen dört kişi sağlamıştı. Ancak dördüncü sefir Ali b. Muhammed es-Samerrî'nin kendisinden sonra herhangi bir sefir belirlemeyerek 329/941'de ölmesi ile Gaybet-i Kübrâ dönemi başlamıştı. Bu durumun, kıyamete kadar İmam Mehdi'nin gelişine kadar devam edeceği görüşü hâkimdir. Geniş bilgi için bkz. Muhammed Bakır es-Sadr, *Tarihü'l-Gaybeti's-Suğra* (Beyrut: 1392/1972); Mustafa Öz, *İmâmiyye Şîasında On ikinci İmam ve Mehdi İnancı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1995); Cemil Hakyemez, *Şîa'da Gaybet İnancı ve Gaip On İkinci İmam El-Mehdi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2017); Wilferd Madelung, "Onikinci İmam Şîasında, İmamın Gaybet Zamanında Otorite", der.-çev. Kasım Güleçyüz, *İslâm'da Siyaset Düşüncesi* (İstanbul: 1995).

¹⁰⁴⁰ Fığlalı, *İmâmiyye Şîası*, 178-188; Hakyemez, *İmâmiyye Şîası ve Temel Kavramlar*, 68-77.

¹⁰⁴¹ Hemedânî, *Tekmiletü Târihü't-Taberî*, 11/354-355; Bozkuş, *Büveyhîler ve Şîîlik*, 112; Cahen, "Buwayhids or Buyids", 1/1350.

¹⁰⁴² Hemedânî, *Târihü'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 354-355; Bozkuş, *Büveyhîler ve Şîîlik*, 112; Cahen, "Buwayhids or Buyids", 1/1350; Ünal, "Büveyhîler Hilafeti Abbâsîlerden Neden Almadılar?", 411-412; Güner, "Şîî Yüzyılında yahut Büveyhîler Devrinde Bağdat'tan Bazı Yansımalar", 153-154.

¹⁰⁴³ Özellikle Sünnî olan Sâ mânîler'in onun ardından Gaznelilerin, mahallî hanedanlar içinde en kuvvetlileri olup diğer hanedanlar gibi hukuken Abbâsî halifesine bağlı, iç işlerinde ise tamamen bağımsız bir devlet olarak sadakat ve bağlılıklarını koşulsuz göstermeleri önemli bir etkendi. Coğrafyacıların bu bölgelerde mezheplerin dağılımları ile ilgili verdikleri bilgiler için bkz. İstahri, *Kitabü'l Mesâlik ve'l-Memâlik*, 139; Makdisî, *Ahsen'üt-Tekâsim fî Marifeti'l-Ekâlim*, 126-127, 144, 394-395, 415, 468-469; İbn Havkal, *Kitabu Sûreti'l-Arz*, 2/291-292.

¹⁰⁴⁴ Güner, "Büveyhîler ve Çok Seslilik", 52.

Büveyhî emirlerinin Sünnî hilafeti ortadan kaldırıp arzu ettikleri Şîî bir hilafeti ihdas edememelerinin önündeki muhtemel bir başka engel de; sahip oldukları ordunun farklı etnik unsur ve mezhebe dayanıyor olmasıdır. Bu farklı etnik unsurların ana omurgasını oluşturan güçlerden birisi; Büveyhîlerin soyu olan Deylemliler, diğeri ise Türkler idi. Büveyhî iktidarı, özgürlüklerine düşkün olan, itaat altında tutulması güç Deylemlilere karşı denge unsuru olarak orduda Türkleri istihdam etmişlerdi.¹⁰⁴⁵ Türklerin Sünnî oluşu, Abbâsî hilafetini ortadan kaldırmaya kalkışacak Büveyhîlerin gelecekte oluşabilecek muhtemel tehlikeleri öngörmeleri nedeniyle bu emellerinden vazgeçmelerinde etkili olmuştur.¹⁰⁴⁶ Büveyhî ordusunun ikinci önemli gücünü teşkil eden Türk askerlerinin güçlü süvari birliklerinden oluşması, Büveyhîler için büyük önem arz etmekteydi.¹⁰⁴⁷ Bu nedenle bu gücü karşılarına almak veya kaybetmek istememişlerdir. Ayrıca Büveyhî ordusunun neredeyse çekirdeğini teşkil eden Şîî Deylemliler askerlerin, hilafeti ortadan kaldırıp seçecekleri Şîî halifeye (veya imama) itaat ederek Büveyhî emirine isyan etme tehlikesinin her zaman mevcut olması durumunun,¹⁰⁴⁸ bu düşüncelerinden vazgeçmelerinde etkili olduğunu söyleyebiliriz.

Büveyhîlerin, etrafındaki Sünnî devletlerden özellikle de Abbâsî hilafetine sadakatle bağlı Sâmanîlerden, sonrasında Gaznelilerden çekinmeleri ve rakip olarak da Şîî Fâtımîler ile mücadeleye girişmeyi göze alamamaları Sünnî hilafete dokunamamalarının gerekçelerinden bir diğeri olarak ifade edilebilir.¹⁰⁴⁹

Sonuç olarak Büveyhîler Bağdat'ı ele geçirdiklerinde; dini, siyasi, sosyo-kültürel ve askeri nedenlerden ötürü Şîî bir hilafet kurma düşüncesinden vazgeçerek Sünnî Abbâsî hilafetine biat etmeyi kendi menfaatleri ve siyasi ikballeri için daha uygun görmüşlerdir. İslâm tarihinde önemli bir yeri olan Emevi Devleti'nin ömrünün 90 yıl gibi bir süre olduğu düşünüldüğünde Büveyhîlerin; Sünnî çoğunluğun olduğu bir coğrafyada 110 yıl gibi bir süre hâkimiyetini sürdürmesi, uyguladıkları dini ve siyasi politikaların ne denli stratejik, bir o kadar da pragmatik olduğunun bir göstergesi sayılabilir. Bu bağlamda Büveyhîler, hukuken ve şeklen Abbâsî halifelerinin *sultan*, *emirü'l-mü'minin* ve *imam*¹⁰⁵⁰ hüviyetindeki dini ve dünyevi yetkisini tanımış, görünüşte ise Abbâsîlerin valileri/emirleri konumunda olmuştur. Bütün Büveyhî topraklarında Cuma hutbelerinde ve Büveyhî sikkelerinde Abbâsî halifelerinin adına yer verilmişti.¹⁰⁵¹ Ama fiilen otorite ve yetki tamamen Büveyhî emirlerinde

¹⁰⁴⁵ Bosworth, "Military Organisation under the Buyids of Persia and Iraq", 153.

¹⁰⁴⁶ Güner, "Büveyhîler ve Çok Seslilik", 52.

¹⁰⁴⁷ Güner, "Mâverdî'nin Hilafet Kuramının Tarihsel Arka Planına Bir Bakış", 10.

¹⁰⁴⁸ Hemedânî, *Tekmiletü Târihü't-Taberî*, 11/354.

¹⁰⁴⁹ Güner, "Mâverdî'nin Hilafet Kuramının Tarihsel Arka Planına Bir Bakış", 10; Ünal, "Büveyhîler Hilafeti Abbâsîlerden Neden Almadılar?", 412-414.

¹⁰⁵⁰ Büveyhîlerin'in resmî yazışmalarında halifenin bu sıfatları zaman zaman zikredilmiştir. "Sultân" için bkz. es-Sâbî, *el-Muhtâr min Resâili Ebî İshâk es-Sâbî*, 193-207. "Emirü'l-Mü'minîn" için bkz. es-Sâbî, *el-Muhtâr min Resâili Ebî İshâk es-Sâbî*, 31, 43, 46- 47, 96, 127, 161, 163-165, 184, 192, 196-198, 208. "İmâm" için bkz. es-Sâbî, *el-Muhtâr min Resâili Ebî İshâk es-Sâbî*, 96, 161, 206, 221, 226.

¹⁰⁵¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve Te'âkibü'l-Himem*, 2/307; Büveyhîler döneminde görev yapmış Abbâsî halifelerinden el-Müstekfî (333-334/944-946), el-Mutî' (334-363/946-974), et-Tâi' (363-381/974-991), el-Kâdir

toplanmıştı.¹⁰⁵² Hatta halifelere tanıdıkları bu yetkilerin kullanımına da bu emirler karar vermekteydi. Dolayısıyla Şîî Büveyhîler, meşruluğunu kabul etmedikleri halifelerden almış oldukları bu eman/ahd belgeleri ile siyasi varlıklarını meşrulaştırmayı amaçlamışlar,¹⁰⁵³ böylelikle Sünnî çoğunluğun gözünde yönetimlerini onaylatarak halifeyi İslâm ümmetinin dini ve siyasi başkanı olarak şeklen tanımışlardır. Bu sistem, Abbâsî halifelerini zamanla emirlerin her istediklerini yerine getiren ‘kukla/gölge yönetici’ konumuna getirmişti.¹⁰⁵⁴ Böylece Abbâsî halifeleri, bu gölge yönetici pozisyonu ile ilk kez Şîî bir yönetimin tahakkümü altına girmiş ve çift başlı bu sistem, adeta kurumsallaşmıştır.¹⁰⁵⁵

Büveyhîlerin Başlattığı Mezhebî Gelenekler

Emeviler ve Abbâsîler döneminde Ali oğulları, otorite için risk olarak görülmüş ve iktidardan uzaklaştırılarak zaman zaman baskı ve işkencelere maruz kalmıştı. Bu politika, Ali oğullarının sindirilmesine, sonrasında Şîa anlayışını taşıyan kesimin düşünce ve inançlarını ifade etmelerinde sıkıntılar yaşaması dolayısıyla takiyye anlayışının¹⁰⁵⁶ gelişmesine imkan sağlamıştı. Irak Büveyhîlerin ilk emiri olan Muizzüddeve (334-357/ 945-967) dönemi ile birlikte bu kesimler gerek bireysel gerekse toplumsal olarak takiyye anlayışını terk ederek veya hafifleterek inançlarını serbestçe yaşama ve ifade etme imkanı bulmuşlardı.¹⁰⁵⁷ Muizzüddeve dönemi ile birlikte artık Şîiler, Bağdat’ta diğer mezhep mensuplarına nisbetle

(381-422/991-1031) ve el-Kâim (422-467/1031-1075)’in adları sikkelerde yer almıştır. Bazı örnekler için bkz. George C. Miles, *The Numismatic History of Rayy* (New York: 1938), 155-186; Artuk, *İslâmî Sikkeler Kataloğu*, 327-340.

¹⁰⁵² Güner, “Şîî Yüzyılında yahut Büveyhîler Devrinde Bağdat’tan Bazı Yansımalar”, 154.

¹⁰⁵³ Bu amaçla Adüdüddeve (338-372/949-983) döneminde yapılan halifeden ahd, lakap ve diğer hâkimiyet alametlerini alması ile ilgili yapılan törenin ayrıntıları kaynaklarda zikredilmektedir. Bkz. Hilâl b. el-Muhassin es-Sâbî, *Rûsûmü Dârü’l-Hilâfe*, 80-85, 94-95, 121, 132-133.

¹⁰⁵⁴ Kabir, “The Relation of the Buwayhid Amirs with the Abbasid Caliphs”, 228-243; Cahen, “Buwayhids or Buyids”, 1/1252-1253; Güner, *Büveyhîler’den Adüdüddeve ve Dönemi (338-372/949-983)*, 130-138.

¹⁰⁵⁵ Güner, “Büveyhîler ve Çok Sesslilik”, 53.

¹⁰⁵⁶ Takiyye; korumak, düzene koymak, saklamak, ihtiyat tedbiri almak gibi anlamlara gelir. İstilahta ise; kişinin can, mal, ırz, namus gibi her türlü kutsal değerlerini açık veya muhtemel tehlikelerden koruması amacıyla gerçek inancını gizlemesidir. Takiyye kavramı, Müslümanlar arasında ilk olarak bazı Haricî gruplar tarafından kullanılmış ise de bu düşünceyi bir inanç esası haline getirenler Şîilerdir. Şîilerde Takiyye anlayışı; Büveyhîler öncesi dönemde her konuyu kapsadığı düşünülmekte iken, Büveyhîlerle birlikte dönemin sağladığı özgür ortamın da etkisiyle bu konuda sınırlayıcı düşünceler oluşmaya başlamıştır. Mesela İmam Kuleyni (ö.329/941), “şarap içmek ve mest üzerine mest etmek hariç her konuda takiyye vardır”, derken İbn Babaveyh el-Kummî (ö. 381/991), “takiyye vaciptir, namazı terk edenle onu terk eden arasında fark yoktur” demiştir. Bkz. Kummî-Nevbahtî, *Şîî Firkalar, Kitabu’l-Makâlât ve’l-Fırak, Fıraku’s-Şîa*, 201; Şeyh Sadûk, Ebu Cafer Muhammed b. Ali İbn Babaveyh el-Kummî, *Risaletü İtikadati’l-İmamiyye (Şîî-İmamiyye’nin İnanç Esasları)*, 127. Ayrıca bkz. Selim Özarlan, “Takiyye Üzerine Bazı Mülâhazalar”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/7 (Temmuz-Aralık 2003), 119. Şeyh Müfid, ise; konuya farklı bir pencereden bakarak “can korkusuyla takiyye caizdir, mal, mülk ve silahla tehdit olmadığı konularda da takiyye yapılabilir, bazı durumlarda da terk edilmesi daha doğrudur” demiştir. Bkz. Şeyh Müfid, Ebi Abdullah Muhammed b. Muhammed b. En-Numani el-Ukberi el-Bağdadî, *Şerh-u Akaidü’s-Sadûk ev Tashihi’l-İ’tikâd* (Tebriz: 1945), 66. Şerîf er-Radî ise; “takiyyenin bir ruhsat olduğunu, efdal olanın ise ruhsatı kullanmamak” olduğunu dile getirmiştir. Bkz. Ebü’l-Hasan Muhammed b. Hüseyin b. Musa b. Muhammed eş-Şerîf er-Radî el-Müsevî el-Alevî, *Hakâiku’t Te’vil fi Mütüşâbihi’t-Tenzil*, nşr. Abdülhüseyin el-Hillî - Muhammed Rızâ Âl Kâşifülgâtâ (Necf: 1355/1936), 74-76.

¹⁰⁵⁷ Güner, “Büveyhîler ve Çok Sesslilik”, 56. Ayrıca bkz. Hakyemez, *Şîa’da Gaybet İnanç ve Gaib On İkinci İmam*, 132.

daha ayrıcalıklı bir konuma gelmiş ve Şîa anlayışında önemli bir yere sahip olan iki merasimin resmileşmesine tanıklık etmişlerdi. Irak Büveyhî emiri Muizzüddeve, Bağdat'a hâkim olmasından yaklaşık yirmi yıl sonra, 352/963 yılında¹⁰⁵⁸ bu merasimleri başlatmıştır.¹⁰⁵⁹ Bu merasimlerden biri, 10 Muharrem günü Hz. Hüseyin'in şehit edilmesinin anısına düzenlenen *Âşûrâ Mâtemi*, diğeri ise, Şîa anlayışına göre Hz. Peygamber'in Hz. Ali'yi yegâne halife/imam tayin ettiği günün kutlanması için ihdas edilen *Gadîr-i Hum Bayramı*'dır.¹⁰⁶⁰ Bu iki merasimin dışında Şîilerce "Sebbü's-Sahâbe (Sahâbeye Hakaret) ve Şîi Ezanı" gibi farklı uygulamalar da sergilenmeye başlanmıştı.¹⁰⁶¹ Şîilerce kutsal kabul edilen ve uygulamaya konulan bu merasim ve gelenekler hakkında kısaca bilgi vererek Büveyhîlerin sahip olduğu inanç ve mezhebî anlayışa açıklık getirmek istiyoruz.

a) *Âşûrâ Mâtemi*

Muharrem ayının 10. gününe tekabül eden *Âşûrâ* günü; Yahudilerce ve İslâmiyet öncesi Araplar tarafından da hürmet gösterilen, Kur'an'da adı geçen Peygamberlerin ve özellikle de Hz. Nuh'un kurtuluşunu sembolize eden bir gün olarak anılmış ve değerli görülmüştür.¹⁰⁶² *Âşûrâ* gününün bu manevi yönünün yanı sıra zamanla siyasi bir yönü de ortaya çıkmıştır. Hz. Peygamber'in torunu olan Hz. Hüseyin'in, 10 Muharrem 61 (10 Ekim 680) tarihinde Kerbela'da şehit edilmesinden sonra Şîa için bu tarih, ayrı bir önem kazanmış ve bugünü Hz. Hüseyin'in intikamını alma sözünü tazeledikleri mâtem günü olarak kabul etmişlerdir.¹⁰⁶³ Şîiler, geçmişte Emeviler ve Abbâsîler döneminde bu mâtemlerini âşîkar yaşama hususunda zaman zaman engellemelerle karşılaşsalar da Hz. Hüseyin'in mezarını ziyaret etmeyi, acılarını içlerinde yaşamayı terketmemişlerdir.¹⁰⁶⁴

Büveyhîlerin Irak emiri Muizzüddeve, Bağdat'ı ele geçirmesi ile birlikte siyasi ve toplumsal gücünü sağladıktan sonra Şîiler için çok önemli olan Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'da Emeviler

¹⁰⁵⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 14/150-151.

¹⁰⁵⁹ Muizzüddeve, Bağdat'ı ele geçirdikten sonra azlettiği Müstekfî-Billâh'ın (944-946) yerine Mut'i Lillah'ı (946-974) getirmişti. Mut'i Lillah'ın aciz ve başarısız yönetim politikası sergilemesi, devletin gittikçe zayıflaması ve buna mukabil Büveyhîlerin giderek güçlenmesi ve kendilerini kabul ettirmeleri, toplumun da düşünsel anlamda bu durumu kabullenmek zorunda kalmaları neticesinde Muizzüddeve, yaklaşık yirmi yıl sonra Şîiler için çok önemli olan bu geleneği resmi bayram olarak kutlanmasını sağlayabilmişti. Ayrıca bu dini merasimin yaklaşık yirmi yıl sonra uygulamaya konulmuş olması, Büveyhîlerin akılcı bir politika takip ettiğini göstermekle birlikte bu durumun Şîilerin, bayram ve mâtem şeklinde ortaya koyduğu dini ve sosyal faaliyetlerin bir güç gösterisi anlamını da taşıdığını ortaya koymaktadır.

¹⁰⁶⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, 7/279-280; Güner, *Büveyhîler'den Adüddeve ve Dönemi (338-372/949-983)*, 126.

¹⁰⁶¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 14/140-150; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, 7/275, 279-280; Güner, "Büveyhîler'in Şîi-Sünnî Siyaseti", 98.

¹⁰⁶² Yusuf Şevki Yavuz, "Âşûrâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/24-25; İhsan Ünlü, "Muharrem Mâtemi/Orucu, Aşure Günü ve Erzincan'da Aşure Etkinlikleri", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 13/2 (2020), 33.

¹⁰⁶³ İlyas Üzümlü, *Tarihsel ve Kültürel Boyutlarıyla Alevilik* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2007), 170-172; Fırlıklı, *İmâmiyye Şîası*, 181-182; Erdal Yıldırım, "Tunceli Yöresi Alevilerinde Muharrem Ayı'nın Önemi ve Aşure Geleneği", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/1 (2011), 74.

¹⁰⁶⁴ Hasan, *Târîhu'd-Devleti'l-Fâtîmiyye fî'l-Magrib ve Mısır ve Suriye ve Bilâdi'l-Arab*, 654; Güner, *Büveyhîler'in Şîi-Sünnî Siyaseti*, 102-103.

tarafından şehit edildiği 10 Muharrem'i resmi mâtem günü olarak ilan etmiştir.¹⁰⁶⁵ Muizzüddeve'nin emriyle 10 Muharrem 352 (8 Şubat 963) tarihinde başladığı kabul edilen ve resmi bir hüviyet kazanan Âşûrâ mâtem merasimi, Büveyhîler döneminde artık devlet tarafından desteklenen ve önemsenen bir gelenek olmuştur.¹⁰⁶⁶ Bu anma gününde; Hz. Hüseyin'in şehit edilmesinin acısını yaşamak için çarşı ve dükkânlar kapatılır, çamura bulanmış elbiseleriyle yüzleri siyaha boyanmış, dağınık saçlarıyla sokaklara dökülen insanlar feryat figan ederek elbiselerini parçalarlar, yüzlerine ve sırtlarına vurarak yaşanan acıyı derinden hissetmeye çalışırlar. Ayrıca bugün, insanların su almalarına izin verilmeyerek de Kerbela'da Hz. Hüseyin ve Ehl-i Beyt'in susuz kaldığı duygusunu yaşamak isterler ve türbesini de ziyaret ederek acıyı en yoğun bir şekilde hissetmek arzusunu taşırlar.¹⁰⁶⁷ Sünnîler ise, Şîîlerin artan sayısal gücü ve Büveyhîlerin iktidar desteği nedeniyle bu manzarayı ve anma merasimlerini zaman zaman sessizce izlemek zorunda kalmışlar zaman zaman da bu etkinlikler, çatışmaların çıkmasına zemin hazırlamıştır.¹⁰⁶⁸

Muizzüddeve'nin vefatına (ö. 356/967) kadar devam ettirilen bu mâtem merasimi, diğer Büveyhî emirleri zamanında da bazı istisnalar dışında¹⁰⁶⁹ neredeyse her yıl uygulanarak bir gelenek halini almıştır.¹⁰⁷⁰ Muizzüddeve'nin Bağdat'ta başlattığı bu mâtem merasimi sadece Büveyhîler tarafından değil, daha sonraları Fâtımîler tarafından da uygulamaya konulmuştur.¹⁰⁷¹

b) *Gadîr-i Hum*

Büveyhîlerin Irak emiri Muizzüddeve, Şîî anlayışı için önemli görülen yeniliklerden birisi olan "Gadîr-i Hum"¹⁰⁷² gününü bayram ilan etmişti.¹⁰⁷³ Bu günün bayram olarak kutlanması

¹⁰⁶⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 14/150.

¹⁰⁶⁶ Bilgi için bkz. Ahmet Güner, "Büveyhîler Devrinde Bağdat'ta Kerbela / Aşure, Gadir Hum ve Benzeri Şîî Uygulamaları", *Çeşitli Yönleriyle Kerbela (Tarih Bilimleri)*, haz. Alim Yıldız (Sivas: Asitan Yayıncılık, 2010), 325-339.

¹⁰⁶⁷ Bîrûnî, *el-Âsârü'l-Bâkiye ani'l-Kurûnî'l-Hâliye*, 329; Hemedânî, *Tekmiletü Târihü't-Taberî*, 11/397; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 14/150.

¹⁰⁶⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 14/151; İbn Haldûn *Tarihü İbn Haldûn*, 3/527; Güner, *Büveyhîler'in Şîî-Sünnî Siyaseti*, 105-106; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti, İslâm'ın Rönesansı*, 88; Neal Robinson, "Sünnî-Shia Relations: An Historical Perspective", *Academia* (15/10/2020).

¹⁰⁶⁹ Adüddüddeve zamanında "Sebbü's-Sahabe, Âşûrâ Mâtemi ve Gadîr-i Hum Bayramı" gibi gelenekler gerginliklere sebep olacağı düşüncesiyle bir müddet yasaklanmıştı. Bkz. Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad (334/946-447/1055)*, 205; Güner, *Büveyhîler'den Adüddüddeve ve Dönemi (338-372/949-983)*, 127.

¹⁰⁷⁰ Güner, *Büveyhîler'in Şîî-Sünnî Siyaseti*, 104.

¹⁰⁷¹ Hasan, *Târihu'd-Devleti'l-Fâtımiyye fî'l-Magrib ve Mısır ve Suriye ve Bilâdi'l-Arab*, 655-656.

¹⁰⁷² Hz. Peygamber Vedâ hacı dönüşü (18 Zilhicce 10 /17 Mart 632) Mekke ile Medîne arasında yer alan Gadîr-i Hum denilen yerde konaklamış, öğle namazını kıldırdıktan sonra "Sakaleyn Hadisi" diye meşhur olan "Size paha biçilmez iki şey bırakıyorum: Allah'ın kitabını ve Ehl-i beytimi. Benden sonra bunlara sarılırsanız asla sapıklığa düşmezsiniz" sözlerini söylemiştir. Ardından Hz. Ali'yi sağ tarafına almış, elini tutup kaldırmış ve şöyle demiş: "Ben kimin mevlâsı isem Ali de onun mevlâsıdır. Allah'ım, ona dost olana sen de dost ol, ona düşman olana sen de düşman ol!". Sünnî kaynaklarına göre bu hadisin Hz. Ali ile ilgili olan kısmı, çeşitli savaşlarda müşrik akrabalarını öldürdüğü için Müslümanlar arasında Hz. Ali'ye karşı duyulan antipatiyi gidermek ve en önemlisi, Yemen seferinde (10/631-632) ganimetlerin dağıtılması sırasında beraberindekileri küstürmesi sebebiyle Hz. Ali'den şikayetçi olanları teskin edip Müslümanlar arasında kardeşlik bağlarının çözülmesini önlemek amacıyla söylenmiştir. Başta İsnâaşeriyye (İmâmiyye) olmak üzere hemen hemen bütün Şîî gruplar ise Hz. Peygamber'in

ile ilgili olarak Şîî müellifler, bu geleneğin; Hz. Peygamber'in zamanına kadar uzandığını ve bu zamandan itibaren Ehl-i Beyt imamları ve Şîîler tarafından kesintisiz olarak kutlandığını söylemektedirler.¹⁰⁷⁴ Ancak bu bayram, Büveyhîler dönemine kadar büyük çapta ve devlet desteği ile kutlanmamıştır. Gadîr-i Hum günü, 18 Zilhicce 352 (7 Ocak 963) yılından itibaren Muizzüddevle'nin emriyle resmi olarak kutlanmaya başlamıştır. Bayram havasında geçen bugünde; davullar vurulur, borazanlar çalınır ve Şîî halk sevinçle bugünü kutlardı. Diğer bayramlarda olduğu gibi gece vakti çarşı ve dükkânlar kapatılmazdı. Şîîler; bu geceyi namaz kılarak geçirirler, sabahında ise güneş batmadan önce Kureyş mezarlığını ziyaret ederek orada iki rekat namaz kılarlardı.¹⁰⁷⁵ Yine bu günde yeni elbiseler giyer, köleler azat eder, kurbanlar keserlerdi. Şehirde bulunan yabancı, fakir ve kimsesizlere ikramlarda bulunurlardı.¹⁰⁷⁶

Muizzüddevle ile birlikte Âşûrâ mâtem merasimi ve Gadîr-i Hum bayramının Büveyhîler nezdinde kurumsallaştırılması, Şîîler arasındaki kenetlenme ve dayanışmayı artırdığı gibi bu önemli günlere verilen değeri de yüceltmıştır.¹⁰⁷⁷ Ayrıca bu bayramın her yıl büyük şenlikler şeklinde kutlanmaya başlanması, Şîîlere tepki duyan Sünnîleri, Şîîlerle rekabet edebilecek alternatif kutlamalar aramaya yöneltmiştir.¹⁰⁷⁸ Bu durum da, Bağdat'ta sıklıkla meydana gelen çatışmaların fitilini ateşleyen önemli etkenlerden birisi olmuştur.¹⁰⁷⁹

c) *Sebbü's-Sahâbe (Sahâbeye Hakaret)*

Şîa'nın Sünnî geleneğe yönelik tepkisel tavrının bir diğer örneği de "Sebbü's-Sahâbe (Sahâbeye Hakaret)" uygulamasıdır. Bağdat bölgesinde yoğun nüfusa sahip özellikle İmâmiyye fırkasına mensup Şîîler, Emeviler döneminden itibaren siyasi baskı altında tutulmaları nedeniyle, inanç akîdelerine de girmiş olan takiyye anlayışını geliştirmişlerdi. Ancak Şîî Büveyhîlerin Bağdat hâkimiyeti döneminde gerek bireysel gerekse toplumsal olarak

Müslümanlara yaptığı bu meşhur hutbesinden hareketle onun Hz. Ali'yi Müslümanların mevlâsı ve kendisinden sonra ümmeti yönetmek üzere imam ve halife tayin ettiği görüşünü benimsemişlerdir. Geniş bilgi için bkz. İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, (Beyrut: Dârü's- Sâdr, 1957), 2/188; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 14/150; İbrahim Musevî ez-Zencânî, *Akâidü'l-İmâmiyye el-İsnâ Aşeriyye* (Beyrut: 1982), 227; Adnan Demircan, *Hz. Ali'nin Hilafet Hakkı Meselesinde Gadîr-i Hum Olayı* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1996).

¹⁰⁷³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 14/150; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, 7/279-280.

¹⁰⁷⁴ Abdülhüseyn el-Emînî, *Fî Rihâbi'l-Gadîr: Sezerâtun min mevsûati'l-Gadîr fî'l-Kitâb ve's-Sünne ve'l-Edeb*, haz. Ali Asgar el-Mürevvic el-Hurâsânî (Beyrut: 1414/1994), 100-103, 113-114, 134-136, 140-145.

¹⁰⁷⁵ Hemedânî, *Tekmiletü Târihi't-Taberî*, 11/400; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 14/151.

¹⁰⁷⁶ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ fî Şinâ'ati'l-İnşâ*, 2/417-418.

¹⁰⁷⁷ Ismail Marcinkowski, "The Buyid Domination as the Historical Background for the Flourishing of Muslim Scholarship During the 4th/10th Century", *Proceedings of Avicenna International Colloquium*, (2004), 9.

¹⁰⁷⁸ Sünnîler, Şîîlerin Gadîr-i Hum bayramına alternatif olarak sekiz gün sonra 26 Zilhicce'yi Hz. Ebû Bekir'in hicret sırasında Sevr mağarasında Hz. Peygamber'le birlikte bulunması münasebetiyle "Yevmü'l-gâr'ı" bayram gibi kutlamaya başlamışlardır. Şîîlerin Kербela ziyaretine (Âşûra Mâtemi) alternatif olarak da; Şîîlerin cesur ve "Mazlum Hüseyin'i gibi "Mazlum Mus'ab" da Emevî halifesi karşısında cesaret ve kahramanlık timsali olarak görüldüğü için Sünnîler tarafından Mus'ab b. Zübeyr'in kabri ziyaret edilmeye başlanmıştı. Geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/14, 37; Güner, *Büveyhîler'in Şîî-Sünnî Siyaseti*, 231-233; Demircan, *Hz. Ali'nin Hilafet Hakkı Meselesinde Gadîr-i Hum Olayı*, 41.

¹⁰⁷⁹ Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti, İslâm'ın Rönesansı*, 88.

takiyye anlayışını terkederek veya hafifleterek inançlarını serbestçe yaşama ve ifade etme imkanı bulmuşlar ve Sünnî düşmanlığını gösterir nitelikte birtakım uygulamaları adet haline getirmişlerdi.¹⁰⁸⁰ Esasında Şîîlerin takiyye anlayışı ile inanç ve ibadetlerdeki toplumsal görünürlük, birbiri ile tezatlık arz etmektedir. Çünkü takiyye; Şîî iradenin savunmacı, içe kapanık halini yansıtırken, siyasette güçlü ve etkin olunması halinde aksiyoner olma durumu ile işlevsiz hale gelmekteydi. Böyle bir atmosferde Şîîlerin siyasi rakipleri de Sünnîler ve özellikle Sünnîlerin temsilciliği rolünü üstlenen aksiyoner grubu Hanbelîler¹⁰⁸¹ olmuştu.

Büveyhîlerin Bağdat'ı ve Sünnî hilafeti hâkimiyeti altına almasından itibaren önemli bir güce ve serbest bir ortama kavuşan aşırı Şîî gruplar, dini bir anlayış haline getirdikleri sahâbîler hakkındaki olumsuz düşüncelerini yüksek sesle ve eylemsel olarak ortaya koymaya başlamışlardı. Büveyhî hâkimiyetinden önce yasak olan ve yapıldığında ceza gerektiren Sahâbîleri kötüleme ve onlara lanet okuma eylemlerini, artık çekinmeden ve gizlemeden açık bir şekilde yapmak için uygun bir ortama kavuşmuşlardı.¹⁰⁸² Büveyhî emiri Muizzüddeve, diğer adet ve uygulamalarda olduğu gibi aşırı Şîî grupların Sebbü's-Sahâbe uygulamasında yaptıkları taşkınlıklara en azından göz yumarak destek olmayı bir politika olarak belirlemişti. Bu gruplar, Bağdat'taki cami duvarlarına "*Allah, Muâviye b. Ebû Süfyân'a, Fedek'i Fâtîma'dan gasp edene (yani Hz. Ebû Bekir), Abbas'ı şûrâdan çıkarana*¹⁰⁸³ (yani Hz. Ömer), *Ebû Zer el-Gıfârî'yi sürgün edene (yani Hz. Osman), Hasan'ın, dedesinin yanına defnedilmesine engel olana (yani Mervân b. Hakem) lanet etsin.*" şeklinde yazılar yazmışlardı. Bu grupların uygulamalarına, dönemin halifesi Mut'î-Lillâh hiçbir şekilde engel olamamıştı. Bunun üzerine Şîîlerin bu tahrikkâr söz ve eylemlerine, Sünnîlerin aksiyoner muhalif grubu olan Hanbelîler karşı koymaya başlamıştı. Bu durum, Bağdat'ta tansiyonun tırmanmasına ve çatışmaların artmasına neden oluyordu. Muizzüddeve dönemindeki bu gerginliklerin artması nedeniyle vezir Mühellebî'nin, sahâbîlere lanet edilmesinin toplumda büyük huzursuzluğa ve çatışmalara yol açtığı şeklindeki uyarısı sonucu lanet metni yumuşatılarak "*Öncekilerden ve sonrakilerden Resûlullâh'ın Âl-i Beytine zulmedenlere Allah lanet etsin*" şeklinde düzenlenmesi sağlandı. Böylece Muâviye'nin ismi dışında diğer sahâbîlere lanet îmâsında bulunan ifadeler metinden çıkarıldı. Değiştirilen bu lanet ifadeleri, tekrar camilerin duvarlarına yazılmaya başlandı.¹⁰⁸⁴

¹⁰⁸⁰ Güner, "Büveyhîler ve Çok Seslilik", 56. Ayrıca Hakyemez, *Şîa'da Gaybet İnancı ve Gaib On İkinci İmam*, 133.

¹⁰⁸¹ Dört büyük Sünnî fıkıh mezhebinden biri olan Hanbelî düşünce sistemi hakkında geniş bilgi için bkz. Ahmet b. Hanbel, *er-Red ale'z-Zenâdika ve'l-Cehmiyye*, çev. Mehmet Evkuran (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021); Zubeyr Bulut, *Hanbelî Akâid Sistemi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003). Ayrıca Hanbelîler ve Şîîlere yönelik tutum ve uygulamaları için bkz. İğde, *Siyasi İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbelîliğin Teşekkül Süreci*, 179-223.

¹⁰⁸² Hacıyev, *Irak Büveyhîleri'nin Kuruluşu ve Muizzüddeve Dönemi*, 322.

¹⁰⁸³ Burada Abbas isminin zikredilmesi; esasında Şîî grupların, ona sevgi ve saygı duyduklarından dolayı değil; Abbâsî halifelerinin tepkisini çekmemek veya onlara hoş görünmek gayesiyle siyasi mülâhazalarla yapıldığı düşünülebilir.

¹⁰⁸⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 14/140; Etan Kohlberg, "Some Imâmî Shi'i Views on the Sahabe", *Belief and law in Imami Shiism* (Great Britain: 1991), 168-169; Güner, *Büveyhîler'den Adüdüddeve ve Dönemi (338-372/949-983)*, 126; a. mlf., *Büveyhîler'in Şîî-Sünnî Siyaseti*, 98.

Muizzüddeve döneminde resmi bir hüviyet kazanan bu lanet okumaları, Sünnî kesimi alternatif uygulamalar oluşturmaya sevk etmiştir. Ebû Bekir eş-Şâfiî (ö. 354/965) olarak bilinen Sünnî âlim, Bağdat'ın Bâbü's-Şâm semtindeki cami ve mescitlerin duvarlarına, sahâbenin faziletlerine dair yazılar yazdırarak Şiîlerin uygulamasına karşı, tepkisini eylemsel olarak dile getirmiştir.¹⁰⁸⁵

Sebbü's-Sahâbe (Sahâbeye Hakaret) uygulaması sadece Büveyhîlerin hâkimiyet alanında uygulanmamış, Hamdânîlerin, Fâtımîlerin ve Sâ mânîlerin hâkim olduğu Suriye, Mısır, Horasan ve diğer yerlerdeki aşırı Şiî grupları tarafından da uygulanmıştır. Hatta Hicaz ve Mağrip bölgesinde de zaman zaman bu uygulamalar görülmüştür.¹⁰⁸⁶ Muizzüddeve zamanında başlayan bu sövgü/lanet uygulamasının ne kadar devam ettiği hususunda net bir bilgi yoktur. Zamanla siyasi mülâhazalar gereği bu uygulamaların azaldığı veya kesintiye uğradığı bilinmektedir.¹⁰⁸⁷ Ayrıca bu uygulamaların daha ziyade Şiîlerin yoğunlukta bulunduğu bölgelerdeki cami ve mescitlerde devam ettiği tahmin edilmektedir.¹⁰⁸⁸

d) Şiî Ezanı

Sünnî gelenekte Hz. Peygamber'in kontrolünde uygulanan ve İslâmiyet'in şiârı olarak görülen ezana,¹⁰⁸⁹ Şiî Büveyhîler döneminde tepki çeken bazı ilaveler eklenmek suretiyle değişiklikler yaşanmıştır. Muizzüddeve ile birlikte başlayan bu değişiklik Şiîler, özellikle çoğunlukta oldukları Kerh semti başta olmak üzere kutsal kabul ettikleri *Meşhedü'l-Atika*, *Mekâbirü Kureyş Meşhedi* gibi türbe ve mescitlerde ezana Sünnî geleneğin dışında farklı cümleler eklemeye başlamışlardır. Bu uygulama ile ilgili Ebü'l-Ferec el-İsfahânî'den (ö. 356/967) gelen bir rivayette; Bağdat'ın Katîatü Ümmü Ca'fer semtinde bir müezzinin ezan okuduğu ve ezana bazı ilaveler yapıldığı belirtilmektedir. Bu ilaveler; "*Eşhedu enne Muhammeden Rasûlullâh*" ifadesinden sonra "*Eşhedu enne Aliyyen veliyyullâh, Muhammed ve Ali hayru'l-beşer, femer ebâ fekad kefer, femer radiye fekad şeker* (Şehâdet ederim ki Ali, Allah'ın veli dostudur. Muhammed ve Ali insanların en hayırlısıdır, kim onları reddetse küfretmiş olur, kim razı olur ve itaat ederse, o da şükretmiş olur.)" ve *Hayya ale'l-felâh*"dan sonra "*Hayya ale'l-hayri'l-amel*" şeklindeki ibâreleri içermektedir.¹⁰⁹⁰ Şiîlere göre; iki kez tekrarlanması gereken "*Hayya ale'l-*

¹⁰⁸⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 14/173.

¹⁰⁸⁶ Hasan, *Târîhu'd-Devleti'l-Fâtımiyye fî'l-Mağrib ve Mısır ve Suriye ve Bilâdi'l-Arab*, 218-220; Kohlberg, "Some Imâmî Shi'i Views on the Sahabe", 169; Güner, *Büveyhîler'in Şiî-Sünnî Siyaseti*, 99-100.

¹⁰⁸⁷ Mesela Adüddeve zamanında "Sebbü's-Sahabe, Âşûra Mâtemi ve Gadîr-i Hum Bayramı" gibi gelenekler, siyasi maslahat gereği bir müddet yasaklanmıştı. Ayrıca Büveyhîlerin zayıflamasıyla birlikte giderek bu uygulamaların etkisi de azalmaya başlamıştır. Bkz. Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad (334/946-447/1055)*, 205; Güner, *Büveyhîler'den Adüddeve ve Dönemi (338-372/949-983)*, 127.

¹⁰⁸⁸ Güner, *Büveyhîler'in Şiî-Sünnî Siyaseti*, 101.

¹⁰⁸⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *el-Câmiu's-Sahih*, nşr. Mustafa Dîb el-Buğa (Beyrut: 1990); Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *Sahîhu Müslim*, thk. M. Fuad Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî), 1/286.

¹⁰⁹⁰ Şi'a'ya göre bu ifade; Hz. Peygamber'in İsrâ gecesi Mescid-i Aksa'da kıldırıldığı namaz öncesi Cebrail'in okuduğu ezanda geçmiştir. Hz. Peygamber vefat edene kadar da bu uygulama devam etmiştir. Hatta ezanı bu haliyle okuyan birisiyle karşılaşan Hz. Ali memnuniyet duymuş ve onu tebrik etmiştir. Bkz. Tenûhî, *Nişvâru'l-muhâdara*

hayri'l-amel" ifadesi, başlangıçtan itibaren ezan metninde yer almaktaydı ve bu ifadeyi Hz. Ömer, Müslümanların cihadı terkedip namaza daha çok yöneleceği düşüncesiyle ezan metninden çıkarmıştı.¹⁰⁹¹ Bu düşünceden hareketle Şiîler, çoğunlukta oldukları bölgelerde ezan ile ilgili bu değişikliği uygulamışlar ve Selçukluların, Bağdat'ı ele geçirmelerine kadar bu uygulamalarına devam etmişlerdir.¹⁰⁹² Ancak Sünnîlere bunu da dayatmamışlardır.¹⁰⁹³ Her ne kadar durum böyle olsa da ezan metninde yaptıkları bu değişiklikle özellikle Hanbelî grupların tepkisini çekmişler ve bu durum zaman zaman gerginliklere ve çatışmalara neden olmuştur. Bu kapsamda Hanbelî aşırı gruplar, ezana veya bir başka Sünnî şîâra yapılan saygısızlığın ve tahrifatın, ölümle cezalandırılması gerektiğini ifade etmişlerdir.¹⁰⁹⁴

Büveyhîlerin uyguladıkları Şîî eksenli politikaların etkisiyle vaizler, kıssacılar ve şairlerin sahâbeyi lanetleyen söz ve şiirleri, mescitlerde, çarşı ve sokaklarda Hz. Ali ve ailesini öven kıssa ve menkıbelere dönüşmüş ve "menâkiphanlık" diye ifade edilen bir meslek grubunun ortaya çıkmasına neden olmuştu. Bu uygulamaya; karşı bir tepki olarak da Sünnî şair ve vaizler, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer başta olmak üzere sahabenin faziletlerini, üstünlüklerini içeren söz ve şiirler dile getirerek "fezâilhanlık" diye anılan müessesenin oluşmasına katkı sağlamışlardır.¹⁰⁹⁵

Abbâsî toplumunda tüm bu yaşanan gelişmelere rağmen Büveyhîler, ele geçirdikleri bölgelerde yaşayan etnik ve mezhepsel çeşitliliği göz önüne alarak iktidarlarının ikbalı için halka yönelik mezhepsel bir dayatmanın içerisinde olmamışlardır. Takiyye anlayışını terkederek kendi düşünce ve inançlarını çekinmeden, serbestçe uygulamanın hedefini gütmüşlerdir. Hatta iktidarları süresince bürokraside farklı kimlik ve mezhepten kişilerden de istifade etmişlerdir. Nitekim İmâdüddeve Ali b. Büveyh, Şîrâz'ı ele geçirdiği zaman kendisine vezir olarak Hristiyan olan Ebû Sa'd İsrâîl b. Musa'yı tayin etmiştir. Adüdüddeve de aslen Hristiyan Ebû Mansûr Nasr b. Hârûn'u kendisine vezir seçmiştir.¹⁰⁹⁶ Kâdir-Billâh dönemi Büveyhî emîrleri Ebû Kâlicâr ve Celâlüddeve, Şâfi âlim Mâverîdî'yi (ö. 450/1058) bürokraside önemli görevlere getirmiştir. Yine Sünnîler ile Şiîler arasında denge siyaseti

ve *ahbârul-müzâkere*, 2/133; Güner, "Büveyhîler Devrinde Bağdat'ta Kerbela, Aşure, Gadir Hum ve Benzeri Şîî Uygulamaları", 1/331.

¹⁰⁹¹ Abdurrahman Çetin, "Ezan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/37.

¹⁰⁹² Hacıyev, *Irak Büveyhîleri'nin Kuruluşu ve Muizzüddeve Dönemi*, 332.

¹⁰⁹³ Güner, *Büveyhîlerin Şîî-Sünnî Siyaseti*, 116.

¹⁰⁹⁴ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Levâtî, *Tuhfetü'n-Nuzzâr fî Garîbi'l-Emsâr ve-A'câibi'l-Esfâr*, thk. Ali el-Muntansır el-Kettânî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405), 1/223.

¹⁰⁹⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî't-Târih*, 7/279-280; Güner, "Büveyhîler ve Çok Sesslilik", 57.

¹⁰⁹⁶ Büveyhîler döneminde Mu'tezilî Ebû Sa'd Bîşr b. el-Hüseyn'in Kadîl-Kudat, Hanevî fakihî Ebû Bekir b. Şâhaveyh'in (361/971-972) kadî olarak atanması, Adüdüddeve'nin, oğluna Ehl-i sünnet kelâmını öğretmek üzere ünlü Eş'arî kelâmcısı ve Mâlikî âlimi Bakillânî'yi (ö. 403/1013) görevlendirmesi ve elçi sıfatıyla Bizans'a göndermesi, siyaset ve ahlâk nazariyeleriyle tanınan Şâfi âlim Mâverîdî'nin (ö. 450/1058) Büveyhî emîrleri Ebû Kâlicâr, Celâlüddeve dönemlerinde bürokraside önemli görevler üstlenmesi, Büveyhîlerin bürokraside mezhepsel taassuba sahip olmadığını, denge siyaseti güttüğünü göstermektedir. Geniş bilgi için bkz. Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-Medârik ve Takrîbü'l-Mesâlik li Ma'rifeti Mezhebi Mâlik*, 3/593; Kraemer, *Humanism in the Renaissance of Islam*, 43; Güner, *Büveyhîlerin Şîî-Sünnî Siyaseti*, 266.

izlenerek bölgede yaşayan ve farklı inançlara sahip gruplara yönelik ılımlı bir politika izlenmiştir.¹⁰⁹⁷

Büveyhîler mezhepsel anlayış ve politikalarını, ilmi hayatta da stratejik ve pragmatik bir felsefeyle ortaya koymaya çalışmışlardır. Başta Bağdat, Şiraz ve Rey olmak üzere birçok şehirde kütüphaneler, hastaneler ve rasathâneler yaptırarak ve mezhebî taassup göstermeyerek bunları ilim adamlarının ve insanlığın hizmetine sunmuşlardır.¹⁰⁹⁸ Büveyhîler dönemini bu anlamda, düşünce hayatında özgürlüğün yaşandığı bir dönem olarak tanımlayabiliriz. Bazı aşırı gruplar dışında hemen hemen her mezhebe mensup ilim adamları, fıkıh ve kalam bilginleri, eğitim ve öğretim faaliyetlerini serbestçe sürdürmüş ve kendilerine önemli herhangi bir müdahale olmamıştır.¹⁰⁹⁹ Bu politika gereği bu dönemde bazı münferit uygulamalar dışında ilim adamlarının, düşüncelerinden veya yazdıkları kitaplardan dolayı herhangi bir baskı veya müdahale ile karşılaşmadıkları söylenebilir.

Büveyhîlerin takip ettiği siyasi ve dini politikalar, Mu'tezile-Zeydiyye yakınlaşmasına¹¹⁰⁰ ve Mu'tezile-İmâmiyye ilişkilerine önemli katkılar sunmuş, Mu'tezile'nin yeniden güç kazanmasına imkân sağlamıştır. Bu durumu ünlü Mu'tezilî-Hanefî bilgini Ebû Abdullah el-Basrî'nin, dönemin Şîf-Zeydî bilginleri ile olan yakınlığından ve bazı eserlerinde ortaya koyduğu görüşlerinden anlamak mümkündür. Ayrıca bu dönemde Mu'tezile ile Hanefîlik arasında da yakınlaşmalar olmuş, itikatta Mu'tezile düşüncesine sahip olan kimseler, genelde fıkıhta Hanefî ekolüne mensup olmuşlardır.¹¹⁰¹

Büveyhîler, özellikle Şîf kalamcılarını ve nazârî ilimleri desteklemişler ve Bağdat'ta sayısal ağırlığı olan İsnâaşeriye Şîliğinin entellektüel temellerinin oluşmasına katkı sağlamışlardır. Bu katkıda, Mu'tezile'nin ilmi birikiminin de etkisi hiç şüphesiz yadsınamaz. Büveyhîlerin, sosyal meşruiyet sorununun önüne geçmek adına Şîliğe açıktan destek vermek yerine Mu'tezile'ye yakın durarak onlara her alanda alan açma yolunu tercih ettikleri de görülmektedir.¹¹⁰² Nitekim Kâdir-Billâh'ın 408/1017 yılında yayınladığı bildiri ile Sünnî

¹⁰⁹⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, 7/390; Makdisî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Tekâsim)*, 445.

¹⁰⁹⁸ Güner, "Büveyhîler ve Çok Seslilik", 61-62.

¹⁰⁹⁹ Büveyhîler döneminde ilim adamlarının mezhebine ve meşrebine bakılmaksızın himaye edildiğine bir örnek verecek olursak; Büveyhi emiri Celalüddeve (416-35/1025-44), Kâdir-Billâh'ın oğlu halife Kâim Biemrillah (422-67 /1031-75) zamanında kendisine "Melikü'l-Mülûk" (hükümdarlar hükümdarı) lakabı verilmesini istemiş, halife de teklifi fukahanın onayına sunmuştu. Şâfiî hukukçu Mâverdî dışındaki bütün hukukçular böyle bir lakabın verilmesini caiz görmüşlerdi. Mâverdî, Celalüddeve'ye en yakın kişiler arasında bulunmasına rağmen verdiği bu fetvanın kendisi ile emir arasında sıkıntıya yol açacağını düşünerek emir ile ilişkilerini kesti. Fakat Celalüddeve, bir bayram günü Mâverdî'yi sarayına çağırarak ve ona, "herhangi bir endişeye kapılmasına gerek olmadığını, yaptığı muhalefeti din ve ilim adına yaptığına inandığını ve aslında bu sebepten ötürü onu sarayında muhafaza ettiğini" ifade etmiştir. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/264-265; Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad (334-447/946-1055)*, 68; Güner, "Büveyhîler ve Çok Seslilik", 67.

¹¹⁰⁰ Zeydiyye-Mu'tezile arasındaki ilişki için bkz. Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi*; Fatih Yücel, "Fıkıh Usulünde Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi", *İslâmî İlimler Dergisi* 6/1 (2011), 255-273.

¹¹⁰¹ Akoğlu, *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile*, 156-182-183-190-210.

¹¹⁰² Talat Koçyiğit, *Kelamcılarla Hadisçiler Arasındaki Münakaşalar* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1984), 86-87.

akîdeye muhâlif olan Râfîzîler'in yanı sıra Mu'tezilî-Hanefîler'in de Mu'tezile'den rücû edip tövbe etmelerini istemesi, dönem içerisindeki mezhepsel bir algı karmaşasına ve mezheplerin siyasi malzeme edildiğine örneklik teşkil etmektedir.¹¹⁰³

Bir mezhebin, başka bir mezhep karşısında güçlenmesi veya daha geniş bir tabana sahip olması, düşünsel yapısının sağlam ve daha doğru olduğu anlamına her zaman gelmemektedir. Bu sosyal çoğunluğun oluşmasında; tarihsel birikim, sosyo-politik ve dini otorite desteğinin olması gibi pek çok nedenin etken olduğunu söyleyebiliriz.¹¹⁰⁴ Bu görüşe örnek verecek olursak; Abbâsî halifesi Me'mun döneminde etkinliği ve gücü artan Mu'tezile'ye karşın, Hanbelî mensuplarının zulüm ve baskılara maruz kalması gibi. Halife Mütevekkil döneminden itibaren ise, bu kez Hanbelîler destek görmeye,¹¹⁰⁵ Mu'tezile mensupları ise ciddi baskılara maruz kalmaya başlamıştı. Bilhassa Kâdir-Billâh'ın 408/1017 yılında ilan ettiği ve "Risaletü'l-Kâdiriyye" olarak bilinen ferman ile Hanbelî fikirler, açıkça devletin resmi görüşü olarak ortaya konmuştu.¹¹⁰⁶ Bu anlamda Hanbelîler, Mütevekkil döneminden itibaren Abbâsî iktidarı boyunca mezhepsel etkinlik anlamında avantajlı bir konuma sahip olmuştur.¹¹⁰⁷ Adeta Sünnîliği ve hilafeti, Şîa'ya ve Büveyhîlere karşı savunan dini ve siyasi muhalefet partisi gibi hareket etmiştir.¹¹⁰⁸

Hanbelîlerin Abbâsî hilafeti ve siyaseti üzerindeki etkisini ifade etmek için Hanbelî olan İbn Hâcib en-Nu'mân'ın hilafet divanında yaptığı şu konuşma durumu açıklayıcı niteliktedir: *"Hilafet bir yumurtadır, Hanbelîler de onu koruyan, sarıp sarmalayan kabuklar gibidir. Şayet yumurta kırılırsa şüphesiz bu çürümüş, zayıflamış kabuğundan kaynaklanmaktadır. Hilâfet bir çadırıdır, Hanbelîler de onun ipleridir. İpler çözülürse çadır da giderek çöker".*¹¹⁰⁹ Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere Hanbelîler, kendilerini hilafetin koruyucuları ve vazgeçilmez unsuru olarak görmektedir.

Büveyhîler, Bağdat hâkimiyetleri boyunca kısa süreli bazı aşırı uygulamalar haricinde hiçbir mezhebi, resmi mezhep olarak ilan etmemişlerdi. Şîa anlayışını benimsemişler, zaman zaman açıktan da destek olmuşlar ve fikri altyapısından istifade ettiği Mu'tezile'den de yararlanmışlardı. Mu'tezile'nin sahip olduğu bu ilmî birikim, bu dönemde Ebû Abdillâh Hüseyin el-Basrî (ö.369/977), Ali b. İsa er-Rummânî (ö.384/995), Sahib b. Abbâd

¹¹⁰³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/125-126; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, 8/121; Maşide Kamit, "Kaim-Biemrillah ve Şîf-Sünnî İktidar Çatışması", 198.

¹¹⁰⁴ Mehmet Evkuran, *Sünnî Paradigmayı Anlamak* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005), 67.

¹¹⁰⁵ Halife Mütevekkil'in Ahmed b. Hanbel'e ve Hanbelîler'e destekleri konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 11/206-207; Laoust, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, 126-127; Akoğlu, *Büveyhîler Döneminde Mutezile*, 77-79; Bulut, *Karşı Mihne Uygulamaları ve er-Risaletü'l-Kâdiriyye (Kâdirî İtikadı)*, 79-82; İğde, *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbelîliğin Teşekkül Süreci*, 71-76.

¹¹⁰⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/279-282; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, 8/121.

¹¹⁰⁷ Laoust, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, 186; Toru, "Eş'arîlik-Hanbelîlik Farklılaşmasının Toplumsal Yansımaları", 263-264.

¹¹⁰⁸ Ferhat Koca, *İslâm Hukuk Tarihinde Selefi Söylem Hanbelî Mezhebi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002), 61.

¹¹⁰⁹ Ebû'l-Hüseyin Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyin el-Bağdâdî, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, thk. Abdurrahman Süleyman el-Useymin (Riyad: Darü'l-Marife, 1419/1999), 3/349-350; Makdisi, "The Sunnî Revival", 164.

(ö.385/995), Kâdî Abdülcabbar (ö.415/1025), Ebu'l-Hüseyin Tayyib el-Basrî (ö.436/1044) gibi pek çok önemli ilim adamının yetişmesini sağlamıştır.¹¹¹⁰ Bu bilim adamlarının da etkisiyle İsnâaşeriye Şîası, bu dönemde Mu'tezilî olan bir doktrini benimsemiş; fakat Mu'tezilî âlimlerle özdeşleşmeyi reddetmiştir.¹¹¹¹ Şîî âlimler, yine bu dönemde kelim, hadis ve fıkıh konusunda Şîî düşünceye oldukça ciddi katkılarda bulunmuş,¹¹¹² Şîa'nın oluşumuna katkı sağlayan kaynak eserleri yazma imkânı elde etmişlerdir.¹¹¹³ Bu anlamda Bağdat, X. yüzyılın ortalarından XI. yüzyılın başlarına kadar pek çok Şîî âlimin yaşadığı bir merkez konumuna gelmişti. Böylelikle bu âlimler, Şîîler için birçok değerli kitapların yazılıp derlenmesinde önemli katkılar sağlamıştı.¹¹¹⁴ Büveyhîler, bu politikaları neticesinde Bağdat'ta ilk bağımsız Müslüman koleji olan özel bir Şîî okulun da kuruluşunu gerçekleştirmişlerdi.¹¹¹⁵ Ayrıca bu dönemde vezir Sâbûr b. Erdeşir'in (ö.416/1025) Kerh'te yaptırdığı *Dâru'l-ilm* adındaki kütüphane, Şîîlerin ilmi-kültürel alanda gelişmesine katkıları olan önemli bir eğitim mekânı olmuştu.¹¹¹⁶

Sonuç olarak İslâm tarihinin siyasi ve dini oluşumuna önemli bir etkisi olan Büveyhîlerin Bağdat hâkimiyeti, Şîa başta olmak üzere diğer mezhepler için önemli değişikliklere sahne olmuştur. Büveyhî emirlerinin desteğini alan Şîa, takiyye anlayışını terkederek inançlarını rahatça yaşayabileceği özgür bir ortama kavuşmuş, ilk kez başlatılan bayram ve adetlere sahip olmuşlardır. Mu'tezile ekolünün tesiriyle Şîî âlimler, Şîa kelimini ve fıkıhını sistemleştirme fırsatı yakalamış; Şîî düşüncenin oluşumuna katkı sağlayan temel eserleri yazma imkânı elde etmişlerdir. Ancak zamanla Büveyhî iktidarının zayıflaması ile birlikte Bağdat'ta dengeler değişmeye, üstünlük tekrar Sünnî düşüncenin eline geçmeye başlamıştır.¹¹¹⁷ Abbâsî halifeleri, bu süreçte Şîa'ya karşı muhalefetin bayraktarlığını yapan Sünnîlerin aksiyoner grubu Hanbelîleri desteklemek suretiyle karşılıklı olarak siyasi kazanç elde etmeyi amaçlamışlardır. Nitekim Kâdir-Billâh'ın politikası da bu yönde olmuş ve bu stratejisinde de sistematik bir şekilde başarılar elde etmiştir.

5.1.2. Kâdir-Billâh'ın uyguladığı politika

Abbâsî halifesi Kâdir-Billâh, 381/991'de Büveyhî emiri Bahâüddeve'nin Halife Tâî'-Lillah'ı azletmesi üzerine göreve getirilmiş ve yaklaşık 40 yıl gibi uzun bir süre hilafelik yapmıştır. Kâdir-Billâh bu süre zarfında Büveyhî emirlerinden Bahâüddeve, Sultânüddeve, Müşerrefüddeve ve Celâlüddeve ile çalışmak zorunda kalmıştır. Büveyhîlerin Bağdat'ı işgal edip hilafeti tahakküm altına aldığı zamandan itibaren Abbâsî halifeleri, Şîî emirlerin baskısı

¹¹¹⁰ Akoğlu, "Büveyhîler'in Mezhebî Eğilimleri/Politikaları Üzerine", 124.

¹¹¹¹ Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, 2/40.

¹¹¹² Geçkin, *Büveyhîler Döneminde Bağdad'da Şîilik*, 69.

¹¹¹³ Hakyemez, "Sünnî-Şîî İlişkilerinde Temel Sorunlar ve Çözüm Önerileri", 92.

¹¹¹⁴ Mohsin Jaffery, "The Shi'a Century- Buyid Dynasty", *Academia* (12/04/2020).

¹¹¹⁵ Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, 2/37.

¹¹¹⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 14/366; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, 7/464.

¹¹¹⁷ Geçkin, *Büveyhîler Döneminde Bağdad'da Şîilik*, 58.

altında siyasi ve askeri gücünü kaybetmiş, zayıf ve aciz bir durum sergilemiştir. Halifelik müessesesi, daha önce var olan statüsünü yitirmiş; sadece “dini otorite”, “ruhanî lider” konumuna gelmiş, hil’at ve menşur veren bir onaylama makamından ibaret olmuştur. Böyle bir tahakkümiyet altında uzun bir süre halifelik yapan Kâdir-Billâh; zamanla Büveyhîlerin içine düştüğü iktidar çatışması ve buna bağlı olarak güç kaybı yaşaması neticesinde hilafetini güçlendirmiş, zamanla insiyatif alabilmiş, pragmatik siyaseti ve ilmi kişiliği ile de halifeliğin siyasi gücü konusunda umut verici gelişmeler elde etmiş ve böylece hilafete aşama aşama yeniden itibar kazandırmayı başarmıştır. Kâdir-Billâh, her ne kadar Şîî bir hanedanın güdümü altında olmuş olsa da izlediği uzun soluklu ve etkili bir siyaset nedeniyle zaman zaman Şîa’ya karşı açıktan tavır alabilme gücü gösterebilmiş, Sünnîliği yeniden hâkim kılmaya çalışmıştır. Bölgenin önemli bir gücü haline gelen Gaznelilerin Sünnî politikalarına desteği, kendisinden sonra iktidara gelen oğlu Kâim-Biemrillah zamanında ise Selçukluların bu politikaya katkısı, içinde bulunulan asrın; hem siyasi hem de dini açıdan “İslâm’ın Miğfer Çağı”, “Sünnî Yenilenme/Diriliş”, “Ehl-i Sünnetin İhyası” şeklinde isimlendirilmesine sebep olmuştur.¹¹¹⁸

Büveyhîler, Bağdat’ı ele geçirdiklerinde, siyasi-dini ve sosyal nedenlerden dolayı Sünnî hilafeti ortadan kaldıramamış, mevcut statüsünü kendilerine menfaat sağlayacak şekilde kullanmayı daha uygun bulmuşlardı. Ancak bünyesinde barındırdığı iki farklı toplumsal mezhebî grubunun (Şîî-Sünnî) ve askeri kutubun (Deylemliler-Türkler) bir arada olması, çoğunlukla mezhepsel çatışmaların alevlenmesine, tartışma ve anlaşmazlıkların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Her iktidar gibi Büveyhîlerin de zamanla iç çatışmalar nedeniyle zayıflama sürecine girmesi, Kâdir-Billâh’a, hilâfete eski güç ve saygınlığını kazandıracak fırsatları değerlendirebilme imkanı tanımış, Bağdat’ta yarım asırdır devam eden Şîî hâkimiyetine karşı, Sünnî inancın hâkim olması amacıyla hilâfet kurumu adına bir mücadelenin başlatılması fırsatını doğurmuştur. Ancak bu süreçte mezhepsel kutuplaşmalar da arttığı için çatışmaların dozu da beraberinde artmıştır. Bu bölümde; Kâdir-Billâh döneminde Şîî Büveyhîler ile Sünnî Abbâsîler arasında ortaya çıkan mezhepsel tartışma ve kavgalar, bunların nedenleri ve sonuçları, Kâdir-Billâh’ın bu olaylar karşısındaki tavırları kronolojik olarak ortaya konacaktır.

Kâdir-Billâh’ın halife oluşuyla birlikte Bağdat’ta yeni bir dönem ve buna bağlı olarak yeni olaylar dizisinin ortaya çıkmaya başladığını görmekteyiz. Kâdir-Billâh, Sünnî inancı müdafaa etmek ve güçlendirmek, Abbâsî hilâfetinin otoritesini yeniden tesis etmek amacını taşımıştır.¹¹¹⁹ Bu amaca da; etkisini neredeyse tamamen yitirmiş hilâfet makamının maddi, siyasi ve askeri gücüyle değil, sadece dönemin güç dengelerini iyi gözeterek, gerçekçi

¹¹¹⁸ Bu isimlendirmeler hakkında bkz. İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi’l-Mülûk ve’l-Ümem*, 15/125-126; Hamilton A. R. Gibb, “Bir İslâm Tarihi Yorumu”, *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, çev. K. Budak v.dğr. (İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991), 22-39; Genç, “H.V/M. XI. Asırda Ehl-i Sünnet’in Yeniden Yükselişi: Süreç, Kurum ve Şahsiyetler Üzerine Bir İnceleme”, 273; a. mlf., “Halife El-Kâdir Döneminde Bağdat’ta Yaşanan Dini-Siyasi Hadiseler ve Onun Sünnî Siyaseti”, 219-220; Makdisi, “Sunni Revival”, 3/155-168.

¹¹¹⁹ Sourdel, “al-Kâdir-Billâh”, 4/378; Genç, “Halife el-Kâdir Döneminde Bağdat’ta Yaşanan Dini-Siyasi Hadiseler Ve Onun Sünnî Siyaseti”, 222.

politikalar üreterek, kişisel beceri ve ilmi birikim ile birlikte başarılı ve akılcı bir siyaset izleyerek ulaşmak istemiştir.

Kâdir-Billâh'ın halifeliğinin ilk yılları olan 381/991 yılı Zilhicce ayının 18'inde (Gadîr-i Hum Bayramı), Bağdât'ta Râfîzîler ile Sünnîler arasında mezhep kavgaları meydana gelmiş, çıkan olaylarda iki taraftan da pek çok kişi ölmüştü. Bağdât'ta yaşanan bu mezhep kavgasına tepki olarak Basralılar da ayaklanmıştı.¹¹²⁰ Yine aynı yılda ayyârların sebep olduğu bir fitne neticesinde Kerh Mahallesi sakinleri ile Bâbu'l-Basra halkı arasında çatışmalar çıkmış, her iki kesim de birbirlerinin evlerini ateşe vermişlerdi. Yaşanan olaylar ancak Nikâbetü't-Tâlibîn görevini üstlenen Şerîf Ebû Ahmed el-Musevî'nin devreye girmesi ile yatıştırılabildi.¹¹²¹ Bu olaylardan yaklaşık bir yıl sonra 382/992 yılının Muharrem ayının 10. gününde (Âşûrâ Mâtem Günü) Bahâüddeve'nin önemli vezirlerinden İbn Muallim, Şîî Kerh halkına ve Babü't-Tâk'ta yaşayan Râfîzîlere, olayları tırmandırmamak için Âşûrâ gününde yaptıkları bid'atlere son vermelerini, Hz. Hüseyin'in yasını tutmak amacıyla dükkânların üzerine mendiller asmak, kepenk kapatmak veya ağıtlar yakmak gibi uygulamaları terk etmelerini emretmişti.¹¹²² İbn Muallim'in bu kararı, Deylemliler ile Türklerin birbirleri ile çatışmalarına zemin hazırlamıştı. Bahâüddeve, çatışmaları yatıştırmakta zorlanan veziri Ebû'l-Kasım Abdülaziz b. Yusuf'un yerine, tepkileri dindirmek üzere Sâbûr b. Erdeşîr'i Bağdat'a özel temsilci olarak tayin etmiştir.¹¹²³

İlme önem veren Büveyhî veziri Sâbûr b. Erdeşîr, 383/993-994 yılında Bağdat'ın batısında yer alan Şîîlerin yoğunlukta bulunduğu Kerh Bölgesi'nde "Dârü'l-İlm" adıyla bilinen büyük bir kütüphane kurdurmuştu.¹¹²⁴ Şîî Büveyhî iktidarının bu uygulamasına karşılık Kâdir-Billâh, yaptırılan kütüphanenin hemen karşısında bulunan Bağdat'ın Harbiye Mahallesi'nde, Ehl-i Sünnet mensuplarına ve Sünnî inancına hizmet etmesi gayesiyle Cuma namazlarının kılınacağı, aynı zamanda ilim tedrisatı yapılan büyük bir cami (Cuma Câmii) inşâ ettirmişti.¹¹²⁵ Ayrıca 402/1011 yılında Katîatü'd-Dakîk bölgesinde bulunan Mescidü'l-Keff'in onarılmasını sağlamıştı.¹¹²⁶ Böylece bu faaliyetlerle Büveyhîlerin siyasetine karşı aynı yöntemle cevap vermiş oldu. Çünkü halife, bu kütüphanenin Şîîlerin yoğunlukta bulunduğu

¹¹²⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 7/457; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/439.

¹¹²¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 14/344.

¹¹²² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 7/459-460; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/443-444.

¹¹²³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 7/463-464; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/446; Rûzrâverî, *Zeylû Kitâbi Tecâribi'l-Ümem*, 188.

¹¹²⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 14/366; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/447-448; Çelebi, *İslâm'da Eğitimi ve Öğretim Tarihi*, 135, 153-155, 184-185, 283.

¹¹²⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 14/365; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 7/458; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/447-448.

¹¹²⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/537.

Kerh Mahallesi'nde kurulmasının Şîa inancına hizmet etme gayesiyle yaptırıldığını düşünüyordu.¹¹²⁷

Kâdir-Billâh 384/994-995 yılında, Şerîf Ebû Ahmed el-Musevî ile ona vekâlet eden iki oğlu Şerîf el-Murtazâ ve Şerîf er-Radî'yi Tâlibîlerin (Alevîlerin) nakibliğinden azletmişti.¹¹²⁸ Şîîler arasında saygı duyulan bu önemli din adamlarının azledilmiş olması, Kâdir-Billâh ve Sünnî siyaseti açısından cüretkâr ve önemli bir adım olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca bu azil olayı, Şîîlerin Sünnîlere olan kızgınlıklarının artmasına sebep olmuştur.

Hız. Hüseyin'in şehit edilmesini anmak ve yasını tutmak için 389/999 yılının 10 Muharrem'i ve bayram havasında kutladıkları 18 Zilhicce Gadr Hum günü, Şîîler ile Sünnîler arasında mezhepsel çatışmaların çıkmasına neden olmuştu.¹¹²⁹ Bağdat içerisinde bu kargaşadan menfaat devşiren kesimler tarafından da olaylar tırmandırılmaya çalışılmıştı. Şîîlerin bu özel günlerindeki uygulamaları neticesinde 389/999 yılında Bağdat'ın Sünnî mahallelerinden biri olan Bâbü'l-Basra halkı, Şîîlerin bu günlerine karşılık Gadr-i Hum gününden sekiz gün sonra Hız. Muhammed ve Hız. Ebû Bekir'in Medine'ye hicreti esnasında Sevr Mağarası'na gizlenip Mekkeli müşriklerin takibinden kurtuldukları gün anısına 26 Zilhicce'de kutlamalar yapmaya başlamışlardı. Yine 10 Muharrem gününden sekiz gün sonra 18 Muharrem'i ise, "*Bugün Muhtâr es-Sakafî isyanı sırasında öldürülen Mus'ab b. Zübeyr'in ölüm tarihidir.*" diyerek Mus'ab b. Zübeyr'in türbesini ziyaret ve anma günü olarak kutlamaya başlamışlardı.¹¹³⁰ Bu durum, Şîî-Sünnî gerginliğinin daha da derinleşmesine sebep olmuş, Şîîlere ait bayram ve kutlamalar coşku içinde yapılırken, büyük halk kargaşalarının ortaya çıkması sonucunu doğurmuştu. Aslında bu olayların altında yatan temel sebep, Şîîlerin inançlarına ait bayram ve kutlama günlerini genelleştirmeleri olmuştur.¹¹³¹ Bunun yanında Sünnîlerin de Şîîlerin geleneklerine tarafgirlikle mukabelede bulunup benzer bid'atler oluşturmaları ve böyle duygu yoğunluklarının had safhada olduğu özel anların çoğaltılmış olması, çatışma ve gerginliklerin daha sık ortaya çıkmasında etkili olmuştur.

391/1000-1001 yılına gelindiğinde; bayram ve anma günleri nedeniyle Bağdat'ta önemli olaylar meydana gelmiş, Şîî-Sünnî çatışmaları artmaya başlamıştı. Şîîlerle-Sünnîler arasında çatışmalar yaşanmış, özellikle Şîî Kerhliler ile Sünnî Türkler arasında yaşanan bu çatışmalar neticesinde Türklerden pek çok kişi ölmüştür. Bunun üzerine Bağdat'daki Sünnîler, Kerh halkına karşı Türklere yardım etmişlerse de önemli bir başarı elde edememişlerdi. Çatışmaların boyutu artınca toplumun önderleri, durumu Kâdir-Billâh'a ulaştırıp çatışmaların

¹¹²⁷ Sünnî tarih ve tabakât kitaplarında Sâbûr b. Erdeşir'in Şîîliğine dair bir kayıt bulunamamasına rağmen, onun bu amacı taşıyabileceğine dair görüşler öne sürülmüştür. Bizim de kanaatimize göre Şîî Büveyhîlere hizmet etmekte olan bir vezirden farklı bir uygulama beklemek siyaseten pek mümkün olmasa gerek. Bu görüşler için bkz. Cahen, "Buwayhids or Buyids", 1/1352; Genç, "Halife el-Kâdir Döneminde Bağdat'ta Yaşanan Dini-Siyasi Hadiseler Ve Onun Sünnî Siyaseti" 223.

¹¹²⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/448.

¹¹²⁹ Genç, "Halife el-Kâdir Döneminde Bağdat'ta Yaşanan Dini-Siyasi Hadiseler ve Onun Sünnî Siyaseti", 223.

¹¹³⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/14.

¹¹³¹ Togel, *Abbâsî Halifesi Kâdir-Billâh'ın Hayatı ve Şahsiyeti*, 50.

sonlanması için halifeden insiyatif almasını istemişlerdi. Bu gelişmeler üzerine Kâdir-Billâh, her iki kesimin bayramlar ve anma günlerinde mezheplerini ve inançlarını alenen açığa çıkarmalarını, inanç sembollerini asmalarını ve kutlama-anma faaliyetlerinde bulunmalarını yasaklamıştı.¹¹³² Halife Kâdir-Billâh'ın bu olaylar karşısındaki duruşu ile esareti altındaki siyasi gücün sahip olduğu mezhebî uygulama ve inançları hakkında tasarrufta bulunabilme konumuna erişmesi, Ehl-i Sünnet adına insiyatif almaya başladığının göstergeleri olarak değerlendirilebilir.

393/1002 yılının Muharrem ayına gelindiğinde, Bağdat'ta yine bir fitne ateşinin yanması ile büyük çatışmalar yaşanmıştı. Bahâüddevle, toplumda mezhepsel çatışmalar, hırsızlık ve yağmalar artmaya başlayınca veziri Amîdü'l-Cüyûş Ebû Ali Üstâz Hürmüz'ü, olayları yatıştırmak üzere Bağdât'a göndermek zorunda kalmıştı. Amîdü'l-Cüyûş, âdil bir uygulamayla hem Şîîleri Âşûrâ gününde Hz. Hüseyin'in mâtemini tutmaktan hem de Sünnîleri bundan sekiz gün sonra yaptıkları Mus'ab b. Zübeyr'in yasını tutmaktan men etmişti. Bununla birlikte Sünnî ve Şîîlerin kendi propagandalarını yapmalarını da yasaklamıştı.¹¹³³ Daha sonra da bu olayların tırmandırılmasında rolü olduğuna inanılan Şîîlerin önde gelen âlimlerinden 'Şeyh Müfid' lakaplı İbnü'l-Muallim, Bağdât dışına çıkarılarak sürgün edilmiş,¹¹³⁴ böylece olaylar ancak yatıştırılabilmişti.

Şîî Büveyhîlerin, insanın doğasında var olan mezhepsel tarafgirliğe rağmen özellikle Amîdü'l-Cüyûş Ebû Ali b. Üstâz Hürmüz döneminde iken devletin iç güvenliği ve toplumun huzuru söz konusu olduğunda, Şîî-Sünnî ayrımı yapmaksızın tedbir aldıklarını ve gerektiğinde kendi inanç gruplarına yönelik cezalandırma ve sınırlandırmalara da gittiklerini görmekteyiz. Nitekim Amîdü'l-Cüyûş, 393/1002-1003 yılında şehirde huzur ve sükûneti sağlamak için hem Şîî hem Sünnîlerin mezhepsel propaganda yapmalarını, alenî inanç ve ritüellerini sergilemelerini yasaklamış ve bilhassa İmâmiyye'nin önemli fakihi İbnü'l-Muallim'in şehir dışına sürgün edilmesini onaylayarak âdil ve stratejik bir anlayış sergilediğini göstermiştir.¹¹³⁵

Büveyhî emiri Bahâüddevle 394/1003-1004 yılına gelindiğinde, dönemin Şîî-İmâmiyye'nin en önemli şahıslarından biri olan ve on iki imam neslinden gelen Şerîf Ebû Ahmed el-Hüseyin b. Müsevî'ye "Kâdi'l-Kudât", "Hac Emirliği", "Mezâlim Mahkemeleri Başkanlığı" ve "Nikâbetü't-Tâlibîn" gibi dini, siyasi ve içtimai statüsü bulunan bu dört önemli makam ve ünvanı vermek istemişti. Ancak Kâdir-Billâh, Büveyhî emirinin bu dayatmasına ve atama isteğine kısıtlı bir şekilde onay vermiş, toplumca ve devletçe çok önemli kabul edilen "Kâdi'l-Kudât"lık görevini

¹¹³² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/33.

¹¹³³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 1/445; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/500.

¹¹³⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/33.

¹¹³⁵ Keleş, "Büveyhîler Devrinde Bağdad'da Asayiş: Ayyârlar, Şâtırlar, Dâ'irler ve Hırsızlar", 61. Ayrıca Büveyhîlerin önemli veziri Amîdü'l-Cüyûş Ebû Ali b. Üstâz Hürmüz'ün bu sürgün kararını almasının arka planında; Kâdir-Billâh'ın stratejik Sünnî politikası sonucunda hilafet otoritesini hissettirmeye başladığı olgusunun yattığını söyleyebiliriz.

diğerlerinin dışında tutarak veto etmiştir.¹¹³⁶ Böylece Kâdir-Billâh, çok önemli bu atamaya karşı çıkıp onay vermeyerek Büveyhî otoritesine karşı ilk ciddi tavrı sergilemiş oldu. Bu olaydan yaklaşık iki yıl sonra (396/1005-1006) Şerîf Ebû Ahmed el-Hüseyin b. Mûsevî'nin oğlu Şerîf er-Radî'ye “eş-Şerîf er-Radî Zü'l-Hasebeyn” lakabı verilerek Tâlibîler'in Nakîbliğine tayin edilmiş, kardeşi Şerîf el-Murtazâ'ya ise “Zü'l-Mecdeyn” lakabı verilerek halife tarafından onaylanması sağlanmıştır.¹¹³⁷

398/1007-1008 yılına gelindiğinde; Bağdat'ta Şîî ve Sünnî topluluk arasında Hz. Osman döneminde Kur'an nüshasının çoğaltılması esnasında “İbn Mes'ûd” nüshasının imha edilip-edilmemesi ile ilgili Şîî görüş ve iddiaların yeniden gündeme gelmesi nedeniyle büyük tartışma ve çatışmalar ortaya çıkmıştı.¹¹³⁸ Şîîler, Abdullah İbn Mes'ûd'a ait olduğu öne sürülen ve diğer Kur'an nüshalarından farklı olan bir nüshaya sahip olduklarını iddia etmişlerdi.¹¹³⁹ Olayların büyümesi üzerine Kâdir-Billâh, İbn Mes'ûd nüshası olduğu ileri sürülen ve o sırada Şîîlerin elinde dolaşan Kur'an nüshasının incelenmesi amacıyla Şâfi âlimi Ebû Hamid el-İsferâyînî (ö.406/1015-1016) başkanlığında bir komisyon kurdurmuştu. Komisyon, yaptığı inceleme sonucunda söz konusu nüshanın, mevcut diğer Kur'an nüshalarından farklılıklar taşıdığı gerekçesiyle kabul edilemez olduğuna ve bu nedenle yakılması gerektiğine karar vermiş ve bu karar, halkın huzurunda uygulanmıştı.¹¹⁴⁰ Bu durum; Şîîlerin tepkisinin daha da artmasına sebep olmuş; intikam hırsıyla hareket ederek Kur'an nüshasını yakanları lanetlemeye, sövgü ve hakaret etmeye başlamalarına vesile olmuştu. Bu olaylar esnasında ortaya çıkan gerilimler ve ayaklanmalar neticesinde Şîîler, 398/1007-1008 yılında Bağdat sokaklarında “Yetiş Yâ Hâkim, Yâ Mansûr” nidalarıyla¹¹⁴¹ dönemin Fâtımî halifesi Hâkim-Biemrillâh lehine tezahüratlar atarak ondan yardım istemeye başlamışlardı.¹¹⁴² Bu durum karşısında tepkisini ve tavrını ortaya koyan¹¹⁴³ Kâdir-Billâh, olayları yatıştırmak üzere

¹¹³⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/43-44; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/504.

¹¹³⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/510.

¹¹³⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/58-60.

¹¹³⁹ Olayların meydana gelmesinin arka planındaki neden; Şîa'nın meşhur fakihî İbnu'l-Muallim'in, İbn Mes'ûd nüshası ile ilgili görüşleri nedeniyle halkı tahrik etmesi ve bu nedenle Sünnî kesimin Kerh mahallesinde bulunan Berasa mescidine saldırmasıdır. İbn Muallim'in Şîî halkı tahrik etmesi sonucunda bu kez, Şîîler, Sünnîlerin mahallesinde bulunan mescitlere ve komisyondaki âlimlerin evlerine saldırılar gerçekleştirmiştir. Olaylara müdahale etmek zorunda kalan Kâdir-Billâh, İbn Mes'ûd nüshası ile ilgili Sünnîlerden oluşan bir komisyon kurdurarak yakılması neticesinde ortadan kaldırılmasını sağlamıştır. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/58-59.

¹¹⁴⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/59; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/520.

¹¹⁴¹ Şîî Büveyhî tahakkümündeki Abbasi Devleti'nde Şîîlerin “Yâ Hâkim, Yâ Mansûr” diye dönemin Fâtımî halifesi Hâkim Biemrillah'tan yardım dilemesi, Büveyhîler açısından değerlendirildiğinde; Büveyhîlerin zayıfladığı ve otoritesini kaybetmeye başladığı, Abbâsîler açısından değerlendirildiğinde ise; Büveyhîler karşısında otoritesini artırdığı, ancak kendi topraklarında Fâtımî propagandasının yapılmış olması da bu anlamda henüz siyasi otoritesini tam olarak sağlayamadığı şeklinde yorumlanabilir. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/59; Genç, *Fâtımî-Abbasi-Selçuklu Münasebetleri ve Besasiri İsyanı*, 48-51; Sourdel, “al-Kâdir-Billâh”, 4/378-379.

¹¹⁴² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/58-59; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/520-521.

¹¹⁴³ Kâdir-Billâh stratejisini; Ehl-i Sünnet inancını ve hilâfeti güçlendirip siyasi ve dini alanda yeniden hâkimiyet sağlamak, bununla birlikte Büveyhîlerin tasallutunu kırarak bölgede propagandalarını artıran Fâtımîlerin nüfuzunu yok etmek üzere oluşturmuştu. Bu yüzden Kâdir-Billâh'ın Bağdat'ta Fâtımî halifesi el-Hâkim lehine

tarafhtarlarını, Sünnî kesime yardıma göndererek açıkça tarafını ve siyasetini ortaya koymuştu. Bu destekle Sünnîler, üstünlüğü ele geçirerek pek çok Şîî mahallesini yakıp yıkmıştı. Kâdir-Billâh'ın açıkça Sünnîlerden yana tavır alması; Büveyhî emiri Bahâüddeve'yi hem kızdırmış hem de Büveyhîlerin siyasi geleceği açısından endişelendirmiş olacak ki, hemen olayları sonlandırmak üzere veziri Amidü'l-Cüyûş Hürmüz'ü tekrar Bağdat'a göndermiştir. Bunun üzerine Amidü'l-Cüyûş Hürmüz, şehirde biraz olsun sükûneti sağlayabilmiş, Şîî-İmâmîyye'nin dini lideri olması hasebiyle olayların tırmandırılmasında rolü olduğu düşünülen İbnü'l-Muallim'i bir kez daha Bağdat dışına sürgün etmişti. Ancak bir müddet sonra geri dönmesine izin verilmiştir.¹¹⁴⁴ Mezhepsel çatışmalara sebep olacak hassas konulara değinmemek koşuluyla her iki kesimin de din adamlarına vaaz etmeleri hususunda tekrar serbestlik tanınmıştı.¹¹⁴⁵

Bağdat'ta meydana gelen bu mezhepsel çatışmalar göstermiştir ki; Şîîler ve Sünnîler, zor duruma düştüklerinde yardım isteyebileceği bir gücün varlığını her dâim hissetmek istemişlerdir. Bu nedenledir ki Şîîler, Bağdat sokaklarında "Yetiş Yâ Hâkim, Yâ Mansûr" nidâları ile Fâtımî halifesine seslenmişlerdir. Sünnîler ise; Gazneli Mahmut'un Kâdir-Billâh'a verdiği siyasi, askeri ve maddi desteğe güvenerek hilafetin gücü ile hareket etmişlerdir. Büveyhî emirleri meydana gelen bu mezhepsel çatışmalarda, Şîîler üstünlük sağladığında tarafsızlık gerekçesiyle olaylara müdahale etmeyerek Şîîlere dolaylı olarak destek olmuşlar, üstünlük Sünnîlere geçtiğinde ise hemen orduyu görevlendirerek tarafgirliğini açıktan sergilemişlerdir.¹¹⁴⁶

Büveyhîler, önemli vezirlerinden Amidü'l-Cüyûş Hürmüz'ün 401/1010 yılında ölmesi üzerine yerine Bağdat Valiliği'ne Fahrü'l-Mülk Ebû Gâlib'i atamıştı.¹¹⁴⁷ Valiliğe görevlendirilen Fahrü'l-Mülk, daha önce Amidü'l-Cüyûş Hürmüz'ün yasakladığı bid'atleri 402/1011 yılının Muharrem ayında serbest hale getirmişti. Şîîler, Gadîr-i Hum Bayramını (18 Zilhicce) ve Âşûrâ Mâtem Gününü (10 Muharrem) tekrar kutlamaya başlamışlardı.¹¹⁴⁸ Bu durum, Şîîler ile Sünnîler arasında çatışmaların, gerginliklerin yeniden ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Büveyhî emirlerinin hâkimiyeti altında siyasi, askeri ve maddi yönden gücünü ve otoritesini kaybetmiş, sembolik bir şekilde varlığını sürdürmekte olan Abbâsî hilâfeti, bölgede bağımsız devlet ve emirliklerin ortaya çıkmasına sebep olmuştu. Bu emirliklerden biri olan Ukaylî emiri Kırvaş b. Mukalled el-Ukaylî, 401/1010 yılında Abbâsîler ve Büveyhîler adına okuttuğu hutbeyi, Fâtımîlerin yoğun propagandası neticesinde Musul ve Kûfe'de Fâtımîler adına

tezahürat yapılmasına ve ondan yardım talep edilmesine müsamaha göstermesi doğal olarak beklenemezdi. Olaylarla ilgili bilgi için bkz. Genç, "Halife el-Kâdir Döneminde Bağdat'ta Yaşanan Dini-Siyasi Hadiseler ve Onun Sünnî Siyaseti", 231.

¹¹⁴⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/58-59; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/520-521.

¹¹⁴⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/58-59.

¹¹⁴⁶ Genç, "Halife el-Kâdir Döneminde Bağdat'ta Yaşanan Dini-Siyasi Hadiseler ve Onun Sünnî Siyaseti", 227.

¹¹⁴⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/533; Müneymine, *Büveyhîler Devleti Tarihi*, 129.

¹¹⁴⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/82-85; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/537.

okutmaya başlamıştı.¹¹⁴⁹ Kâdir-Billâh, Büveyhîler nezdindeki etkili siyaseti sonucu hutbenin Sünnî Abbâsî halifesi adına yeniden okunmasını sağlamıştı.¹¹⁵⁰ Bu olay; Şîî iktidarın politikasına muhalif bir durumu gerçekleştirebilen Kâdir-Billâh'ın, Büveyhîler karşısında siyasi otoritesinin güçlenmeye başladığını gösteren bir başka örnektir. Başka bir açıdan bakıldığında bu olay, Abbâsîlerin askeri yönden hâlâ Büveyhîlere muhtaç olduğunu ve siyasi yönden acziyet içerisinde bulunduğunu da göstermektedir. Büveyhîlere bakan yönüyle de bu durum; iktidarın ve siyasi beklentilerin, bazen dini kabul ve inançların önüne geçebildiğinin örneklerinden biri olarak da görülebilir.

Bağdat Valiliği'ne Fahrü'l-Mülk'ün gelmesi ile birlikte Şîîlerin inanç ve geleneklerini yaşama konusunda daha çok serbestliğe kavuşması ve Fâtımîlerin yoğun propagandaları, bölgede Şîî nüfuzunun artmasına da katkı sağlamıştı. Şîîlerin bu artan nüfuzunu sonlandırmak isteyen Kâdir-Billâh, Hz. Ali ve Hz. Fatıma soyundan geldiklerini iddia eden Şîî Fâtımîler'i hedef almıştı. Bu amaçla 402/1011 yılında Fâtımîlerin nesebinin düzmece ve inançlarının da İslâm dışı olduğunu açıklayan bir beyannâme hazırlatıp hilâfet divanında onaylatarak yürürlüğe koymuştu.¹¹⁵¹ Kaynaklara "manifesto" ya da "*muhtıra*" adıyla geçen bu bildiri ile; Fâtımîlerin inancının ve siyasetinin temelinde yer alan Hz. Ali neslinden geldikleri iddiası reddedilip çürütülmesi amaçlanmış, ayrıca dini inançlarının da İslâm'la ilgisinin olmadığı, sapkınlık içerisinde bulundukları tüm Müslümanlara ilan edilerek Fâtımî propagandasına önemli bir darbe vurulması hedeflenmişti.¹¹⁵² Kâdir-Billâh, bu bildirinin etkisini artırmak için Sünnî ve Şîîlerin önde gelen âlimlerince imzalanmasını da sağlamıştı. Bildiriye imza atanlar arasında; Şerîf er-Radî, Şerîf Murtaza, İbnu'l-Ezrak el-Müsevî, Ebû Tâhir b. Tayyib, Muhammed İbn Muhammed b. Ömer, İbn Ebî Ya'lâ, Ebû Muhammed İbnu'l-Ekfârî, Ebû Muhammed el-Keşifî, Ebu'l-Hüseyn el-Kudûrî, Ebû Abdullah el-Beydâvî, Ebû Abdullah es-Saymerî, Ebu'l-Fazl en-Nesevî, Ebû Ali b. Hamkan, Ebu'l-Kâsım et-Temîmî, Ebû Abdullah b. Nu'mân gibi kadı, fakih, ilim adamı ve idareci kimliği olan toplumun önde gelen şahsiyetleri yer almıştır.¹¹⁵³ Bağdat manifestosu olarak nitelendirilebilen bu muhtıranın yayımlanması; Şîî hâkimiyetinde yaşayan Sünnî topluluğun adeta silkelenerek kendisine gelmesine, Abbâsî halifeliğinin dini-siyasi otoritesinin yeniden yükselişe geçmesine katkı sağlamıştır.¹¹⁵⁴ Bununla birlikte özellikle Bahâüddevle'nin ölümü sonrasında Büveyhîlerin iktidar mücadeleleri nedeniyle güç kaybetmeye başlamasının yanı sıra Şîî-Sünnî ayaklanmaları ve Deylemlilerle Türkler arasında

¹¹⁴⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/74-77; Makrîzî, *İtti'azü'l-Hünefâ bi-Ahbâri'l-e'immeti'l-Fatimîyyine'l-Hülefâ*, 2/217; Genç, "Halife el-Kâdir Döneminde Bağdat'ta Yaşanan Dini-Siyasi Hadiseler ve Onun Sünnî Siyaseti", 228-229.

¹¹⁵⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/77.

¹¹⁵¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/82-83; Makrîzî, *İtti'azü'l-Hünefâ bi-Ahbâri'l-e'immeti'l-Fatimîyyine'l-Hülefâ*, 1/32-34-47-49.

¹¹⁵² Jiwa, *The Baghdad Manifesto (402/1011): A Re-Examination of Fatimid-Abbasid Rivalry*, 27.

¹¹⁵³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/83; Makrîzî, *İtti'azü'l-Hünefâ bi-Ahbâri'l-e'immeti'l-Fatimîyyine'l-Hülefâ*, 1/32-34-47-49; Genç, "Halife el-Kâdir Döneminde Bağdat'ta Yaşanan Dini-Siyasi Hadiseler ve Onun Sünnî Siyaseti", 229.

¹¹⁵⁴ Jiwa, *The Baghdad Manifesto (402/1011): A Re-Examination of Fatimid-Abbasid Rivalry*, 36.

yaşanan mücadeleler de Kâdir-Billâh'ın Büveyhî iktidarına karşı güçlenmesine katkı sağlayan gelişmeler arasında yer almıştır.¹¹⁵⁵

Kâdir-Billâh, Büveyhîlerin Şîî politikaları ile mücadele ederken bir taraftan Fâtımî-İsmâîlî davetini ve tehdidini bertaraf etmek bir taraftan da bâtil fırka ve inançların zararlı tesirinden Sünnî İslâm anlayışını korumak amacıyla dini ve siyasi alanda etkin olmaya çalışmış;¹¹⁵⁶ ilmi ve kültürel alanda da bu zararlı akımlarla mücadelesini yürütmüştür. Özellikle onun zamanında İslâm kelâmına ve mezheplerine dair pek çok kitabın yazılmış olması, bu amaca yönelik çaba sarfettiğini göstermektedir. Bu alanda; Ebû Bekr Tayyib el-Bâkılânî'nin (ö. 403/1013), *"et-Temhîd fî Reddi ale'l-Mülhideti'l-Muattıla ve'r-Râfıza ve'l-Havâric ve'l-Mu'tezile"*, *"el-İnsâf"*, *"Menâkıbu'l-Eimme ve Nakzü'l-Metâin an Selefî'l-Ümme"*, *"el-İntisâr li Sıhhati Nahvi'l-Kur'ân ve'r-Reddi alâ men Nakalehü'l-Fesâd bi Ziyâde ev Noksân'ı"*, Ebû Saîd el-İstahrî'nin (ö. 404/1014) *"er-Reddu ale'l-Bâtıniyye"*'si, Ebû Mansûr Abdulkâhir el-Bağdâdî'nin (ö. 429/1037-38) *"el-Fark Beyne'l-Fırak"* ve *"Usûlü'd-Dîn"* adlı eserleri bu dönemde yazılmış önemli kaynak eserlerdir. Bu eserlerde, İslâm inanç esaslarıyla ilgili hususlar yer alırken hem diğer mezheplerin görüşleri hem de Ehl-i Sünnet düşüncesine yer verilmiş ve bu görüşlerin hangilerinin Kur'an ve Sünnet'e uygun olduğu tahlil edilmiştir. Bir yönüyle bu görüşlerden Sünnî anlayışa uymayanlar, İslâm dışı nitelendirilerek delillerle çürütülmeye çalışılmıştır.¹¹⁵⁷

Kâdir-Billâh, Büveyhîlerin ve Fâtımîlerin Şîî politikalarına karşı daima hassas olmuş, Ehl-i Sünnet anlayış ve tavrını hep korumaya çalışmıştır. Nikâbetü'l-Aleviyyîn ve Hac Emirliği gibi önemli görevler üstlenmiş, bu görevleri dolayısıyla da Şîîlere mahsus olan siyah elbiseleri çıkarmakta¹¹⁵⁸ ve Abbâsîlere ait siyah renkli resmi kıyafeti giymekte tereddüt göstermeyen Şîîlerin önde gelen âlimlerinden biri olan Şerîf er-Radî'nin, Fatımî halifesini öven ve onu kendisi ile aynı nesepten gösteren bir şiir yazdığını ve bir beytinde de: *"Mısır'da Alevî halifesi varken, ben düşman diyarında zillet elbisesi mi giyeyim!"* dediği iddia edilen şiiri halifenin işitmesi üzerine hemen Ebû Bekir el-Bâkılânî'yi, Radî'nin babasına göndermiş ve oğlunu bu davranışından dolayı kınamıştır. Çünkü Kâdir-Billâh, Şîîlerce çok değer verilen böyle bir âlimin yazacağı veya söyleyeceği herşeyin, büyük kitleler üzerinde önemli etkiler bırakacağını düşünmüş olacak ki, bu kapsamda halife; Şerîf er-Radî'yi, Ebû Hâmid el-İsferâyînî ve Bâkılânî tarafından sorguya çekirmiş ve Radî'nin babası Ebû Ahmed, kardeşi Murtazâ ve diğer tüm âlimlerden oluşan bir toplantıda Radî'nin babasına:

"Oğlun Muhammed'e söyle ki, biz onun hangi işini önemsemedik, bizden ne zulüm gördü, memleketimizde hangi zulme dâcâr oldu, Sahibu Mısır(Fatımî) ona ne (iyilik) yaptı? Şayet onun

¹¹⁵⁵ Jiwa, *The Baghdad Manifesto (402/1011): A Re-Examination of Fatimid-Abbasid Rivalry*, 37.

¹¹⁵⁶ Abbâsîlerin ve bilhassa Kâdir-Billâh'ın Fâtımîlerle mücadelesinin sosyo-politik boyutu hakkında bilgi için bkz. Yurtalan, *Abbâsîlerin Fâtımîlerle Mücadelesi ve Sünnîliğe Etkisi*, 79-176.

¹¹⁵⁷ Genç, "Halife el-Kâdir Döneminde Bağdat'ta Yaşanan Dini-Siyasi Hadiseler ve Onun Sünnî Siyaseti", 231. Ayrıca Abbâsîlerin Fâtımîlerle mücadelesinin fikri-mezhebî boyutu hakkında geniş bilgi için bkz. Yurtalan, *Abbâsîlerin Fâtımîlerle Mücadelesi ve Sünnîliğe Etkisi*, 189-262.

¹¹⁵⁸ Şerîf er-Radî, Talibîlerden siyah elbiseyi çıkartan ilk kişi olmuştur. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 7/468.

yanına gitse, bizim yaptığımızdan daha çok şey mi yapar onun için? Biz ona nakîblik, mezâlim ve hac emirliğini verip onu Hicaz'a vekil yapmadık mı? Mısır'ın Sahibi ona daha çok şey mi sağlayabilir ki, zannetmiyorum. Ona sadece Mısır Talibîleri'nin nakîbliğini verebilirler.” der. Ebû Ahmed ise cevaben: “Biz bugüne kadar ondan bu şiiri işitmedik ve onun yazısıyla yazılmış olarak da görmedik. Belki bazı düşmanları yazmış ve ona nisbet etmişlerdir.” deyince, Halife: “Şayet dediğin gibiyse Divan Defteri'ne Mısır (Fatımî) Meliklerinin nesebini karalayan bir yazı yaz, oğlun Muhammed (Radî)'de yazsın (imzalasın)” der.¹¹⁵⁹ Bunun üzerine mecliste bulunan Ebû Ahmed, Murtazâ ve hocaları Şeyh Müfid başta olmak üzere kâdılar ve âlimler bu isteği hemen yerine getirir ve bunun üzerine Ebû Ahmed ve Murtazâ, divan defterini meclise gelmeyen Radî'ye götürür ve aynı şekilde onun da imzalamasını isterler. Ancak Radî, şiirin kendisine ait olmadığını söyleyerek defteri imzalamaya yanaşmaz. Kendisinden Abbâsî halifesi için böyle bir şiir yazması istendiğinde, Fâtımî daîlerinden ve Deylemlilerden korktuğu gerekçesiyle bu isteği geri çevirdiği bilinir. Babası bildiriye imza atması için baskı yapınca: “Ben Fatımî daîlerinin taşkınlık yapmalarından korkarım; çünkü onlar bunu biliyorlar” der. Babası da ona: “Hayret! Seninle aralarında 600 fersah mesafe bulunanlardan korkuyorsun da, aranda 100 zira' olandan (Halife Kâdir-Billâh'tan) korkmuyorsun” der.¹¹⁶⁰ Bunun üzerine Radî'ye istediklerini yaptıramayan baba Ebû Ahmed ve kardeşi Murtazâ, Kâdir-Billâh'ı teskin etmek için Radî ile tüm ilişkilerini keseceklerine dair yemin etmişlerdi. Bu olay üzerine Kâdir-Billâh, bir müddet sonra Radî'yi görevlerinden alır ve yerine muarızlarından olan Muhammed b. Ömer en-Nehrusâbusî'yi (eniştesi) nakiplik görevine getirir.¹¹⁶¹ Büveyhîler'in şemsiyesi altında görev yapan Kâdir-Billâh'ın; Nikâbetü't-Tâlibiyyîn gibi Büveyhîlere bağlı olarak faaliyet gösteren bir kurum ile ilgili bu şekilde tasarrufta bulunabilmesi, etkinliğinin ne düzeye ulaştığını gösteren önemli bir işaret olarak gösterilebilir.

Bağdat'ta yaşanan siyasal ve mezhepsel olaylar, 398-406/1007-1015 yılları arasında gerek Kâdir-Billâh'ın akılcı siyâseti gerekse Bahâüddeve'nin pragmatik yaklaşımı ve önemli vezirleri -Amidü'l-Cüyûş Hürmüz ve Fahrü'l-Mülk- sayesinde azalmış veya çok önemli boyutlara ulaşmadan önlenmiştir.¹¹⁶² Ancak 408/1017-1018 yılına gelindiğinde Bağdât'da Ehl-i Sünnet ile Rafizîler arasında büyük mezhep çatışmaları ortaya çıkmıştır. Bu çatışmalarda pek çok kişi hayatını kaybetmiş; şurta görevlileri bile Kerh Mahallesi'ne girerek ev ve dükkânları yakmış, yağmalar yapmış, birçok kişiyi öldürmüş veya tutuklamıştır.¹¹⁶³ Bağdat bu olaylar nedeniyle adeta yaşanamaz bir hale gelmiştir. Bu nedenle yaşanan bu

¹¹⁵⁹ Ebû Hamid İzzüddin Abdülhamid b. Hibetüllah b. Muhammed el-Medâinî, *Şerhu Nehcü'l-Belâğa*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim (Beyrut: 1959), 1/38-39.

¹¹⁶⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/281-282.

¹¹⁶¹ İbn Ebü'l-Hadîd, *Şerhu Nehcü'l-Belâğa*, 1/39.

¹¹⁶² Bu hususla ilgili ayrıntılı bilgi için; İbnü'l-Cevzî'nin “el-Muntazam fî Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk”, İbnü'l-Esîr'in, “el-Kâmil fi't-Tarih” ve İbn Kesîr'in, “el-Bidâye ve'n-Nihâye” adlı eserlerinin hicri 398-406 yılları arasına bakılabilir.

¹¹⁶³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/125; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/573.

olayları kaynaklar, “büyük fitne” olarak nitelendirmiştir.¹¹⁶⁴ Bu çatışmaların patlak vermesi ve çoğalmasının nedenleri olarak; Büveyhîlerin, Bağdat hâkimiyetinin başlangıcında tanıdıkları mezhepsel hoşgörüyü terk etmeleri ve Şîîleri bu anlamda desteklemeleri, sonraki yöneticilerin yetersizlikleri ve birbirleri ile olan mücadeleleri, Büveyhî ordusunda yaşanan disiplinsizlikler ve asayişî sağlamadaki başarısızlıkları, ekonomik sıkıntılar, Şîî ve Sünnî kesim arasındaki dini ritüel ve törenleri rekabet haline getirme tutumları gibi etkenler sıralanabilir. Bu nedenleri fırsata çevirmeyi amaçlayan Kâdir-Billâh, daha yoğun bir şekilde Sünnîliği önceleyen politikalarına ağırlık vermeye başlamıştır.

Büveyhîlerin zayıflama sürecine girmesi ile birlikte Bağdat’ta Sünnî ekolü temsil eden Hanbelîler, Kâdir-Billâh’ın da desteğini alarak faaliyetlerini artırmışlardı. Büveyhîlerin Hanbelîlik üzerinden Sünnîliğe yönelik olumsuz tutum ve yaklaşımları, Şîîliğe muhalif olan kesimlerin bu alanda tek savunucu olarak gördükleri Hanbelîlik etrafında kenetlenmelerini sağlamış, halifenin çabaları da bu durumu desteklemiştir. Dolayısıyla ortak düşman olarak gördükleri Şîî Büveyhî iktidarına karşı yapılan mücadele, Hanbelîler ile Abbâsî hilafetini birbirine yakınlaştırmıştı. Kısacası Ehl-i Hadis yani Hanbelî zihniyeti, kendisine muhalif olan bütün görüş ve fırkalarla mücadele etmiş, özellikle Şîîliğe ve Mu‘tezile’ye karşı daima Ehl-i Sünnet’in yanında yer aldıklarını göstermiştir.¹¹⁶⁵ Kâdir-Billâh, Büveyhî iktidarına karşı hem müttefik kazanmak hem de batıl görüş ve itikadlara karşı Sünnîliği hâkim kılmak için Hanbelîlerin yanında durmuş; Mu‘tezile, Şîa gibi gruplara da elinden geldiğince baskı uygulamıştır. Bu baskıyı oluşturabilmesinin arka planında da Gazneli Mahmut’un kendisine sağladığı koşulsuz desteğin etkisi büyük olmuştur. Bu güçle o, Abbâsî hilafetinin Büveyhîler karşısında kaybettiği otoritesini ve yetkilerini tekrar kazanmaya ve Ehl-i Sünnet’i güçlendirmeye çaba sarfetmiştir.¹¹⁶⁶ Halifeliği döneminde bu amaçla yaptığı en önemli girişimlerden birisi, kendi adına nisbet edilen ve kaynaklara da “*er-Risaletü’l-Kâdiriyye, İ’tikadu’l-Kâdirî (Kâdirî Akidesi, Kâdirî Amentüsü)*” şeklinde yansıyan bir bildiriyi hilafet divanında ilan edip onaylatması olmuştur.¹¹⁶⁷ Amentü niteliği taşıyan bu bildiride, Hanbelî görüşler esas alınarak Sünnî inanç esasları belirtilmiş ve Sünnîlik dışındaki diğer inanç ve düşünceler reddedilmiştir. Buna herhangi bir şekilde muhalefet eden kimselerin küfre düşeceği ileri sürülmüş,¹¹⁶⁸ bu doğrultuda Hanbelî itikadına muhalif olan Mu‘tezile’ye mensup Hanefî fukahâsından ve Şîa’nın önde gelen âlimlerinden tövbe etmeleri istenmiştir. Alınan bu kararın etkisini artırmak ve bağlayıcısını göstermek adına da öncelikle Bağdat’ta bulunan bu düşünce ekollerinin önde gelen şahsiyetleri, inanç ve düşüncelerinden vazgeçtiklerine dair

¹¹⁶⁴ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi’l-Mülûk ve’l-Ümem*, 15/125.

¹¹⁶⁵ Genç, “Halife el-Kâdir Döneminde Bağdat’ta Yaşanan Dini-Siyasi Hadiseler ve Onun Sünnî Siyaseti”, 234; Bulut, “Karşı Mihne Uygulamaları ve er-Risaletü’l-Kâdiriyye (Kâdirî İtikadı)”, 86.

¹¹⁶⁶ Genç, “H.V/M. XI. Asırda Ehl-i Sünnet’in Yeniden Yükselişi: Süreç, Kurum ve Şahsiyetler Üzerine Bir İnceleme”, 292.

¹¹⁶⁷ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi’l-Mülûk ve’l-Ümem*, 15/279; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fî’t-Târih*, 8/121.

¹¹⁶⁸ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi’l-Mülûk ve’l-Ümem*, 15/281-282.

imza vermeye davet edilmiş ve bu uygulama ciddiyetle yerine getirilmeye çalışılmıştır.¹¹⁶⁹ Bunun üzerine bir kısım ulema, eski itikâdî görüşlerinden vazgeçtiklerini, Mutezîlikten ve Rafizîlikten ayrıldıklarını, İslâm'a muhalif sözler söylemeyeceklerine dair yazılı beyan vermişlerdir. Böylelikle bu kişiler, vermiş oldukları yazılı beyana uymayacak olurlarsa en ağır şekilde cezalandırılacaklarını da kabul etmiş oldular.¹¹⁷⁰ Çünkü o dönemde Mu'tezilî görüşe sahip olmak ve mezhebe hizmet etmek; dolaylı da olsa Şîa'ya destek vermek anlamı taşıdığından Hanefî-Mu'tezilî âlimlerin, Şîa destekçisi olarak damgalanmaları anlamına geliyordu. Kâdir-Billâh bu uygulamaya ek olarak mezhebî konularda münazara yapılmasını da yasaklamıştır.¹¹⁷¹ Buradan hareketle bu bildiri, öncelikle topluma Sünnî inanç esaslarını açıklamak ve hatırlatmak amacı taşısa da, daha sonraki dönemlerde Abbâsî hilafetinin resmi dini anlayış veya siyasetinin esaslarını ve çerçevesini oluşturmuştur.¹¹⁷² Çünkü halife, bu bildiriye ihtiyaç duydukça camilerden halka ilan ettirmiştir. Bu kapsamda bir yıl sonra (409/1018-1019) tekrar hilafet divanında, âlimlerin katılımıyla Ehl-i Sünnet inancını anlatan bir risale ilan edilmiş, Mu'tezilî görüş ve düşüncelerini açıklayan, Kur'an'ın mahlûk olduğunu söyleyen kişinin kâfir olduğuna ve kanının dökülmesinin helal olduğuna dair bir fetva yayımlanmıştır.¹¹⁷³ Bu metin, 420/1029'da yeniden hilâfet divanında okunup dönemin birçok fakih, kâdî, ilim adamı ve toplumun her kesiminden tanınmış kişilerin katılımıyla daha tafsilatlı bir şekilde ilân edilmiş,¹¹⁷⁴ kendinden sonra halife olan oğlu Kâim-Biemrillah zamanında ise 433/1041-1042 yılında tekrar neşredilip yayımlanmış ve *Kâdirî Akidesi (el-İtikadü'l-Kâdirî)* olarak isimlendirilmiştir.¹¹⁷⁵ Kâdir-Billâh, Şîîlerin etki alanını kırmak ve Sünnîliği hâkim kılmak için ilan ettiği bu bildiriye yayımlamakla adeta Şîîler ve Fâtımîler aleyhinde konuşan Sünnîlerin lideri ve sözcüsü konumuna gelmiş oldu.¹¹⁷⁶

Kâdir-Billâh'ın, Ehl-i Sünnet karşıtları ile mücadelesi sadece Bağdat ile sınırlı kalmamış, kendi adına hutbe okunan ve bağlılıklarını bildiren bölgelerde de bu siyasetini sürdürmeye çalışmıştır. Bu kapsamda Kâdir-Billâh, Gazneli Mahmut aracılığıyla Sünnî anlayışı civar bölgelerde yaşayan Müslümanlara veya yeni İslâm'la tanışan insanlara ulaştırmayı amaçlamıştı. Fâtımî propagandasına karşı, batıl inanç ve ekoller hususunda Sultan Mahmut'un çok büyük yardımını ve sadakatli duruşunu görmüştür.¹¹⁷⁷ Özellikle Gazneli

¹¹⁶⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/125-126.

¹¹⁷⁰ Scharfe, *Portrayals of the Later Abbasid Caliphs: The Role of the Caliphate in Buyid and Saljuq-era Chronicles 936-1180*, 27.

¹¹⁷¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/125-126; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/574-575.

¹¹⁷² Bulut, "Karşı Mihne Uygulamaları ve er-Risaletü'l-Kâdiriyye (Kâdirî İtikadı)", 86.

¹¹⁷³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/279; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, 8/121; George Makdisi, *Ibn Aqil: Religion and Culture in Classical Islam* (Cambridge: Edinburgh University Press, 1997), 8-10.

¹¹⁷⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/197-202.

¹¹⁷⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/279-282; Bulut, "Karşı Mihne Uygulamaları ve er-Risaletü'l-Kâdiriyye (Kâdirî İtikadı)", 91.

¹¹⁷⁶ Mohsin Jaffery, "The Shi'a Century- Buyid Dynasty", *Academia* (12/04/2020).

¹¹⁷⁷ Gazneli Mahmut'un sadakatli duruşuna bir örnek verecek olursak; 415/1024 yılına gelindiğinde Gazneli Sultan Mahmut'un naibi olan Hasanek'in, hacılar ile birlikte Hicaz dönüşü esnasında Fâtımîlerle yaşadığı yakın

Mahmut, halifenin ilan ettiği Sünnîliğin temel akîdesi olarak görülen bu bildiriye sıkı sıkıya bağlı kalmış, Horasan bölgesinde¹¹⁷⁸ ve fethettiği yerlerde Şîî, Mutezilî, Rafizî, Karmatî, Cehmiye ve Müşebbihe gibi Ehl-i Sünnet karşıtlarından tövbe etmeyenleri en ağır şekilde cezalandırmıştı. Bu hususta yapılan bu uygulama adeta bir kanun haline gelmişti.¹¹⁷⁹

Kâdir-Billâh dönemi ve sonrasında, Halife Memun zamanında Mihne sürecinde Hanbelîlere yapılan baskının bir benzeri, bu kez diğer mezhep mensuplarına ve özellikle de Hanefî-Mu'tezilîlere karşı uygulanmıştır. Kâdir-Billâh bu mücadelesini, Sünnî inancı müdafaa etmek ve hâkim kılmak, Abbâsî hilafetinin otoritesini yeniden tesis etmek gayesiyle sistematik bir şekilde yürütmüştür.¹¹⁸⁰ Bu amaçla dönemin aksiyoner hâkim mezhebî grubu Hanbelîlerle iş birliği yapmıştır. Bu yüzden Hilafet ve Hanbelîliğin, varlıklarını ve gücünü birbirlerine borçlu olduğunu söyleyebiliriz. Başka bir ifadeyle hilafet, otoritesini Şîî Büveyhîlere karşı güçlendirmek için Hanbelîlerin dini-siyasi-sosyal oluşumuna ve gücüne ihtiyaç duymuş, Hanbelîler de diğer mezhep ve akımlara karşı etkinliğini ve gücünü, hilafetin dini-siyasi misyonunu arkalarına alarak sağlamlaştırmaya çalışmıştır. Bu durumu ortaya koyan bir örnek verecek olursak; Hanbelî hadisçi Ahmed b. Abdullah İbnü'l-Bakkal (ö.440/1048) tarafından bildirilen bir rivayete göre; Kâdir Billah'ın kâtipliğini yapan İbn Hâcib en-Nu'mân 421/1030'da hilafet divanında bir konuşma yapar ve şöyle der: "*Hilafet makamı bir çadır gibidir ve Hanbelîler de o çadırın ipleridir; şayet o çadırın ipleri koparsa, mutlaka çadır da çökecektir.*" sözleri,¹¹⁸¹ Hanbelîlerin hilafet nezdinde ne denli bir etkiye sahip olduğunu gösteren önemli bir örnektir. Bu durumdan hareketle Kâdir-Billâh dönemini, Hanbelîliğin; halifenin otoritesini savunan devletin resmi bir mezhebi haline gelmeye başladığı dönem olarak değerlendirebiliriz.¹¹⁸²

Kâdir-Billâh, halifeliğin dini-siyasi otoritesini ve sahip olduğu Sünnî anlayışı güçlendirme faaliyetlerine özellikle 416/1025 yılından sonra daha çok ağırlık vermiş ve yaptığı stratejik

ilişki ve bunun bir sonraki yıl bir daha tekrar etmesi, Kâdir-Billâh'ın Sultan Mahmut'a yönelik çok sert bir mukabelede bulunmasına neden olmuştu. Onun bu sert tavrının altında yatan en temel saiklerden birisinin, hilafetin otoritesine ve Sünnî anlayışa zarar verecek en ufak gelişmelere dahi müsamaha göstermemesi şeklinde yorumlanabilir. Bilgi için bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/164-171; Nazım, *The Life and Times Sultan Mahmud of Ghazne*, 164-165; Bosworth, "The Imperial Policy of the Early Ghaznavids", 54-63. Ayrıca 420/1029 yılında Sultan Mahmut, büyük ölçüde Ehl-i Sünnet'e muhalif fırkaların yuvalandığı merkezlerden biri olan Rey ve Cibâl bölgesini, Mecdü'ddevle'nin kontrolünden alarak, buraları bid'attan temizlediğini bir mektupla Kâdir-Billâh'a "*Allah'ın yardımıyla bu bölgeyi zalim ve kâfirlerin elinden kurtardım. Bu bölgeyi, özellikle Rey şehrini karargâh edinmiş, küfür ehli Bâtıniyye'den, ortalığı ve zihinleri kartıştıran Ehl-i bid'at, Mu'tezile ve açıktan sahabeye söven azgın Râfizîlerden temizledim. Ehl-i Sünnet zafere ulaştı. Allah'ın yardımıyla kullar (Müslümanlar) Fâtımî Devleti'nin taraftarlarının amacını anladı.*" yazarak bu faaliyetlerini anlatmıştı. Yine o, insanları onların şerrinden korumak için bu mezheplerin mensuplarından bazılarını öldürerek cezalandırdığını, kimini sürgün ettiğini ve bu sapık görüşleri ihtiva eden kitapların hepsini yaktığını belirtmişti. Bilgi için bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/194-196.

¹¹⁷⁸ Horasan bölgesindeki Şîîlik hakkında bkz. Habip Demir, *Horasan'da Şîîlik* (Ankara: Otto Yayınları, 2018).

¹¹⁷⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/125-126; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/574-575.

¹¹⁸⁰ Genç, "Halife el-Kâdir Döneminde Bağdat'ta Yaşanan Dini-Siyasi Hadiseler ve Onun Sünnî Siyaseti", 222.

¹¹⁸¹ Bkz. İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, 3/349-350; Makdisi, "The Sunnî Revival", 164.

¹¹⁸² Lapidus, *İslâm Toplumlari Tarihi*, 1/250-253.

hamleler, kendisine daha uygun bir hareket alanı açmıştır. Çünkü bu tarihlerden sonra Fars Büveyhî emiri Ebû Kalicar ile Basra Büveyhî emiri Celâlüddevle arasında Bağdat'ın hâkimiyetini ele geçirme hususunda uzun bir süre iktidar mücadelesi yaşanmaya başlamıştı.¹¹⁸³ Ayrıca arka planda hilafeti destekleyen, ona geniş bir alan açan, Sünnî İslâm anlayışını benimsemiş ve meşru halife olarak Abbâsî halifesini tanıyıp ona bağlılığını koşulsuz bildirmiş güçlü Gazneli Devleti ile Karahanlıların varlığı da bu durumu kolaylaştırmıştır. İşte tüm bu gelişmeler, Büveyhîlerin iç çekişmelerle birlikte güç kaybetmesine sebep olmuş, Kâdir-Billâh'ın ise işini kolaylaştırmıştır.

416/1025 yılına gelindiğinde ayyârlar, Bağdat'ı istila etmeye başlamış, özellikle Kerh Mahallesi'ne girerek evleri ve dükkanları yağmalamışlardı. Büveyhî emiri Müşerrifüddevle ve şurta teşkilatı olayları bastırmada etkisiz kalmıştı. Bu olaylar, yılın sonuna kadar aylarca sürmüş ve tüccarlar da bu yaşanan çatışma ortamından dolayı Bağdat'ı terk etmek zorunda kalmış, hatta bu yıl Irak ve Horasan bölgesinden hacca dahi gidilememişti.¹¹⁸⁴

Büveyhîlerin zayıflamasıyla birlikte Kâdir-Billâh'ın Sünnî siyasetine ağırlık vermesi ve bu politikalarından destek alan Hanbelî kesimin, Şîilere yönelik dini-siyasi yaklaşımları ve bu yaklaşımları bastırmayı amaçlayan Şîi-Fatimî politikaları, Bağdat'ta 420/1029 yılında her iki mezhepsel blok arasında büyük çatışmaların, kargaşaların ortaya çıkmasına sebep olmuştu.¹¹⁸⁵ Bu olayların alevlenmesinde; Şîilerin Cuma Camii olan Berasa Camii imam-hatibinin 12 Zilkâde 420/22 Kasım 1029 Cuma namazında Şîiliğini ön plana çıkartarak, "*Hiz. Peygamber'e salât ve selâmdan ve Emîru'l-mü'minîn Ali b. Ebî Tâlib'e salât ve selâmda bulunduktan sonra*", Hz. Ali ile ilgili "*kafataslarını konuşturan, onlara hayat veren ilâhî ve beşerî varlık*" gibi İslâm'a muhalif sözler söylemesi etkili olmuştur. Kâdir-Billâh, bu olay üzerine gerginlikleri bertaraf etmek amacıyla bu imam-hatibi görevden alarak yerine Sünnî olan Ebû Mansûr b. Temâm adında bir kişiyi görevlendirmişti. Bu kişi de bir hafta sonra 19 Zilkade 420/29 Kasım 1029 Cuma hutbesinde "*Allah'ım! Sen bütün Müslümanları ve Ali'yi, efendi-hâmi kabul edenleri affet.*" gibi sözler sarfederek bu kez de Şîileri, Hz. Ali ile ilgili inançlarından dolayı itham ve tahrik ederek cemaatin tepkisini çekmiş, olayların tırmanmasına sebep olmuştu. Kendi inançlarına dil uzatılması sebebiyle Şîi cemaat, Ebû Mansûr b. Temâm'a saldırarak onu yaralamış ve bu olay sebebiyle camide Cuma namazı kılınamamıştı. Bu yüzden Şîiler, Kerh Mahallesi'nde toplanarak protestolara başlamışlardı.¹¹⁸⁶ Olayların büyümesi üzerine Kâdir-Billâh, Tâlibîlerin nakîbi Şerîf Ebu'l-Kâsım el-Murtazâ, Abbâsîlerin nakîbi Şerîf Ebu'l-Hasan ez-Zeynebî, Kâdî Ebû Sâlih gibi toplumun önde gelen isimlerini hilâfet makamına çağırarak yaşanan olayları kınamış ve bu durumun sorumlusunun, ilk ateşi yakan kişinin Berasa Camii imam-hatibi Şîi vâiz olduğunu belirten bir

¹¹⁸³ Bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/170-171, 181-184, 190-191; Genç, "Halife el-Kâdir Döneminde Bağdat'ta Yaşanan Dini-Siyasi Hadiseler", 237.

¹¹⁸⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/171.

¹¹⁸⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/198-199.

¹¹⁸⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/199-200.

mektup kaleme alarak Büveyhî emirine yollamıştı. Bu mektupta; Berâsâ Camii'nin küfrün ve zındıkların kümелendiği bir mekân hâline geldiği ve Şîî vâizin Hz. Ali hakkındaki “ölüleri diriltten ilâhî ve beşerî varlık” gibi aşırı ve hattâ İslâm inancına aykırı sözler söylediği ifade edilmişti. Ayrıca bu olaylar sebebiyle Berâsâ Camii'nde Cuma namazı kılınmasının da yasaklandığı bildirilmişti. 10 Zilhicce 420/20 Aralık 1029 yılında Bağdat'ın önemli camilerinden Rusâfe ve Medîne camilerine Bayram namazı kaldırmak üzere görevlendirmeler yapılmasına rağmen Berâsâ Camii'ne yasaklı olmasından dolayı imam-hatip verilmemişti. Kerh Mahallesi'nin sakinleri, Bayram ve Cuma namazını burada kılmak için toplanmıştı. Nâkibu't-Tâlibîn Şerîf el-Murtazâ, topluluğun ileri gelenleri ile birlikte durumu halife ile görüşmek üzere saraya gitmiş, meydana gelen bu olayların kendini bilmez gruplar tarafından gerçekleştirildiğini, böyle olayların bir daha gerçekleşmeyeceği hususunda sözler verilerek halifeden özür dilemişlerdi.¹¹⁸⁷ Kâdir-Billâh, Berâsâ Camii'nde yeniden Cuma namazı kılınma iznini, yeni bir imam-hatip tayin edilmesi şartıyla vermiş ve böylece olaylar yatışmıştı.¹¹⁸⁸

Kâdir-Billâh, yine 420/1029 tarihinde birer ay arayla üç kez âlimler ve kadıları yeniden hilâfet sarayında toplamış, katılanların imzalarıyla tasdikledikleri bildiri metinleri okunmuştu. Bu bildirilerde Ehl-i Sünnetin üstünlük ve kâidelerinin anlatıldığı, Mu'tezile'nin ise kınandığı, Kur'an'ın mahluk olduğunu dile getirenlerin fasık ilan edileceği vurgulanarak Ehl-i Bid'at'e ilişkin uyarı ve yasaklar dile getirilmişti. Başta Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer olmak üzere Sahabîlerin faziletleri zikredilmiş; Şîî vaiz ve hatipler, görevlerinden azledilerek yerlerine Sünnîler tayin edilmişti.¹¹⁸⁹ Tüm bu görevlendirmeler, Kâdir-Billâh'ın Sünnî siyasetindeki başarısını göstermektedir.

Bağdat'ta Sünnîler ile Şîîler arasında meydana gelen Kâdir-Billâh döneminin son mezhepsel çatışmalarından biri; 422/1031 yılının Rebiülevvel ayında gerçekleşen ve İbnü'l-Esîr'in Kâim-Biemrillah dönemi olayları arasında “*Bağdat'ta Fitne*” başlığı altında zikrettiği,¹¹⁹⁰ aslında İbnü'l-Cevzî'nin ifadesine göre Kâdir-Billâh'ın vefatından yaklaşık sekiz ay önce gerçekleşen çatışmadır.¹¹⁹¹ Bu çatışma, ‘*el-Hazlecî es-Sûfî*’ lakaplı kişinin Kâdir-Billâh'tan izin aldığını iddia ederek yanına aldığı menşûr ve sancakla birlikte adamları ile gazaya çıkma düşüncesiyle Bâbu's-Şaîr'e yürümeleri ve grubun “Bugün Muâviye günüdür” nidâları atmaları sebebiyle durumdan rahatsızlık duyan Şîî Kerh halkının, bu gruba oklarla karşılık vermesi sonucu

¹¹⁸⁷ Nâkibu't-Tâlibîn Şerîf el-Murtazâ ile birlikte Şîî topluluğun, Halife Kâdir-Billâh'tan özür dilemeleri ve kapatılan Berâsâ Camii'nin açılması için izin talep etmeleri, ayrıca Kâdir-Billâh'ın Büveyhi emirine Şîîlerin inaçlarındaki sapkınlıkların bildirildiği mektubuna rağmen herhangi bir yaptırım yapamaması; halifenin izlediği dini-siyasi politikaların başarılı sonuçlar verdiğinin kanıtı olarak gösterilebilir. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/626.

¹¹⁸⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/201; Genç, “Halife el-Kâdir Döneminde Bağdat'ta Yaşanan Dini-Siyasi Hadiseler”, 242.

¹¹⁸⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/204; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/625-626.

¹¹⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, 8/199-200.

¹¹⁹¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/213-214. İbnü'l-Cevzî, yıl esasına göre kronolojik olarak yazdığı eserinde, olayların meydana gelme önceliğine göre zikretme hususunda hassasiyet göstermesinden dolayı verdiği bilgi daha doğru olabilir. İbnü'l-Esîr ise, Kâdir-Billâh'ın vefatını Zilhicce, fitne hadisesini ise Rebiülevvel ayı olarak vermesine rağmen, konu başlıklarında olayların öncelik sırasını muhtemelen yanlış vererek olayı, Kâim-Biemrillah dönemi olayları arasında zikretmiştir.

ortaya çıkmıştır. Ayrıca bu olaylar esnasında Tâlibîler'in nakibliğini üstlenmiş olan Şerif el-Murtazâ'nın evine saldırılması ve Kerh'teki Şîî halka yardım ettikleri gerekçesiyle Yahudi evlerinin yağmalanması, çatışmaların dozunun artmasına sebep olmuştur. Bu gelişmeler üzerine Kâdir-Billâh, çatışmaları yatıştırmak amacıyla sefere çıkan grupla ve yaşanan olaylarla bir ilgisinin olmadığını açıklamıştır. Burcûmî'nin başını çektiği ayyârlar grubunun aylarca sürdürdüğü bu yağma ve iç çatışmada eski sahibü's-şurtalardan el-Kalâlikî öldürülmüş, mevcut Büveyhîlerin Bağdat sahibü's-şurtası Ebû Muhammed en-Nesevî'nin ise evi yağmalanmıştı. Ayyârlar, gece-gündüz evlere baskınlar yapmaya, insanlara korku vermeye devam etmişlerdi.¹¹⁹² Kâdir-Billâh döneminin yaşadığı bu son çetin mezhepsel çatışma sonrasında kaynaklarda, dini nedene bağlı olarak yaklaşık yirmi yıl önemli bir olay yaşanmadığı görülmektedir. Bu durumun nedeni olarak; Kâdir-Billâh ile başlayıp vefatından sonra oğlu Kâim Biemrillâh ile devam eden etkili ve stratejik Sünnî politikalarının başarısı, Büveyhî Devleti'nin her geçen gün zayıflaması ve buna karşılık Abbâsî Devleti'ne her dâim destek ve itaatini bildirmiş Gazneli Devleti ile Selçukluların varlığı, ayrıca yaşanan çatışmalar, ayaklanmalar ve anarşik düzenin toplumu her yönüyle bıktırmış olması gibi etkenleri zikredebiliriz.¹¹⁹³ Tüm bu etkenlerin sağlamış olduğu avantajla Kâdir-Billâh, Büveyhîlerin tahakkümünden kurtulmayı nihâi hedef olarak belirlemişti. Bu amacı taşıdığı Gaznelilerin Sultan'ı Mahmut'a yazdığı mektuplardan da anlaşılmaktadır.¹¹⁹⁴ Nitekim bu pâye, Kâdir-Billâh'ın oğlu Kâim-Biemrillah'a ve Bağdat'a davet edilen Selçuklular'a nasip olmuş, 447/1055 yılında Bağdat ve hilafet, Şîî hâkimiyetinden kurtulmuştur.

Kâdir-Billâh; tüm olumsuzluklara rağmen aşama aşama akılcı bir politikayla Şîî Büveyhîlerin hâkimiyetini sonlandırma, hilafetin otoritesini artırma ve Ehl-i Sünnet anlayışını yeniden güçlendirme hedefinin temellerini büyük ölçüde atarak¹¹⁹⁵ 11 Zilhicce 422/19 Kasım 1031 Pazartesi günü vefat etmiş ve yerine aynı politikaları devam ettirmeyi gâye edinen oğlu Kâim-Biemrillah geçmiştir.¹¹⁹⁶

5.2. Sosyal Yapı

Bir devletin sosyal yapısını; o devletin sınırları içerisinde yaşayan toplumların dil, din, ırk, kültür, sanat, ekonomi, gelenek-görenek, yiyecek ve giyecekler gibi maddi ve manevi unsurlar oluşturmaktadır.

Emevi Devleti'nin yönetim anlayışını, kabilecilik taassubunu ve Arap-Mevâlî politikalarını değiştireceği vadiyle iktidarı devralan Abbâsîler, iktidarın paydaşlarının farklı dil, din ve etnik

¹¹⁹² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/213-214, 219-220; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, 7/200.

¹¹⁹³ Kamit, "Kâim-Biemrillah ve Şîî-Sünnî Çatışması", 183-184.

¹¹⁹⁴ Beyhakî, *Târihu'l-Beyhakî*, 80.

¹¹⁹⁵ Kâdir-Billâh ile ilgili; "Onun günlerinde Abbasi Devleti'nin vakârı geri geldi, parlaklığı arttı ve durumları da güçlenmeye başladı." şeklinde yorumda bulunulmuştur. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, 7/450.

¹¹⁹⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/217.

gruplardan oluşması hususunda daha esnek davranmışlardır. Bu politika gereği kurmuş oldukları Bağdat şehri (*Medînetü's-selâm*), Dicle ve Fırat nehrini birbirine bağlayan ve her yönden elverişli yolların kesiştiği stratejik bir konuma sahip olması nedeniyle çeşitli din, dil ve etnik grupların yoğun olarak göç ettiği ve hızla nüfusunun arttığı bir merkez konumuna gelmişti. Bu etnik grupların başında; Araplar, İranlılar, Horasanlılar, Mağripliler ve Türkler gelmekteydi. Her ne kadar Bağdat'ta yaşayan bu farklı etnik gruplar; Arap şemsiyesi altında harmanlanmış ve anadil olarak da Arapça'yı konuşuyor ve genel olarak hepsine "Arap" deniliyor olsa da aslında Arap, Fars, Türk, Ermeni, Çerkez, Kürt, Berberî gibi farklı etnik kimlik ve kavimlerin karışımından oluşmakta idi.¹¹⁹⁷ Bunların yanı sıra Irak bölgesinde Hristiyanlar, Yahudiler, Mecusîler, Zenciler, Nebatlılar, Keldanîler vs. pek çok unsur da bulunmaktaydı.¹¹⁹⁸

Abbâsî Devleti'nde toplum, genel olarak Tabakâtü'l-Hâssa (Havâs) ve Tabakâtü'l-Âmme (Âvâm) olmak üzere iki ana gruba ayrılmaktaydı.¹¹⁹⁹ Bu gruplardan Âvâm sınıfı, toplumda oldukça yekün tutan bir kesimdi. Genel anlamda Âvâm sınıfı bünyesi içinde kabul edilip "orta sınıf" diye de tabir edilen statüde bulunanların sayısı daha fazla idi. Havâs (üst tabaka) - âvâm (alt tabaka) sınıfları arasında bir geçişgenlik söz konusu olup¹²⁰⁰ kesin, kat'î kuralların olmadığını söyleyebiliriz.¹²⁰¹

Tabakâtü'l-Hâssa (Havâs) sınıfını oluşturanlar arasında; halife ve ailesi, vezirler, devlet adamları, komutanlar, kadılar, kâtipler, hâcibler gibi üst düzey görev ve ünvana sahip olan kişiler yer almakta idi. Tabakâtü'l-Âmme (Âvâm) sınıfını oluşturanlar arasında ise; çiftçiler,

¹¹⁹⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 9/228.

¹¹⁹⁸ Kan, *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat*, 338.

¹¹⁹⁹ Emine Baytar, genel tasnifi esas alarak toplumun Tabakâtü'l-Hassa ve Tabakâtü'l-Âmme'den oluştuğunu ifade eder. Buna göre, havâs tabakası, halife, vezirler, emirler, üst düzey görevliler ile üdeba ve ulemeden; avam tabakası ise, tüccarlar, çeşitli meslek sahipleri ve diğer insanlardan oluşur. Bkz. Baytar, *Târîhu'l-Asri'l-Abbâsî*, 354-359; M. Kasım Mekkî ise; tasnifini siyasi, ekonomik ya da ilmi durumdan ziyade konuya etnik bir yaklaşımla ele almaktadır. Buna göre toplum; Eşraf (Hâşimîler), Ahrar (Diğer Arap kabileleri), Mevâlî ve Köleler olmak üzere dört guruptan oluştuğunu belirtmektedir. Bkz. Muhammed Kasım Mekkî, *el-Medhal ilâ Hadâratil'Asri'l-Abbâsî* (Beyrut: Dârü'z-Zehrâ, 1410/1990), 92-94; Corci Zeydan ise; Abbâsî toplumunu havâs ve âvam (hademe) olmak üzere ikiye ayırır. Havâs sınıfında, halife ve sülalesi, devlet adamları ve ulemâ yer almaktadır. Ayrıca Zeydan, âvam tabakasından yükselerek, havâs sınıfa mensup sayılan bir guruptan daha bahseder. Bu grupta askerler, dost ve zâhirler, mevâlî ve hizmet vazifesi görenler yer alır. Âvam sınıfını da ikiye ayırır. Bunlardan birincisi, aslında âvama mensup olmakla birlikte bir takım mezîyetleri sebebiyle havâsa mensup kabul edilen âvamlardır. Bunlar, ressam, sanatkârlar, âlimler, edipler, fakîhler, ticaret erbabı ve sanayî ehlidir. İkinci grup âvamları da köylü olan çiftçiler ile şehirlerde ziraat ve sanayi erbabı, ayyarlar, yankesiciler, muhannisler, baldırı çıplaklar, serseriler vb. şeklinde gruplandırılmaktadır. Bkz. Zeydan, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, 2/570-579. Ayrıca sosyal tabakalar için bkz. Golole, *Bağdat: Büveyhîlerin Eline Düşerken* (279-334/892-945), 293-337. Hasan, *Târîhu'l-İslâm ve's-Siyâsî ve'd-Dînî ve's-Sakaî ve'l-İctimâî* (Kahire: 1984), 6/337; İhsan Arslan, "Muktedir Döneminde Sosyal Hayat", *İstem* 9/17 (2011), 124.

¹²⁰⁰ Şevket Yıldız, *Kurtuba VIII-XIII. Yüzyıllar* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), 165; Kan, *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat*, 141.

¹²⁰¹ Toplumda bir kişi kendi cehd ve gayretiyle toplum içinde varlık göstererek havâs sınıfına yükselebilmekteydi. İslâm toplumunda bunun örnekleri pek çoktur. İncelediğimiz dönemin bu duruma örnek olabilecek önemli şahsiyetlerinden bazıları şunlardır: Zamanın meşhur Şâfiî fakihî Ebû Hamid el-İsferayînî (ö.406/1016), Hanefî fakihî el-Kudûrî (ö. 428/1037), Şâfiî fakihî ve bürokratı el-Mâverdî (ö.450/1058) ve dönemin Hanbelî fakihî Ebû Ya'lâ el-Ferrâ (ö.458/1066) gibi âlimler, kendi gayretleri ile ilimde zirve noktalara ulaşmaları nedeniyle bu pâyelere ulaşmış ve sosyal statüleri de değişmiştir.

köylüler, köleler, ayyarlar ve şatırlar gibi alt düzeye sahip olan kişiler bulunurdu. Bir de havâs mı âvâm mı olduklarına kesin olarak karar verilemeyen ve orta sınıf diye nitelendirilen meslek grupları vardı ki, bunlar arasında; ulemâ, tabipler, edîpler, şairler, sanatkârlar ve tüccârlar gibi statüde bulunanlar yer alırdı.¹²⁰²

Büveyhîlerin, Deylem bölgesinden çıkıp Fars, Huzistân, Cibâl ve Kirman kollarını kurarak hâkimiyet alanını genişletmesi üzerine, bölgede yaşayan Şîî nüfusunda belirgin bir artış söz konusu olmaya başlamıştı. Bağdat'ı ele geçirip hilafet üzerinde tahakkûmiyet kurmasından sonra ise; bölgenin demografik yapısında da farklılıklar oluşmaya başlamış; böylece toplumun sosyal, kültürel ve dini hayatında değişimler yaşanmasına neden olmuştu. Büveyhîlerin, Sünnî hilafete şeklen biat etmeleri,¹²⁰³ Şîî geleneğe sahip bir yapıyı hâkim kılma ve Şîa temelli toplumsal değişimi sağlama amaçlamalarına mâni olmamıştır.¹²⁰⁴ Sahip oldukları siyasi iktidar gücü ile Şîîler; kendi literatürlerini oluşturma, yayma ve geliştirme imkânına kavuşmuş; sosyal hayatlarında ortaya koydukları yeni uygulamalarla Şîa inancının bir gereği olan takiyye anlayışına ihtiyaç duymadan görüşlerini ve inançlarını rahatça ifade etme ve uygulama imkânına sahip olmuşlardır.¹²⁰⁵ Bu sosyal serbestliğin ve çeşitliliğin neticesinde bölgede farklı inanç, gelenek, görenek ve yaşam tarzları ortaya çıkmıştır.

Bayramlar Ve Önemli Günler

Abbâsîler döneminde, geçmişte olduğu gibi Müslümanlar tarafından Ramazan ve Kurban bayramları, başkentin en büyük camisi ve çarşı-pazarlarda bizzat halifelerin katılımı ile büyük bir coşkuyla kutlanır; Dicle Nehri başta olmak üzere Bağdat'ın her tarafına yayılmış olan kanallar, ışıktandırılmış ve süslenmiş kayıklarla dolardı. Nehirlerin kenarlarına yerleştirilen kandiller vasıtasıyla Bağdat adeta bir cümbüş yerini andırırdı.¹²⁰⁶

¹²⁰² Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 4/337; el-Hâc Hasan, *Hadâratü'l-Arab fi'l-Asrî'l-Abbâsî*, 15-17; Kan, *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat*, 142.

¹²⁰³ Hemedânî, *Târihü'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 354-355. Ayrıca bkz. Muneymine, *Tarihü'd-Devleti'l-Büveyhiyye es-Siyasi ve'l-İktisadi ve'l-İçtimai ve's-Sekâfi: Mukâtâtü Faris H.334-447/M.945-1055*, 280-290; Azimli, "Hz. Ali Neslinin İsyanları X. Yüzyıla Kadar Şîî Karakterli Hareketleri," 29-33; Güner, "Büveyhîler Devrinde Bağdat'ta Kerbela/Aşure, Gadir Humm ve Benzeri Şîî Uygulamaları", 1/328. Bu konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Makdisî, *Ahsen'üt-Tekâsim fî Marifeti'l-Ekâlîm*, 126-127, 144, 367, 395, 415, 468-469; Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad (334-447/946-1055)*, 142; el-Kürevî, *el-Büveyhiyyûn ve'l-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, 182-185; Muneymine, *Tarihü'd-Devleti'l-Büveyhiyye es-Siyasi ve'l-İktisadi ve'l-İçtimai ve's-Sekâfi: Mukâtâtü Faris H.334-447/M.945-1055*, 249-251.

¹²⁰⁴ Büveyhîler, Şîa eksenli toplumsal değişimi sağlamak için önemli değişiklikler ve uygulamalar başlatmışlardı. "Sebbû's-Sahabe, Âşûrâ Mâtemi ve Gadir-i Hum Bayramı ve Şîî Ezanı" gibi kendilerine has gelenekleri, takiyye anlayışını ortadan kaldırarak resmileştirmiş ve toplumsal görünür hale getirmeye başlamışlardı. Konu ile ilgili bilgi için bkz. Tenûhî, *Nişvâru'l-muhâdara ve ahhâru'l-müzâkere*, 2/133; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 14/140-150; Kohlberg, "Some Imâmî Shi'i Views on the Sahabe", 168-169; Güner, *Büveyhîler'den Adûdüddeve ve Dönemi (338-372/949-983)*, 126; Onat, *Emevîler Devri Şîî Hareketleri ve Günümüz Şîîliği*, 22-23; Demircan, *Hz. Ali'nin Hilafet Hakkı Meselesinde Gadir-i Hum Olayı*; Aydın, *Gadir-i Hum*; Azimli, "Sünnî Hilafete Tahakküm Kurmuş Bir Şîî Hanedan: Büveyhîler", 24.

¹²⁰⁵ Hakyemez, *Şîa'da Gaybet İnancı ve Gaib On İkinci İmam El-Mehdi*, 132.

¹²⁰⁶ Cemil Nahle Müdevver, *Tarihu'l-İrâk fi'l-Asrî'l-Abbâsiyyîn* (Kahire: 2003), 22.

Devletin genişlemesi, farklı millet ve kültürlerle etkileşimin bir sonucu olarak zamanla Nevruz, Mihricân ve Ram gibi eski İran bayramları ile yılbaşı, Hz. Peygamberin velâdet günü ve halifelerin doğum günü gibi önemli günlerin sayılarında artışlar yaşanmıştır.¹²⁰⁷ İslâm inancının oluşturduğu kültürel iklimin bir sonucu olarak bayram günleri dışında cuma günleri de ayrı bir önem ve değere sahip olmuştur.¹²⁰⁸ Bugün, memurlar için tatil olup pazarlar ve diğer işyerleri sadece Cuma namazının kılındığı süre içerisinde kapalı tutulmuştur.¹²⁰⁹

Büveyhîlerin Bağdat emiri Muizzüddeve'nin 352/963'te Şiîler için Bağdat'ta başlattığı Âşûrâ Mâtemi, Gadîr-i Hum Bayramı, Sebbü's-sahâbe ve Şiî Ezanı gibi uygulamalar, sosyal hayatın içerisinde yer alan en önemli adetlerden birisi olmuştur. Farisî kökenli olan Nevruz Bayramı, İranlılarla etkileşim sonucu Abbâsîlerce resmen tanınmış ve baharın gelişini resmettiği için kutlanan, rengarenk elbiselerin giyildiği ve çeşit çeşit yemeklerin yapıldığı bir bayram olmuştur.¹²¹⁰ Bu bayram, güneş yılının ilk günü ile başlayıp ayın altıncı gününe kadar devam eder; son gün ise yeni yılın büyük günü *en-Nevrûzu'l-Ekber* olarak bilinirdi.¹²¹¹ İranlılar, Müslüman olduklarında Nevruz, Mihricân ve Sadak gibi bayramları alenen kutlamayı bırakmışlardı. Abbâsîler ile birlikte mevâlidenden olan İranlıların iktidar nezdinde güç kazanması nedeniyle bu bayramlar tekrar önem kazanmış, büyük kutlamalar yapılmaya başlanmıştı.¹²¹² Bu bayramlardan Mihricân, Farisî ay olan kışın habercisi Mihr-Mah ile ilişkilendirilerek Nevruz Bayramı'ndan birkaç ay sonra kutlanır ve özellikle insanlar bir araya gelerek şiirler söylenirdi. İranlılar, Nevruz'u yeni yılın ve baharın başlangıcı, Mihricân'ı ise bitiş kabul eder ve coşku ile kutlardı.¹²¹³

Kâdir-Billâh döneminde Farisî kaynaklı kutlanan bir diğer bayram Sadak (Noel Yortusu) Bayramı'dır.¹²¹⁴ Bu bayram, İran aylarından Behman'ın 5. ya da 10. gününde kışın ateşler yakılarak kutlandığı için "*Leyletü'l-vukûd*" (*ateşlerin gecesi*) olarak da anılmaktaydı. Halk, Dicle Nehri'nin kenarında renkli ve güzel elbiselerini giyerek toplanır, sandallarda ateş

¹²⁰⁷ Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 3/69; Ramazan Ören, *Abbâsîler Dönemi'nde Siyâsî ve Dînî Semboller* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 45.

¹²⁰⁸ Caşşiyarî, Cuma namazına ve diğer ibadetlere daha rahat hazırlanmak için bu günün, memurlar için tatil olarak kabul edildiğini belirtir. Bkz. Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdûs b. Abdillâh el-Caşşiyarî, *Kitâbü'l-Vüzerâ' ve'l-Küttâb*, nşr. Abdullah İsmâil es-Sâvî (Kahire: 1357/1938), 166; Makdisî ise, Cuma gününün Müslümanlar için ayrı bir yeri olduğunu belirtir. Bkz. Makdisî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Tekasim)*, 183.

¹²⁰⁹ Câhiz, *Kitâbu'l-Buhâlâ (Cimriler Kitabı)*, 99.

¹²¹⁰ Muhammad Iqbal, "Nawruz", *Oriental College Magazine* 45/3 (1969), 133-138. Orta Çağ'dan itibaren çeşitli Türk boylarınca tabiatın yeniden uyanışı ve tarımsal faaliyetlerin başlangıcı anlamında kutlanan bu bayram, günümüzde de 21 Mart bahar bayramı olarak kutlanmaktadır.

¹²¹¹ Bîrûnî, *el-Âsâru'l-Bâkiye ani'l-Kurûni'l-Hâliye*, 201-202.

¹²¹² Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*, 6/277; Mez, *İslâm'ın Rönesansı-X. Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, 426; Kan, *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat*, 162.

¹²¹³ Ebû Hayyân et-Tevhidî, *Ahlâkü'l-vezîreyn*, thk. Muhammed b. Tâvî et-Tancî (Beyrut: Dârü's-Sadr, 1992), 161; Bîrûnî, *el-Âsâru'l-Bâkiye ani'l-Kurûni'l-Hâliye* 207-209.

¹²¹⁴ Mez, *İslâm'ın Rönesansı-X. Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, 421. Ebû'l-Fidâ, bu bayramın Noel'e denk geldiğini ifade eder. Bkz. Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*, 2/130.

yakarak eğlenirdi. Halife, vezirler ve yüksek rütbeli memurların sandalları da süslenip ışıktandırılırdı.¹²¹⁵ Ayrıca kötülükleri, hastalıkları ve musibetleri kovmak inancıyla bu gecelerde evler tütsülenirdi. Bu şekilde kirli havanın kovulduğuna, kış mevsiminin gelmesiyle de tabiatla birlikte bedenin de temizlenip arındığına inanılırdı.¹²¹⁶

Abbâsî halifelerinin büyük önem verdiği ve halkın yoğun katılımıyla gerçekleşen törenlerden bir diğeri de Hac Alayları'dır. Bu alaylar, büyük organizasyonlara sahne olurdu. Dünyanın çeşitli bölgelerinden gelen hacılar, Bağdat'ta toplanır, çeşitli hediyelerle kabileler uğurlanırdı. Alayın önünde hac emirinin de bulunduğu, sırtlarında altınla nakışlanmış, ipeklerle süslü mahfeller bulunan develer yürürdü. Kâbe'ye her yıl yeni örtü örtme uygulaması da görkemli törenlerle icra edilirdi.¹²¹⁷ Abbâsî toplumunda kutlanan bu önemli günlerin dışında halifenin çocuğunun dünyaya gelmesi veya doğum gününde, sünnet, evlilik, amansız bir hastalıktan kurtulma ve düşmana karşı kazanılmış zaferler neticesinde de Bağdat sokaklarında bayram havasında gerçekleştirilen kutlamalar ve törenler yapılmaktaydı.¹²¹⁸

Büveyhîlerin hâkim olduğu Abbâsîler döneminde gayrimüslimler de inançlarının gereği olarak kendi bayram ve özel günlerini serbestçe yaşayabilmişlerdir. Hristiyanların kutladıkları bu özel günler; *Kalendâs* (Hz. Meryem'in doğum haftası), *Milâdü'l-Mesih* (Hz. İsa'nın doğum günü), *Hıtân* (Hz. İsa'nın sünnet olduğu gün), *Fışh* (Hz. İsa'nın diriliş günü), *Şeânin* (Mesih'in Kudüs'e girişini hatırlama), *Bâûs* (Hristiyanların dua günü) olarak sıralanabilir.¹²¹⁹ Yahudilerin kutladıkları bayram ve özel günler ise; *Fışh* (*İdü'l-Fatîr*),¹²²⁰ *Haftalar Bayramı* (*İdü'l-esâbî*/*İdü'l-unsura*/*İdü'l-hitâb*),¹²²¹ *Tiş'a be-Av Günü*,¹²²² *Yılbaşı* (*Re'sü's-sene*),¹²²³ *Kefâret Günü* (*Yevmü'l-Keffâre*),¹²²⁴ *Çardaklar Bayramı* (*İdü'l-mezalle*)¹²²⁵ ve *Hanuka Bayramı*¹²²⁶ şeklinde ifade edilebilir.

¹²¹⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 9/57; Muhammed Manazir Ahsan, *Social Life Under the Abbâsids (170-289/786-902)* (London: 1979), 291-292.

¹²¹⁶ Bîrûnî, *el-Âsâru'l-Bâkiye ani'l-Kurûni'l-Hâliye*, 213-217; Ahsan, *Social Life Under the Abbâsids (170-289/786-902)*, 291-292.

¹²¹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 6/49; Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 3/282.

¹²¹⁸ Ahsan, *Abbâsîler Döneminde Sosyal Hayat*, 330.

¹²¹⁹ Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, 1/262; Levent Öztürk, *İslâm Toplumunda Birarada Yaşama Tecrübesi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995), 140-142; Ören, *Abbâsîler Dönemi'nde Siyâsî ve Dînî Semboller*, 47-48.

¹²²⁰ Hamursuz Bayramı olarak da adlandırılan Fışh, Nisan ayının 15. gününden itibaren yedi gün süreyle Yahudilerin Mısır'daki esaretten kurtulmalarının ve Firavun'un denizde boğulmasının anısına kutlanır. Bkz. Ya'kûbî, *Tarîhu'l-Ya'kûbî*, 1/66; Bîrûnî, *el-Âsâru'l-Bâkiye ani'l-Kurûni'l-Hâliye*, 281.

¹²²¹ Haftalar bayramı, Yahudilerin Sivan ayının 6. gününde kutlanmaktadır. Bkz. Bîrûnî, *el-Âsâru'l-Bâkiye ani'l-Kurûni'l-Hâliye*, 281.

¹²²² Yahudilerdeki Av ayının (Temmuz-Ağustos) 9. günü, Yahudi tarihinin unutulamayacak en acılı felaketlerinin yaşandığı gün olarak kabul edilir. Bkz. Bîrûnî, *el-Âsâru'l-Bâkiye ani'l-Kurûni'l-Hâliye*, 282.

¹²²³ Yahudilikte yılbaşı, Tişrî ayının ilk günü kabul edilmektedir. Yahudilerin Mısır esaretinden kurtuluşunun yıl dönümüdür. Bkz. Ya'kûbî, *Tarîhu'l-Ya'kûbî*, 1/66.

¹²²⁴ Bugün; bir dua, bir tefekkür ve vicdan muhasebesi günü olup gün boyunca oruç tutulur. Bkz. Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makriziyye (el-Mevâ'iz ve el-İ'tibâr bi Zikr el-Hitât ve'l-Âsâr)*, 2/473-474.

Kılık-Kıyafet

Abbâsîler döneminde her zaman olduğu gibi toplumsal statü bağlamında kılık-kıyafet hem devlet hem de halk nezdinde önemsenmiştir.¹²²⁷ Bu anlamda insanlar, sosyal statülerini belirtmek için kendilerine has kıyafetler giyerlerdi. Bu, toplumca da kabul gören bir durumdu.¹²²⁸ Bu teâmüle uygun davranmayanlar, toplum tarafından hoş karşılanmaz hatta cezaî müeyyide ile karşılaştığı da olurdu.¹²²⁹ Toplumdaki sosyal statülere ait kıyafet türleri olduğu gibi bu farklılığı ortaya koyan renkler de mevcuttu.¹²³⁰ Abbâsî Devleti'nde çalışan resmi görevlilerin, siyah renk kıyafet giymeleri zorunlu idi. Buna muhalif davrananlar, devlet görevine alınmadığı gibi Emevi taraftarı olmakla da suçlanırdı.¹²³¹

Abbâsî halifeleri açısından kıyafet tercihleri çok önemliydi. Her meclis ve törenin kıyafeti farklı olurdu. Önemli törenlerde bu kıyafetlerin yanı sıra kullandıkları aksesuarlar da büyük önem taşımaktaydı. Mesela halifeler, Hz. Peygamber'in bürdesini (hırka) üzerlerine alarak törenlere çıkmaktaydılar.¹²³² Bu törenlerde; dizlerine kadar uzanan siyah bir hırka giyer, bayram namazlarına giderken de siyah kürk, siyah kuşak, siyah külâh giyer ve eline Hz. Peygamber'in kılıcını alırlardı.¹²³³ Hilafete geçiş törenlerinde gayet süslü bir Rusâfe işi siyah sarık giyerlerdi.¹²³⁴

Abbâsîler döneminde yüksek dereceli devlet memurlarından vezirler ile kâtipler dura'a, III./IX. yüzyıldan sonra kâdılar ve ulemâ sınıfı ise kendilerine heybet ve vakar kazandırdığı düşüncesiyle dâniyyâ/denye (uzun başlık) ve taylasan giyerlerdi.¹²³⁵ Ayrıca kadîl-kudâtlar,

¹²²⁵ Tışri ayının 15. günü başlayan ve Yahudilerin Mısır'dan çıkıştaki kırk yıl boyunca çölde yaşadıkları zamanın hatırasını anmak için kutladıkları 7 günlük bir bayramdır. Bkz. Ya'kûbî, *Tarîhu'l-Ya'kûbî*, 1/66; Bîrûnî, *el-Âsâru'l-Bâkiye ani'l-Kurûni'l-Hâliye*, 277.

¹²²⁶ Kislev ayının 25. günü kutlanmakta olan milli bir bayramdır. Yahudilerin Helenler'e karşı kazandıkları zaferin anısına kutlanmaktadır. Bkz. Kasım Abduh, *Ehlü'z-Zimme fi Mısri'l-Usûrû'l-Vüstâ* (Kahire: 1977), 127.

¹²²⁷ Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti: İslâm'ın Rönesansı*, 521.

¹²²⁸ Öztürk, *İslâm Toplumunda Birarada Yaşama Tecrübesi*, 197.

¹²²⁹ Cahşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzera ve'l-Küttâb*, 134.

¹²³⁰ Salâh Hüseyin el-Ubeydî, *el-Melâbisü'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye fi'l-asri'l-Abbâsî es-Sânî* (Bağdat: 1980), 61-62; Söylemez, *Bedevîlikten Hadarîliğe Kûfe*, 350.

¹²³¹ Öztürk, *İslâm Toplumunda Birarada Yaşama Tecrübesi*, 198; Ahsen, *Abbâsîler Döneminde Sosyal Hayat*, 70.

¹²³² Hilâl b. el-Muhassin es-Sâbî, *Rûsûmü Dârü'l-Hilâfe*, 93-94. Bu bürdenin (hırka), Hz. Peygamber tarafından Ka'b b. Zühayr'e verildiği; Muâviye tarafından onun mirasçılarından satın alındığı ifade edilir. Ordan da hilafet ile birlikte Abbasoğullarına geçtiği belirtilmektedir. Bu bürdenin giyilmesi, halifelerin, Peygamberin varisleri olduğunu göstermek içindi. Bkz: Zeydan, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, 1/174-175; Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 3/283.

¹²³³ Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, 1/246; Avcı, "Hilâfet", 17/543.

¹²³⁴ Yedida Kalfon Stillman, "The Medieval İslamic Vestmentary System", *Evaluation and Consolidation* (Wien: 1994), 298; Avcı, "Hilâfet", 17/543.

¹²³⁵ Hilâl b. el-Muhassin es-Sâbî, *Rûsûmü Dârü'l-Hilâfe*, 91; Ubeydî, *el-Melâbisü'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye fi'l-asri'l-Abbâsî es-Sânî*, 94.

Hanefî ve Şafiî kâdîları, umûmî merâsimlerde sarıkları ile birlikte bir tür taylasan olan tarha¹²³⁶ takarlardı. Bu merasimlerde sadece onlar taylasan veya tarha giyebilirlerdi.¹²³⁷

Asker sınıfı ise muayyen -üniforma tarzında- bir kıyafet giyerdi. Mütevekkil döneminden itibaren askerlerin gri renkli elbise giydiği, kılıçların boyunlara asma yerine bele kuşanılmaya başlandığı görülmüştür. Ayrıca kulakları örten ve boynuna kadar inen başlıklar kullanmışlar, komutanlar ise siyah ceket giymiş ve kemer takmışlardır.¹²³⁸

Saray mensuplarının camiye giderken siyah ceket giymesi önemli bir gelenektir. Abbâsîlerde renkli elbiseler, köle ve kadınlara mahsus kabul edilir, havas sınıfına mensup olanlar tarafından tercih edilmezdi. Dışarıda bu kıyafetlerin giyilmesi, seviyenin düşmesi anlamına gelirdi. Erkekler ise daha ziyâde bu tür renkli kıyafetleri evlerinde ve eğlence ortamlarında giyerlerdi. Çünkü asil bir erkeğin kıyafeti beyaz olurdu. Ulemâ da bu yönde taysiyelerde bulunurdu.¹²³⁹

Kadınların kıyafetleri ise renk ve süsleme zenginliği ile ön plana çıkmaktaydı. Karışık renkli elbiseleri genelde câriyeler, köleler ve âvâmdan olanlar giyerdi.¹²⁴⁰ Dul kadınlar ile mâtem tutanlar, çivit mavisî, beyaz veya siyah; dansçılar, şarkıcılar, kırmızı, yeşil ya da gül rengi elbise giyerlerdi. Diğer kadınlar ise; beyaz şalvar hariç, genelde beyaz giymezler, daha ziyâde doğal sade renkleri tercih ederlerdi.¹²⁴¹ Kadınlar, zaman zaman kamîslerin kollarını tiraz bantları ve lüks nakışlarla da süslerdi. Ayrıca itb, sidar, şavdar, karkûr ve karkal gibi iç giysiler ve bluz türü kıyafetler de giyerlerdi.¹²⁴² Havas sınıfındaki kadınlar, başlarına kıymetli taşlarla süslü taç da takarlardı. Baş ve yüzlerini örtmek için peçe kullanırlardı. Ayrıca başları örtmek amacıyla burka ve hımâr denilen değişik renklerde örtü de kullanırlardı. Dışarıya çıkarken yüzü örten ve *Nikâb* denilen yaşmak bağlanırdı. Örtünmek bir anlamda zenginlik göstergesi sayılırdı. Asil kadınların bu şekilde peçe kullanmaları gerekirdi. Zenginlerin carieleri, başlık olarak süslenmiş kalensüveler kullanırdı.¹²⁴³

¹²³⁶ Tarha; başa takılan ve bele doğru inen dört köşeli bir örtüdür. Bkz. Nebi Bozkurt, "Kıyafet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 25/509.

¹²³⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 10/257; Ubeydî, *el-Melâbisü'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye fî'l-asri'l-Abbâsî es-Sânî*, 116; Bozkurt, "Kıyafet", 25/509.

¹²³⁸ Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 4/216; Ubeydî, *el-Melâbisü'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye fî'l-asri'l-Abbâsî es-Sânî*, 294.

¹²³⁹ Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti: İslâm'ın Rönesansı*, 440-441; Kan, *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat*, 156.

¹²⁴⁰ Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 4/416; Ali Mazâherî, *Orta Çağ'da Müslümanların Yaşayışları*, çev. Bahriye Üçok (İstanbul: Varlık yayınları, 1972), 85; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti: İslâm'ın Rönesansı*, 440.

¹²⁴¹ Ebu't-Tayyib Muhammed b. İshak b. Yahyâ el-Veşşâ el-Ârabî, *Kitâbü'l-Müveşşâ/e'z-Zarf ve'z-Zurefâ*, nşr. Rudolf E. Brünnow (Kahire: 1324/1906), 128.

¹²⁴² Ahsan, *Social Life Under the Abbâsids (170-289/786-902)*, 68.

¹²⁴³ Mazâherî, *Orta Çağ'da Müslümanların Yaşayışları*, 72; Ubeydî, *el-Melâbisü'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye fî'l-asri'l-Abbâsî es-Sânî*, 119-120, 160, 169, 172-175; Bozkurt, "Kıyafet", 25/509.

Giyim-kuşamda sosyal statünün bir diğer gösterim şekli ayakkabılardı. Halk, bu statünün gereği olarak yaz-kış çeşitli ayakkabılar ve terlikler giyerlerdi. Ayakkabıların derileri, süslemeleri ve yapılış şekilleri bu statüye göre değişiklik gösterirdi.¹²⁴⁴ Erkeklerin sakal bırakma şekli ve rengi bile statüsünü ortaya koyardı. Üst tabaka; sarı, mavi, yeşil veya kırmızıya boyalı sakal; köleler ise, oldukça kısa kesilmiş sakal bırakırdı. Kadı, müderris, tabip ve serbest meslek sahipleri uzun ve beyaz bir sakala sahip olurdu. Askerlerin sakalları ise çatalı olur ve genellikle koyu siyaha boyanırdı.¹²⁴⁵

Abbâsîler döneminde mutasavvıflar, genelde yünden yapılmış elbise ve yamalı kaftan giyerlerdi. Onları diğer halktan ayıran en belirgin kıyafetleri ise, yün cübbe ile iki ya da üç farklı renkten oluşan hırka olmaktaydı. Bu hırka aynı zamanda sufilerin, şeyhlerinden aldıkları icazet kaftanı olarak da kullanılmaktaydı. Sufiler zaman zaman taylasan, ridâ, kamîs ve üzerinde yamalar bulunan i'zâr da giyerlerdi.¹²⁴⁶

Abbâsîler döneminde Müslüman toplumların geçmişten tevarüs aldıkları kıyafet tarzlarında,¹²⁴⁷ farklı kültürlerle tanışmış olmanın verdiği kültürel etkileşim ile kıyafet tercihlerinde zamanla değişimler yaşanmıştır.¹²⁴⁸ Her ne kadar bu kültürel etkileşimle kıyafet tarzlarında bazı benzerlikler gözlense de inançsal ve bölgesel farklılıklar, kılık-kıyafet türlerinde farklılıkların devam etmesini sağlayan önemli bir faktör olmuştur. Bu anlamda gayrimüslimlerin kıyafetleri ile Müslümanların kıyafetlerinde özellikle farklılık olmasına dikkat edilmiş ve Hz. Ömer döneminde başladığı belirtilen bazı düzenlemeler, Abbâsîler döneminde Harun Reşîd ve Mutevekkil döneminde belirli kurallara dönüştürülmüş,¹²⁴⁹ sonraki zamanlarda da uygulanmaya devam edilmiştir.¹²⁵⁰ Örneğin Müslümanlar, yaygın

¹²⁴⁴ Câhiz, *Kitâbu'l-Buhalâ (Cimriler Kitabı)*, 43; Veşşâ, *Kitâbü'l-Müveşşâ/e'z-Zarf ve'z-Zurefâ*, 129.

¹²⁴⁵ Mazâherî, *Orta Çağ'da Müslümanların Yaşayışları*, 83; Ubeydî, *el-Melâbisü'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye fi'l-asri'l-Abbâsî es-Sânî*, 49-50; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti: İslâm'ın Rönesansı*, 441.

¹²⁴⁶ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî, *Telbîsü'l-İblîs*, nşr. İsmâ Fâris el-Haristânî-M. İbrâhim ez-Zağlî (Beyrut: 1414/1994), 198; Ahsan, *Social Life Under the Abbâsids (170-289/786-902)*, 55-59.

¹²⁴⁷ Müslümanların geleneksel kıyafetlerinden birisi sarıktı. Baş açık olmak ayıp kabul edilirdi. Bu anlayış, yakın dönemimize kadar-sarık olmasa da fes, takke vb. şeklinde devam etmektedir.

¹²⁴⁸ IX. ve X. yüzyıllarda Sarık kullanımının gayrimüslimler de bile gözlemlenmesi bu etkileşimin bir ürünüdür. Her sınıfın kendine mahsus sarığı olmakla birlikte imal edildikleri yere göre de isimlendirilirdi. Horasânî, Rusâfiyye, Şâşiyye Sarığı gibi. Bkz. Mazâherî, *Orta Çağ'da Müslümanların Yaşayışları*, 84. Mesela Kalensüve; Hz. Ömer dönemi İran fetihleriyle İranlılardan geçen bir başlık olup, Bağdat'ta giyilmesi Halife Mansûr tarafından teşvik edilmiş ve yaygınlık kazanmıştır. Abbâsîlerin hâkimiyeti boyunca, kumaşları ve renkleri farklı, çeşitli şekil ve uzunluklarda olan ve giyenlerin sosyal sınıflarını gösteren kalensüveler kullanılmıştır.

¹²⁴⁹ Müslümanlardan ayırt edilebilmeleri için gayrimüslimlere getirilen kıyafet kuralları şu şekilde sıralanabilir: Zimmîler, dış elbiselerinin üzerine işaret olarak bal rengi yamalar takacak ve başlarına sarık takmayacak, dışarıda bellerine kemer (zünnâr) takacak, Hristiyanlar haç takacak, Yahudiler sarı, Hristiyanlar mavi giyinecek, Yahudiler, Hz. Musa zamanında taptıkları buzağının başına benzer küreler taşıyacak, Yahudi ve Hristiyanlar semerli hayvanlara binmeyecek gibi. Bkz. Ubeydî, *el-Melâbisü'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye fi'l-asri'l-Abbâsî es-Sânî*, 257; Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, 2/422; Stillman, "The Medieval Islamic Vestmentary System", 275; Öztürk, *İslâm Toplumunda Birarada Yaşama Tecrübesi*, 227-231; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti: İslâm'ın Rönesansı*, 59-61-89.

¹²⁵⁰ Alâüddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşâ*, çev. Mürsel Öztürk (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999), 256; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti: İslâm'ın Rönesansı*, 66-67.

olarak dürrâ'a (uzun kollu, önü açık bir cübbe) giyerlerdi. Havas tabakası, geniş bir servâl, gömlek, kaftan, külah, aba, ipek, yün veya deriden ma'mül "mevzec" denilen patikler giyerdi.¹²⁵¹ Geniş kollu elbise zenginlik, dar kollu elbise ise fakirlik belirtisi olarak kabul edilirdi.¹²⁵² Köleler sarık sarmaz sadece keçe külah giyerdi. Sarık veya kalensüve ile beraber taylasan denilen ve omuzlardan sarkan bir örtü de başa konurdu. Taylasan kullanımı ise IV./X. yüzyıldan itibaren yavaş yavaş terkedilmeye başlanmıştı.¹²⁵³ Zimmîler¹²⁵⁴ ise, genelde sarık takmaz ve uzun ceket giymezlerdi. Zimmî kadınları eteklerinin üstüne ya da altına kuşaklar sarar ve biri siyah, diğeri beyaz olan ayakkabı giyerlerdi.¹²⁵⁵

Abbâsîler devrinde III./IX. ve IV./X. yüzyılda kullanılan kılık-kıyafet türlerinden bazıları; *aba* (dış giysi), *durra'a* (önü açık yün palto), *ğilale* (iç gömlek/içlik), *izâr* (bel sargısı, kemer), *kaba* (bol dökümlü dış giysi), *kalensüve*, *kamîs* (gömlek), *mitraf* (kare şeklinde uçları süslemeli şal), *rida* (kolsuz manto), *sirval* (don, kilot) ve *taylasan* (başlıklı kaftan) şeklindedir.¹²⁵⁶

Sonuç olarak kullanılması hususunda pek çok etkenin etkili olduğu ve sosyal statünün bir tezahürü olarak değerlendirilebilen kıyafetler ile ilgili şu çıkarımlarda bulunabiliriz:

- a) Kıyafet tercihlerinde bölgenin coğrafi konumu, dini inanç, cinsiyet ve toplumun gelenek-görenekleri etkili olmaktadır.
- b) Toplumdaki sosyal tabakalar, konum ve statülerini belirginleştirmek için kıyafet türleri oluşturmuştur.
- c) Kıyafet tercihlerinde kültürler ve milletler arası etkileşim söz konusu olmuştur.
- d) Kıyafet tercihlerinde, havas tabakasından avam tabakasına doğru bir etkileşim gözlenmiştir.¹²⁵⁷

¹²⁵¹ Ubeydî, *el-Melâbisü'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye fi'l-asri'l-Abbâsî es-Sânî*, 195-196, 229-242; İbrahim Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 4/415; Stillman, "The Medieval İslamic Vestmentary System", 303; Reuben Levy, "Notes on Costume from Arabic Sources", *JRAS* 2 (London: Journal of the Royal Asiatic Society, 1935), 324.

¹²⁵² Levy, "Notes on Costume from Arabic Sources", 326.

¹²⁵³ Ubeydî, *el-Melâbisü'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye fi'l-asri'l-Abbâsî es-Sânî*, 269-275; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti: İslâm'ın Rönesansı*, 111; Öztürk, *İslâm Toplumunda Birarada Yaşama Tecrübesi*, 201-203; Ören, *Abbâsîler Dönemi'nde Siyâsî ve Dînî Semboller*, 74-75.

¹²⁵⁴ Zimmî kavramı, İslâm ülkelerinde yaşayan gayrimüslimler için kullanılır. Geniş bilgi için bkz. Tevfik Sultan Yüzbekî, *Târîhu Ehli'z-Zimme fi'l-Irak (H. 12-247)* (Riyad: 1403/1983); Arthur Stanley Tritton, *Ehlüz-Zimme fi'l-İslâm*, çev. Hasen Habeşî (Kahire: 1967); Gülnihal Bozkurt, "İslâm Hukukunda Zimmîlerin Hukuki Statüleri", *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 3/1-4 (1987), 115-155.

¹²⁵⁵ Abdurrahmân b. Nasr b. Abdullâh eş-Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe fi talebi'l-hisbe*, nşr. Seyyid el-Bâz el-Arînî (Kahire: 1365/1946), 106; İbnü'l-Uhuvve, *Mealimü'l-kurbe fi ahkami'l-hisbe*, 40-41.

¹²⁵⁶ Kıyafetler hakkında geniş bilgi için bkz. Câhiz, *Kitâbu'l-Buhalâ (Cimriler Kitabı)*, 38-39, 67, 115; Veşşâ, *Kitâbü'l-Müveşşâ/e'z-Zarf ve'z-Zurefâ*, 128-133; Ahsan, *Social Life Under the Abbâsîds (170-289/786-902)*, 29-75.

¹²⁵⁷ Öztürk, *İslâm Toplumunda Birarada Yaşama Tecrübesi*, 198, 209, 211, 233, 241.

5.2.1. Şehir ve köyler

İnsanoğlunun medeni hayata entegrasyonunun en önemli göstergelerinden birisi, yerleşik hayata geçişidir. Bu anlamda göçebe hayattan yerleşik hayata geçiş ile birlikte toplumsal yaşamın gerekleri ve gelişimi neticesinde şehirler oluşmaya başlamıştır.¹²⁵⁸ Tarihsel süreç içerisinde fetihler, göç, ticaret, din, sosyal ve kültürel vb. nedenlerden dolayı oluşan bu şehirlerdeki¹²⁵⁹ nüfus artışı ile birlikte hayatın doğası gereği etnik çeşitlilik de hız kazanmıştır. Yerleşik hayata geçerek oluşturulan şehirlerde, insanoğlunun sahip olduğu dini inanç, dil, kültür ve mimarinin izlerini görmek mümkündür.¹²⁶⁰ Dolayısıyla insanoğlu tarafından oluşturulmuş bu şehirlerin, insanları etkileme ve dönüştürme fonksiyonları olduğu gibi insanların da yerleşim yerlerini değiştirme-dönüştürme etkileri bulunmaktadır. Bu anlamda şehir ile insan arasında karşılıklı etkileşime dayalı bir ilişkiden söz edilebilir.¹²⁶¹

Hız. Peygamber ve dört halife döneminde Medine ile simgelenen asr-ı saâdet şehirciliği modeli, Emeviler ve Abbâsîler döneminde İslâm topraklarının genişlemesi ve farklı millet ve kültürlerin etkisiyle devletin ve toplumun siyasi, idari, ticari ve askeri ihtiyaçları doğrultusunda şekillenmeye başlamıştı.¹²⁶² Abbâsî halifesi Cafer Mansur; hilafet merkezi olarak önce Enbar, daha sonra Hâşimiyye şehrini kullanmış, ardından iklim, coğrafi, ekonomik ve askeri koşullar açısından uygun gördüğü Bağdat'ı başkent olarak belirlemişti.¹²⁶³ Yapımına 145/762 yılında başlanan¹²⁶⁴ şehir; dairesel bir planda,¹²⁶⁵ Dicle'yi

¹²⁵⁸ Elisseeff, "Fiziki Plan", 124; Kürşat Demirci, "Antik Şehircilikte Dini Sembolizm", *İzlenim Dergisi* 22 (1995), 53-54.

¹²⁵⁹ Basra, Kûfe, Fustat, Kayrahan, Bağdat, Samerra, Nişabur, Merv, Semerkant, Buhara gibi şehirler farklı gerekçelerden ötürü oluşmuş, bu ve bunun gibi büyük şehirlerde toplumsal sınıf ve zümre çeşitliliği doğal olarak artmıştır. Geniş bilgi için bkz. Ebû Alî Ahmed b. Ömer b. Rüste, *el-Alâku'n-nefise (Dünya Coğrafyası)*, 126-127; İbn Havkal, *Sûretü'l-arz (10. Asırda İslâm Coğrafyası)*, 199; Hilâl b. el-Muhassin es-Sâbî, *Rûsûmu Dârü'l-Hilâfe*, 18-21; Yılmaz Can, "Hulefâ-i Râşidin Döneminde Ortaya Çıkan Ordugâh Şehir Modeli Üzerine Bir Değerlendirme", *İSTEM* 6 (2005), 215-235; Kök, "Samerra'nın Kuruluşu", 1-42.

¹²⁶⁰ İslâm şehri tartışmalarının Max Weber'in "Batı kenti" tanımlaması ile başladığı zikredilir. Bkz. Max Weber, *Şehir*, çev. Musa Ceylan (İstanbul: Bakış Yayınları, 2000), 73-91, 114-116. Bu anlamda Müslüman toplumların oluşturduğu ve ilahi normlara göre şekillendirdiği şehirlere *İslâm Şehri* nitelendirmesi yapılmıştır. Bu nitelendirmenin yapılmasının ana etkeni, inancın; siyaset, hukuk, kültür, zaman ve mekan gibi unsurların tümü üzerinde etkili olmasından kaynaklanmaktadır. Batı Şehri gibi bu nitelendirmenin zıddı da mevcuttur. Bkz. Albert H. Hourani - S. M. Stern, *The Islamic City: A Colloquium* (Oxford: Bruno Cassirer, 1970); Kadir Kan, "Türk ve Arap Şehirlerinin Ortak Kimliği Olarak İslâm Şehri Olgusu", *Uluslararası Türk-Arap Müşterek Değerler ve Kültürel Etkileşim Sempozyumu Bildiriler Kitabı* (Amman: Yunus Emre Enstitüsü, 2014), 234-243.

¹²⁶¹ İslâm düşünce geleneğinin ilk ütopyası olarak değerlendirilen ve İslâm idealizminin en önemli eseri olan "el-Medinetü'l Fazilâ (Erdemli Şehir)" adlı eseri kaleme alan Farabî, şehri; erdemli insanların yaşadıkları ve böylece insanları erdemlileştiren bir yer olarak tanımlamaktadır. Bilgi için bkz. Farabî, *el-Medinetü'l-Fazilâ*, çev. Ahmet Aslan (Ankara: Vadi Yayınları, 1997), 70-118; Mehmet Yazıcı, "Farabî'nin Fâzıl Şehrinde Amaç ve Araç Değerler", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/16 (2018), 466.

¹²⁶² Bu farklı şehirleşme modellerine örnek olarak; Şam, Bağdat, Kahire gibi başkent olarak kullanılan siyasi merkezler, Kûfe, Basra, Fustat ve Samerra gibi askerî üs niteliğinde korunaklı ordugâh şehirler ve Halep, Belh ve Nişabur gibi ticarî merkezler/şehirler şeklinde zikredilebilir. Bkz. Kadir Kan, "Abbâsî Şehirciliğinin Bağdat Dışındaki Tezahürleri: Irak Bölgesi", *Bilimname* 1 (2016), 97-138; Can, "Hulefâ-i Râşidin Döneminde Ortaya Çıkan Ordugâh Şehir Modeli Üzerine Bir Değerlendirme", 215-235.

¹²⁶³ Şehrin kuruluş aşama ve nedenleri hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Rüste, *el-Alâku'n-nefise (Dünya Coğrafyası)*, 126-127; İbn Havkal, *Sûretü'l-arz (10. Asırda İslâm Coğrafyası)*, 199; Dûrî, "Bağdat", 4/425-433; Kan, *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat*; İsmail Yiğit, "Bağdat'ın Kuruluşu İle İlgili Rivayetler Üzerine Bir Değerlendirme", *İslâm Medeniyetinde Bağdat (Medinetü's-selâm) Uluslararası Sempozyumu: 7-9 Kasım 2008*, ed.

Fırat nehrine bağlayan kanalın yakınında ve her yönden elverişli yolların kesiştiği stratejik bir konumda olup yaklaşık 4 yılda tamamlanmıştır.¹²⁶⁶ Bağdat'ın yerinin belirlenmesinden, dairevi planına ve buraya yerleştirilen grupların çeşitliliğine bakıldığında yeni devletin kurucu ideolojisi hakkında ipucu edinebilmekteyiz. Devlet, halifenin sarayı ile devletin resmi kurumlarını dairevi bir planla merkezde tasarlayarak iktidarın bütün gruplara eşit mesafede olduğunu göstermeyi amaçlamış olmalıdır.¹²⁶⁷ Bu yönüyle bu yerleşim modeli; o dönemin, hatta günümüz bakış açısıyla da değerlendirildiğinde mimari olarak örnek bir planı ve sosyolojik açıdan da ince bir düşünce anlayışını yansıtmaktadır.

Bağdat şehri, kurulduğu dönemden itibaren demografik ve sosyal yapısı itibarıyla pek çok değişiklik yaşamıştır. Bu anlamda sahip olduğu stratejik konumu ve her alanda cazibe merkezi haline gelmesi nedeniyle değişik bölgelerden gelen göç dalgası ve ticari hareketlilik neticesinde Bağdat'ta çeşitli etnik kimliğe mensup topluluklar artmış, mimarî olarak da görkemli yapılar imar edilmiştir.¹²⁶⁸ Bu durumun şehirleşmeyi artırması ile birlikte her alanda değişme ve gelişmenin yaşanması, bazı sorunları da beraberinde getirmiş; dini inanç ve kültürel çeşitlilik, çatışma ve kaos ortamının ortaya çıkmasında önemli bir etken olmuştur.¹²⁶⁹ Şehirlerin ticari, kültürel ve ilmi gelişmenin önemli sevilere ulaştığı merkezler olması nedeniyle buralarda bulunan etnik çeşitlilik, köyler ve dağlık bölgelere göre fazla olduğundan, çatışma ve kargaşa olayları şehirlerde daha yoğun olarak yaşanmaktaydı.¹²⁷⁰

Abbâsîler döneminde köylerde yaşayanların çoğunluğu çiftçilikle ve hayvancılıkla uğraşan kesimlerden oluşurdu. Maddi durumları, şehirlerde yaşayanlara göre daha düşüktü. Köylerde yaşamını sürdüren Müslüman halk zamanla şehirlere yerleşmeye başlamış, özellikle ticaret ve zanaatkârlıkla uğraşanların çoğu ise büyük şehirlere göç etmişti. Bu yüzden şehirler, köylere göre her alanda daha gelişmiş; Bağdat, Basra gibi büyük şehirler oluşmuştu. Köyler

İsmail Safa Üstün (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2011), 1/39-54; Polat, "Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserinde Bağdat", 55-71.

¹²⁶⁴ İbnü'l-Fakih, *Kitabu'l-Büldan*, 282; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 1/458. İbnü'l-Esir, şehrin kurulmaya başlamasını h. 145 yılı içerisinde zikreder. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 5/165.

¹²⁶⁵ Geniş bilgi için bkz. Abdülhamit Dünder, "Bir Mezopotamya Şehri Olarak Bağdat: Dairevi Şehrin Kuruluşu ve Mimari Özellikleri", *İslâmi Araştırmalar Dergisi* 46 (2021), 1-58. Ayrıca Bağdat şehrinin bu planı için bkz. Harita: 3

¹²⁶⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 1/456; Dûrî "Bağdat", 4/426.

¹²⁶⁷ Mustafa Hizmetli, "Abbasi Bağdat'ının Kuruluşunda Göçün Rolü", *Türk Göçü 2016 Seçilmiş Bildiriler I*, ed. Pınar Yazgan - Fethiye Tilbe (London: Transnational Press, 2016), 231.

¹²⁶⁸ Polat, "Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin El-Muntazam Adlı Eseri'nde Bağdat", 65. Ayrıca bkz. Hizmetli, "Abbasi Bağdat'ının Kuruluşunda Göçün Rolü", 231-236.

¹²⁶⁹ Bu çatışmalarla ilgili bilgi için bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 14/215; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 7/330; Genç, "Halife el-Kâdir Döneminde Bağdat'ta Yaşanan Dini-Siyasi Hadiseler Ve Onun Sünnî Siyaseti", 219-243; Kamit, "Kaim-Biemrillah ve Şii-Sünnî İktidar Çatışması", 179-207; Neal Robinson, "Sünni-Shia Relations: An Historical Perspective", *Academia* (15/10/2020); Mohsin Jaffery, "The Shi'a Century-Buyid Dynasty", *Academia* (12/04/2020); Fatih Güzel, *Nâsır li-Dînillah'ın Halifeliliği ve Şahsiyeti* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 181.

¹²⁷⁰ Müneymine, *Büveyhîler Devleti Tarihi*, 233.

ise tarım alanları olarak kaldığından sosyal, kültürel ve mimari olarak daha geri kalmıştı.¹²⁷¹ Bu kapsamda köylüler sazdan veya kerpiçten yapılmış evlerde yaşamlarını sürdürürken, şehirli ise daha ziyade kerpiç ve tuğladan yapılmış evlerde yaşamaktaydılar.¹²⁷²

Abbâsîlerin başkenti olan Bağdat, Dicle nehrinin iki yakasına doğru yayılmış, doğu tarafına Rusâfe, batı tarafına ise Kerh denilmiştii. Doğü yakası, batı yakasına göre daha ma'mûr hale gelmiş, Şiîler batı tarafında (Kerh'te), Sünnîler ise doğü yakasında (Rusâfe'de) çoğunlukla yer almaktaydı.¹²⁷³ Bağdat şehir planı yapılırken sosyal gayeler düşünölmüş, etnik ve mesleki statüler göz önüne alınmıştı. Askerler, şehrin surları dışında; tüccar ve zanaatkârlar ise Kerh bölgesinde yoğunlaşmış, her ticaret ve meslek grubunun kendilerine has pazar yerleri ve çarşıları oluşmuştu.¹²⁷⁴

5.2.2. Köle ve cariyeler

Köleler ve kölelik müessesesi, geçmiş toplumların sosyo-ekonomik hayatının vazgeçilmez bir unsuru olarak görölmüş, farklı adlar veya şekillerle de olsa varlığını günümüze kadar sürdürmüştür. Göçebe hayattan yerleşik hayata geçilmesiyle birlikte toplumsal sınıfların oluşması ve ihtiyaçların çeşitlenmesi, geniş insan topluluklarının; köle, toprağa bağlı köle ya da ücretli köle olarak ayrılmalarına neden olmuştur.¹²⁷⁵ Çünkü insanoğlunun doğasında; başkalarına hükmetme, kendi rahatı için menfaatlerini önceleme ve ihtiyaçlarını giderme duygusu vardır.

Emeviler döneminde, büyük fetih hareketleri sonucunda ortaya çıkan coğrafi genişleme ile birlikte savaşlarda ganimet olarak ele geçirilen esirler, genelde köle olarak istihdam edilmiştir.¹²⁷⁶ Abbâsîler dönemine gelindiğinde fetih hareketlerinin genel anlamda azalmasına karşılık devletin sosyo-ekonomik kalkınmışlığının artması, uluslararası köle ticaretinin gelişmesine imkan sağladığı gibi ticaret mallarının çeşitliliğinin de artmasına katkı sağlamıştır.¹²⁷⁷ Özellikle Abbâsîlerin siyasi tarih olarak emîrû'l-ümerâ döneminden sonra;

¹²⁷¹ Zeydan, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, 2/607.

¹²⁷² Mazâherî, *Orta Çağ'da Müslümanların Yaşayışları*, 277

¹²⁷³ Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Cübeyr b. Muhammed el- Kinânî el-Belensî, *Endülüsten Kutsal Topraklara Yolculuk*, çev. İsmail Güler (İstanbul: Selenge Yayınları, 2003), 164-167.

¹²⁷⁴ Kuyumcular Çarşısı, Bakırcılar Çarşısı gibi. Geniş bilgi için bkz. Kubeysî, *Esvâku Bağdâd hattâ bidâyeti'l-asri'l-Büveyhî*, 166-169; Aydın Çelik ve Taner Yıldırım, "Abbâsîler Dönemi Bağdat Çarşıları", 241-253.

¹²⁷⁵ Raymond Aron, *Sınıf Mücadelesi*, çev. Erol Güngör (İstanbul: Dergah Yayınları, 1992), 71.

¹²⁷⁶ Abdullah b. Abdilaziz b. Muhammed b. Eyyüb b. Amr el-Bekrî el-Endelüsî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, thk. Cemâl Tulbe (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2003), 2/205. Ancak İslâm hukukuna göre, gazâ ve fetihlerde ele geçirilen esirlerin tümünün köle ve câriye statüsüne alınması söz konusu değildi. Bu, fikhın müsaade ettiği seçeneklerden sadece birisiydi. Konunun hukuki boyutu ve köle-cariyelerle ilgili geniş bilgi için bkz. Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 48-49, 309-310; Mecid Haddûri, *İslâm Hukukunda Savaş ve Barış*, çev. Fethi Gedikli (İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1999), 131-134; Mehmet Nadir Özdemir, "Orta Çağ'da Kölelik Üzerine Bir Değerlendirme", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 12/2 (Nisan 2020), 209-223.

¹²⁷⁷ Bilgi için bkz. Mehmet Nadir Özdemir, *İslâm'ın İlk Döneminde Kölelik, Abbâsîlerin İlk Yüzyılı* (İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2006), 126-130; Albert Hourani, *Arap Halkları Tarihine Giriş*, çev. Yavuz Olagan (İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2007), 82; Shelomo Dov Goitein, *Yahudiler ve Araplar: Çağlar Boyu İlişkileri*, çev. Nuh Arslantaş – Emine Buket Sağlam (İstanbul: İz Yayınları, 2011), 146-147; Erman Şan, *Abbâsî Devleti Döneminde Avrasya'yla*

fetih ve gazaların durma noktasına gelmesi,¹²⁷⁸ halifelerin siyasi otoritelerini kaybetmeleri ve buna mukabil komşu devlet ve yarı bağımsız emirliklerden alınan vergilerin azalması, ayrıca Büveyhîlerin Bağdat'ı işgal ederek hilafete ve devlete hâkim olması sonucu ortaya çıkan sorunlar nedeniyle ekonomik sıkıntıların yaşanması, ticarete dayalı ekonomi modelinden tarıma dayalı ekonomi modeline geçişin sebepleri arasında sayılabilir.¹²⁷⁹ Bu durum, uluslararası köle ticaretinin boyutlarının ve şeklinin de değişmesine neden olmuştur.

IV./X. yüzyıla gelindiğinde bölgede önemli bir etkiye sahip olan köle ticaretinde siyahi köleler, genellikle Mısır, Güney Arabistan ve Kuzey Afrika bölgelerinden ticaret kervanları vasıtasıyla getirilirdi. Bu getirilen köleler, bugünkü anlamda ev hizmetçisi, kapıcı ve işçi olarak kullanılırdı.¹²⁸⁰ Bağdat'ın köle pazarı olan Sûku'r-Râkîk'te değişik bölgelerden gelen köleler *Nehhâs* ismi verilen tellallar tarafından satılırdı.¹²⁸¹ Beyaz tenli köleler, siyahi kölelere göre daha değerli kabul edilirdi. IV./X. yüzyılda Batı'ya yapılan seferlerin azalması ve bu seferlerin de genelde mağlubiyetle sonuçlanması, beyaz köle kaynağının azalmasına, bu nedenle de kıymetinin daha da artmasına sebep olmuştu.¹²⁸² Beyaz tenli köleler genelde Türk, Grek, Slav ve Ermeni ırkındandı.¹²⁸³ Kadın köleler ise; ev hizmetlerinde aşçı, temizlikçi, bebek bakıcısı ve sütanne olarak istihdam edilirdi. Kimi kadın köleler ise, şarkı ve şiir söyletmek, eğlence ve cinsel amaçlı kullanılırdı. Her ırkın kölelerinin kendilerine has öne çıkan özellikleri kategorik olarak belirlenmişti.¹²⁸⁴ Mesela; güzelliği için Slavlar ve Türkler, çocuk sahibi olmak için İranlı köleler, sütannelik için ise zenci köleler, cinsellik için Berberi köleler, evin temizlik-bakım ve muhafazası için ise Rum köleler tercih edilirdi.¹²⁸⁵ Kısacası köleler; güzelliği, cinsiyeti, yaşı, sağlık durumu, beceri ve meziyetleri ile dini inanç ve ırkına göre tercih edilir ve ona göre değer biçilirdi.

Gerçekleştirilen Uluslararası Köle Ticareti (750-945) (İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 9-11.

¹²⁷⁸ Tarihsel olarak değerlendirdiğimizde köleliğin en önemli kaynağının, savaşlar olduğunu söyleyebiliriz. Savaşlarda esirlere; 'köleleştirilmek, öldürülmek, fidye karşılığı serbest bırakılmak ve esir mübadelesi yapılmak' şeklinde farklı uygulamalar yapılmaktaydı. Geniş bilgi için bkz. İsrail Balcı, *İlk İslâm Fetihleri Savaş-Barış İlişkisi* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2011); Ahmet Özel, *İslâm Devletler Hukukunda Savaş Esirleri* (Ankara: TDV Vakfı Yayınları, 1996).

¹²⁷⁹ Bilgi için bkz. Dûrî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, 8-13, 119-132.

¹²⁸⁰ Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti: İslâm'ın Rönesansı*, 196.

¹²⁸¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 2/420; Sıbt İbnü'l-Cezvî, *Mir'âtü'z-zamân fi Târihi'l-Âyân*, 12/216.

¹²⁸² Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti: İslâm'ın Rönesansı*, 197.

¹²⁸³ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, 2/524-525; Baytar, *Tarîhu'l-Asri'l-Abbâsî*, 349.

¹²⁸⁴ Bkz. Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti İslâm'ın Rönesansı*, 195-207.

¹²⁸⁵ Kate Fleet, *European and Islamic Trade in the Early Ottoman State: The Merchants of Genoa and Turkey* (New York: Cambridge University Press, 1999), 38-55. İbn Butlan, köle olarak satılan Türk kadınları için; "beyaz tenli ve güzeldirler, içlerinde buğday tenli olanlar da vardır, boyları ne uzun ne kısadır, genellikle orta boyludurlar ve güzel bakışlıdırlar, çok doğurgan olup sıhhatli çocuklar dünyaya getiriler, son derece temiz, zarif ve kibardırlar, ahlakları güzeldir ve vefalıdırlar, güzel yemek yaparlar" şeklinde açıklamalarda bulunmuştur. Bkz. Ebü'l-Hasen el-Muhtâr (el-Yuvânîs [Johannes]) b. el-Hasen b. Abdûn b. Sa'dûn b. Butlân, *Risale fi Şira'ir-Rakik ve Taklibi'l-Abid*, nşr. Abdusselam Harun (Kahire: Nevadiru'l-Mahtûtat, 1954), 376.

Köle tüccarları, getirdikleri köle ve cariyelerden iyi kâr elde edebilmek için onların fiziksel bakımına ve eğitimlerine son derece önem verirlerdi.¹²⁸⁶ Hristiyan asıllı doktor olan İbn Butlan'ın (ö. 458/1066) köle ticaretine dair, iyi ve ideal bir cariyenin¹²⁸⁷ yetiştirilmesi ile ilgili yazdığı “*Risâle fî şîrâ'ir-rakîk ve taklîbî'l-'abîd*” adlı risalesinde; “*Bir cariyeye dokuz yaşında memleketinden alınmalı, sonra üçer yıl Mekke ve Medine’de kalmalı, daha sonra kültürlü ve zarif bir şekilde yetiştirilmek üzere Irak’a getirilmelidir. Böylece bütün terbiye merhalelerinden geçtikten sonra yirmi beş yaşında satıldığı zaman Medineli kadınların kadınlığını, Mekkeli kadınların zarıflığını, Iraklı kadınların kültürünü kendisinde toplamış olur*” şeklinde bilgi vermektedir.¹²⁸⁸ Ayrıca köle tüccarları, ellerinde tutsak olarak tuttukları kölelerin fidye ile serbest bırakılma yöntemini, zahmetsiz ve kârlı buldukları için daha çok tercih ederlerdi.¹²⁸⁹ İlahi öğütler¹²⁹⁰ ve Hz. Peygamber’in tavsiyeleri neticesinde fidye ödemek suretiyle bir kölenin azâd edilmesine vesile olmak, Müslümanlarca takdir ve teşvik edilen bir davranış olarak görüldüğünden bu durum, köle tüccarlarının işini daha da kolaylaştırmaktaydı.

Abbâsîler döneminde halifelerin çoğunluğunun anneleri -çalışma konumuz olan Kâdir-Billâh'ın ve oğlu Kâim-Biemrillah'ın anneleri de- cariyeye idi.¹²⁹¹ Halife anneleri (ümmüveled) olan bu cariyeye kökenli kadınların, devlet yönetiminde de çok etkin olduğu dönemler olmuş, doğrudan veya dolaylı olarak yönetime müdahaleleri söz konusu olmuştur.¹²⁹² Abbâsîlerde ümmüveled olan bu cariyelerin, saray içerisinde cariyeye kadınlardan müteşekkil el-

¹²⁸⁶ Mazaheri, *Orta Çağ'da Müslümanların Yaşayışları*, 365, 567-570.

¹²⁸⁷ Cârîye ile ilgili geniş bilgi için bkz. Feyza Betül Köse, *Cariye* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018).

¹²⁸⁸ Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. İbn Butlan, *Risale fî Şîrâ'ir-Rakîk ve Taklîbî'l-Abid*, 346-378; Muhammed Abdul-Jabbar Beg, “Abbâsî İdaresi Altındaki İslâm Toplumunda Serfler”, çev. Süleyman Tülücü, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1987), 524.

¹²⁸⁹ İbn Butlan, *Risale fî Şîrâ'ir-Rakîk ve Taklîbî'l-Abid*, 376.

¹²⁹⁰ Köle azad etmeyi teşvik eden ayetler için bkz. Maide 89; Nur 33; Muhammed 4; Mücadele 3.

¹²⁹¹ Abbâsîlerin 25. halifesi olan Kâdir-Billâh da dahil olmak üzere onun zamanına kadar sadece 3 halifenin annesi cariyeye değildi. Bunlar; Ebû'l-Abbas es-Seffâh (ö. 136/754), Mehdî-Billah (ö. 169/785) ve Emin (ö.198/813). Halife Kâdir-Billâh'ın annesinin Temennâ isminde bir cariyeye olduğu, oğlu Kâim-Biemrillah'ın annesinin ise Katru'n-Nedâ isminde Ermeni bir cariyeye olduğu bilinmektedir. Ayrıca geniş bilgi için bkz. Ali Hatalmış, *Abbasi Halifelerin Ümmüveled Eşleri* (Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2020).

¹²⁹² Geniş bilgi için bkz. Nahide Matar Hasan, “Sultatü'l Cevârî fi'l Asri el-Abbasi (158-334)”, *Journal of Education College Wasit University* 1/2 (2007), 118-119. Mesela bu konuda en meşhurlardan olan Mehdî-Billâh'ın Yemen asıllı cârîyesi olan Hayzürân bint Atâ el-Cüreşîyye (ö. 173/789), devlet işlerine istediği gibi karışabiliyor, istediği atamaları yaptırabiliyordu. Mehdî-Billah'ın başka hanımlarından oğulları olmasına rağmen kendi çocukları olan Mûsâ el-Hâdî ve Hârûn'u veliaht tayin ettirmesi bunun göstergesi olarak değerlendirilebilir. Halife olan oğlu Mûsâ Hâdî ile yönetim çatışması yaşaması üzerine halifenin zehirletilerek öldürülmesinde bile etkili olduğu söylenir. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 5/259. Hayzürân hakkında bilgi için bkz. Nabia Abbott, *Hayzürân ile Zübeyde Bağdat'ın iki Kraliçesi*, çev. Suat Kaya (Ankara: Yurt Kitap Yayın, 2000). Ayrıca halifeler üzerinde etkin olan halife anneleri (ümmüveled) hakkında bilgi için bkz. Mustafa Hizmetli, “Abbâsîler Döneminde Kadının Siyasetteki Rolü: Hârûnürreşîd'in annesi Hayzürân ve eşi Zübeyde Örneği”, 3. *Uluslararası Avrasya Spor Eğitim ve Toplum Kongresi Tam Metin Kitabı* (Mardin: 2018), 1241-1251; Cuma Karan, “Abbasi Sarayında Ümmüveledlerin Yönetime Etkisi: Hayzürân, Şağab ve el-Kahramâniye Örneği”, *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 54 (Aralık 2020), 379-402. Siyasette etkin olmakla meşhur bir diğer ümmüveled ise; Mu'tazîd-Billah'ın cariyesi olan ve “Ümmü'l-Muktedir” ismiyle tanınan “Şağab”ismindeki Rum ya da Türk asıllı olduğu söylenen cariyedir. Bilgi için bkz. Zekerîya Kitapçı, “Abbasi Hilafetinde Örnek Bir Türk Anası Şağab Hatun”, *Türk Dünyası Araştırmaları* 70 (Şubat 1991), 1-64; İhsan Arslan, “Abbâsî Devlet Yönetiminde Kadınların Etkisi: Seyyide Şağab Örneği”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8/40 (Ekim 2015), 827-840.

Kahramâne¹²⁹³ ismiyle yönetim üzerinde etkin olmaya çalışan güçlü bir yapı olarak¹²⁹⁴ varlığını korumaya çalıştığını görmekteyiz. Zaman zaman Kahramâneler, görünen devlet yapısının içinde adeta görünmeyen bir yapılanmanın adı olmuştu. Halifelerin ümmüveled olan câriyeleri, eşlerinin ölümünden sonra halife olan oğulları döneminde çok daha etkin hâle gelebilmişlerdir.¹²⁹⁵ Nitekim Mu'tazîd Billâh'ın cariyesi olan Şağab, oğlu Muktedir döneminde, uzun yıllar boyunca devleti yöneten arka plandaki en önemli güçlerden birisi olmuştu.¹²⁹⁶

Büveyhîlerin Abbâsîlere hâkim olduğu dönemde de köle ve cariyeler, sosyal hayatın önemli bir parçası olarak varlığını sürdürmüştür. Çünkü Deylemlilerin, geçmişten gelen alışkanlıkları gereği kölelik müessesesine yabancı olmadığı ve genellikle köle ticareti de yaptığı bilinen bir husustur.¹²⁹⁷ Büveyhî emirlerinden Rûknüddeve ve Müeyyidüddeve'nin vezirliklerini yapmış Sahib b. Abbâd'ın (ö.385/995), Mısır'ın güneyinden gelen Nubyeli bir cariyeyi 400 dinar gibi bir rakamla satın aldığı ve o günün şartlarında bu fiyatın oldukça yüksek bulunduğu zikredilmiştir.¹²⁹⁸ Ancak bu dönemde bir köleye böyle yüksek bir fiyatın verildiği bilgisi, köle ve cariyelerin ne derece değerli ve toplumsal bir gereksinimin bir sonucu olduğunu göstermesi açısından da önemlidir.

Sonuç olarak Kâdir-Billâh dönemini de içine alan IV./X. yüzyılda; toplumsal sınıfın en alt katmanında yer alan köle ve cariyelerin önemli bir yerinin olduğu, her alanda hizmetlerinden yararlanıldığı, tacirler vasıtasıyla da alınıp satıldığı ve sahip olduğu özellikleri nisbetinde de bir değerinin bulunduğunu söyleyebiliriz.

¹²⁹³ Kahramâne, "vekil, hazinedâr" gibi anlamlara gelmekte olup evin idaresinden ve gelir-giderinden sorumlu kişi anlamındadır. Kaynaklarda zaman zaman erkek görevliler için de kullanılan ve "kahramân" olarak zikredilen bu tabir, daha ziyade kadın görevliler için kullanılmış ve "kahramâne/kahramâniye" şeklinde yer almıştır. Abbâsî sarayında ilk defa Halife Mansûr (136-158/754-775) döneminden itibaren kahramâne isimli bir görevlinin varlığından bahsedilir. Sarayın idaresinden ve halifenin hazinesinden sorumlu olan kahramâne; sarayın gelir-giderleri ile ilgilenir, hizmetçilerin ihtiyaçlarını gidererek sevk ve idarelerini üstlenirdi. Kahramâneler, halifeye ve haremine çok yakın olduğu için saray ile vezir arasındaki iletişimi de sağladıkları olurdu. Bu özel konumları, zaman zaman devlet idaresine etki etmelerine neden olmuştur. Bilgi için bkz. Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eğânî* (Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Turâsî'l-Arabî, 1415/1994), 2/401; Nadia Maria el-Cheikh, "The Qahramâna in the Abbâsîd Court: Position and Functions", *Studia Islamica* 97 (2003), 41-55. XI. yüzyıldan sonra Halife Müstazhir (487-512/1094-1112) döneminde 493/1099 yılından sonra bu göreve son verilerek yerine *üstâdâr* tayin edilmeye başlanmıştır. Bilgi için bkz. İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu'z Zâhira fî Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, 5/259; Saim Yılmaz, "Abbâsîlerde Üstâdârlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 21 (2009), 1-24.

¹²⁹⁴ Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eğânî*, 11/176; Zeydan, *İslâm Uygarlık Tarihi*, 2/381; Kitapçı, "Abbasi Hilafetinde Örnek Bir Türk Anası Şağab Hatun", 14.

¹²⁹⁵ Karan, "Abbasi Sarayında Ümmüveledlerin Yönetime Etkisi: Hayzürân, Şağab ve el-Kahramâniye Örneği", 397.

¹²⁹⁶ Bu hususla ilgili bilgi için bkz. Karan, "Abbasi Sarayında Ümmüveledlerin Yönetime Etkisi: Hayzürân, Şağab ve el-Kahramâniye Örneği", 394-396.

¹²⁹⁷ Furkan Çelebi, *Büveyhîler Döneminde Rey Şehri* (İstanbul: İstanbul Üniveristesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 64.

¹²⁹⁸ Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer İbnü'l-Verdî, *Harîtedü'l-acâib ve ferîdetü'l-garâib*, thk. Enûr Mahmud Zenâtî (Kahire: Mektebetü's-Sekâfetü'd-Dîniyye, 2007), 138-139; Mez, *el-Hadâratü'l-İslâmiyye fî'l-Karnî'r-Râbi'i'l-Hicriyye*, 1/297.

5.2.3. Gayrimüslimler

Emeviler döneminde gerçekleşen büyük fetih hareketleri ile birlikte ülke sınırlarının üç kıtaya yayılması, farklı dini inanç ve etnik kimliklerle tanışılmasına ve böylece toplumsal yaşam kültürü oluşmasına imkan sağlamıştır.¹²⁹⁹ Gayrimüslim (zımmî) olarak ifade edilen sosyal sınıflar, liyâkat ve kabiliyetlerine göre devlet kademelerinde istihdam edilmiş, toplumsal eşitlik anlamında herhangi bir ayrımcılığa tabi tutulmamıştı. Mevâlîye uygulanan olumsuz yaklaşım¹³⁰⁰ zımmîlere gösterilmemişti.

Abbâsîler dönemine gelindiğinde, Bağdat şehrinin stratejik bir noktada kurularak devletin başkenti olması, şehrin; zamanla ilim, kültür ve ticaretin zirve noktalarına ulaşmasına ve bölgenin cazibe merkezi haline gelmesi¹³⁰¹ ile de demografik çoğunluğun ortaya çıkmasına neden olmuştu. Bu durum çoğulculuğu beraberinde getirmiş, farklı etnik kimlikte insanların bir arada yaşadığı sosyal bir alan oluşmuştu. Abbâsî toplumunda Müslümanların dışında zımmî diye ifade edilen bu sosyal tabakanın bir unsuru olan gayrimüslim teb'â, serbestçe inançlarını yaşayabiliyor ve herhangi bir kısıtlama olmaksızın hak ve eşitlik anlamında Müslümanlarla aynı muameleye tabi tutuluyordu. Çünkü İslâm hukuku, gayrimüslümlere inançlarını serbestçe yaşama, seyahat etme, mal edinme vb. konularda Müslümanlarla eşit haklar tanımaktaydı. Bu konuda Hz. Peygamber de *"Her kim antlaşmalı bir zımmîye zulmeder veya gücünün üzerinde bir yükümlülük yüklerse, kıyamet gününde benim hasmım olur"*¹³⁰² sözüyle tüm insanlara adaletle yaklaşılmasını emretmekteydi. Bununla birlikte zımmîler, Müslümanlarla eşit haklara sahip oldukları gibi isterlerse davalarını kendi mahkemelerine götürme haklarına da sahiptiler. Ancak bu haklardan yararlanmak istiyorlarsa devlete cizye¹³⁰³ adında vergi vermek zorundalardı.¹³⁰⁴

Abbâsîlerde yaygın olarak görülen gayrimüslim sınıfların; Hristiyanlar, Yahudiler, Mecusîler ve Sabîîlerden oluştuğunu söyleyebiliriz. Bölgesel olarak yoğunlukları değişmekle birlikte toplumsal yaşamın bir gereği olarak kırsal kesimde bulunan gayrimüslimler, din, dil ve kültürlerine bağlılık noktasında şehirlerde yaşayanlara göre daha tutucu davranışlar

¹²⁹⁹ Fetih siyaseti hakkında geniş bilgi için bkz. Hakan Bozburun, *Süfyanî-Emevî Halifelerinin Fetih Siyasetleri ve Sonuçları* (Konya: Şelçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006); Yunus Akyürek, "Emevîler Dönemi Fetih Politikası ve Mâverâünnehir'in Fethi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/1 (2013), 85-115.

¹³⁰⁰ Emeviler dönemi Mevâlî politikası için bkz. Mahmud Mikdad, *el-Mevâlî ve nizâmu'l-velâ mine'l-Cahiliyye ila Evâhiri'l-Asri'l-Umevî* (Dımaşk: Daru'l-Fikr, 1408/1998); Mehmet Nadir Özdemir, "Emeviler Döneminde Mevâlî", *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (Haziran 2020), 189-210.

¹³⁰¹ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, 2/464-465; Zeydan, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, 1/141; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti: İslâm'ın Rönesansı*, 534.

¹³⁰² Ebu Yusuf, *Kitâbu'l-Harâc*, 289.

¹³⁰³ İslâm devletinde Tevbe süresi 29. ayet gereği gayrimüslim tebanın erkeklerinden alınan baş vergisi (İslâm ülkesinde yaşama isteğine karşılık can ve mal teminatı). Bkz. Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habib el-Basrî el-Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye ve'l-vilâyâtü'd-dîniyye*, thk. Nebil Abdurrahman Hayyâvî (Beyrut: Dârü'l-Erkam, 1985), 183.

¹³⁰⁴ Yüzbekî, *Târîhu Ehli'z-Zimme fi'l-Irak* (H. 12-247), 363.

sergilemekteydiler.¹³⁰⁵ Bağdat'ta veya diğer şehirlerde yaşayan gayrimüslimler, din, dil ve kültürel birliktelik ve dayanışma gereği belli bölgelerde yoğunlaşarak kendilerine has mahalleler oluşturmuşlardı. Kırsal bölgelerde yaşayan gayrimüslimler tarımla uğraşırken, Bağdat gibi şehirlerde oturanlar ise daha ziyade ticaret ve zanaatla uğraşmışlardı.¹³⁰⁶

Gayrimüslimlerin kendilerine has mahalleler oluşturmuş olmaları, tamamen Müslümanlardan kendilerini tecrit ettikleri, sosyal ve kültürel herhangi bir ilişkiye girmedikleri anlamına gelmemektedir. Bilhassa Hristiyanların *Milat Yortusu* ve Mecusîlerin *Nevruz* ve *Mihrican* bayramları olmak üzere gayrimüslimlerin bayramlarına Müslümanların da iştirak ettikleri, sevinçlerini hoşgörü ile karşıladıkları görülmektedir.¹³⁰⁷

Yahudiler

Bağdat, dönemin metropol şehirlerinden biri olması hasebiyle pek çok din, dil ve ırktan insanların gelip yerleştiği bir merkez olmuştu. Gayrimüslim sınıflarından biri olan Yahudiler, daha ziyade Bağdat'ın Şemmâsiye Mahallesi'ne yerleşmiş, ticaret ve zanaatta ön plana çıkmışlardı. Hatta Bağdat'ta *Derbi'l-Yahûd (Yahudi Caddesi)* diye anılan mahalleleri bile oluşmuştu.¹³⁰⁸ Yahudiler daha çok kendi mahallelerinde kapalı bir toplum olarak *bet din*¹³⁰⁹ ve *sinagog* etrafında yoğunlaşan kümeler halinde –daha ziyade Medine, Hayber, Vâdi'l-kurâ, Teyma ve Yemen şehirlerinde- adeta devlet içinde devlet gibi bir hayat sürdürmüşlerdir.¹³¹⁰ Ayrıca Yahudiler, Bağdat'ın en mâmur yerlerinden biri olan ve çoğunlukla da zenginlerin yaşadığı bir bölge konumundaki Kerh ve Basra'da yoğunlukla yaşamışlardır.¹³¹¹

Abbâsî Devleti'nin ikinci döneminden sonra özellikle Büveyhîler dönemindeki siyasi parçalanmışlık ve zayıflık, en az ticaret hayatına etki ettiği için bu durum bilhassa ticari alanda mâhir olan Yahudilerin işine yaramış, zenginliklerini daha da artırmıştır.¹³¹² Yahudiler, boyacılık, dericilik, kasaplık, kuyumculuk gibi zanâatlarla uğraşmışlar, böylece toplumun en zenginleri arasına girmişlerdir. Zengin olan bu Yahudi bankerlerden kredi, borç para alma olayı ise, ilk kez Halife Muktedir zamanında gerçekleşmiş olup devletin içinde

¹³⁰⁵ Ebû Bekr Muhammed b. Halef b. Hayyan el-Vekî, *Ahbârul-Kudat* (Beyrut: ty), 2/281, 3/88; Yüzbekî, *Târîhu Ehli'z-Zimme fi'l-Irak* (H. 12-247), 363.

¹³⁰⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 2/495; Lewis, *Tarihte Araplar*, 79.

¹³⁰⁷ Câhiz, *et-Tâc fi Ahbari'l-Mulûk*, 150. Ayrıca bkz. Söylemez, “Bedevîlikten Hadarîliğe Kûfe, 320-328.

¹³⁰⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 5/454.

¹³⁰⁹ Yahudilikte yerel cemaatlerde bir başkan ve iki yardımcından oluşan idarî konsül, Hahamlık mahkemesidir. Bkz. Nuh Arslantaş, “Abbâsîler Döneminde Yahudilerin Yüksek Din Eğitim Kurumları: Yeşivalar”, *Belleten* 79/286 (2015), 868.

¹³¹⁰ Nuh Arslantaş, *İslâm Dünyasında İktisadi ve İlmi Hayatta Yahudiler: Abbâsî ve Fatımîler Dönemi* (İstanbul: İfav Yayınları, 2009), 42-45.

¹³¹¹ İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 84; Tudelalı Benjamin – Ratisbonlu Petachia, *Orta Çağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, 242.

¹³¹² Goitein, *Yahudiler ve Araplar: Çağlar Boyu İlişkileri*, 138.

bulunduğu ekonomik durum nedeniyle zaman zaman tekrarlanan bir durum olmuştur.¹³¹³ Kredi desteği sunan zengin tüccarların Abbâsî Devleti ile bu yöndeki ekonomik ilişkileri, Yahudi tüccarların zaman zaman yaşadıkları sorunların çözülmesinde ve devlet nezdinde söz sahibi olmalarında da etkili olmuştur.¹³¹⁴ Yahudi toplumların kendilerine has inançları ve ritüelleri olması dolayısıyla dini kurallara göre kesim yapmak ve et ihtiyacını karşılamak için Yahudi toplumun bir kısmı, zorunlu olarak ticaretin dışında hayvancılıkla uğraşmış; doğal olarak da “cebban” (peynirci), “hallab” veya “lebban” (sütçü) gibi mesleklerle de ilgilenmişlerdir.¹³¹⁵

Bağdat'ta Yahudi nüfusunun şehir nüfusuna oranı IV./X. asırda yaklaşık yüzde 1,5-2 civarında olduğu, şehirde 10 adet yeşiva¹³¹⁶ ve 28 sinagogun bulunduğu tahmin edilmektedir.¹³¹⁷ İslâm coğrafyacıları, Fars bölgesinde gayrimüslim unsurlardan Mecûsi ve Hristiyanlardan sonra azımsanamayacak derecede Yahudilerin bulunduğunu ifade etmektedirler.¹³¹⁸ İran bölgesinde ticaretin kalbi İsfahan'da attığı için, Yahudiler bu şehre ve Horasan bölgesine de yerleşmişlerdir.¹³¹⁹

Halife Kâdir-Billâh'ın istişare ve onayı ile Gazneli Mahmut, Hindistan'a fetihler yapmış, bu durum kara ticaretinin gelişmesine olanak sağlamıştı.¹³²⁰ Bu seferlerin ekonomik yönü ise, ticarete mâhir olan Yahudilerin zenginliklerinin daha da artması olmuştur. Ticari seyahatler ve yayılmacı politika ile İtalya, İspanya, Fransa, Hindistan, Hazar ve Çin gibi dünyanın her bölgesine dağılan Yahudilerin kapalı bir toplum olması ve birbirleri ile olan sıkı bağı,¹³²¹ farklı devlet ve milletlerin tepkisini çekmemek ve her alana rahatça girebilmek adına siyasi iradeye muhalif olmamaları, ticari gayeden başka bir şey düşünmemeleri hem ticari faaliyetlerinin gelişmesine hem de geniş bir coğrafyada etkin olmalarına neden olmuştur.

Hristiyanlar

İslâm'ın gayrimüslimlere; inançlarını serbestçe yaşama, seyahat etme, mal edinme gibi konularda önemli haklar tanınması, tüm İslâm coğrafyasında olduğu gibi Abbâsî Devleti'nde de

¹³¹³ Bilgi için bkz. Yeniçeri, “Cehbez”, 7/222.

¹³¹⁴ Nuh Arslantaş, “Orta Çağ Yahudi Cemaatlerinin Dini ve İdari Merkezi Olarak Bağdat”, *İslâm Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum* (İstanbul: 2011), 1/330.

¹³¹⁵ Arslantaş, *İslâm Dünyasında İktisadi ve İlmi Hayatta Yahudiler: Abbasi ve Fatimiler Dönemi*, 104.

¹³¹⁶ “Yeşiva”, Yunanca “Sanedrin” kelimesinin İbranice karşılığı olup, Yahudi cemaat yöneticilerinin bir araya gelerek karar aldıkları “meclis” anlamına gelmekte ve dini yüksek eğitim kurumu olarak kullanılmakta idi. Geniş bilgi için bkz. Arslantaş, “Abbasîler Döneminde Yahudilerin Yüksek Din Eğitim Kurumları: Yeşivalar”, 847-876.

¹³¹⁷ Tudelalı Benjamin – Ratisbonlu Petachia, *Orta Çağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, 66.

¹³¹⁸ İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 100-139; Makdisî, *Ahsen'üt-Tekâsim fî Marifeti'l-Ekâlim*, 439; İbn Havkal, *Kitâbu Sûreti'l-Arz*, 2/292.

¹³¹⁹ Makdisî, *Ahsen'üt-Tekâsim fî Marifeti'l-Ekâlim*, 323-338; Arslantaş, *İslâm Dünyasında İktisadi ve İlmi Hayatta Yahudiler: Abbasi ve Fatimiler Dönemi*, 51.

¹³²⁰ Heyd, *Yakın-Doğu Ticareti*, 40; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti: İslâm'ın Rönesansı*, 535.

¹³²¹ Ebû Kasım Said b. Ahmed b. Abdîrahmân el-Endelüsî el-Kurtubî, *Kitâbü't-Ta'rif bi-Tabakâtü'l Ümem*, nşr. Louis Cheikho (Beyrut: 1912), 87-88; Heyd, *Yakın-Doğu Ticareti*, 136-137; Lewis, *Tarihte Araplar*, 124.

yaygın olarak görülen toplumsal sınıflardan birisinin Hristiyanlar olmasını sağlamıştır. Bu temel bakış açısı, Hz. Peygamber'in Medine'de oluşturduğu şehir devletinden itibaren İslâm devletlerinde yaşayan gayrimüslimlerin ötekileştirilmemesini, liyâkat ve ehliyetlerine göre toplumda kabul görmesini sağlamıştır.

Abbâsîler, gayrimüslimleri devlet kademelerinde istihdam etmeyi genel bir politika olarak benimsemişlerdi. Halifelerin, gayrimüslimleri devlet kademelerinde çalıştırma anlayışlarının zaman zaman ileri safhaya ulaşması ve gayrimüslimlerin önemli kadrolara getirilmesi, doğal olarak Müslümanlarca olumsuz karşılanmıştır. Bu durum neticesinde bazen kısıtlamaya gidilmiş olsa da topyekûn bir engelleme veya dışlama söz konusu olmamıştır.¹³²² Gayrimüslim unsurlardan Hristiyanlar, özellikle tıp alanı başta olmak üzere ilim, kültür ve tercüme faaliyetlerinde çok ileri seviyelere ulaşmışlardır. Çünkü Sâsânîler döneminde Hristiyanların yoğun olarak yaşadığı günümüz İran toprakları içerisinde yer alan Cündişâpûr¹³²³ şehri, bilimin ve tıbbın merkezi olarak ön plana çıkmıştı.¹³²⁴ Buradaki akademi ve hastanelerde Yunan, Roma, Mısır ve Hindistan'dan gelen çok sayıda ilim adamı yetişmişti.¹³²⁵ Sâsânîlerin yıkılması sonrası bilimin merkezinin Bağdat'a kayması nedeniyle, Cündişâpûr'da yetişen pek çok bilim adamı bu şehre gelerek Abbâsîlere hizmet etmeye başladılar.¹³²⁶ Özellikle Cündişâpûr tıp akademisinde ilim tahsil eden öğrenciler ve hocalar, Bağdat Beytül-Hikme tıp akademisine akın ettiler. Buradan gelen ilim adamlarının çoğu gayrimüslimlerden (Nastûri Hristiyanlar ile Mecûsîler) oluşmaktaydı. Bu gayrimüslimler gerek devlet bürokrasisinde gerekse pozitif bilimlerde önemli bir yer edindiler.¹³²⁷ Bu nedenle Abbâsî saraylarında hizmet eden tabiplerin büyük çoğunluğu Hristiyan tabiplerden oluşmuştur.¹³²⁸ Hristiyan-Nastûrî inancına sahip saray tabiplerinin halifelerin en yakınında görev yapıyor olmaları, sağlıklarının emanetçisi durumunda olmalarından dolayı da itibarlarının yüksek olması nedeniyle patrik atamalarında zaman zaman etkili olmalarını

¹³²² Levent Öztürk, *İslâm Toplumunda Hristiyanlar* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012), 393.

¹³²³ Cündişâpûr, günümüz İran toprakları içerisinde bulunan Huzistan bölgesinde yer alan Suş şehrinin doğusundaki Dezful şehrinin güney batısında ve günümüz Şuşter şehrinin kuzeyinde bulunur. Geniş bilgi için bkz. Söylemez, *Bilimin Yitik Şehri Cündişâpûr*.

¹³²⁴ Barthold, *Cultural History of the Muslims*, 7; Anna Contadini, *A World of Beasts: A Thirteenth Century Illustrated Arabic Book on Animals*, (Leiden: 2012), 39-53.

¹³²⁵ Bayat, *Tıp Tarihi*, 209; Melih Elçin, "Tıp Eğitiminin Tarihçesi", *Hacettepe Tıp Dergisi* 41/4 (2010), 196.

¹³²⁶ Mecid Fahri, "Philosophy and Teology, from the Eighth Century CE to the Present", *The Oxford History of Islam*, ed. John L. Esposito (Oxford: Oxford University Press, 1999), 271; Söylemez, *Bilimin Yitik Şehri Cündişâpûr*, 87.

¹³²⁷ Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Söylemez, *Bilimin Yitik Şehri Cündişâpûr*, 115-136; Ahmet Yasin Tomatekin, *Abbâsîler döneminde İlmi Hayatta Süryânîler* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 127-248.

¹³²⁸ Bu tabiplere örnek verecek olursak; Nastûri Hristiyan kökenli Buhtîşu ailesi, üç nesil olarak Halife Mehdi döneminden Muktedir dönemine kadar, Cibrâil b. Ubeydullah (ö. 396/1006) ise yine Muktedir Billâh döneminde sarayda hizmet etmiştir. Hatta gayrimüslimler, Muktedir zamanında bürokraside o kadar etkin olmuş olacaklar ki; bu etkiyi ve Müslüman halkın eleştirilerini azaltmak için valilerine, yabancıların Müslümanlara ait işlerde görevlendirilmesini yasaklamış; 296/909 yılında Hristiyanların ve Yahudilerin sadece tıp ve cehbezlik sahalarında devlet memurluğu görevinde üzerlerinde özel işaretli elbiselerle çalıştırılmalarını emretmişti. Bkz. Kalkaşendî, *Meâsîru'l-Înâfêfi Meâlimi'l-Hilâfe*, 2/233-234; Söylemez, *Bilimin Yitik Şehri Cündişâpûr*, 116-127; Tomatekin, *Abbâsîler döneminde İlmi Hayatta Süryânîler*, 127-231.

beraberinde getirmişti. Aynı zamanda bu tabipler, Hristiyan cemaati ile saray arasında köprü vazifesi de ifa etmekteydiler.¹³²⁹

İslâm tarihi kaynaklarında IV./X. yüzyılın sonlarından itibaren Abbâsî saraylarında Hristiyan hekimlerin varlığı, önceki zamana göre hissedilir derecede azalmaya başlamıştı. Bu durumun nedenleri olarak; içinde bulunulan yüzyılın siyasi karmaşalarına rağmen bilimsel gelişmişliğin önemli sevilere gelmesi ve bu gelişmişliğin örneklerinden biri olan İbn Sînâ (ö. 428/1037)¹³³⁰ gibi eserleri ile tarihe mal olmuş önde gelen Müslüman tabiplerinin sayılarında artışlar yaşanması ve ön plana çıkmaya başlamaları gibi etkenler söylenebilir.¹³³¹

Mecûsîler

İslâm'ın örnek uygulayıcısı Hz. Peygamber, Zerdüştilere Ehl-i kitap muamelesi yapmış, İslâmiyet'i kabul etmeleri halinde Müslümanların sahip olduğu hakları elde edeceklerini, İslâmiyet'i kabul etmeyenlerin ise diğer inanç grupları gibi cizye ödemeyi kabul etmek koşuluyla inanç hususunda baskıya maruz kalmadan özgürce yaşamlarının garanti altında olacağını belirtmişti.¹³³² Ancak "Mecûsîlerin hanımları ile evlenilmesinin ve kestiğinin yenmesinin" uygun görülmediğine dair Hz. Peygamber'e atfedilen sözlerin¹³³³ varlığı, Müslüman toplumların Mecûsîleri, Yahudi ve Hristiyanlardan farklı değerlendirmesine neden olmuştur.¹³³⁴ Bu anlayış gereği birkaç istisna dışında Mecûsîlerin dini mabetlerine ve aynı zamanda eğitim kurumları olan ateşgedelerine dokunulmamış, dini ayinlerini yerine getirmelerine de engel olunmamıştır. Çünkü devlet, ateşgedeler ile kilise veya havralar arasında hiçbir fark gözetmeyerek bu mabedleri de diğerleri gibi koruması altında

¹³²⁹ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etubba*, 185; Levent Öztürk, *İslâm Tıp Tarihi Üzerine İncelemeler* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2013), 222-239.

¹³³⁰ İslâm Meşşâf okulunun en büyük sistemci filozofu ve Orta Çağ tıbbının en önde gelen âlimlerinden biri olan İbn Sînâ (ö. 428/1037), "el-Kânun fi't-Tıb" adlı ansiklopedik tıp eseriyle meşhurdur. Sâmânîlere ve Harizm emirine hizmet ettikten sonra Büveyhî emirlerinden Mecdüddeve'ye hizmet etmiş, ardından Fahrüddeve'nin oğullarından Şemsüddeve'nin vezirliğini de üstlenmiştir. Geniş bilgi için bkz. İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-Ayân ve Enbâ'u Ebnâ'iz Zaman*, 2/157-162; Nihat Keklik, "Türk-İslâm Filozofu İbn Sînâ: Hayatı ve Eserleri", *Felsefe Arkivi* 22-23 (1981), 1-53.

¹³³¹ Öztürk, *İslâm Tıp Tarihi Üzerine İncelemeler*, 232.

¹³³² Cengiz Duman, "Mecûsilik (Zerdüştlük Dini)", *Internet Archive* (Erişim 20 Mart 2022)

¹³³³ İmam Mâlik, "Muvatta", *Cizyetü Ehli'l-kitâb ve'l-mecûs bölümü 42. Hadis*.

¹³³⁴ Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-Harâc*, 296; Muhammed Hamîdullah, *el-Vesâiku's-siyâsiyye*, çev. Vecdi Akyüz (İstanbul: Kitapevi Yayınları, 1997), 150. Bu konuda ifade edilen rivayetin sahih olup-olmadığı konusunu tartışmaksızın böyle bir rivayetin kaynaklara yansımaları, bu bakış açısının ve algının oluşması için yeterli olmuştur. Ayrıca Müslüman fıkıhçılar, müstakil hüküm bulunmayan konularda Mecûsîlere, genellikle gayrimüslimlerle aynı ahkâmı uygulama temayülü göstermişler ve Ehl-i kitap'tan sayılıp sayılmadıkları hususu ile ilgili farklı görüşler ortaya koymuşlardır. Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Abdülkerim Zeydan, *Ahkâmü'z-zimmiyyin ve'l-müste'menin fî Dâri'l-İslâm* (Bağdat: Mektebetü'l-Kudüs, 1982), 11-12; Rabia Mert, *Hanefî Mezhebi Fıkıh Kitaplarında Ehl-i Kitapla İlgili Hükümlerin Tahlîli* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010).

bulundurmıştır.¹³³⁵ Abbâsîler dönemine gelindiğinde de zimmî unsur olan Mecûsîlerin bu serbestlikleri devam etmiştir.¹³³⁶

Abbâsî Devleti'nde Hristiyan ve Yahudilerin dışında toplumda yaygın olarak bulunan Mecûsîler (Zerdüştiler) de zimmî olarak tanımlanmıştı. Dolayısıyla Hristiyan ve Yahudiler gibi onların da sarayda ve hükümet nezdinde *mûbed* veya *hîrbed* denilen birer temsilcileri bulunurdu.¹³³⁷ Abbâsîler döneminde zimmî unsurdan Mecûsîlerin yoğunlukla bulunduğu yerlerin başında Fars Bölgesi gelmekteydi. Çünkü burası, dinlerinin ve ateş tapınaklarının merkezi sayılıyordu.¹³³⁸ Fars'ta sayılarının çok olması dolayısıyla etkili bir azınlık olmaya devam eden Mecûsîlere, siyasi-ekonomik beklentilerin ve İran asıllı Müslüman din adamlarının de etkisiyle¹³³⁹ dini özgürlük konusunda *Muktedir Halifeler (750-847)* döneminde bile bazı durumlarda serbestlik yaşadıklarını bazı durumlarda ise baskılara maruz kaldıklarını söyleyebiliriz. Baskı gördükleri dönemlerde tapınakları ve kutsal ateş mâbetleri yıkılmış, zimmî statüsü kaldırılarak kâfir olarak isimlendirilmişlerdi.¹³⁴⁰

Abbâsî iktidarını ele geçiren Büveyhîler, hâkimiyetleri döneminde Sâsânî geleneği ve uygulamasına önem vermiş, gelenek ve göreneklerini -Âşûrâ Günü, Gadîr-i Hum, Nevruz ve Mîhrîcan bayramları gibi- yaşatmaya çalışmışlardır. Bu dönemde Büveyhîler, sadece Fars bölgesinde Zerdüştilerin haklarını korumakla kalmamış, aynı zamanda Müslümanlardan farklı kıyafetler giyme zorunluluğunu da ortadan kaldırmışlardı. Yine Zerdüştilerin Fars bürokrasisi içerisinde yer edinmelerini teşvik etmişlerdi.¹³⁴¹ Böylece Büveyhîlerin hâkimiyet ve politikalarının, Zerdüştilerin Fars bürokrasisi içerisinde yer almalarına ve sosyal yaşamda önemli rahatlıklara kavuşmasına katkı sağladığını söyleyebiliriz. İslâm coğrafyacısı Makdisî/Mukaddesî, Fars Bölgesi'nin önemli şehirlerinden ve Büveyhîlere de başkentlik yapmış Şiraz kenti ile ilgili olarak; "*Mecûsîlerin farklı bir elbise giydiğini görmedim, taylesan (yeşil şal veya elbise) giyen acem âlimlerine de fazla raslamadım. Yeşil giyenlerin çoğu Hristiyan ve sarhoştur. Mecûsîler kendi göreneklerini alenî olarak uygulayabiliyorlar*" şeklinde bilgi vermiştir. Bu durum Kâdir-Billâh'ın oğlu Kâim-Biemrillah'ın 1037 yılında zimmîlerin

¹³³⁵ Ebu Yusuf, *Kitâbu'l-Harâc*, 293.

¹³³⁶ Mehmet Aydın, *Müslümanların Hristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 28.

¹³³⁷ Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti; İslâm'ın Rönesansı*, 48.

¹³³⁸ Mez, *el-Hadâratü'l-İslâmiyye fi'l-Karnî'r-Râbi'i'l-Hicriyye*, 85.

¹³³⁹ Abbâsîlerin Mevâli politikası gereği ekonomik ve siyasi nedenlerden dolayı Müslüman olan Farisîler (Mecûsîler), Halife Harun Reşîd döneminde Bermekî sülalesinin etkisiyle gücünü artırmıştı. Bu politikanın, Müslümanlaşmaların hızlanmasında etkili olduğunu söyleyebiliriz. Bkz. Makrîzî, "Benî Umeyye Risâlesi", çev. İrfan Aycan - Mahfuz Söylemez, *İdeolojik Tarih Okumaları* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1998), 198. Ayrıca bilgi için bkz. Mehmet Dalkılıç, "Bermekîlerin Düşüşü", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (2010), 183-197.

¹³⁴⁰ Marietta Stepaniants, "The Encounter of Zoroastrianism with Islam" çev. Cahid Kara, *Journal of Islamic Research* 23/2 (2012), 95.

¹³⁴¹ Jenny Rose, *Zoroastrianism: An introduction* (London: I.B. Tauris, 2011), 165.

ayırdeedilebilecekleri şekilde elbise giymelerini zorunlu kılan emrine kadar devam etmiştir.¹³⁴²

Büveyhîler döneminde, genel olarak Müslümanlar ile Mecûsîler, önemli bir sorun ve çatışma yaşamadan bir arada yaşamışlardır. Bunun doğal sonucu olarak kimi Mecûsîler, zamanla Müslümanlaşarak toplumun içinde erimişlerdir.¹³⁴³ Kaynaklar, Müslümanlar ile Mecûsîler arasında meydana gelen Kâdir-Billâh ve yakın dönem öncesine ilişkin tek bir çatışmadan bahseder. Büveyhîlerin başkenti Şiraz'da 369/979 yılında gerçekleşen bu çatışmada Sünnîler, Mecûsîlerin bir kısmını yaralamış bir kısmını öldürmüş ve evlerini yağmalamışlardı. Dönemin emiri Adüddüdevle ise, hemen olaya müdahale ederek sorumluları en ağır şekilde cezalandırıp tutuklatmıştır.¹³⁴⁴ Bunun dışında kaynaklarda tespit edebildiğimiz önemli herhangi bir olay olmamıştır.

Sâbiîler

Dönemin gayrimüslim unsurlarından biri olan Sâbiîler ile ilgili kaynaklarda yeterli bilgi yer almamaktadır. Sâbiîler,¹³⁴⁵ çoğu zaman Hristiyanlarla birlikte değerlendirilmiştir. Sâbiîlerin meleklerle yahut yıldızlara taptığı, Mecûsîler ile Hristiyanlar veya Yahudiler arasında değerlendirildikleri ileri sürülmüştür.¹³⁴⁶ Hamza el-İsfahânî (ö. 961), İbn Nedîm (ö. 995) ve el-Bîrûnî (ö. 1048) gibi İslâm âlimleri, Abbâsîler döneminde Harran bölgesinde yaşayanların Sâbiî ismiyle özdeşleştiğini,¹³⁴⁷ yine Vâsıt ve Mezopotamya bölgesinde yaşayan grupların ise Hristiyanlık, Yahudilik ve eski Babil dinlerinin etkileşimiyle oluşan farklı din anlayışına sahip bir topluluk olduğunu belirtmişlerdir.¹³⁴⁸

Zımmî statüsünde değerlendirilen Sâbiîlerin diğer bölgelere nazaran daha yoğun olarak yaşadığı Harran bölgesi, İslâm döneminde Yunan kültürünün merkezi haline gelmişti. Özellikle felsefe, astronomi, tıp, matematik başta olmak üzere pek çok alanda ilim tahsil etmek isteyen kimseler, bu bölgede yoğunlaşmıştı.¹³⁴⁹ Sâbiîlerin ilim alanındaki yetkinlikleri

¹³⁴² Makdisî, *Ahsen'üt-Tekâsim fî Marifeti'l-Ekâlim*, 429.

¹³⁴³ Güzel, *Nâsir li-Dînillah'ın Halifeliği ve Şahsiyeti*, 195.

¹³⁴⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, 7/385-386.

¹³⁴⁵ Sâbiîlik; Güney Mezopotamya'da yaşayan bir topluluk olup bölgede bulunanların dinleri için kullanılmaktadır. Sâbiîlik, Kur'an'da ismen bahsedilen (Bakara 62, Maide 69 ve Hac suresi 17. ayet) ancak inanç özellikleri hakkında bilgi bulunmayan bir din olarak görülmektedir. Geniş bilgi için bkz. İsmail Cerrahoğlu, "Kur'an-ı Kerim ve Sâbiîler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (1962), 103-116; Şinasi Gündüz, *İslâm ve Sabîlik* (İstanbul: Hikav Yayınları, 2020).

¹³⁴⁶ Bu değerlendirmeler için bkz. Taberî, *Câmiu'l-Beyân fî Te'vili'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Mahmûd Şâkir (Beyrut: Müessetü'r-Risâle, 2000), 2/146; Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud el- Mâtürîdî es-Semerkindî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, thk. Dr. Mecîd Baslûm (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005), 1/485.

¹³⁴⁷ Bu konu ile ilgili görüşler için bkz. İsfahânî, *Târîhu sinî mülûki'l-arz ve'l-enbiyâ*, 7; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*, 2/247; Muhammed b. İshak en-Nedîm, *el-Fihrist*, çev. Ramazan Şeşen, ed. Abdulkadir Coşkun (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 994-1076.

¹³⁴⁸ Mevlana Seyyid Ebu'l-Âla Mevdûdî, *Tefhimü'l-Kur'an*, çev. Ali Bulaç - Kurul (İstanbul: İnsan Yayınları, 1991), 3/351; Şinasi Gündüz, *Sâbiîler Son Gnostikler* (İstanbul: Vadi Yayınları, 2016), 32.

¹³⁴⁹ Makdisî, *Ahsen'üt-Tekâsim fî Marifeti'l-Ekâlim*, 47-126.

ve meslek ahlâkları, halifeler ve devlet adamları tarafından tercih edilmelerinde önemli bir etken olmuştur.¹³⁵⁰

Kâdir-Billâh'ın hilafeti döneminde ve Büveyhî iktidarında daha ziyade Harran bölgesinde yaşamlarını sürdüren Sâbiîler, geçmişten gelen ilme düşkünlükleri ve yetkinlikleri nedeniyle bilhassa tıp, matematik ve tercüme faaliyetleri alanında devlet kademelerinde istihdam edilmiştir. Kimileri zamanla Hristiyanlığı, Yahudiliği, Mecûsiliği ve Müslümanlığı tercih ettikleri için toplumda yaygın olarak görülmemektedirler.

5.3. Eğitim-Öğretim

İslâm tarihinde Abbâsîler dönemine kadar bir asrı aşan zaman diliminde eğitim-öğretim faaliyetleri ve kurumları ile ilgili önemli gelişmeler yaşanmıştır. Dini ve fenni ilimlerle ilgili ilk sistemli çalışmalar, Emeviler zamanında başlamıştır. Ancak bu bilimlerin bağımsız hale gelmesi Abbâsîler döneminde olmuştur.

Büveyhîlerin Bağdat'ı ele geçirerek Abbâsî hilafetine hâkim olduğu dönemde İslâm coğrafyası, her ne kadar siyasi açıdan parçalanmışlıklar ve çalkantılar yaşamış olsa da İslâm kültür ve medeniyeti, bu gelişmelerden önemli ölçüde olumsuz etkilenmemiş; aksine gelişim seviyesini tamamlayarak parlak bir dönem yaşamıştır.¹³⁵¹ İlmî alanda yaşanan bu gelişmeler nedeniyle IV./X. ve V./XI. asırlar, kimilerine göre “İslâm medeniyetinin altın çağı” kimilerine göre de “İslâm Rönesansı'nın gerçekleştiği bir devir” olarak değerlendirilmiştir.¹³⁵²

Büveyhîler, Abbâsîlerin iki asır boyunca oluşturduğu ilim, kültür ve medeniyet iklimini, kendi mezhepsel inançları özelinde farklı inanç ve anlayışlara daha fazla özgürlük alanı açarak ve

¹³⁵⁰ Harranlı Sâbiî Sâbit b. Kurre (ö. 288/901) Ailesi ve onun oğlu Ebû Saîd Sinân b. Sâbit (ö. 331/943) tıp, matematik ve özellikle astronomi alanında ünlü iken, torunlarından olan İbrâhim b. Sinân b. Sâbit daha çok bir matematikçi ve mühendis, Sâbit b. Sinân (ö. 365/975-76) ise; tarihçi, hekim ve matematikçi olarak tanınmıştır. Sâbit b. Sinân, Müizzüddeve döneminde 925 yılında, dönemin veziri Muhammed b. Ubeydullah el-Hakanî tarafından Bağdat'ta bulunan bir hastaneye başhekim olarak görevlendirilmiştir. Ebû İshak İbrahim (ö. 384/994), Müizzüddeve ve İzzüddeve Bahtiyar dönemlerinde bürokrat olarak görev yapmıştır. Hilâl b. Muhassin (ö. 448/1056), önemli bir ilim adamı ve tarihçi olup Büveyhi emirlerinden Fahrülmülk'ün bürokratlardan biri idi ve sonrasında Müslümanlığı benimsemiştir. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Houlih Mehdi Zain Alabden, “Büveyhoğullarının Sarayında Görevli Olan Sâbiî Tarihçiler”, *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 11 (Güz 2019), 286-295.

¹³⁵¹ Bu yüzyılda görülen siyasi bölünmüşlük ve mahalli idarelerin çoğalması; düşünsel yapıda çoğulculuğu, özgür düşüncenin gelişmesini, farklı inanç ve kimlikteki ilim adamlarının himaye edilmesi hususunda iktidarların adeta birbirleri ile yarış içerisinde olmasını beraberinde getirmiştir. Büveyhîlere bir müddet hizmet etmiş olan İbn Sînâ'nın (ö. 428/1037) yaşadıkları bu duruma en güzel örnektir. Önemli ilim adamlarından Mâverdî (ö. 450/1058), Büveyhi emirleri Ebû Kalicâr ve Celâlüddeve ile yakın çalışma içerisinde olmuş ve himaye edilmiştir. Bu hususla ilgili geniş bilgi için bkz. Keklik, “Türk-İslâm Filozofu İbn Sînâ: Hayatı ve Eserleri”, 1-53; Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habib el-Basrî el-Mâverdî, *Kitabü Nasihatü'l-Mülk (Siyaset Sanatı)*, çev. Mustafa Sarıbiyık (İstanbul: Ark Kitapları, 2016). Ayrıca bir ahlak felsefecisi, aynı zamanda tarihçi olan ve dönemin Büveyhi veziri Ebû'l-Fadl İbnü'l-Amîd'e uzun yıllar hizmet eden İbn Miskeveyh (ö.421/1030) ve İbn Nedîm (ö.385/995) dönemin önemli ilim adamlarındandır.

¹³⁵² Clifford Edmund Bosworth, “et-Tanzîmü'l-askerî inde'l-Büveyhîyyîn fî'l-İrâk ve İrân”, çev.- thk. Abdülcabbâr Nâcî, *Mecelletü'l-Mevrid* 4/1 (1975), 33; Ahmet Güner, “Büveyhî Devlet Adamlarının Kitaba İlgileri ve Kütüphaneleri”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (2001), 36; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti, İslâm'ın Rönesansı*, 7.

destekleyerek geliştirmişlerdir.¹³⁵³ İlim ve kültürel hayatta adeta mezhepler üstü bir politika izlemişlerdir. Bu politika gereği Abbâsîlerden miras olarak devraldıkları ilmi birikim ile; Batı'da Rönesansın ve günümüz modern bilimin temeli sayılan çok sayıda ilim dallarının doğuşuna ve gelişimine, ayrıca mezhebî yaklaşım ile de Şîî düşüncenin gelişmesine, sistemleşmesine ve kendi görüşlerini içeren kaynak eserlerin ortaya çıkmasına katkı sağlamışlardır.¹³⁵⁴ Dolayısıyla Büveyhîler dönemi; Zeydiyye ve Şâ'nın en büyük kolu olması hasebiyle İmâmiyye mezhebinin düşünce nezdinde akide, kelam, hadis, fıkıh ve muâmelât açısından büyük gelişim gösterdiği bir dönem olmuştur.¹³⁵⁵ Bu gelişmelerden ötürü hicri IV. ve V. asır; siyasi hâkimiyet alanının etkinliği ile Şîî hadis külliyyatının derlenmesi, tedvin edilmesi ve Şîâ ekolünün gelişmesi gibi nedenlerden dolayı *Şîî asrı* olarak nitelendirilmiştir.¹³⁵⁶ IV./X. yüzyıl, Sünnî literatür açısından da parlak bir devir olmuştur. Bu yüzyılda özellikle hadis ilmi ile ilgili *Kütüb-ü Sitte* ismiyle anılan eser oluşturulmuş ve bu eseri Şîâ haricindeki diğer Ehl-i Sünnet mezhepleri de temel kaynak olarak tanımıştır. Bu yapılan çalışmalardan dolayı bu yüzyıla; *Tahdîdu'n-nüsûs* (ana metinlerin kayda geçirilmesi) denilmiştir.¹³⁵⁷

Hilafetin ve İslâm dünyasının merkezi olan Bağdat'ın yanı sıra uzun süre Büveyhîlere başkentlik yapmış olan Şiraz olmak üzere Rey, İsfahan, Hemedan, Buhara ve Semerkant gibi şehirler de ilim ve kültürün geliştiği, âlim ve ediplerin bir araya geldiği ve himaye edildiği önemli merkezler olmuştur.¹³⁵⁸ Büveyhîler, bu merkezlerde kütüphaneler, rasathaneler ve eğitim-öğretim kurumları kurarak ilim adamlarının ve öğrencilerin hizmetine sunmuşlardır.¹³⁵⁹

¹³⁵³ Marcinkowski, "The Buyid Domination as the Historical Background for the Flourishing of Muslim Scholarship During the 4th/10th Century", 11.

¹³⁵⁴ Şîîlerin ana kaynaklarından olan Kütübü'l-Erba'a olarak adlandırılan hadis külliyyatının ortaya çıkmasında büyük emekleri olan önemli Şîî âlimler, Kuleynî (ö.329/941), Şeyh Sadûk (ö.381/991), Şeyh Müfid (ö.413/1022), Şerîf er-Radî (ö.406/1015), Şerîf el-Murtazâ (ö.436/1044-45) ve Ebû Ca'fer et-Tûsî (ö.460/1067) gibi isimler Şîî düşüncenin gelişimine, eserleri ile de Şîâ literatürün oluşumuna büyük katkı sağlamışlardır. Bu düşünce ekolünün oluşmasında Kadî Abdülcabbar (ö. 415/1025) gibi Mu'tezilî âlimlerin etkisi de olmuştur. Ayrıca bkz. Harun Yıldız - Ferhat Maden, "Büveyhîler Dönemi Şîî Düşünürleri", *e-makâlât* 10/2 (2017), 269-314; Aka, "X. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar Şîîlik", 71.

¹³⁵⁵ Güner, "Şîî Yüzyılında yahut Büveyhîler Devrinde Bağdat'tan Bazı Yansımalar", 1/165; Laoust, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, 197. Özellikle Büveyhîlerin en önemli hükümdarı Adüdüddeve döneminde ülke sınırlarının kuzeyde Cürcan, güneyde Umman, batıda Cezire, doğuda da Kirman bölgelerini kapsayacak şekilde genişlemesi ile birlikte uygulanan politikalar neticesinde düşünsel yapının özgürleşmesi, ilim ve kültürün gelişmesi sonucunu doğurmuştur.

¹³⁵⁶ Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, 2/38; Güner, "Büveyhîler Dönemi Çok Seslilik", 48; Donohue, *The Buwayhid Dynasty in Iraq 334 H. /945 to 403 H./1012: Shaping Institutions for the Future*, 329; Bozkuş, *Büveyhîler ve Şîîlik*, 95.

¹³⁵⁷ Bulut, *Şîâ'da Usuliliğin Doğuşu ve Şeyh Müfid*, 71.

¹³⁵⁸ Mahmud Ganavî ez-Züheyrî, *el-Edeb fî zillî Benî Büveyh* (Kahire: Emame Matbaası, 1949), 118; Müneymine, *Tarihu ed-Devleti'l Büveyhiyye es-Siyasi ve'l-İçtimai ve es-Sekafi: Mukatatu Fars 334-447/945-1055*, 313-323. Bu ilim ve kültür şehirlerinin artması; İslâm coğrafyasının içerisinde bulunduğu siyasi bölünmüşlük neticesinde kurulan yeni devlet ve emirliklerin, ilim ve kültüre büyük önem vermesiyle alternatif şehirler oluşturmak istemeleri gibi etkenlerin olduğunu söyleyebiliriz.

¹³⁵⁹ Mafizullah Kabir, "Libraries and Academies During the Buwayhid Period-946 A.D. to 1055 A.D.", *Islamic Culture* 33 (1959), 31-33; Aydın Sayılı, *The Observatory in Islam and its Place in the General History of the*

5.3.1. Eğitim-öğretim kurumları

Bu bölümde; İslâm kültürü ile oluşturulmuş, IV./X. yüzyılda ve Kâdir-Billâh döneminde varlığını sürdüren eğitim müesseseleri, ilim tahsil ve tedrisini sağlamak için kullanılan çeşitli eğitim-öğretim mekanları tanıtılacaktır.

Küttab

İslâm dünyasında kullanımı zamanla yaygınlaşan küttab kavramı; İslâmiyet'in ilk yıllarından itibaren öncelikli olarak çocuklara okuma-yazma öğretme mekanı olmakla birlikte bunun yanı sıra Kur'an'ın öğretildiği ve diğer temel dini bilgilerin verildiği ilk eğitim kurumları olarak tanımlanmıştır.¹³⁶⁰

Mektep kelimesiyle aynı anlamda kullanılan küttab,¹³⁶¹ batılı yazarlar tarafından “*Kur'an okulu*” olarak da isimlendirilmiştir.¹³⁶² Dolayısıyla İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren Emeviler, Endülüs Emevileri ve Abbâsîler dönemi de dahil olmak üzere mektep yerine küttab kavramının kullanıldığı görülmektedir.¹³⁶³ Bu nedenle de pek çok araştırmacı, çocukların eğitim-öğretimini sürdürdüğü bu ilk eğitim müessesesi için bazen mektep bazen de küttab kavramını eserlerinde kullanmıştır.

Hiz. Peygamber döneminde temelleri atılan, Râşid Halifeler döneminde -özellikle Hiz. Ömer'in uygulamalarıyla- belli bir sisteme oturan,¹³⁶⁴ Emeviler döneminde ise daha da gelişen ve sayıları çoğalan bu ilk eğitim kurumu,¹³⁶⁵ Abbâsîler döneminde çok daha yaygın hale gelmiştir.¹³⁶⁶ Bu dönemde küttabların, başta büyük ve önemli yerleşim merkezleri olmak üzere hâkim olunan her bölgeye hatta köylere kadar yayıldığını görmekteyiz.¹³⁶⁷

Observatory (Ankara: TTK Basımevi, 1960), 104-107; Güner, *Büveyhîler'den Adüdüddeve ve Dönemi (338-372/949-983)*, 207-211.

¹³⁶⁰ Mehmet Dağ- Hıfzurrahman R. Öymen, *İslâm Eğitim Tarihi* (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1974), 65; Saîd b. Ahmed b. Muhammed ed-Dîvecî, *et-Terbiye ve't-ta'lim fi'l-İslâm* (Musul: 1982), 15; Chikh Bouamrane, “İslâm Tarihinde Eğitim Öğretim Kurumları”, çev. Nesimi Yazıcı, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (1984), 279; George Makdisi, *İslâm'ın Klasik Çağında ve Hristiyan Batı'da Beşeri Bilimler*, çev. Hasan Tuncay Başoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2009), 58.

¹³⁶¹ Küttâb teriminin mektep yerine kullanıldığına ilişkin bilgi için bkz. Dağ- Öymen, *İslâm Eğitim Tarihi*, 66. Jacob M. Landau da Küttab kesimesi ile Mekteb kelimesini aynı anlamda değerlendirmiştir. Bkz. Jacob M. Landau, “Küttâb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 27/3.

¹³⁶² Landau, “Küttab”, 27/3-4.

¹³⁶³ Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, 45; Fatma Atasever, *İslâm'ın İlk Üç Asrında Bir Eğitim Kurumu Olarak Küttablar* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 4.

¹³⁶⁴ Hiz. Ömer dönemi gelişmeleri için bkz. Muhammed Abdulhay b. Abdülkebir el-İdrisî el-Kettânî, *et-Terâtibu'l-İdâriyye*, çev. Ahmet Özel (İstanbul: İz Yayıncılık, 1990), 1/110-112; İrfan Aycan v.dğr., *Emeviler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011), 81-85; Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 335-338.

¹³⁶⁵ Emeviler dönemi gelişmeleri için bkz. Şakir Gözütok, *İslâm'ın Altın Çağında İlim* (İstanbul: Nesil Yayınları, 2012), 65-72; Atasever, *İslâm'ın İlk Üç Asrında Bir Eğitim Kurumu Olarak Küttablar*, 35-40.

¹³⁶⁶ Dağ-Öymen, *İslâm Eğitim Tarihi*, 67-69.

¹³⁶⁷ Sarıçam -Erşahin, *İslâm Medeniyet Tarihi*, 168.

İlk eğitim kurumları olan küttablar, genellikle mescidin bir bölümünde veya bağımsız olarak mescide ve yerleşim yerlerine yakın mekanlarda hizmet vermekteydi. Küttabların; kolaylıkla ulaşılabilen merkezi bir noktada ve derse gelip-giden çocukların rahatlıkla seçilebilmesi için yerleşim alanlarının açık ve nisbeten yüksek bir yerinde olmasına özen gösterilirdi.¹³⁶⁸ Bağımsız bina olmayan küttablar ise öğretmenin kendi evinin bir odası, çadır veya dükkan gibi bölümler içerisinde olurdu.¹³⁶⁹ Bunların inşa masrafları veya diğer giderleri, hayırseverler ve veliler tarafından veyahut vakıfça karşılanırdı.¹³⁷⁰

Küttabların icra ettiği fonksiyonlara baktığımızda; başlangıçta çocuklarla birlikte yetişkinlere yönelik hizmet veren, okuma-yazma, Kur'an öğretimi ve temel dini bilgilerin öğretildiği müesseseler iken, sonraki dönemlerde ise çocuklara yönelik hususi eğitim verilen kurumlar olarak faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır. Zamanla küttab eğitimi; çocukların öncelikle okuma-yazma, ardından Kur'an, hadis, Arap dili ve belagâtı ile diğer bazı dersler yoluyla temel bilgiler edinme ve onların İslâm ahlakı ile ahlaklanmalarını sağlayan müfredat içermiştir.¹³⁷¹ Burada temel eğitimi alan çocuklar, mescitlerdeki üst öğrenim olan ders halkalarına katılabilme yeterliliği ve donanımına sahip olabilmişlerdir. Dolayısıyla küttabların, mescit/cami eğitiminin bir alt seviyesi olduğuna ilişkin İmam-ı Şâfi'nin (ö. 204/820) "*Annem beni önce küttaba gönderdi. Kur'an öğrenmeyi bitirdikten sonra da cami eğitimine girdim*"¹³⁷² açıklamasını yapması, bu eğitim müesseselerinin fonksiyonunu ortaya koymaktadır.

Küttablardaki eğitim metodu; genellikle öğrencinin, öğretmenin söylediklerini tekrar etmesi ve ezberlemesi şeklinde uygulanmaktaydı.¹³⁷³ Eğitim, Cuma günü hariç haftanın diğer günlerinde devam ettirilir, bayram günlerinde ise eğitime ara verilirdi.¹³⁷⁴ Yine Abbâsîler döneminde halka hitap eden ve *mektebü'l-âmm*e olarak isimlendirilen küttablar da bulunmaktaydı.¹³⁷⁵ Bu küttablar, genellikle ders veren hocanın adıyla veya mahalle adıyla anılırdı.¹³⁷⁶ Bu umûmî küttabların yanı sıra saraylarda da küttab eğitimi verilmekteydi.

¹³⁶⁸ George Makdisi, *Orta Çağ'da Yüksek Öğretim İslâm Dünyası ve Hristiyan Batı*, çev. Ali Hakan Çavuşoğlu - Tuncay Başoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2012), 54-55.

¹³⁶⁹ Şeyzerî, *Nihâyetu'r-rütbe fî talebi'l-hisbe*, 103.

¹³⁷⁰ Landau "Küttâb", 27/3.

¹³⁷¹ Belâzürî, *Ensabü'l-Eşraf*, 5/414; Landau "Küttâb", 27/3-4.

¹³⁷² Yâkut el-Hamevî, *Mu'cem'ul-Udebâ ve İrşâdü'l Erib ila Ma'rifeti'l Edib* (Beyrut: 1991), 5/191.

¹³⁷³ Yâkut el-Hamevî, *Mu'cem'ul-Udebâ ve İrşâdü'l Erib ila Ma'rifeti'l Edib*, 5/191; Aysun Gökmen, *Eğitim ve Bilim Tarihinde Nizamiye Medreselerinin Yeri ve Önemi* (Antalya: Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 7.

¹³⁷⁴ Landau "Küttâb", 27/3.

¹³⁷⁵ Makdisi, *Orta Çağ'da Yüksek Öğretim İslâm Dünyası ve Hristiyan Batı*, 55.

¹³⁷⁶ Gözütok, *İslâm'ın Altın Çağında İlim*, 139.

Buralarda halifelerin, vezirlerin ve üst düzey devlet görevlilerin çocukları, daha zengin bir müfredatla ve özel ihtimamla eğitim görürlerdi.¹³⁷⁷

Küttablarda görev yapan muallimlerin ücretlerine gelince; Abbâsîler döneminde saraylarda görev yapan küttab muallimlerine yüksek miktarlarda ücret ödenirken¹³⁷⁸ umûmî küttablarda görev yapanlar ise devlet eliyle değil daha ziyade velilerden belli bir miktar ücret almaktaydılar.¹³⁷⁹ Muallimlerin ücret alması ile ilgili İmam Malik'in (ö.179/795); "*Muallimin Kur'an öğretmesine karşılık ücret almasında beis yoktur. Hatta bununla ilgili akit yapsa bile bu onun için sahih ve helaldir. Ayrıca bu hususta muallimin bazı şartlar koşmasında bir mahsur yoktur.*"¹³⁸⁰ şeklindeki görüşü bu uygulamayı desteklemiştir.

Büveyhîlerin 334/945 yılında Bağdat'ı ve hilafeti ele geçirmesinden sonra bu eğitim müesseseleri, varlığını ve fonksiyonunu aynen devam ettirmiştir. Şîhlerin iktidarı ele geçirmesi nedeniyle yoğunlukta bulundukları bölgelerde kendilerine has mahalleler ve ibadethaneler oluşmuş, inanç ve mezheplerinin öğretildiği hususi eğitim-öğretim mekanları ortaya çıkmıştır.¹³⁸¹

Genel olarak küttablar, eğitim müesseseleri içerisinde başlangıç konumunda olduğu için her ne kadar fiziki mekan bakımından üst öğretim kurumları gibi modern ve gelişmiş olmasa da plansız ve sistemsiz bir eğitim programı yürütmemişlerdir. Ancak küttabların, eğitimin ilk basamağı olması hasebiyle en ücra köşelerde dahi var olması ve sayılarının çokluğu, bu kurumlarda yürütülen eğitimin içerik, metod ve yöntemleri hakkında detaylı bilgi sahibi olmamızı ve uygulanan programda sistemsiz bir birlik oluşmasını da güç kılmaktadır. Bununla birlikte bu eğitim müessesesi, her ne kadar İslâmiyet'in ilk yıllarından itibaren adında, içerik ve yöntemlerinde değişiklikler yaşamış olsa da Müslüman her ferdin alması gereken en önemli temel eğitim basamağı olarak varlığını günümüze kadar dahi sürdürmüştür.

Cami/Mescit

İslâm'ın ilk devirlerinden itibaren cami/mescit, bir eğitim-öğretim mekanı olarak kullanılmıştır. Hz. Peygamber'in Medine'de inşa ettirdiği ve hem ibadethane hem de eğitim merkezi olarak kullandığı örnek uygulama, sonraki dönemlerde de esas alınarak devam ettirilmiş, yaygınlaştırılıp geliştirilmiştir.

¹³⁷⁷ Fazlurrahman, *İslâm*, çev. Mehmet Aydın (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2008), 255; Gözütok, *İslâm'ın Altın Çağında İlim*, 135.

¹³⁷⁸ Nebi Bozkurt, "Mektep", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 29/5.

¹³⁷⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Sahnûn Abdisselâm b. Said et-Tenûhî el-Kayrevânî, *Âdâbü'l-Mallimîn*, çev. Faruk Bayraktar (İstanbul: Marmara Üniversitesi Vakfı Yayınları, 2006), 47.

¹³⁸⁰ İbn Sahnûn, *Âdâbü'l-Mallimîn*, 48.

¹³⁸¹ Şîhlerin yoğunlukta bulunduğu Kerh Mahallesi'ndeki Cuma Camii hüviyetindeki Berasa Camii ve Vezir Sâbûr b. Erdeşir'in (ö. 416/1025) Kerh'te yaptırdığı *Dâru'l-ilm* adındaki kütüphanenin işlevine baktığımızda bu kanaatin oluşması doğaldır.

Mescit/Camiler, özellikle ilk eğitim müessesesi olan küttablarda temel eğitim alan kişilerin bir üst öğrenim gördüğü mekanlar olarak fonksiyon icra etmiştir. Abbâsîler döneminde cami/mescitlerde uygulanan halaka-î tadrîs¹³⁸² denilen eğitim metodunun zirveye ulaştığı, ders müfredatının zenginleştiği ve camilerde dini ilimlerin yanında beşeri ilimlerin de öğretildiği parlak bir dönem yaşanmıştır. Camilerde Kur'ân, tefsir, hadis, fıkıh ve kelam gibi sadece dini ilimler değil bunun yanında dil, edebiyat, şiir, tarih, tıp ve astronomi gibi sosyal bilimler ve fen bilimleri alanında da eğitim-öğretim faaliyetleri sürdürülmeye çalışılmıştır.¹³⁸³

Cami/mescitlerde derslerin işleniş; ezber, tekrar, kavrama ve müzakere metodları uygulanarak gerçekleştirilmekteydi.¹³⁸⁴ Bu dönemin önemli özelliklerinden bir diğeri de camilerde müderrislik görevinde bulunan meşhur âlimlerin ortaya çıkması olmuştur.¹³⁸⁵ Kâdir-Billâh döneminin önemli müderrislerinden meşhur hadis ve kıraat âlimi Ebu'l-Hasen ed-Dârekutnî (ö.385/995), Eş'arî kelamcısı ve Malikî âlimi Ebû Bekr el-Bakillânî (ö.403/1013), Hatib el-Bağdâdî ve Mâverdî gibi önemli öğrenciler yetiştiren dönemin ünlü Şafiî fakihi Ebû Hamid el-İsferâyînî (ö.406/1016), Hanefî fakihi Ebu'l-Hüseyn el-Kudûrî (ö.428/1037), Hanbelî fakihi Ebû Ya'lâ el-Ferrâ (ö.458/1066) ve öğrencisi olan Târihu Bağdad adlı eseriyle meşhur ünlü hadis ve tarih âlimi Hatib el-Bağdâdî (ö.463/1071) gibi ulemaları bunlara örnek olarak verebiliriz.¹³⁸⁶

Temel eğitimini tamamlamış her yaştan insan, cami ve mescitlerdeki ders halkalarına katılabilirdi. Mescitte ders veren hocalar, kendilerine uygun bir alan seçerler ve orada öğrencilerine ders verirlerdi. Böylelikle her âlimin kendine has ders halkaları oluşurdu. Bunlar, zaman zaman eğitimi verilen ilim dalı veya katılımcıları ile anılır olmuştur. Dilek halkası (Halkatûn-Nahviyyin), Hadisçiler halkası, Bermekîler halkası gibi.¹³⁸⁷ Bu halkalara devam eden öğrencilerde devam zorunluluğu olmayıp isteğe bağlı informal bir eğitim süreci uygulanmaktaydı. Kişiler, bazen bir ders halkasından ayrılıp başka bir ders halkasına da devam edebilmekteydiler.¹³⁸⁸

Mescitlerdeki ders halkalarında oturma düzeni, belirli bir hiyerarşiye göre olurdu. Ders halkasının başında hoca olur, her iki tarafına da en kıdemli iki talebesi oturur ve oturma düzeni kıdem sırasına göre devam ederdi. Bu nedenle talebeler, zamanla hocalarına yakın

¹³⁸² Hz. Peygamber'in Mescid-i Nebi'de sohbet esnasında Sahabîlerin oluşturduğu halkaya denilmektedir. Bu halka tüm kesimlere açıktı. Bkz. Eyüp Şimşek, "Camilerde Eğitim", *Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi*, ed. Mustafa Köylü - Şakir Gözütok (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 125-126; Mahmut Dündar, *İlk Dönem İslâmî Eğitim Öğretim Faaliyetleri* (İstanbul: İşrak Yayınları, 2011), 34.

¹³⁸³ Cahit Baltacı, "İslâm Medeniyetinde Câmi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1985), 238; Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 341.

¹³⁸⁴ Gözütok, *İslâm'ın Altın Çağında İlim*, 322-323.

¹³⁸⁵ Fazlurrahman, *İslâm*, 263-264; Makdisi, *İslâm'ın Klasik Çağında ve Hristiyan Batı'da Beşeri Bilimler*, 60.

¹³⁸⁶ Kâdir-Billâh döneminin önemli âlimleri hakkında bilgi için bkz. Togel, *Abbâsî Halifesi Kâdir-Billâh'ın Hayatı ve Şahsiyeti*, 77-94.

¹³⁸⁷ Makdisi, *Orta Çağ'da Yükseköğretim: İslâm Dünyası ve Hristiyan Batı*, 52.

¹³⁸⁸ Gözütok, *İslâm'ın Altın Çağında İlim*, 157-158.

olabilmek için derslerinde başarılı olma arzusuyla çok çalışırlardı.¹³⁸⁹ Her bir mescit veya caminin kendine has bir kütüphanesi olurdu. Âlimler, kendi kitaplarını burada muhafaza eder, vefatından sonra da teamül olarak bu mescitlerdeki kütüphanelere vakfederlerdi.¹³⁹⁰

Mescit ve cami, her ne kadar halk nezdinde aynı anlamda kullanılıyor olsa da eğitim açısından da farklılıklarının olduğu bilinmektedir. George Makdisi, cami ile mescit arasındaki ayrımın sadece ibadet edilen yer olmaları açısından değil aynı zamanda eğitim-öğretim müessesesi olarak işlevi bakımından da farklılık arzettiğini belirtir. Ona göre yerleşim yerlerinin merkezinde yer alan Cuma camilerindeki ders halkalarında ders verebilmek için devletin yani halifenin izninin şart olması hususu, camileri mescitlerden ayıran temel unsurlardan birisidir.¹³⁹¹ Dolayısıyla bu kapsamda Cuma camilerindeki ilim halkalarına yapılan müderris atamaları, bizzat halifenin onayı ile yapılmaktaydı. Mesela Bağdat'ta bulunan Mansûr Câmii'nde Hatîb el-Bağdâdî'nin öğrencilere ders verebilmesi ancak Kâdir-Billâh'ın izniyle gerçekleşmişti.¹³⁹² Yine Kâdir-Billâh'ın hocalığını da yapan Şafîî fakih Ebû Hâmid el-İsferâyînî'nin (406/1016) Bağdat'taki fıkıh alanı ile ilgili ilim halkasında ders vermesi de böyle olmuştur.¹³⁹³ Halife Kâdir-Billâh'ın, küçüklüğünden itibaren hem dini ilimler alanında hem de dil ve edebiyat alanında iyi bir eğitim görmesi, dönemin meşhur âlimlerinden biri olan Ebû Ubeyd Ahmed b. Muhammed el-Herevî'den (ö. 401/1011) tefsir, hadis, fıkıh ve belâgat alanında dersler alması,¹³⁹⁴ yine Hatîb el-Bağdâdî ve Mâverdî gibi pek çok âlimin yetişmesinde emeği olan Şafîî fakih el-İsferâyînî'nin ilim tedrisinden geçerek dönemin Şafîî âlimleri arasında sayılacak derecede saygınlığının oluşması,¹³⁹⁵ cami/mescitler ile saraylardaki eğitimin işlevi hakkında bizlere ipucu vermektedir.

Büveyhîlerin Abbâsî hilafetine hâkim olduğu döneme genel olarak baktığımızda; cami/mescitlerin eğitim-öğretim müessesesi açısından icra ettiği fonksiyonunda herhangi bir değişikliğin olmadığını söyleyebiliriz. Yani bu dönemde de dini ve beşeri ilimlerin tedris edilmesi uygulaması devam etmiştir. Ancak sosyal yapı gereği Şîîlerin yoğun olduğu bölge/mahallelerdeki cami/mescitlerde, mezhepsel etki gereği Şîa âlimlerince oluşturulan literatürlerin tedris edilmesiyle kendi inanç ve fikirlerinin yanı sıra Mu'tezilî görüşlerin tesiriyle de eğitim faaliyetlerinde bulunulduğu aşîkârdır.

Camilerde halife ve iktidar sahiplerinin adlarının hakimiyet göstergesi olarak hutbelerde okunması geleneği, bu müesseselere dini ve siyasi misyon yüklemesi sebebiyle camilerin

¹³⁸⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 17/328; Gözütok, *İslâm'ın Altın Çağında İlim*, 322.

¹³⁹⁰ Abdulhamit Dünder, *Selçuklular Devri Bağdat Medreseleri: İmam Azam Ebu Hanife Medresesi Örneği* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 15.

¹³⁹¹ Makdisi, *Orta Çağ'da Yükseköğretim: İslâm Dünyası ve Hristiyan Batı*, 49.

¹³⁹² Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ İrsâdü'l-Erîb ilâ Ma'rifeti'l-Edîb*, 1/384.

¹³⁹³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/113; Gözütok, *İslâm'ın Altın Çağında İlim*, 158-159. Ayrıca meşhur Eş'ârî kelâmcısı ve Mâlikî fakih Bakıllânî (ö. 403/1013) de öğrenimini tamamladıktan sonra Basra Câmii'nde hocalık yapmıştır.

¹³⁹⁴ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâir ve'l-A'lâm*, 8/374; Küçükaşçı, "Kâdir-Billâh", 24/127.

¹³⁹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, 7/450.

eğitim ve öğretim faaliyetleri açısından varlığını daha kapsayıcı ve etkili kılmıştır. Camilerin eğitim-öğretim alanındaki işlevi, daha sonraki dönemlerde medreselerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. George Makdisi bu oluşumun; mescit, mescit-han kompleksi ve medrese olmak üzere üç aşamada gerçekleştiğini belirtir.¹³⁹⁶ Bu anlamda cami/mescitler, hem medreselerin oluşumuna etki etmiş hem de insan kaynağı sağlamıştır. Sonuç olarak bu müesseseler, gerek dini gerekse tabii ilimlerin gelişmesinde büyük rol oynamıştır.

Beytü'l-Hikme / Kütüphaneler

Emeviler döneminde mescitlerde, bazı ilim adamlarının evlerinde, saraylarda ve önemli devlet ricalinin mülklerinde başlayan kütüphanecilik, Abbâsîler döneminde daha da gelişmiş ve resmi bir hüviyet kazanmaya başlamıştır.¹³⁹⁷

Abbâsîler, tercüme faaliyetlerinin daha sistemli ve düzenli olması açısından gelişmiş bir kütüphane ve araştırma merkezi özelliği taşıyan bir kurum oluşturmuştu. Bu yapıya da 'Beytü'l-Hikme' denilmiştir. *Hikmet evi* anlamına gelen ve Bağdat'ta kurulan Beyt'ül-Hikme,¹³⁹⁸ bir tercüme merkezi olarak faaliyette bulunmasının yanı sıra bir araştırma enstitüsü ve halka açık bir kütüphane olarak da kullanılmıştır.¹³⁹⁹ Eğitim-araştırma merkezi olarak kullanılan Beytü'l-Hikmeler; başlangıçta bir kütüphane olarak hizmet vermekte iken daha sonra gelişerek birkaç kütüphaneden oluşan, kitaplarının çoğunluğunu da felsefe, tıp, matematik, astronomi gibi eserlerin oluşturduğu ve içerisinde pek çok mütercim ya da müstensihin çalıştığı, ileri seviye ilmî araştırmaların yapıldığı bir kurum olarak tanımlanabilir.¹⁴⁰⁰

Beytü'l-Hikmeler en gelişmiş ve sistemli haliyle; 'kütüphane bölümü, tercüme bölümü ve rasathane bölümü' olmak üzere üç bölümden oluşmaktaydı. Bu bölümlerden biri olan rasathanelerde; düzenli gözlem ile astronomi ve matematik alanlarında çalışmalar yapılır, kıblenin tayini ve ibadet vakitlerini tespit etmek gibi faaliyetlerde bulunulur, Ay, Güneş, gezegenler ve diğer yıldızların gözlemleri günlük olarak tutulurdu.¹⁴⁰¹

Büveyhîlerin hâkimiyeti döneminde Bağdat başta olmak üzere, Şiraz ve Rey gibi önemli şehirlerde rasathane ve gözlemevleri kurulmuştur.¹⁴⁰² Büveyhî emirlerinden Şerefüddüvle'nin (983-989) Bağdat'taki sarayının bahçesine yaptırdığı ve çok geniş ölçülü gözlem aletlerinin kullanıldığı büyük rasathanenin varlığı, Büveyhî emirlerinin astronomiye

¹³⁹⁶ Makdisi, *Orta Çağ'da Yükseköğretim: İslâm Dünyası ve Hristiyan Batı*, 67.

¹³⁹⁷ Vural, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 7/268.

¹³⁹⁸ Beytü'l-Hikme hakkında geniş bilgi için bkz. Mustafa Demirci, *Beytü'l-Hikme*, (İstanbul: İnsan Yayınları), 1996; Mahmut Kaya, "Beytü'l-Hikme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/88-90; Gazi Erdem, "İslam Kültür Tarihinin İlk İlimler Akademisi Beytü'l-Hikme", *Dini Araştırmalar* 16 / 42 (2013), 57-77.

¹³⁹⁹ Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 133.

¹⁴⁰⁰ Kan, *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat*, 229.

¹⁴⁰¹ Demirci, *Beytü'l-Hikme*, 71-88; Kan, *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat*, 230.

¹⁴⁰² Bilgi için bkz. Sayılı, *The Observatory in Islam and its Place in the General History of the Observatory*, 104-107-112-114.

olan ilgilerini gösteren örneklerden biridir. Bu rasathanelerin, Beytü'l-Hikme'ye bağlı olarak çalıştığı, tüm bu merkezlerin ve çalışmaların devlet tarafından bilhassa mali açıdan desteklendiği¹⁴⁰³ söylenebilir.

Büveyhî asrı, hâkimiyet bölgesi olan İran ve Irak'ta büyük ve kapsamlı kütüphanelerin inşa edildiği, ilim, kültür ve medeniyette farklı inanç ve düşüncelere alan açıldığı ve destek sunulduğu bir dönem olmuştur.¹⁴⁰⁴ Bu dönemde mezhebî düşüncede oluşan özgür iklimin etkisiyle ve Mu'tezilî görüşlerin tesiriyle Şîa literatürün oluşumuna katkı sağlanmıştır. Bu literatürün oluşmasında büyük katkısı olan başta Kâdir-Billâh dönemi Irak emirlerinden Bahâüddeve (989-1012) döneminin veziri Sâbûr b. Erdeşîr'in 383/993-994'de Kerh'te yaptırdığı *Dârü'l-ilm* adındaki ilim talebelerinin istifadesine sunulan kütüphanesi olmak üzere Şerîf er-Radî'nin (ö. 406/1015) ve Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî'nin (ö. 354/965) Bağdat'ta oluşturduğu *Dârü'l-ilm*i ve Mu'tezilî âlimlerin kütüphaneleri, Şifî düşüncenin ilmi-kültürel alanda gelişmesine önemli katkıları olan eğitim mekânları olmuştur.¹⁴⁰⁵ Sâbûr b. Erdeşîr'in yaptırdığı bu kütüphanenin,¹⁴⁰⁶ bilhassa Mu'tezilî fikirleri yaymak için kurulmuş, içerisinde çoğunluğu meşhur âlimlerin ve hattatların kaleminden çıkmış onbin dört yüz eserden oluşan kapsamlı büyük bir kütüphane olduğu anlaşılmaktadır.¹⁴⁰⁷ Halife Kâdir-Billâh'da bu kütüphanenin faaliyetlerini engellemek ve etkisini azaltmak için Bağdat'ın Harbiye Mahallesi'nde Ehl-i Sünnet mensuplarına ve Sünnî inancına hizmet etmesi gayesiyle içerisinde önemli eserlerin bulunduğu ve ilim tedrisatı da yapılan büyük bir Cuma Câmii imar ettirmişti.¹⁴⁰⁸

Sonuç olarak Abbâsîlerde saray kütüphaneleri, özel ve genel kütüphaneler, cami/mescit ve medreselerde bulunan kütüphaneler şeklinde üç tip kütüphanenin varlığından söz edilebilir.¹⁴⁰⁹

¹⁴⁰³ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etîbbâ*, 259-260.

¹⁴⁰⁴ Fatıma Ürcî - Ali Asğar Chahian Boroujeni, "Büveyhîler Dönemi İlim ve Tıp Merkezlerinin Gelişiminde Vakıfların Rolü ve Âkıbetleri", çev. Muhammed Uç, *Akif* 51/2 (2021), 216. Ayrıca Gazneli Mahmud'un, Abbâsî halifesi Kâdir-Billâh'a yazdığı fetihnâmede Rey ve Cibâl kolunun son emiri olan Mecdüddeve'nin (997-1029) büyük bir kütüphaneye sahip olduğu da anlaşılmaktadır. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/194-196.

¹⁴⁰⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 14/366; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, 7/464.

¹⁴⁰⁶ Sâbûr b. Erdeşîr'in yaptırdığı bu müessese hakkında geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 14/366; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, 15/45-46; Olga Pinto, "The Libraries of the Arabs During the Time of the Abbasides", *Islamic Culture* 3/2 (1929), 210-243; Güner, "Sâbûr b. Erdeşîr ve Dârü'l-İlmî", 65-92.

¹⁴⁰⁷ İsmail E. Erünsal, "Dârü'l-ilm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/539. Bu kütüphane, yaklaşık 70 yıl gibi bir süre hizmet ettikten sonra Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey'in (429-455/1038-1063) Bağdat'a girişi esnasında 451/1059'da yağmalanarak ve yakılarak tahrip olmuştur. Bilgi için bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 14/366; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, 15/46.

¹⁴⁰⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 14/365; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, 7/458; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/447-448.

¹⁴⁰⁹ Güzel, "Nâsır li-Dînillâh'ın Halifeliliği ve Şahsiyeti", 203.

İslâm tarihinde eğitim-öğretim mekanları olarak müderris ve âlimlerin hânelerinin de kullanıldığını görmekteyiz. Bu mekanları, bilgi ve ilmine değer verilen âlimlerin hânelerinde veya herhangi bir mecliste değişik zamanlarda informal eğitim yapılan ilmi sohbet ve dini eğitimin yapıldığı yerler olarak görebiliriz. Yani buralar, kendiliğinden zamanla oluşan, herkese açık bir mekanda isteyen herkese yönelik bir eğitim meclisi olması nedeniyle kurumsal bir eğitim-öğretimin yapıldığı müesseseler olarak değerlendirilemez. Ancak icra etmiş olduğu fonksiyon ve ilmi hayata katkısı nedeniyle buraları, eğitim yapılan mekanlar olarak görebiliriz. Abbâsîler dönemindeki bu ilim evleri ve meclisleri, sadece âlimlerin evlerinde değil aynı zamanda halifelerin sarayında ve diğer devlet adamlarının hanelerinde de faaliyet göstermekteydi. Bu meclislere farklı düşüncelere sahip ünlü âlimler, şairler ve edipler de katılmaktaydı.¹⁴¹⁰

Büveyhî emirlerin ilme verdikleri önem nedeniyle Bağdat başta olmak üzere Şiraz, Rey, İsfahan, Hemedan, Buhara ve Semerkant gibi şehirler, ilim ve kültürün geliştiği, âlim ve ediplerin himaye edildiği önemli merkezler olmuştur.¹⁴¹¹ Bu merkezlerdeki saraylar ve devlet adamlarının konutları, pek çok kitapların içerisinde yer aldığı, çeşitli ilim dallarında ileri seviye eğitimlerin verildiği ve önemli âlimlerin istihdam edildiği mekanlar olmuştur. Bu kapsamda Büveyhîlerin en önemli emirlerinden biri olan Adüddödevle döneminde, inanç ve fikir hürriyeti sağlanmış, önemli ilim adamları desteklenerek ülkede istihdam edilmeye çalışılmıştır. Bu politika gereği İbn Sînâ, Büveyhîlerin Rey kolunun emirlerinden Mecdüddödevle'ye sığınarak orada hizmet etmiş, ardından Fahrüddödevle'nin oğullarından Şemsüddödevle'nin vezirliğini de üstlenmiştir.¹⁴¹² Kâdir-Billâh ve oğlu Kâim-Biemrillah dönemi bürokratlarından Mâverdî (ö. 450/1058), Büveyhî emirleri Ebû Kâlicâr ve Celâlüddödevle ile yakın ilişkiler kurmuş ve sarayda himaye edilmiştir. Ayrıca dönemin Büveyhî veziri Ebû'l-Fadl İbnü'l-Amîd'e uzun yıllar hizmet eden ahlak felsefecisi İbn Miskeveyh (ö. 421/1030) de saraylarda istihdam edilmiştir.¹⁴¹³ Kısacası saraylar veya devlet erkânının resmi konutları, hanedan mensuplarının ve devlet adamlarının çocuklarının eğitim gördüğü ve yetiştiği ilk eğitim basamağından üst seviye eğitim basamağına kadar her seviyede eğitimin verildiği,

¹⁴¹⁰ Mesela Harun Reşid zamanında yapılmış olan bu ilim meclislerine; ünlü tarihçilerden Vakıdî (ö. 207/822), şairlerden Ebû Nüvas (ö. 198/813), dilbilimci Ebû Ubeyde (ö. 210/825), müzisyen Musullu İbrahim ve oğlu İshak, meşhur âlim İmam Ebû Yusuf (ö. 182/799) gibi dönemin önemli âlimleri ve bilginleri katılmıştır. Bkz. Bozkurt, *Abbâsîler*, 227; Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 346-347.

¹⁴¹¹ Züheyrî, *el-Edeb fî zillî Benî Büveyh*, 118; Müneymine, *Tarihu ed-Devleti'l Büveyhiyye es-Siyasi ve'l-İçtimai ve es-Sekafi: Mukatatu Fars 334-447/945-1055*, 313-323.

¹⁴¹² Geniş bilgi için bkz. İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-Ayân ve Enbâ'u Ebnâ'iz Zaman*, 2/157.

¹⁴¹³ Keklik, "Türk-İslâm Filozofu İbn Sînâ: Hayatı ve Eserleri", 1-53; Mâverdî, *Kitabü Nasihatü'l-Mülk (Siyaset Sanatı)*.

çeşitli ilim dallarında öğretimin yapıldığı ve ünlü âlimlerin müderrislik yaptığı mekanlar olmuştur.¹⁴¹⁴

Eğitim-öğretim müessesesi olarak değerlendireceğimiz bir diğer mekan hanlardır. Medreselerin yeterli gelmediği veya bulunmadığı bölgelerde konaklama işlevini bu hanlar görürdü. Eğitim ve öğretim müesseselerinin en önemli sorunu ve gereksinimi olan konaklama ihtiyacını karşılayan hanlar, eğitim için şehir dışından gelen öğrencilere bir nevi yurt işlevi görmekteydi. V./XI. yüzyılda Bağdat'ın her iki yakasında da bu amaçla kurulan hanlar bulunmaktaydı. Örneğin Bağdat'ın batı yakasında bulunan ve Hanefi fıkıh öğrencilerinin kaldığı han, Şii-Sünnî çatışmaları neticesinde Kerhliler tarafından Kâdir-Billâh'ın oğlu Halife Kâim-Biemrillah zamanında 1051 yılında yakılmış ve tahrip edilmişti.¹⁴¹⁵ Bağdat'ın doğu yakasındaki Babü'l-Merâtib Mahallesi'nde, müderrisliğini Ebû İshak eş-Şirâzî'nin (ö.476/1083) yaptığı mescidin karşısında bulunan ve Şâfiî fıkıh öğrencilerinin konakladığı bir başka han da bulunmaktaydı.¹⁴¹⁶

Sonuç olarak hanlar; medrese öncesi veya medreselerin ihtiyaca cevap verememesi durumlarında öğrencilerin barındığı yurt mahiyetindeki mekanlar olup, eğitim-öğretimdeki konaklama ihtiyacını karşılamalarından dolayı ve bu mekanlarda ayrıca eğitim-öğretim faaliyetlerinin de devam ettirilmesi nedeniyle önemli bir işlev görmüştür.

Medrese

İslâm tarihinde eğitim-öğretim müesseselerinin gelişim sürecinde; cami/mescitlerin çok işlevsel fonksiyonlar icra etmesi ile birlikte oluşan kütüphaneler, ilim meclisleri, hanlardan sonra medreselerin eğitim kurumu olarak oluşmaya başladığını ifade edebiliriz. Bu yönüyle medreseleri; kendinden önce oluşmuş, varlığını devam ettiren veya ettiremeyen eğitim-öğretim müesseselerinden ortak yönler barındıran ileri seviye bir eğitim kurumu olarak tanımlayabiliriz.

Eğitim kurumu olarak ilk medreselerin ne zaman inşa edildiği hususunda tam bir netlik bulunmamaktadır. Başlangıçta “*Medrese*” tabirinin, tüm ilim evleri ve hangâhlar için de kullanılıyor olmasından dolayı medreselerin gerçekte kurulmuş olduğu tarihten daha önce hizmet vermeye başladığı iddia edilmektedir.¹⁴¹⁷

¹⁴¹⁴ Kâdir-Billâh'ın da hanedan mensubu olması dolayısıyla dönemin Şafii âlimleri arasında zikrediliyor olması, saraylardaki eğitimin işlevi hakkında bizlere ipucu vermektedir.

¹⁴¹⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, 7/301.

¹⁴¹⁶ Makdisî, *Orta Çağ'da Yükseköğretim: İslâm Dünyası ve Hristiyan Batı*, 62.

¹⁴¹⁷ Medreselerin kuruluşu, Me'mun'un halifeliği öncesi Horasan Valiliği'ne kadar götürülmektedir. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 5/331. Zehebî'ye göre medrese olarak ifade edilen ilk yapının, fakih ve muhaddis es-Sıbgî adıyla meşhur Ahmed b. İshâk (ö. 342/954) tarafından Nîşâbur'da kurulan “Dârü's-sünne” olduğu belirtilmektedir. Bkz. Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 17/170. Makrîzî ise bu yapıların medrese olarak değerlendirileceğini ifade etmekle birlikte bu mekanlar için “medrese” ifadesini kullanmamıştır. Aksine Makrîzî, sistemli ve kurumsallaşmış medreselerin X. yüzyılda başladığını belirtmiştir. Bkz. Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makriziyye (el-Mevâ'iz ve el-İtibâr bi Zikr el-Hitât ve'l-Âsâr)*, 2/262-263.

Kâdir-Billâh döneminin Büveyhî emiri Bahâüddeve'nin vezirlerinden olan Sâbûr b. Erdeşîr'in (ö.416/1025) Bağdat'ın batısındaki Kerh'te yaptırdığı *Dârü'l-İlm* denilen mekanın, Nizâmiye medreselerinden çok daha önce -383/993 yılında- kurulan ve fukaha için tahsis edilen ilk medrese olduğu da dile getirilmiştir.¹⁴¹⁸ Ancak Ebû Nasr Sâbûr b. Erdeşîr'in kurduğu bu yapının durumuna ve işlevine tam olarak baktığımızda burasının; daha ziyade Mu'tezilî fikirleri yaymak için kurulmuş ilmi araştırma ve tartışmaların yapıldığı, içerisinde pek çok eserin yer aldığı kapsamlı büyük bir kütüphane olduğu anlaşılmaktadır.¹⁴¹⁹

Bu bilgilerden hareketle kurumsal anlamda medreselerin; belli bir süre Nişabûr'da¹⁴²⁰ altyapısı oluştuktan sonra Selçuklu veziri Nizamülmülk tarafından Bağdat'ta *Nizâmiye Medresesi* adıyla 459/1067 yılında kurulduğu¹⁴²¹ ve çeşitli bölgelere de yayıldığı ağırlıklı görüştür. Bu nedenle Nizâmiye Medreseleri öncesi kurulan ve medrese fonksiyonu icra ettiği söylenen bu eğitim müesseseleri, camiden medreseye geçiş süreci olarak değerlendirilen eğitim mekanları olarak görülebilir.

Ribat

Ribât; “düşman saldırılarını önlemek için sınır boylarında nöbet tutmak” anlamına gelmekle birlikte Kur'ân-ı Kerîm'de; “min ribâtü'l-hayl” (cihad için süvarilerin atlarını bağlayıp bekledikleri yer)¹⁴²² ve “râbitû” (Cihad için hazırlıklı olun)¹⁴²³ şeklinde ifade edilmiştir. Hadislerde ise, Allah yolunda savaşmak için atların hazır tutulmasının yanı sıra daha çok “nöbet tutmak” ve “sınır muhafızları” anlamlarında kullanılmıştır.¹⁴²⁴

Ribâtlar, başlangıçta Suriye ve Kuzey Afrika sahillerinde özellikle Bizans saldırılarına karşı sınır boylarındaki askeri üs işlevi görmektedir.¹⁴²⁵ İslâm'ın sınır boylarında nöbet tutmayı ve vatani korumayı yüce gösteren emir ve tavsiyeleri gereği buralardaki gönüllü muhafızların sayıları giderek artmış ve burada görev alan mücahidlere *murâbit*, bulundukları askeri üsse de ribât adı verilmiştir. Ayrıca içerisinde odaların, gözetleme kulelerinin, silah depolarının,

¹⁴¹⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 14/366; Nebi Bozkurt, “Medrese” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları), 28/324.

¹⁴¹⁹ Erünsal, “Dârü'lilm”, 8/539.

¹⁴²⁰ Nişabur, İran'ın kuzeydoğusunda bulunan tarihi önemli bir eyalettir. Şehrin tarihi ve önemi hakkında geniş bilgi için bkz. İsmail Pırlanta, *Ortaçağın İncisi Nişabur* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları) 2013

¹⁴²¹ Nizamiye medreselerinin kuruluşu ve fonksiyonu ile ilgili bilgi için bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 16/91, 102-103; Muhammad al-Faruque, “The Development of the Institution of Madrasah and the Nizâmiyah of Baghdad”, *IS* 36/3 (1987), 253-263; Güray Kırpık, *Nizâmiye Medreseleri, Ortaçağın Yükseköğretim Kurumu* (Ankara: Anıl Matbaa ve Ciltevi, 2009). İbn Hallikan'da medreseleri ilk inşa eden kişinin Nizamülmülk olduğunu belirtmiştir. Bkz. İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-Ayân ve Enbâ'u Ebnâ'iz Zaman*, 2/129.

¹⁴²² Enfâl suresi 8/60.

¹⁴²³ Âl-i İmrân suresi 3/200.

¹⁴²⁴ İsmail Yiğit, “Ribât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/76.

¹⁴²⁵ Abbâsîler döneminde bu amaçla ilk kez Halife Harun Reşid zamanında günümüz Tunus sınırları içerisinde yer alan bir bölgede Afrika Valisi Herseme b. A'yan tarafından 179/795 yılında Münestîr (Monastir) Ribâtı yaptırılmıştır. Ayrıca Sicilya'nın fethinde büyük role sahip olan Süse (Sousse) Ribâtı da 206/821 yılında Ağlebîler tarafından yaptırılmıştır. Bilgi için bkz. Bülent Çetinkaya, *Orta Çağ İslâm Dünyasında Ribât: VII-XIII. Asırlar Arası* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003), 42-44.

ahır ve hamamların bulunduğu, aynı zamanda ibadethanelerin de yer aldığı müstahkem yapıli kaleye benzer yapılar olarak da tanımlanmıştır.¹⁴²⁶ Bu nedenle ribâtları, kurumsal ve tam olarak bağımsız bir eğitim-öğretim kurumu olarak değerlendiremeyiz. Ancak fetihler yoluyla sınırların genişlemesiyle birlikte ribâtların sayısı artınca buradaki gönüllü mücahitler, askeri eğitimin yanı sıra inanç ve görüşlerini sınır bölgelerinde yaymak isteyen şeyh ve dervişlerden de İslâmî ilimler tâlim etmeye başlamışlardı.¹⁴²⁷ Bu yönüyle de buraları, informal eğitim verilen mekanlar olarak değerlendirebiliriz.

Fetih hareketlerinin azaldığı ve durma noktalarına geldiği dönemlerde ise, özellikle III./IX. yüzyıldan itibaren İran ve Mâverâünnehir bölgesindeki ribâtların, askeri yapısını kaybederek tasavvufî yönünün ağırlık kazanmaya başladığını, zamanla tekke ve zâviyeye dönüştüğünü görmekteyiz.¹⁴²⁸ Bu özelliği gereği İslâm coğrafyasının farklı bölgelerinde zamanla ribât ile hangâh ve zâviye kelimelerinin taşıdığı anlamda birliktelikler yaşanmıştır. Tasavvufî bir eğitim yeri haline gelen bu mekanları, İslâm dininin fetihçi karakteri yanında ilmî olarak da toplumun gelişmesine katkıda bulunmayı amaç edindiğinin¹⁴²⁹ bir kanıtı olarak görebiliriz.

Hangâh ve zâviyelerde olduğu gibi ribâtlarda da özellikle hadis ve fıkıh derslerinin yapıldığı görülmektedir. Bu kapsamda Hatib el-Bağdâdî'nin hocası olan Ebû Sa'd Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Malinî el-Herevî (ö. 412/1022), Kâdir-Billâh'ın onayı ile Bağdat'ta bulunan el-Mansur Camii'nin yanındaki Sûfiye Ribâtı'nda 409/1018 yılında hadis dersleri vermiştir.¹⁴³⁰ Tüm bu bilgiler sonucunda ribâtlar ile ilgili olarak; başlangıçta askeri gayelerle ortaya çıkmış olup sayılarının çoğalması ve fetihlerin durma noktasına gelmesi sonucunda, zamanla tasavvufî bir yön kazarak ilim ve irfanın öğretildiği hangâh ve zaviyelere evrildiğini söylebiliriz.

¹⁴²⁶ Necâh el-Kabbâsî, "El-Meâhid ve'l-Müessesâtü't-Ta'limiyye fi'l-Âlemi'l-İslâmî", *Mecelletü'l-Müerrihu'l-Arabî İttihâdü'l-Müerrihine'l-Arab* 19 (1981), 180.

¹⁴²⁷ Ebû Hafs Şihâbuddin Ömer b. Muhammed b. Abdillâh b. Ammûye el-Kureşî el-Bekrî es-Sühreverdî, *Avârifü'l-Meârif* (Beyrut: 1966), 103-117; Yiğit, "Ribât", 35/77.

¹⁴²⁸ Yiğit, "Ribât", 35/77.

¹⁴²⁹ Çetinkaya, *Orta Çağ İslâm Dünyasında Ribât: VII-XIII. Asırlar Arası*, 30-36.

¹⁴³⁰ Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-Selâm*, 4/372. Ayrıca IX. yüzyılın başlarında Semerkant'ta yaşayan meşhur kelâm âlimi Ebû Mansûr Mâturidî (ö. 333/944) ile çağdaşı filozof Ebu'l-Kâsım İshak b. Muhammed el-Kâdî el-Hakîm es-Semerkandî (ö. 342/953), Ribât-ı Gâziyân'da kelâm ve hikmet dersleri vermişlerdir. Bkz. Fuad Köprülü, "Ribât", *Vakıflar Dergisi* 2 (1942), 272.

SONUÇ

İslâm tarihinde 750-1258 yılları arasında hüküm süren Abbâsîler, Emevi iktidarına karşı yapılan ihtilalle iktidara gelmiş ve İslâm coğrafyasında yaklaşık beş asır boyunca hüküm sürmüş bir hanedan devletidir. Bu hanedan devletin yaklaşık yüzyılı -85 yıla yakın bir süre-Halife Kâdir-Billâh ve oğlu Kâim-Biemrillah döneminde geçmiştir.

Kâdir-Billâh henüz hilafete gelmeden önce, Abbâsî halifesi Râzî-Billâh'la (324/936) başlayan 'emîrû'l-ümerâlık' sistemi ile yönetimde şekilsel bir çift başlılık ortaya çıkmış, bütün yetki ve irade, görevlendirilen emîrû'l-ümerâda olmuştur. Bu yapı nedeniyle merkezi otorite zayıflamış, emîrû'l-ümerâların hilafet makamı ve halifeler üzerindeki yaptırım gücü ise artmıştı. Yönetimdeki çiftbaşlılık ve dirâyetsizlik, eyaletlerin merkezi yönetimden bağımsız hareket etmesine ve bağımsızlıklarını kazanmasına, bunun neticesinde de ekonominin zayıflamasına neden olmuştur. Yönetimde oluşan çift başlı sisteme yabancı olmayan Abbâsîler, Büveyhîlerin 334/945 yılında hilafeti ele geçirmesiyle tarihte ilk kez Şîî anlayışa sahip bir yönetimin güdümüne girmişti. Artık Büveyhî emirleri, emîrû'l-ümerâ tayin edilmiş ve iktidarın gerçek sahipleri olmuştur. İşte bu emirlerden Bahâüddevle'nin, Tâi'-Lillâh'ı darbe ile halifelikten indirmesinin ardından ordu içindeki Deylemlilerin ve Türklerin de onayını alarak halifelğe getirdiği Kâdir-Billâh, Abbâsîlerin yirmi beşinci halifesi olmuş ve bu görevi yaklaşık kırk yıl Büveyhî emirlerinden Bahâüddevle, Sultânüddevle, Müşerrifüddevle ve Celâlüddevle dönemlerinde geçirmiştir.

Kâdir-Billâh, her ne kadar veliaht olmamış olsa da hanedan mensubu olması dolayısıyla iyi bir eğitim almıştır. Hilafeti döneminde ortaya koyduğu görüşlerle dönemin Şâfiî âlimleri arasında sayılacak derecede ilmi birikime sahip olması ve kendi ismiyle anılan Kâdirî Akîdesi'ni kaleme alması hem kitâbet ilmine hem de akâid ilmine vakıf olduğunu ve bu kapsamda iyi bir eğitim aldığını ortaya koymaktadır.

Kâdir-Billâh'tan önce hilafet makamında olan amcasının oğlu Tâi'-Lillah, Büveyhî egemenliğinde yaklaşık 17 yıl son derece etkisiz bir yönetim sergilemişti. Onun Abbâsî tarihi ve Sünnî siyaseti açısından en büyük talihsizliği, Büveyhîlerin güçlü emirlerinden biri olan Adüddevle (ö. 372/983) ve oğlu Bahâüddevle (ö. 403/1012) dönemlerinde görev yapması olmuştur. Hilafeti ele geçirmekle suçlanan ve bu nedenle de Batiha'ya sığınan Kâdir-Billâh'ı himaye eden Emir Mühezzibüddevle ile Büveyhî emiri Bahâüddevle'nin akrabalık ilişkisi, Abbâsî halifesi Tâi'-Lillâh ile sorunlar yaşayan Bahâüddevle'nin, Tâi'-Lillâh'ı azlederek yerine Kâdir-Billâh'ı atamasında etkili olmuştur. Bahâüddevle tarafından 381/991 yılında halifelğe getirilen Kâdir-Billâh, halifeliğinin hemen başlangıcında birbirlerine ihanet etmeyeceklerine ve beyat şartlarına uyacaklarına dair ahitlemişlerdi. Ayrıca Kâdir-Billâh, Bahâüddevle'nin kızı Sekine ile evlilik gerçekleştirerek iki taraf arasında akrabalık ilişkisinin kurulmasını da sağlamıştı. Aralarında oluşan bu yakın ve uyumlu ilişkiyi, devletin menfaatleri doğrultusunda

kullanmayı iyi bilen Kâdir-Billâh, hilafet otoritesini yeniden tesis ve inşâ etme amacına; pragmatik siyaseti, cesur ve sabırlı karakteri, ilmi bilgi ve birikimi sayesinde aşama aşama ulaşmayı hedeflemiştir. Bunu da etkili stratejik bir tavırla gerçekleştirmeye çalışmıştır. Uzun süren iktidarının özellikle ikinci yarısından sonra hilafetin saygınlığı, siyasi ve idari gücü yeniden oluşmaya başlamıştır. Zamanla Büveyhîlerin içine düştüğü iktidar çatışması ve buna bağlı olarak güç kaybı yaşaması neticesinde hilafetini güçlendirerek insiyatif alabilmiş, akılcı yaklaşımı ve güç dengelerini gözetme yeteneği ile de halifelüğün siyasi gücü konusunda umut verici gelişmelere kapı aralayabilmiştir. Kâdir-Billâh, her ne kadar Şîî bir hanedanın tahakkümü altında olmuş olsa da izlediği uzun soluklu, etkili bir siyaset nedeniyle zaman zaman Şîa'ya karşı açıktan tavır alabilme gücünü gösterebilmiş, Sünnîliği yeniden hâkim kılmaya çalışmıştır. Bölgenin önemli bir gücü haline gelen Gaznelilerin Sünnî politikalarına desteği, kendisinden sonra iktidara gelen oğlu Kâim-Biemrillah zamanında ise Selçukluların bu politikaya katkısı, içinde bulunulan asrın hem siyasi hem de dini açıdan; "Sünnî Yenilenme/Diriliş" şeklinde isimlendirilmesine sebep olmuştur.

Kâdir-Billâh'ın hilafete henüz gelmeden önce Büveyhîlerin Irak emiri Muizzüddavle'nin Bağdat'ta daha önce görülmeyen "*Âşûrâ Mâtem Merasimi, Gadir-i Hum Bayramı, Sebbû's-Sahâbe (Sahâbeye Hakaret) ve Şîî Ezanı Okutmak*" gibi uygulamaları başlatarak gelenek halini almış olması, mezhepsel çatışmaları ve toplumsal kutuplaşmaları körükleyen önemli etkenlerden birisi olmuştur. Her iktidar gibi Büveyhîlerin de zamanla bu iç çatışmalar nedeniyle zayıflama sürecine girmesi, Kâdir-Billâh'a hilâfete eski güç ve saygınlığını kazandıracak fırsatları değerlendirebilme olanağı tanımış; bu kapsamda Bağdat'ta yarım asırdır devam eden Şîî hâkimiyetine karşı, Sünnî inancın hâkim kılınması amacıyla hilâfet kurumu adına etkili bir mücadelenin de başlatılması imkanını vermiştir. Bu amaçla Şîîlerin özel gün ve bayramlarına karşı alternatif olarak Gadir-i Hum gününden sekiz gün sonra 26 Zilhicce bayram ilan edilmiş ve 10 Muharrem gününden sekiz gün sonra 18 Muharrem ise, Mus'ab b. Zübeyr'in türbesinin ziyaret edilebilmesi için yas günü kabul edilmiştir. Yine Büveyhî veziri Sâbûr b. Erdeşîr'in, 383/993 yılında Şîîlerin yoğunlukta bulunduğu Kerh'te kurduğu ve "Dârü'l-İlm" adıyla bilinen büyük bir kütüphaneye karşılık, Bağdat'ın Harbiye Mahallesi'nde Ehl-i Sünnet mensuplarına ve Sünnî inancına hizmet etmesi gayesiyle Cuma namazlarının da kılınacağı, aynı zamanda içerisinde önemli pek çok eserin yer aldığı ve ilim tedrisatı da yapılan büyük bir Cuma Câmii inşâ edilmiştir.

Kâdir-Billâh, akılcı siyaseti sayesinde 384/994 yılında Şîîlerce değer verilen ulemadan Şerîf Ebû Ahmed el-Musevî ile ona vekâlet eden iki oğlu Şerîf el-Murtazâ ve Şerîf er-Radî'yi Tâlibîlerin (Alevîlerin) nakibliğinden azledebilmiştir. Şîîlerce büyük saygı duyulan bu din adamlarının azledilmiş olması, Kâdir-Billâh ve Sünnî siyaseti açısından cüretkâr ve önemli bir adım olarak görülmüştür. Bu konuda asıl kırılma ise; Bahâüddavle'nin 394/1004 yılında dönemin Şîî-İmâmiyye ekolünün saygın ulemasından ve on iki imam neslinden gelen Şerîf Ebû Ahmed el-Mûsevî'yi "*Kâdî'l-Kudât*", "*Hac Emirliği*", "*Mezâlim Mahkemeleri Başkanlığı*" ve "*Nikâbetü't-Tâlibîn*" gibi dini, siyasi ve içtimai statüsü bulunan bu dört önemli makama

atamak istemesi sonucu Kâdir-Billâh'ın bu dayatmaya Kâdî'l-Kudâtık görevini veto ederek kısıtlı bir şekilde onay vermesiyle olmuştur.

Büveyhîlerin zayıflama sürecine girmesi ile birlikte Bağdat'ta Sünnî ekolü temsil eden Hanbelîler, Kâdir-Billâh'ın da desteğini alarak faaliyetlerini genişletmeye başlamıştır. Büveyhîlerin, Hanbelîlik üzerinden Sünnîliğe yönelik olumsuz tutum ve yaklaşımları, Şîliğe muhalif olan kesimlerin bu alanda tek savunucu olarak gördükleri Hanbelîlik etrafında kenetlenmelerini sağlamış, halifenin destek ve siyasi girişimleri de bu durumu kolaylaştırmıştır. Dolayısıyla ortak düşman olarak gördükleri Şîî Büveyhî iktidarına karşı yapılan mücadele, Hanbelîler ile Abbâsî hilafetini birbirine yakınlaştırmıştır. Kâdir-Billâh, Büveyhî iktidarına karşı hem mevzi kazanmak hem de batıl görüş ve itikadlara karşı Sünnîliği hâkim kılmak için Hanbelîlerin yanında durmuş, Mu'tezile ve Şîa gibi gruplara da elinden geldiğince baskı uygulamıştır.

Adüdüddele sonrası dönemde Büveyhî emirlerin birbirleri ile yaşadıkları iktidar mücadeleleri, zayıflamalarına; buna mukabil bölgede etkinliğini gittikçe artıran Fâtımîlerin ise güçlenmesine sebep olmuştur. Fâtımîler, halifeliklerini de ilan etmesiyle nihai hedef olarak Abbâsî hilafetinin başkenti Bağdat'ı ele geçirip İslâm coğrafyasının siyasi ve dini tek otoritesi olma arzusunu taşımışlardır. Bu kapsamda siyasi, dini, ekonomik ve askeri tüm argümanları da kullanarak adlarına hutbe okunan coğrafyaları artırmayı amaçlamışlardır. Bu propagandalar neticesinde Irak, el-Cezîre ve Kuzey Suriye'de hüküm süren Ukaylîler, 401/1010'da Abbâsîler ve Büveyhîler adına okuttuğu hutbeyi, Musul, Enbar ve Kûfe'de Fâtımîler adına okutmaya başlamıştı. Kâdir-Billâh da siyasi ve askeri gücü olmamasına rağmen Ukaylî emiri Kırvaş'a karşı Şîî inanca sahip Büveyhî emiri Bahâüddele'den ordu göndermesini isteyerek hutbenin tekrar Abbâsî hilafeti adına okunmasını sağlamıştı. Sünnî siyaseti açısından kazanılan böyle bir başarı, Kâdir-Billâh'ın akılcı yaklaşımı ve etkili siyasetinin sonucu olmuştur. Ayrıca bu olay; iktidarın ve siyasi beklentilerin, bazen dini kabul ve düşüncelerin önüne geçebildiğinin örneklerinden biri olarak da gösterilebilir.

Fâtımîler, Şîî halkın yoğunlukta bulunduğu Kûfe gibi şehirlere doğrudan yardımlarda bulunarak halk üzerinde psikolojik bir etki bırakmayı ve Şîîlerin tek hâdîmi olarak görülmeyi politika olarak benimsemişlerdi. Bu politikalar neticesinde 398/1008 yılında ortaya çıkan Şîî-Sünnî çatışmaları sonucunda Şîî halk, "Yetiş Yâ Hâkim! Yetiş Yâ Mansur!" nidaları ile Fâtımî halifesi Mansur'dan yardım talebinde bulunmuştu. Bu gelişme üzerine Kâdir-Billâh, Fâtımîlerin Şîî halk üzerindeki bu dini ve psikolojik etkisini kırabilmek için; önemli Şîî din adamların, fakihlerin, kadıların da katıldığı bir toplantı düzenleyerek Fâtımîlerin neseplerinin uydurma olduğu, açıkça tekfir edilmesi, fasıklık ve zındıklıkla suçlanması kararını aldırarak ve bunun halka duyurulmasını sağlamak için de Büveyhî emirine onaylatmıştı. Ayrıca Nikâbetü'l-aleviyyîn ve Hac Emirliği gibi önemli görevler üstlenmiş olan İmamîlerin lideri konumundaki Şerîf er-Radî'nin 406/1015-1016'da Fâtımî halifesini öven ve onu kendisi ile aynı nesepten gösteren bir şiir kaleme aldığını haber alması üzerine de Şerîf er-Radî'yi,

Bakillânî ve Ebû Hâmid el-İsferâyînî gibi âlimlerin huzurunda sorguya çektiler ve böyle bir şiir yazmadığı hususunda yazılı beyan vermeye çağrılmıştı. Yine bu politikalar gereği Mu'tezile'ye mensup Hanefîlerin, bu mezhepten tövbe ederek ayrılmasını ayrıca onların bütün farklı şekilleriyle de olsa İsmâîlî, Karmâtî, Batınî, Râfîzî, Şîa ve diğer İslâm'a muhalif kelimeler görüşleri üzerinde tartışmada bulunmalarını yasaklamıştı. Ehl-i Sünnet inancına muhalif mezhep, akım ve inançlara mensup kişilerin bu inançlarından tövbe etmemeleri durumunda, hilâfet divanından çıkacak bir kararla cezalandırılacaklarını, Bağdat'ın önde gelen şahsiyetlerinin tövbe etmelerini ve bunu imzaları ile de açıklamaları gerektiğini belirtmişti. Muhtıra niteliği taşıyan *er-Risaletü'l-Kâdiriyye, İ'tikadu'l-Kâdirî (Kâdirî Akidesi)* olarak da isimlendirilen bu bildiri ilan etmekle, Sünnî siyasetin gereklerini, kararlılığını ve hedeflerini ortaya koymaya çalışmıştır. Ayrıca daha sonra bu bildiri, Sünnî inancın korunması ve etkisinin artırılması ile ilgili politikaların uygulanması ve gerekli önlemlerin alınması için adeta hukuki bir dayanak oluşturmuş, takip eden yıl ve yarım asır içinde lüzum görüldükçe tekrar yayımlanmıştır. Kâdir-Billâh'ın Sünnî anlayışı güçlendirmek adına yapmış olduğu tüm bu girişimlerin arkasında, Gaznelilerin hükümdarı Sultan Mahmut'un hilafete ve Sünnî akideye olan bağlılığı ve Karahanlıların uyguladıkları politikaların etkisi büyüktü.

Kâdir-Billâh'ın dış politika stratejisini; uzun soluklu, sabırlı ve pragmatik bir yaklaşım çerçevesi içerisinde değerlendirebiliriz. İslâmiyet'i seçen, hilafetin ve Sünniğin savunucusu ve koşulsuz destekçisi olan Gazneliler ile Karahanlıların varlığı, Sünnî politikalarının en büyük lokomotif olmuştur. Kâdir-Billâh, Fâtımîlerin Şîî propagandalarına ve Büveyhîlerin baskılarına karşı, bu iki güçlü Sünnî geleneğe sahip devleti idare etmeyi, hilafetin ve Sünnî siyasetinin menfaatleri doğrultusunda kullanabilmeyi başarmıştır. Kâdir-Billâh'ın çok yakın ve sıcak ilişkiler kurduğu Sultan Mahmut, dış politikasını; *i'lây-ı kelimetullah* ve *Ehl-i Sünnet akîdesini hâkim kılmak* üzerine oluşturmuştu. Bu amaçla Hindistan'a birçok kez fetih hareketleri gerçekleştirmiş, fethettikleri yerlerde Abbâsî halifesi adına hutbeler okutmuş, sikkeler bastırmış; ayrıca Mutezilî, Rafîzî, İsmailî, Karmâtî, Cehmiye ve Müşebbihe mezheplerine mensup olup tövbe etmeyenlerin idam edilmesi, hapsedilmesi veya sürgün edilmesi hususundaki halifenin emrini de titizlikle uygulamıştı.

Abbâsî Devleti'nde zirveye ulaşan iktisadi yapı, III./IX. yüzyılın sonuna doğru artık gerilemeye başlamıştı. Bu durumun nedenleri olarak; yeni yerlerin fetihler yoluyla ele geçirilememesi ve merkezi hükümetten zamanla kopuşların yaşanması nedeniyle vergi gelirlerinin azalması, göreve gelen dirayetsiz halifeler nedeniyle yönetimin emîrû'l-ümerâ denilen ordu komutanlarına devredilmesi ile oluşan çift başlı yapı ve Büveyhîlerin Bağdat'ı ele geçirmesiyle bölgenin siyasi yapısı ile birlikte sosyo-antropolojik yapısının da değişmesinin getirdiği olumsuzluklar zikredilebilir. Bu yeni sistem, iktisadi hayatta ticaret ve paraya dayalı bir yapıdan tarıma dayalı bir yapıya ve askeri bir ikta düzenine geçişin başlangıç noktasını oluşturmuştur. Bu sistemin de Büveyhî emiri Adüdüddevle dönemi hariç sağlıklı işleyememesi, siyasi istikrarın uzun soluklu ve kalıcı olamaması, ekonominin kötüleşmesine, doğal olarak da vergilerin artmasına, tüccarların Bağdat'ı terk etmelerine ve böylece ticaretin

farklı merkezlere kaymasına neden olmuştur. Böyle bir süreçte hilafete gelen Kâdir-Billâh, mezhepsel çatışmaların ve ekonomik problemlerin artması nedeniyle oluşan toplumsal kargaşanın azaltılması için stratejik hamleler ve yoğun gayretler sarfetmiştir.

Bağdat'a hâkim olan Büveyhîlerin Irak emiri Müizzüddevle, ordunun maaşlarını ödeyebilmek için arazi vergilerini, ordu mensuplarının toplama usulü (askeri iktâ) uygulamasını getirmişti. Maaş karşılığı bu arazileri iktâ olarak alan komutanların; her sene sonunda devlete belirli miktarda vergi vermek, kendilerine verilen toprağı ıslah ederek verimli hale getirmek gibi iktisadi, zirai, imar ve ıslah çalışmalarına yönelik önemli görev ve sorumlulukları olurdu. Ancak bu yeni sistemin düzgün işletilememesi nedeniyle hedeflenen sonuç elde edilememiş, aksine bu sistem; tarımın gerilemesine ve malî kaynakların azalmasına neden olmuştu. Çünkü emir ve komutanların mal ve servet biriktirme arzusu ile izledikleri politikalar, arazilere ganimet gözüyle bakan kabileci ve feodal zihniyete sahip zümreler buna engel olmuştur. Esasında uygulanan bu sistemle iktâ sahibi askerler, hazineye kayda değer bir gelir de katmayarak arazi hakkında istedikleri gibi bir tasarrufta bulunmuş, istedikleri arazilere el koymuş veya istedikleri ölçüde vergileri artırmışlardır. Bu baskı ve uygulamalardan bunalan arazi vekilleri ise, zarara uğramamak için ya ürünlerin ücretlerini artırmışlar ya da çaresiz arazisini terkederek kaçıp gitmişlerdi. Bu durum doğal olarak tarımın gerilemesine, ekonominin bozulmasına ve hayat pahalılığının oluşmasına sebep olmuştur. İşte Kâdir-Billâh dönemi yaşanan ekonomik sıkıntı ve problemlerin altında yatan nedenlerden biri de bu durum ve politikalarıdır. Kâdir-Billâh dönemi ilk Büveyhî emirlerinden Bahâüddevle, tarım politikalarında yaşanan sorunlara çözüm olması amacıyla iktâ sisteminde değişikliğe gitmiş, belli bir oranı aşmayan iktâ sahiplerine arazileri bırakmıştı. Kardeşi Samsâmüddevle ise sistemi düzeltmek amacıyla askerlerin almış olduğu tüm tımarları iptal etmişti. Ancak yapılan bu değişiklik ve düzenlemeler, daha ziyade alt ve orta düzey ordu mensupları ile sınırlı kalmış, üst düzey önemli komutanların iktâlarına dokunulamadığı gibi, aksine artışlar yaşanmıştı. Böylece zengin daha çok zengin olmuş, fakir ise daha çok fakirleşmişti.

Abbâsîlerde toplum, genel olarak Tabakâtü'l-Hâssa (Havâs) ve Tabakâtü'l-Âmme (Âvâm) olmak üzere iki ana gruba ayrılmıştır. Toplum içerisinde Yâhudiler, Hristiyanlar, Mecûsiler ve Sabiîler olmak üzere farklı din ve inançtan kesimler hür bir şekilde yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Büveyhîlerin Bağdat'ı işgali ile başlayan süreçte toplumsal çeşitlilik daha da artmış, iktidarın Şîî hâkimiyetine girmesiyle sosyal hayatta değişiklikler yaşanmıştır. Şîîlerde yaygın olarak görülen takiyye anlayışının terkedilmesiyle kılık-kıyafetten, dini bayram ve geleneklere, ibadet ve eğitim mekanlarının çeşitlenmesine kadar toplumsal görünürlüğüne öne çıkarılması, mezhepsel çatışma ve gerginliklerin dozunun artmasına neden olmuştur.

Büveyhîler, Abbâsîlerin iki asır boyunca oluşturduğu ilim, kültür ve medeniyet iklimini, kendi mezhepsel inançları özelinde farklı inanç ve anlayışlara daha fazla özgürlük alanı açarak ve destekleyerek geliştirmişlerdir. Bu dönemdeki siyasi parçalanmışlıklar ve otorite zaafiyetinden en az etkilenen iki unsurdan birisi; ilim, diğeri ise ticaret hayatı olmuştur. İlim

ve kültürel hayatta mezhebî taassup terkedilerek bir nevi mezhepler üstü bir politika izlenmiştir. Bu politika gereği Abbâsîlerden miras olarak devraldıkları ilmi birikim ile; Batı'da Rönesansın ve günümüz modern bilimin temeli sayılan çok sayıda ilim dallarının doğuşuna ve gelişimine ayrıca mezhebî politikaları ile de Şîî düşüncenin gelişmesine, sistemleşmesine ve kendi görüşlerini içeren kaynak eserlerin ortaya çıkmasına katkı sağlamışlardır. Dolayısıyla Büveyhîler dönemi; Zeydiyye ve Şîa'nın en büyük kolu olması hasebiyle İmâmiyye mezhebinin düşünce nezdinde akîde, kelam, hadis, fıkıh ve muâmelât açısından büyük gelişim gösterdiği bir dönem olmuştur. Bu gelişmelerden ötürü de hicri IV. ve V. asır; Şîâ ekolünün gelişmesi gibi nedenlerden dolayı '*Şîî Asrı*' olarak da nitelendirilmiştir. Nitekim bu dönemde Mu'tezilî âlimlerden Sahib b. Abbâd (ö.385/995), Kâdî Abdulcabbar (415/1025), Ebu'l-Hüseyn Tayyib el-Basrî (436/1044) gibi pek çok önemli ilim adamlarının yanı sıra Bağdat'da Bâkılânî, Kudûrî, Mâverdî ve Hatîb el-Bağdâdî gibi değerli ilim ve fikir adamları yetişmiştir.

Sonuç olarak Kâdir-Billâh; Büveyhîlerin tahakkümü altında zor ve çetin geçen bir dönemde, akılcı ve pragmatik siyaseti, iç ve dış siyasi dengeleri gözetme yeteneği, Sünnî geleneğe sahip dönemin güçlü devletlerini kendi dini ve siyasi hedefleri doğrultusunda kullanabilme becerisi, ilmi bilgi ve birikimi sayesinde de toplumun aksiyoner grubu olan Hanbelîleri, Sünnî siyaseti doğrultusunda yönlendirebilme başarısı sebebiyle hilafetini kırk yıl gibi bir süre sürdürebilmiş, halifeliğin otoritesini aşama aşama yükseltmiştir. Böylece kendisinden sonra iktidara gelen ve yaklaşık 45 yıl halifelik yapan oğlu Kâim-Biemrillah'a hilafetin otoritesi ve Sünnîliğin yükselişi adına daha umut dolu bir devlet emanet etmiştir. Babasının siyasi çizgisinde hareket eden Kâim-Biemrillah da kendisinden sonra halife olan torunu Müktedî-Biemrillah'a (1075-1094) Cezire, Suriye, Hicaz ve Yemen'de Abbâsîler adına hutbelerin okunabildiği, Fatımî politikalarına karşı daha güçlü tarihi bir miras bırakarak devletin yıkılışının geciktirilmesine büyük katkı sağlamıştır.

KAYNAKÇA

Abbott, Nabia. *Hayzürân ile Zübeyde Bağdat'ın iki Kraliçesi*. çev. Suat Kaya. Ankara: Yurt Kitap Yayın, 2000.

Abduh, Kasım. *Ehlü'z-Zimme fi Mısri'l-Usûrû'l-Vüstâ*. Kahire: 1977.

Abdullatif Casim, Erkan Taha Abd-Tefâul. "Devru'n-Nisâi fi hükmi devleti beni'l Abbas hilale el-asri'l-Abbâsî'l evvel el-Hayzürân ennemûzecen". *Mecelletü'l Meleviyye li'd-Dirasâti'l- Asâriyye ve't-Tarihiyye* 5/11 (Şubat 2018), 223-238.

Adıgüzel, Cumhur Ersin. "Zîrîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/460-463. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Ağırakça, Ahmet. "Muhammed İbn Râik ve Emirü'l-Ümeraliği". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 35 (1994), 79-122.

Ağırakça, Ahmet. *İslâm Tıp Tarihi: Başlangıçtan VII./XIII. Yüzyıla Kadar*. İstanbul: Nobel Tıp Kitapevleri, 2004.

Ahbârü'd-Devleti'l-Abbâsîyye. thk. Abdülaziz ed-Dûri - Abdülcebbar Muttalibî. Beyrut: 1971.

Ahmed Ali, Salih. *Tanzîmâtü'l-İctimâiyye ve'l-İktisâdiyye fi'l-Basra fi'l-Karni'l-Evveli'l-Hicrî*. Bağdat: 1969.

Ahmed Âsım Efendi. *Kâmus Tercümesi*. İstanbul: 1304-1305/1886-1887.

Ahmed, Çelebi. *İslâm'da Eğitim ve Öğretim Tarihi*. çev. Ali Yardım. İstanbul: Damla Yayınevi, 1976.

Ahmed, Muhammed Hilmi. *el-Hilâfe ve'd-Devle fi'l-Asri'l-Abbâsî*. Kahire:1978.

Ahmet b. Hanbel. *er-Red ale'z-Zenâdika ve'l-Cehmiyye*. çev. Mehmet Evkuran. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021.

Ahmet Cevdet Paşa. *Peygamberler ve Halifeler Tarihi*. sad. Metin Muhsin Bozkurt. İstanbul: Hikmet Neşriyat, 1999.

Ahsan, Muhammed Manazir. *Abbâsîler Döneminde Sosyal Hayat*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.

Ahsan, Muhammed Manazir. *Social Life Under the Abbâsîds (170-289/786-902)*. London: 1979.

Aka, İsmail. "X. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar Şiîlik". *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiîlik Sempozyumu*. 69-100. İstanbul: İSAV Yayınları, 1993.

Akçay, Filiz. *Ebû Sâîd Abdü'l Hay b. Dâhhâk b. Mahmud Gerdizî'nin "Zeynü'l-Ahbâr" adlı eserinin Tâhirîler, Saffârîler, Sâmânîler ve Gazneliler ile İlgili Bölümlerin Türkçe Tercümesi ve Değerlendirmesi*. Ordu: Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

Akgün, Nursel. *Irak Büveyhî Emîri Muizzüddeve Dönemi Siyasi Tarihi (334-356/945-967)*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Akkâvî, Ruhâb Hıdır. *el-Mucez fî Tarihi't-Tıb 'İnde'l-Arab*. Beyrut: 1995.

Akkuş, Murat. *Abbâsî Halifelerinin Ölüm Sebepleri*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Akoğlu, Muharrem. "Büveyhîlerin Mezhebî Eğilimleri/Politikaları Üzerine". *Bilimnâme* 17/2 (2009), 123-138.

Akoğlu, Muharrem. "Siyasallaşma Sürecinde Halku'l-Kur'an Tartışmaları". *Bilimnâme* 37 (2019), 353-382.

Akoğlu, Muharrem. *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2008.

Akoğlu, Muharrem. *Mihne Sürecinde Mu'tezile*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.

Aksu, Ali. *Emevi Devletinin Yıkılışı*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2007.

Aktan, Ali. "Mu'tazîd-Billah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/383-384. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Akyol, Edip. "Büveyhîlerin Bağdat Hâkimiyeti". *İslâm Tarihi Araştırmaları Dergisi* 3 (2018), 119-128.

Akyürek, Yunus. "Emevîler Dönemi Fetih Politikası ve Mâverâünnehir'in Fethi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/1 (2013), 85-115.

Alabden, Houlih Mehdi Zain. "Büveyhoğullarının Sarayında Görevli Olan Sâbî Tarihçiler". *USAD* 11 (2019), 281-298.

Alabden, Houlih Mehdi Zain. *Babek İsyanı ve Abbâsîler Açısından Sonuçları*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Algül, Hüseyin. *İslâm Tarihi*. İstanbul: Gonca Yayınevi, 1987.

Algül, Hüseyin. *Kerbela: Kanayan Bir Yara Gönül Sızlatan Bir Facia*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.

Ali, Vefa Muhammed. *el-Hilâfetü'l-Abbâsîyye fî Ahdi Tasalluti'l-Büveyhîyyin*. İskenderiye: 1991.

Apak, Adem. *Anahatlarıyla İslâm Tarihi IV: Abbâsîler Dönemi*. İstanbul: Ensar Yayınevi, 2021.

Apak, İlknur. *İhtilalden İktidara Abbâsîler (Ebû'l-Abbas es-Seffah Dönemi)*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019.

Arda, Şebnem. *Bizans İmparatorluğu'nun Bulgarlar İle İlişkileri (Başlangıçtan 1018'e Kadar)*. İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.

Ardoğan, Recep. "Mu'tezile'nin Halku'l-Kur'an Fikrinin Eş'ariyye-Maturidiyye Kelâmına nüfuzu: Kelâm-ı Nefsi Kavramlaştırması". *Usul İslâm Araştırmaları* 15 (2011), 125-159.

Arifoğlu, Yunus. "İslâmiyet Öncesi Dünyada Ticaretin Tarihsel Süreci ve Abbâsîlerde Ticaret Hayatı". *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 1 (Haziran 2019), 1-18.

Aron, Raymond. *Sınıf Mücadelesi*. çev. Erol Güngör. İstanbul: Dergah Yayınları, 1992.

Arslan, İhsan. *Muktedir'in Halifelîği ve Şahsiyeti*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.

Arslan, İhsan. "İlk Türk İslâm Devletlerinin Abbâsî Hilafetiyle Münasebetleri". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6/27 (2013), 93-106.

Arslan, İhsan. "Abbâsî Devlet Yönetiminde Kadınların Etkisi: Seyyide Şağab Örneği". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8/40 (Ekim 2015), 827-840.

Arslantaş, Nuh. *İslâm Dünyasında İktisadi ve İlmi Hayatta Yahudiler: Abbâsî ve Fatımiler Dönemi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2009.

Arslantaş, Nuh. "Ortaçağ Yahudi Cemaatlerinin Dini ve İdari Merkezi Olarak Bağdat". *İslâm Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum*. 1/319-346. İstanbul: 2011.

Arslantaş, Nuh. "Abbâsîler Döneminde Yahudilerin Yüksek Din Eğitim Kurumları: Yeşivalar". *Belleten* 79 (2015), 847-876.

Artuk, İbrahim - Artuk, Cevriye. *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmi Sikkeler Kataloğu*. İstanbul: MEB Basımevi, 1971.

Artuk, İbrahim. "Sikke". *İslâm Ansiklopedisi*. 10/625. İstanbul: MEB Yayınları, 1980.

Atalan, Mehmet. "Abbâsî Daveti Sürecinde er-Rızâ min Âl-i Muhammed Söylemi". *İslâmi Araştırmalar Dergisi* 18/2 (2005), 183-191.

Atar, Fahrettin. *İslâm Adliye Teşkilatı*. Ankara: DİB Yayınları, 2020.

Atasever, Fatma. *İslâm'ın İlk Üç Asrında Bir Eğitim Kurumu Olarak Küttablar*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Atay, Hüseyin. *Ehl-i Sünnet ve Şîa*. Ankara: Ankara Üniversitesi, 1983.

Ateş, Ahmet. "Deylem". *İslâm Ansiklopedisi*. 3/568-571. Eskişehir: MEB Yayınları, 1997.

Avcı, Casim. "Hilâfet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/539-546. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Avcu, Ali. *Karmatîlerin Doğuşu ve Gelişim Süreci*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.

Avcu, Ali. "Karmatîler: Ortaya Çıkışları, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 10/3 (2010), 199-246.

Ay, Mahmut. *Mu'tezile-Siyaset İlişkisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000.

Ayaz, Fatih Yahya. "Vezir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/79-82. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Aycan, İrfan – Söylemez, M. Mahfuz, Altınay, Ramazan, Erkoçoğlu, Fatih, Parlak, Nizamettin, *Emeviler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011.

Aydın, Mehmet. *Müslümanların Hristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları*. Ankara: TDV Yayınları, 1998.

Aydınlı, Osman. *Mu'tezili İmamet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2003.

Aykaç, Mehmet. *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Divanlar (132-232/750-847)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997.

Azimli, Mehmet. *Abbâsî Dönemi Şîî Karakterli İsyanlar (750-1000 Yılları Arası)*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1994.

Azimli, Mehmet. "Abbâsîler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu: Hassa Ordusu". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Yayınları* 4/2 (2002), 29-47.

Azimli, Mehmet. "Sünnî Hilafete Tahakküm Kurmuş Bir Şîî Hanedan: Büveyhîler". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2005), 19-32.

Azimli, Mehmet. "Abbâsîler Döneminde Türklerden Oluşturulan Özel Ordu ve Aile İlişkileri". *Marife* 1 (2010), 157-163.

Azimli, Mehmet. "Siyer Yazıcılığında Abbas Portresinin Oluşuma Abbasilerin Etkisi". *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi* 1 (Ekim 2010-Mart 2011), 27-42.

Azimli, Mehmet. *Babek*. Konya: Çizgi Yayınları, 2013.

Azimli, Mehmet. *Halifelik Tarihine Giriş*. Konya: Çizgi Yayınları, 2016.

Azimli, Mehmet. *Hasan ve Muaviye*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.

Azimli, Mehmet. *H. Ali Neslinin İsyanları*. Konya: Çizgi Yayınları, 2017.

Azzavî, Abbas. "İbn Hassül'ün Türkler Hakkında Bir Eseri". çev. M. Şerafettin Yaltkaya. *Belleten* 4/14-15 (Nisan-Temmuz 1940), 235-266.

Bağdâdî, Ebû Mansur Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî. *el-Fark beyne'l-Fırâk*. nşr. Muhammed Bedr. Kahire: 1328/1910.

Balcı, İsrâfil. *İlk İslâm Fetihleri Savaş-Barış İlişkisi*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2011.

Baltacı, Cahit. "İslâm Medeniyetinde Câmî". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1985), 225-241.

Barthold, Vasiliy Vladimiroviç. "Saffâriler Tarihi Hakkında". çev. Mehmet Altan Köymen. *Belleten* 7/26 (1943), 319-340.

Barthold, Vasiliy Vladimiroviç. *Cultural History of the Muslims*. çev. Şahid Sühraverdi. Oxford: 2012.

Barthold, Vasiliy Vladimiroviç. *İslâm'da İktidarın Serüveni: Halife ve Sultan*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2012.

Barthold, Vasiliy Vladimiroviç. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. haz. Hakkı Dursun Yıldız. İstanbul: Kronik Kitap Yayınları, 2019.

Barthold, Wilhelm. *İslâm Medeniyet Tarihi*. çev. Mehmed Fuat Köprülü. Ankara: Akçağ Yayınları, 2004.

Bayat, Ali Haydar. *Tıp Tarihi*. İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, 2016.

Baydar, Musa. *Abbâsîler Tarihinde (H.255-270/M.869-883) Zenci İsyanı, Sebep ve Sonuçları*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.

Baytar, Emine. *Tarîhu'l-Asri'l-Abbâsî*. Dımaşk: Cami'atü Dımaşk, 1997.

Bayur, Yusuf Hikmet. *Hindistan Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.

Beg, Muhammed Abdul-Jabbar. "Abbâsî İdaresi Altındaki İslâm Toplumunda Serfler". çev. Süleyman Tülücü. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1987), 519-536.

Belâzurî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Davud el-Belâzurî. *Fütûhu'l-Büldan*. thk. Abdullah Enis Tabba. Beyrut: 1987.

Belâzurî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Davud el-Belâzurî. *Ensâbü'l-Eşrâf*. nşr. Süheyl Zekkâr Riyâz ez-Ziriklî. 13 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1417/1996.

Beyhakî, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî. *Târihu'l-Beyhakî*. thk. Yahya Haşşab - Sadık Neşat. Beyrut: Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1982.

Bezer, Gülay Ögün. "Ukayliler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/59-61. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Bilge, Mustafa L. "Lahsâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/59-60. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Bilgiç, Ahmet. *Ebü Müslim Horasanî Hayatı ve Şahsiyeti*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998.

Bîrûnî, Ebü'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî. *el-Âsâru'l-Bâkiye ani'l-Kurûni'l-Hâliye*. nşr. C. Eduard Sachau. Leipzig: 1923.

Bosworth, Clifford Edmund. "Military Organisation under the Buyids of Persia and Iraq". *Oriens* 18/19 (1965/1966), 143-167.

Bosworth, Clifford Edmund. "et-Tanzîmü'l-askerî inde'l-Büveyhîyyîn fi'l-İrâk ve İrân". çev. - thk. Abdülcabbâr Nâcî. *Mecelletü'l-Mevrid* 4/1 (1975), 33-51.

Bosworth, Clifford Edmund. "The Imperial Policy of The Early Ghaznavids". *The Medieval History of Iran Afghanistan and Central Asia*. 54-82. London: 1977.

Bouamrane, Chikh. "İslâm Tarihinde Eğitim Öğretim Kurumları". çev. Nesimi Yazıcı. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (1984), 279-287.

Bozan, Metin. *İmâmîyye Şîası'nda İmâmet Tasavvuru (III-V. Asır)*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2007.

Bozburun, Hakan. *Süfyanî-Emevî Halifelerinin Fetih Siyasetleri ve Sonuçları*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Bozkurt, Nahide. "Hârûnürreşîd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/258-261. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Bozkurt, Nahide. "Mehdî-Billah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/377-379. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Bozkurt, Nahide. "Mansur". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/5-6. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Bozkurt, Nahide. *Mu'tezilenin Altın Çağı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.

Bozkurt, Nahide. *Abbâsîler*. Ankara: TDV Yayınları, 2018.

Bozkurt, Nebi. "Bahriye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/495-501. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Bozkurt, Nebi. "Kıyafet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/508-509. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Bozkuş, Metin. *Büveyhîler ve Şîlik*. Sivas: Vizyon Yayıncılık, 2003.

Brockelmann, Carl. *Tarih eş-Şuub el-İslâmiyye (History of The İslâmic Peoples)*. çev. Faris - Baalbeki. Beyrut: 7. Baskı, 1977.

Brockelmann, Carl. *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*. çev. Neşet Çağatay. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018.

Buğda, Sadrettin. "İslâm Hukukunda Hisbe Teşkilatı (Mâverî'nin 'er-Rûtbete fi Talebî'l-Hisbe' Adlı Eseri Bağlamında)". *İslâm Düşüncesi Araştırmaları -II- Metodolojik Yaklaşımlar*. ed. Mahsum Aytepe - Hasan Kaya. 245-268. Ankara: Araştırma Yayınları, 2020.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî. *el-Câmiu's-Sahih*. nşr. Mustafa Dîb el-Buğa. Beyrut: 1990.

Bulut, Halil İbrahim. *Şâa'da Usuliliğin Doğuşu ve Şeyh Müfid*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2013.

Bulut, Zubeyr. *Hanbelî Akaid Sistemi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003.

Bulut, Zübeyr. "Karşı Mihne Uygulamaları ve er-Risâletü'l-Kâdiriyye (Kâdirî İtikadı)". *Kelam Araştırmaları Dergisi* 15/1 (2017), 75-110.

Burakgazi, Harun. *Selçuklu-Karahanlı İlişkileri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.

Busse, Heribert. "Mu'izz al-Dawla". *Encyclopedia of Islam (EI2)*. 7/484-489. Leiden: 1993.

Busse, Heribert. "İran Under The Buyids". *The Period From The Arab Invasion To The Saljuqs*. ed. R. N Frye. 250-304. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

Cahen, Claude. "Queques problemes economiques et fiscaux de L'iraq buyide d'apres un traite de mathematiques". *Annales de l'Institut d'Etudes Orientales* 10 (1952).

Cahen, Claude. "Buwayhids or Buyids". *EI2*. 1/1350-1357. Leiden: 1986.

Cahen, Claude. *İslâmiyet: Doğuşundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar*. çev. Esat Nermi Erondor. Ankara: Bilgi Yayınevi, 2000.

Câhiz, Ebû Osman Amr b. Bahr. *et-Tâc fî Ahbâri'l-Mülûk*. thk. Fevzi Halil Atevî. Beyrut: 1870.

Câhiz, Ebû Osman Amr b. Bahr. *el-Beyân ve't-tebyîn*. nşr. Abdüsselâm M. Harun. Kahire: Matbaâtü'l-Hancı, 1975.

Câhiz, Ebû Osman Amr b. Bahr. *et-Tebessur bi't-Ticare*. Beyrut: 1983.

Câhiz, Ebû Osman Amr b. Bahr. *Kitâbu'l-Buhalâ (Cimriler Kitabı)*. çev. Yahya Atak. İstanbul: Şule Yayınları, 1999.

Can, Yılmaz. "Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Ortaya Çıkan Ordugâh Şehir Modeli Üzerine". *İSTEM* 3/6 (2005), 215-235.

Canard, Marius. "Hamdanids". *EI2*. 3/126-131. Leiden: 1971.

Cerrahoğlu, İsmail. "Kur'an-ı Kerim ve Sâbiiler". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (1962), 103-116.

Ceylan, İbrahim. *Abbâsî Halifesi Ebû'l-Abbâs es-Seffâh Dönemi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

Contadini, Anna. *A World of Beasts: A Thirteenth Century Illustrated Arabic Book on Animals*. Leiden: 2012.

Cüveynî, Alâüddin Ata Melik. *Tarih-i Cihangüşâ*. çev. Mürsel Öztürk. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999.

Çağatay, Neşet - Çubukçu İ. Agah. *İslâm Mezhepleri Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1965.

Çalışkan, Murat. *Horasan Buğdayının Farklı Ekim Zamanlarına ve Ekim Sıklıklarına Tepkisinin Belirlenmesi*. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.

Çapan, Fatma. *Balkanlar'da Bizans-Türk İlişkileri (IV-X. Yüzyıllar)*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.

Çapan, Fatma. "İslâm Dünyasında Bimaristanlar ve Gelişme Süreçleri". *Gaziantep University Journal of Social Sciences* 18/3 (2019), 1205-1218.

Çelebi, Ahmed. *İslâm'da Eğitim ve Öğretim Tarihi*. çev. Ali Yardım. İstanbul: Damla Yayınevi, 1976.

Çelebi, Furkan. *Büveyhîler Döneminde Rey Şehri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Çelik, Aydın. "Fâtımî Selçuklu Münasebetleri". *Türkler Ansiklopedisi*. ed. Hasan Celal Güzel vd. 4/745-752. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Çelik, Aydın-Yıldırım, Taner. "Abbâsîler Dönemi Bağdat Çarşıları". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 23/1 (2013), 241-253.

Çelikkol, Yaşar. "Emeviler Dönemi Şurta ve Berid Teşkilatı". *e-Journal of New World Sciences Academy* 6/2 (2011), 321-330.

Çetin, Abdurrahman. "Ezan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/36-38. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Çetin, Osman. *Türk-İslâm Devletleri Tarihi*. İstanbul: Düşünce Yayınları, 2009.

Çetinkaya, Bülent. *Orta Çağ İslâm Dünyasında Ribât: VII-XIII. Asırlar Arası*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003.

Daftary, Farhat. *Şîî İslâm Tarihi*. çev. Ahmet Fethi Yıldırım. İstanbul: Alfa Yayınları, 2016.

Daftary, Farhat. *İsmâîlîler*. çev. Ahmet Fethi Yıldırım. İstanbul: Alfa Yayınları, 2017.

Dağ, Mehmet - R. Öymen, Hıfzurrahman. *İslâm Eğitim Tarihi*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1974.

Dağ, Mustafa. *Erken Dönem İslâm Dünyasında Berid Teşkilatı ve İstihbarat*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.

Dalkılıç, Mehmet. *Samaniler Devleti*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002.

Dalkılıç, Mehmet. *Horasan'da İktidar Mücadeleleri (M.705-796)*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.

Damalı, Atom. *150 Devlet 1500 Sultan İslâm Sikkeleri*. İstanbul: Nilüfer Vakfı Yayınları, 2001.

Delice, Ali. "Emevi Devletinin Yıkılış Nedenleri Üzerine Mülâhazalar". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1999), 299-320.

Demir, Habip. *Horasanda Şîîlik*. Ankara: Otto Yayınları, 2018.

Demircan, Adnan. Hz. Ali'nin Hilafet Hakkı Meselesinde Gadîr-i Hûm Olayı. İstanbul: Beyan Yayınları, 1996.

Demircan, Adnan. "Müslümanların Fethinden Mervanîlerin Yıkılışına Kadar Meyyâfârikîn". *İSTEM* 9/17 (2011), 9-22.

Demircan, Adnan. *İslâm Tarihinin İlk Dönemlerinde Arap-Mevali ilişkisi*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2015.

Demircan, Adnan. *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*. Ankara: Nobel Yayınları, 2019.

Demirci, Mustafa. *Beytü'l-Hikme*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1996.

Demirci, Mustafa. "İkta". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/45-47. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Demirci, Mustafa. *Abbâsîlerde Toprak Sistemi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.

Demirci, Mustafa. *Siyah Öfke*. İstanbul: Çizgi Kitapevi Yayınları, 2017.

Demirel, Serdar. *Hadis Tasnifinin Altın Çağında Halku'l-Kur'an Meselesi ve Hadis Kaynaklarına Etkisi*. İstanbul: İbn Haldûn Üniversitesi Yayınları, 2021.

Demiroğlu, Elif Taştan. *Abbâsî Halifesi Mu'tasım Billah ve Dönemi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Derâdike, Salih. "Nizâmu's-Şurta fî Asri'l-Abbâsî". *Mecelletü'd-Dirâsâ*. 16/3. Amman: 1989.

Derûbî, İbrahim Abdülgâni. *Kudâtü Bağdâd*. Bağdâd: Dâru's-Şuûni's-Sekafiyyeti'l-Âmme, 2001.

Dineverî, Ebû Hanife Ahmed b. Davud b. Venend ed-Dineverî. *Ahbârü't-Tivâl*. thk. Ömer Faruk et-Tebbah. Beyrut: t.y.y.

Dîvecî, Saîd b. Ahmed b. Muhammed. *et-Terbiye ve't-ta'lîm fi'l-İslâm*. Musul: 1982.

Dîvecî, Saîd b. Ahmed b. Muhammed. *Târihü'l-Mevsil*. Bağdat: Matbuatu Mecmai'l-İlmi'l-Irakî, 1402/1982.

Doğan, İsa. "Hasan el-Utrûş". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/356-358. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Doğan, İsa. *Zeydiyye Mezhebinin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, 1987.

Donohue, John J. *The Buwayhid Dynasty in Iraq 334 H./945 to 403 H./1012: Shaping Institutions for the Future*. Leiden: Koninklijke Brill NV, 2003.

Dozy, Reinhart. *Spanish Islam*. çev. Francis Griffin Stokes. London: Chatto&Windus, 1913.

Duman, Cengiz. "Mecusilik (Zerdüştlük Dini)". *Internet Archive*. Erişim 20 Mart 2022. <https://archive.org/stream/zerdust/zerdust.djvu.txt>

Duran, Ahmet. "İslâm Hukukunda Sosyal Terbiye ve Kontrol Kurumu Olarak Hisbe". *EKEV Akademi Dergisi* 19/64 (2015), 9-39.

Durant, Will. *İslâm Medeniyeti*. çev. Orhan Bahaeddin. İstanbul: Tercüman Yayınları, 2004.

Dûrî, Abdülaziz. *Dirâsât fi'l-Usûli'l-Abbâsiyyeti'l-Müteahhire*. Bağdat: 1945.

Dûrî, Abdülaziz. *Mukaddime fi't-Târihi'l-İktisâdî el-Arabî*. Beyrut: 1969.

Dûrî, Abdülaziz. *Târihü'l-Irak el-İktisâdî fi'l-Karni'r-Râbii'l-Hicrî*. Beyrut:1974.

Dûrî, Abdülaziz. "Bağdat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/425-433. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Dûrî, Abdülaziz. *İslâm İktisat Tarihine Giriş*. çev. Sabri Orman. İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991.

Dûrî, Abdülaziz. *İlk Dönem İslâm Tarihi*. çev. Hayrettin Yücesoy. İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991.

Dûrî, Abdülaziz. "Hükümet Kurumları". *İslâm Şehri*. çev. Elif Topçugil. İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1992.

Dûrî, Abdülaziz. *el-Asru'l-Abbâsiyyu'l-Evvel: Dirâset fi Târihi's-Siyasi ve'l-İdarî ve'l-Malî*. Beyrut: Dârü't-Talîa, 1997.

Dûrî, Abdülaziz. *Abbâsîler Tarihi*. İstanbul: Beka Yayınları, 2020.

Dündar, Abdulhamit. *Selçuklular Devri Bağdat Medreseleri: İmam Azam Ebû Hanife Medresesi Örneği*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.

Dündar, Abdulhamit. "Bir Mezopotamya Şehri Olarak Bağdat: Dairevi Şehrin Kuruluşu ve Mimari Özellikleri". *İslâmi Araştırmalar Dergisi* 46 (2021), 1-58.

Dündar, Mahmut. *İlk Dönem İslâmi Eğitim Öğretim Faaliyetleri*. İstanbul: İşrak Yayınları, 2011.

Ebû Halil, Şevki. *El-Hadarâtü'l-Arabiyyetü'l-İslâmiyye ve Mucezun ani'l-Hadarâti's-Sâbika (İslâm ve Dünya Medeniyetleri Tarihi)*. çev. Atik Aydın - Abdülhadi Timurtaş. İstanbul: Bilge Adam Yayınevi, 2005.

Ebû Hâtim er-Râzî, Ahmed b. Hamdân b. Ahmed er-Râzî el-Versinânî. *Kitâbü'z-Zîne*. thk. Abdullah Sellûm es-Samerrâî. Bağdat: 1988.

Ebû Hayyân et-Tevhidî. *Ahlâkü'l-vezîreyn*. thk. Muhammed b. Tâvî et-Tancî. Beyrut: Dârü's-Sadr, 1992.

Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellam. *Kitabü'l Emvâl*. çev. Cemaleddin Saylık. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.

Ebû Ubeyd el-Bekrî, Abdullah b. Abdilaziz b. Muhammed b. Eyyüb b. Amr el-Bekrî el-Endelüsî. *el-Mesâlik ve'l-memâlik*. thk. Cemâl Tulbe. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2003.

Ebû Yûsuf, Yakub b. İbrahim b. Habib b. Sa'd el-Kûfî. *Kitâbu'l-Harâc*. çev. Ali Özek. İstanbul: Hisar Yayınevi, 1973.

Ebû'l- Ferec İsfahânî, Ebû'l-Ferec Ali b. el-Hüseyin b. Muhammed. *Mekâtîlü't-Tâlibîyyîn*. thk. Seyyid Ahmed Sakr. Beyrut: 1987.

Ebû'l- Ferec İsfahânî, Ebû'l-Ferec Ali b. el-Hüseyin b. Muhammed. *el-Eğânî*. Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Turâsi'l-Arabî, 1415/1994.

Ebû'l- Fidâ, el-Melikü'l-Müeyyed İmâmüddin İsmail b. Ali b. Mahmud el-Eyyûbî. *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*. thk. Mahmud Deyyûb. Beyrut: 1997.

Efe, Zehra Gençel. *İslâm Tıp Tarihi: Gelişimi ve Kaynakları*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2019.

el-Ali, Salih. *Meâlimî Bağdâd el-İdâriyye ve'l-Ümrâniyye*. Bağdat: 1988.

el-Azimî, Muhammed b. Ali. *Târîhu Haleb*. nşr. İbrahim Za'rûr. Dimaşk: 1985.

el-Cahşiyarî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdûs b. Abdillâh. *Kitâbü'l-Vüzerâ' ve'l-Küttâb*. nşr. Abdullah İsmâil es-Sâvî. Kahire: 1357/1938.

el-Cheikh, Nadia Maria. "The Qahramâna in the Abbâsîd Court: Position and Functions". *Studia Islamica* 97 (2003), 41-55.

Elçin, Melih. "Tıp Eğitiminin Tarihçesi". *Hacettepe Tıp Dergisi* 41/4 (2010), 195-202.

el-Emînî, Abdülhüseyin. *Fî Rihâbi'l-Gadîr: Sezerâtun min mevsûati'l-Gadîr fî'l-Kitâb ve's-Sünne ve'l-Edeb*. haz. Ali Asgar el-Mürevvic el-Hurâsânî. Beyrut: 1414/1994.

el-Hâc Hasan, Hüseyin. *Hadâratü'l-Arab fî'l-Asri'l-Abbâsî*. Beyrut: Müessesetü'l-Câmiyye, 1994.

el-Halidi, Fadıl. *el-Hayatü's-Siyasiyyetü ve Nüzûmu'l-Hüküm fî'l-Irak (Hilâlü'l-Karni'l-Hamisi'l-Hicrî)*. Bağdat: 1389/1969.

el-Hammâdî, Muhammed b. Malik b. Ebû'l-Fedâil. *Keşfu'l-Esrâri'l-Bâtiniyye ve'l-Ahbâri'l-Karâmita*. thk. Muhammed Zahid el-Kevserî. nşr. İzzet Attar. Kahire: es-Sekâfetü'l-İslâmiyye, 1939/1357.

el-Hayyât, Ebû'l-Hüseyin Abdürrahîm b. Muhammed b. Osmân. *Kitâbü'l-İntisâr ve'r-Red alâ Ravendî*. thk. Henrik Samuel Nyberg. Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1344/1925.

el-Işş, Yusuf. *Târîhu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsiyye*. thk. Muhammed Ebû'l-Ferc el-Işş. Dimaşk: 1982.

el-İbâdî, Ahmed Muhtar. *Fi't-Târîhi Abbâsî ve'l-Fâtımî*. İskenderiye: 1987.

el-İbâdî, Abdülkerim. Horasan Fî'l-Asrı'l-Gaznevî. ed. Numan Cebran. Ürdün: Katar Üniversitesi Beşeri Bilimler Fakültesi, Ürbed'ül-Ürdün Yayınları, 1997.

el-İsfahânî, Ebû Abdillâh Hamza b. el-Hasen el-İsfahânî. *Târîhu sinî mülûkî'l-arz ve'l-enbiyâ*. nşr. Cevâd el-Îrânî et-Tebrîzî. Berlin: 1340/1921.

el-İsferâyînî, Ebû'l-Muzaffer İmâdüddîn Şehfûr (Şâhfûr) b. Tâhir b. Muhammed el-İsfahânî el-İsferâyînî. *et-Tebsîr fî'd-dîn ve temyîzi'l-fırakati'n-nâciye 'ani'l-fırakî'l-hâlikîn*. thk. Kemal Yusuf el-Hût. Beyrut: 1403/1983.

Elisseef, Nikita. "Fiziki Plan". *İslâm Şehri*. çev. Elif Topçugil. 124. İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1992.

el-Kabbâsî, Necâh. "El-Meâhid ve'l-Müessesâtü't-Ta'lîmiyye fî'l-Âlemi'l-İslâmî". *Mecelletü'l-Müerrihu'l-Arabî İttihâdü'l-Müerrihîne'l-Arab* 19 (1981), 175-195.

el-Keyyâlî, Sami. *Seyfuddevle ve Asrû'l-Abbâsiyyîn*. Halep: Matbaatü'l-Hadise, 1939.

el-Kummî-Nevbahti. *Risaletü'l-İtikadati'l-İmâmiyye: (Şîf-İmâmiye'nin inanç esasları)*. çev. Ethem Ruhi Fığlalı. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1978.

el-Kummî-Nevbahti. *Kitâbü'l-Makalât ve'l-Fırak- Fırâku's-Şîa/Şîf Firkalar*. çev. Hasan Onat vd. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020.

el-Kürevî, İbrahim Selman. *el-Büveyhîyyun ve'l-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*. Kuveyt: 1982.

el-Makkarî, Ahmed b. Muhammed. *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*. çev. Pascual de Gayangos. London: W. Hughes Allen and Company, 1843.

el-Mâtürîdî, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud el-Mâtürîdî es-Semerkindî. *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*. thk. Dr. Mecîd Baslûm. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.

el-Muheyimî, Ali b. Salih. "el-Karahâniyyûn ve Cühûdühüm fî Neşri'l-İslâmî (Karahanlılar ve İslâmın Yayılmasındaki Katkıları)". çev. Ali Aksu. *Mecelletü Câmiati'l-İmâm Muhammed b. Suûdi'l-İslâmiyyi* 16 (1417/1996), 273-318.

el-Muheyimî, Ali b. Salih. "Karahanlılar Devleti'nin Gaznelilerle Siyasi İlişkileri". çev. Ali Aksu. *İSTEM* 15 (2010), 291-319.

el-Ukaylî, Ömer b. Süleyman. "Vak'atü'l-Harre fî 'ahdi Yezîd b. Muâviye". *Mecelletü Külliyyeti'l-Adâb* 13/1 (1986), 159-189.

el-Utbî, Ebû Nasr Muhammed b. Abdilcebbâr el-Utbî er-Râzî. *Târîhul-Yemînî*. şerh. Ahmed b. Ali el-Hanefî el-Man'inî. Kahire: 1286/1869.

Enbârî, Abdürrezzak Ali. *Mansıbu Kâdı'l-kudât fi'd-Devleti'l-Abbâsîyye*. Beyrut: Dâru'l-Arabiyyeti li'l-Mevsûât, 1987.

Eraslan, Fatma. *Tuğrul Bey ve Dönemi Selçuklu-Abbâsî İlişkileri*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Erdem, Gazi. "İslam Kültür Tarihinin İlk İlimler Akademisi Beytül-Hikme". *Dini Araştırmalar* 16 / 42 (Haziran 2013), 57-77.

Erkal, Mehmet. *İslâm'ın Erken Dönem Vergi Hukuku Uygulamaları*. İstanbul: İsam Yayınları, 2009.

Erkoç, Murat. "Selçuklu Devleti İle Büveyhî Devleti Arasında Yaşanan İktidar Mücadelesinin Bağdat'ta Yaşayan Sünnîlerin Ve Şiîlerin Üzerine Etkisi". *Tarih ve Gelecek Dergisi* 6/2 (Haziran 2020), 595-615.

Erol, Uğur. *Bizans İmparatorluğunda İsyanlar ve İç Savaşlar (976-1204)*. İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Erünsal, İsmail E. "Dârülilim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/539-541. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Esen, Hüseyin. "İslâm Hukuku Açısından Müsâdere". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (2002), 191-225.

Eskicioğlu, Osman. *İslâm Hukukunda Vergiler Yahya b. Âdem Ve Kitab-ül Haracı*. İzmir: Anadolu Matbaacılık, 1996.

es-Sâbî, Ebû İshak İbrahim b. Hilal es-Sâbî. "Kitâbü'l-Müntezâ Mine'l-Cüzi'l-evvel Mine'l-Kitâbü'l-Marûf bi't-Tâcî fi Ahbârî'd-Devleti'd-Deylemiyye". *Ahbârü Eimmeti'z-Zeydiyye fi Taberistan ve Deylemân ve Cilan içinde*. nşr. Wilferd Madelung. Beyrut: 1987.

es-Sâbî, Ebû İshak İbrahim b. Hilal es-Sâbî. *el-Muhtâr min Resâili's-Sâbî*. Beabda-Lübnan: 1316/1898.

es-Sâbî, Ebü'l-Hasen Sâbit b. Sinân b. Sâbit b. Kurre. *Târîhu Ahbâru'l-Karâmita (Ahbâru'l-Karâmita içinde)*. nşr. Süheyl Zekkar. Riyad: 1989.

Eş'arî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail b. Ebî Bişr İshak b. Salim el-Eş'arî el-Basrî. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*. nşr. Helmut Ritter. 3 Cilt. İstanbul: Matba'atü'd-Devlet, 1929.

Etheredge, Laura. *İslâmic History*. New York: Britannica Educational Publishing, 2010.

Evkuran, Mehmet. *Sünnî Paradigmayı Anlamak*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005.

ez-Zencânî, İbrahim Musevî. *Akaidü'l-İmâmiyye el-İsnâ Aşeriyye*. Beyrut: 1982.

ez-Züheyri, Mahmud Ganavi. *el-Edeb fi zillî Benî Büveyh*. Kahire: Emane Matbaası, 1949.

H. Hourani, Albert – Stern. S. M. The İslamic City: A Colloquim. Oxford: Universty of Pennsylvania, 1970.

Farabî, Ebû Nasr Muhammeb b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ el-Fârâbî et-Türkî. *el-Medinetü'l-Fazılâ*. çev. Ahmet Aslan. Ankara: Vadi Yayınları, 1997.

Fahri, Mecid. "Philosophy and Teology, from the Eighth Century CE to the Present". *The Oxford History of Islam*. ed. John L. Esposito. 269-304. Oxford: Oxford Universty Press, 1999.

Faruque, Muhammad. "The Development of the Institution of Madrasah and the Nizâmiyah of Baghdad". *IS* 26/3 (1987), 253-263.

Fazlurrahman. *İslâm*. çev. Mehmet Aydın. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2008.

Fığlalı, Ethem Ruhi. "İbrahim el-İmam". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/319-320. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Fığlalı, Ethem Ruhi. *İmâmiyye Şîası*. İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2008.

Fîrûzâbâdî, Ebu't-Tahir Mecdüddîn Muhammed b. Yakub b. Muhammed. *el-Kâmûsu'l-Muhît*. Beyrut: Dâru İhyâit-Türâsî'l-Arabî, 1991.

Fleet, Kate. *European and Islamic Trade in the Early Ottoman State: The Merchants of Genoa and Turkey*. New York: Cambridge University Press, 1999.

Frye, Richard Nelson. "The Role of Abû Muslim in the Abbâsîd Revolt". *Moslem World* 37 (1947), 28-38.

Furat, Ahmet Hamdi. "İslâm Hukuku'nda Çevrenin Korunmasıyla İlgili Müesseselerden Biri İhyau'l-Mevat (Ölü Toprakların Canlandırılması)". *Çevre ve Din Uluslararası Sempozyumu*. 119-125. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2008.

Furat, Ahmet Hamdi. "Kâdılkudâtık Müessesesinin Oluşumu ve İlk Kâdılkudâtlar". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2008), 103-122.

Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *Bâtınîliğin İç Yüzü*. çev. Avni İlhan. Ankara: TDV Yayınları, 1993.

Geçkin, Hatice. *Büveyhîler Döneminde Bağdad'da Şîlik*. Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

Genç, Mehmet. "İltizam". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/154-158. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Genç, Reşat. *Karahanlı Devlet Teşkilatı*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.

Genç, Reşat. "Karahanlılar". *Türkler*. ed. Hasan Celal Güzel. vd. 445-469. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Genç, Süleyman. *Fatımî-Abbâsî-Selçuklu Münasebetleri ve Besasiri İsyanı*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1995.

Genç, Süleyman. "Halife el-Kâdir Döneminde Bağdat'ta Yaşanan Dini-Siyasi Hadiseler ve Onun Sünnî Siyayeti". *Marife* 2 (2004), 219-243.

Genç, Süleyman. "H.V/M.XI. Asırda Ehl-i Sünnet'in Yeniden Yükselişi: Süreç, Kurum ve Şahsiyetler Üzerine Bir İnceleme". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25 (2005), 271-330.

Gençtürk, Cihan. *İran Büveyhîleri (322-448/934-1056)*. Ankara: Fenomen Yayınları, 2021.

George, Ostrogorsky. *Bizans Devleti Tarihi*. çev. Fikret Işıltan. Ankara: TTK Yayınları, 1999.

Gerdizî, Ebû Saîd Abdülhay b. ed-Dahhâk b. Mahmûd. *Zeynü'l-Ahbar*. nşr. Muhammed Nazım. Londra: 1928.

Gibb, Hamilton A. R. "Bir İslâm Tarihi Yorumu". çev. Kadir Budak, Atilla Özkök. *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*. 22-39. İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991.

Goitein, Shelomo Dov. *Yahudiler ve Araplar: Çağlar Boyu İlişkileri*. çev. Nuh Arslantaş- Emine Buket Sağlam. İstanbul: İz Yayınları, 2011.

Goldziher, Ignaz. *el-Akîde ve's-Şerîa fi'l- İslâm*. çev. Muhammed Yusuf Musa. Kahire: 1946.

Golole, Adan Jarso. *Bağdat: Büveyhîlerin Eline Düşerken (279-334/892-945)*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2021,

Gökalp, Yusuf. *Zeydîlik ve Taberîstan'da Yayılması*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999.

Gökalp, Yusuf. *Zeydîlik ve Yemen'de Yayılışı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.

Gökalp, Yusuf. "Zeydiyye Mezhebinin Doğuşu, Teşekkül Süreci ve Tarihçesi". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (Haziran 2007), 55-93.

Gökmen, Aysun. *Eğitim ve Bilim Tarihinde Nizamiye Medreselerinin Yeri ve Önemi*. Antalya: Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Göl, Yavuz Selim. "İlk Müslüman Türklerin Darbe Girişimleri Sâmerîrâ Dönemi". *15-16 Aralık 2016 Uluslararası Demokrasi Sempozyumu (Darbeler ve Tepkiler)*. 691-700. Giresun: Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, 2016.

Göl, Yavuz Selim. *Abbâsîler Döneminde Kâdî'l-Kudatlık*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.

Gözütok, Şakir. *İslâm'ın Altın Çağında İlim*. İstanbul: Nesil Yayınları, 2012.

Gutas, Dimitri. *Yunanca Düşünce Arapça Kültür: Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbâsî Toplum*. çev. Lütfü Şimşek. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2015.

Gündoğdu, İbrahim Babür. *Horasan'ın Maskeli Peygamberi Hişam b. Hakim el-Mukanna*. İstanbul: Kitaparası Yayınları, 2020.

Gündüz, Şinasi. *Sâbiîler Son Gnostikler*. İstanbul: Vadi Yayınları, 2016.

Gündüz, Şinasi. *İslâm ve Sabîilik*. İstanbul: Hikav Yayınları, 2020.

Güner, Ahmet. *Büveyhîler'den Adüdddevle ve Dönemi (338-372/949-983)*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1992.

Güner, Ahmet. *Büveyhîler'in Şîî-Sünnî Siyaseti*. İzmir: Tibyan Yayınları, 1999.

Güner, Ahmet. "Büveyhîler Dönemi ve Çok Seslilik". *9 Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (1999), 47-72.

Güner, Ahmet. "Büveyhî Devlet Adamlarının Kitaba İlgileri ve Kütüphaneleri". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13. (2001), 35-63.

Güner, Ahmet. "Mâverdi'nin Hilafet Kuramının Tarihsel Arka Planına Bakış". *9 Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2002), 3-36.

Güner, Ahmet. "Muizzüdddevle". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/99-100. Ankara: TDV Yayınları, 2006.

Güner, Ahmet. "Müttakî-Lillah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/223-224. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Güner, Ahmet. "Şîî Yüzyılında yahut Büveyhîler Devrinde Bağdat'tan Bazı Yansımalar". *İslâm Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum*. 1/151-170. 2008.

Güner, Ahmet. "Büveyhîler Devrinde Bağdat'ta Kerbela/Aşure, Gadir Hum ve Benzeri Şîî Uygulamaları". *Çeşitli Yönleriyle Kerbela (Tarih Bilimleri)*. 325-339. Sivas: Asitan Yayıncılık, 2010.

Güner, Ahmet – Azimli, Mehmet. "Abbâsîlerin Başkenti Bağdat'ta Hüküm Süren İran Kökenli Şîî Bir Hanedan Büveyhîler (945-1055)". *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*. ed. Mehmet Şeker. 7/523-573. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.

Güner, Ahmet. "Mutî'-Lillâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/401-402. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Güngörmez, Zeynep. "Orta Çağ'da Akdeniz Köle Ticaretine Dair Bazı Tespitler". *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi* 2/4 (2016), 87-105.

Güzel, Fatih. *Abbâsîlerde Emirü'l-Ümeralık Müessesesi*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.

Güzel, Fatih. "Abbâsî Dönemi Önemli Türk Komutanlarından Eşnâs Et-Türkî". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/60 (2018), 1295-1301.

Hacıyev, Khanoghlan. *Irak Büveyhîlerinin Kuruluşu ve Muizzüddeve Dönemi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.

Haddûri, Mecid. *İslâm Hukukunda Savaş ve Barış*. çev. Fethi Gedikli. İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1999.

Hakyemez, Cemil. *Bısr b. el-Mu'temir ve Mu'tezile'nin Bağdad Ekolünün Doğuşu*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1998.

Hakyemez, Cemil. "Şii-Sünnî İlişkileri ve Selefilik". *Gaziantep Üniversitesi Uluslararası İlahiyat Akademi Araştırma Dergisi* 1/1-2 (2015), 129-153.

Hakyemez, Cemil. "Sünnî-Şii İlişkilerinde Temel Sorunlar ve Çözüm Önerileri". *İç Tehdit ve Riskler Işığında İslâm Dünyasının Geleceği*. ed. Ahmet Emin Dağ. 89-124. 2016.

Hakyemez, Cemil. *Şîa'da Gaybet İnancı ve Gaip On İkinci İmam El-Mehdi*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2017.

Hakyemez, Cemil. *İmâmiyye Şîası ve Temel Kavramlar*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.

Hamîdullah, Muhammed. *el-Vesâiku's-siyâsiyye*. çev. Vecdi Akyüz. İstanbul: Kitapevi Yayınları 1997.

Hançabab, Halil İbrahim. *Abbâsîler Döneminde Vezirlik (295-530/908-1136)*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.

Hanne, Eric J. *The Caliphate Revisited: The Abbâsids of 11th and 12th Century Baghdad*. Michigan: 1998.

Hanne, Eric J. "Women, Power, And The Eleventh And Twelfth Century Abbasid Court". *HAWWA* 3/1 (2005), 80-110.

Harekat, İbrahim. "Berid". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/498-501. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Hasan, Hasan İbrahim. *Târîhu'd-Devleti'l-Fâtîmiyye fi'l-Magrib ve Mısır ve Suriye ve Bilâdi'l-Arab*. Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye, 1981.

Hasan, Hasan İbrahim. *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*. çev. İsmail Yiğit - Sadreddin Gümüş. 4 Cilt. İstanbul: Kayihan Yayınları, 1985.

Hatalmış, Ali. *Abbâsî Halifelerin Ümmüveled Eşleri*. Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2020.

Hatib el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Bağdâdî. *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-Selâm*. 14 Cilt. Medine: el-Mektebetü's-Selefiyye. ty.

Hemedânî, Ebû'l-Hasan Muhammed b. Abdülmelik el-Hemedânî. *Tekmiletü Târihü't-Taberî (Târîhü'l-Ümem ve'l-Mülûk, XI. İçinde)*. nşr. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim. Beyrut: t.y.y.

Heyd, Wilhem. *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*. çev. Enver Ziya Kartal. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1975.

Hidayet, Nuraniye. *Çin Kaynaklarına Göre Karahanlılar (840-1231)*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1992.

Hilâl b. el-Muhassin es-Sâbî, Ebû'l Hasan (Hüseyn) Hilâl b. Muhassin b. İbrahim el Harrânî. *Rûsûmü Dârü'l-Hilâfe*. thk. Mihail Avvâd. Bağdat: 1383/1964.

Hilâl b. el-Muhassin es-Sâbî, Ebû'l Hasan (Hüseyn) Hilâl b. Muhassin b. İbrahim b. Hilal es-Sâbî el-Harrânî. *Kitâbü't-Tarih (Zeylû Tecâribü'l-Ümem İçinde)*. der. Amedroz ve Margoliouth. Kahire: Kitaphane-i Meclis-i Sinâ, 1337/1919.

Hitti, Philip K. *History of the Arabs*. Newyork: St. Martin's Press, 10. Baskı, 1970.

Hitti, Philip K. *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*. çev. Salih Tuğ. 4 Cilt. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980.

Hizmetli, Mustafa. "Abbâsîler Döneminde Para Basımı". *İSTEM* 8/15 (2010), 79-110.

Hizmetli, Mustafa. "Abbâsî Bağdat'ının Kuruluşunda Göçün Rolü". *Türk Göçü 2016 Seçilmiş Bildiriler*. 1/231-236. 2016.

Hizmetli, Mustafa. "Öğrenen Öğreten İletişimi ve Etkileşimi Çerçevesinde Abbâsî Sarayında Şehzâdelerin Hocalarıyla İlişkileri". *International Journal of Cultural and Social Studies* 2/2 (December 2016), 377-382.

Hizmetli, Mustafa. "Abbâsîler Döneminde Kadının Siyasetteki Rolü: Hârûnürreşîd'in annesi Hayzürân ve eşi Zübeyde Örneği". 3. *Uluslararası Avrasya Spor Eğitim ve Toplum Kongresi Tam Metin Kitabı*. 1241-1251. Mardin: 2018.

Hizmetli, Mustafa. "Abbâsîlerde Saraylar ve Saray Hayatı". *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*. ed. Mehmet Şeker. 6/319-356. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.

Hizmetli, Sabri. "Karmatîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/504-514. Ankara: TDV Yayınları, 2001.

Hodgson, Marshall Goodwin S. *İslâm'ın Serüveni*. çev. Alp Eker vd. 3 Cilt. İstanbul: İz Yayıncılık, 1995.

H. Hourani, Albert – Stern. S. M. *The Islamic City: A Colloquim*. Oxford: Brune Cassier, 1970.

H. Hourani, Albert. *Arap Halkları Tarihine Giriş*. çev. Yavuz Olagan. İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2007.
Huart, Clement Imbault. "Ebû Kâlcâr". *İslâm Ansiklopedisi*. 4/32-33. İstanbul: MEB Yayınları, 1988.

Hudarî Bek, Muhammed. *Muhadarâtü Târihü'l-Ümemi'l-İslâmiyye: ed-Devletü'l-Abbâsiyye*. thk. eş-Şeyh Muhammed el-Osmânî. Beyrut: 1986.

Hunkan, Ömer Soner. *Türk Hakanlığı (Karahanlılar)*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 3. Baskı, 2011.

Iqbal, Muhammad. "Nawruz". *Oriental College Magazine* 45/3 (1969), 133-138.

İbn Battûta, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Levâtî. *Tuhfetü'n-Nuzzâr fî Garîbi'l-Emsâr ve-A'câibi'l-Esfâr*. thk. Ali el-Muntansır el-Kettânî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405.

İbn Butlan, Ebû'l-Hasen el-Muhtâr (el-Yuvânîs [Johannes]) b. el-Hasen b. Abdûn b. Sa'dûn b. Butlân. *Risale fî Şirâ'ir-Rakîk ve Taklîbi'l-Abid*. nşr. Abdusselam Harun. Kahire: Nevâdirü'l-Mahtûtât, 1954.

İbn Cübeyr, Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Cübeyr b. Muhammed el-Kinânî el-Belensî. *Endülüsten Kutsal Topraklara Yolculuk*. çev. İsmail Güler. İstanbul: Selenge Yayınları, 2003.

İbn Cülcül, Ebû Davud Süleyman b. Hassan el-Eldelûsî. *Tabakâtü'l-etıbbâ ve'l-Hükemâ*. nşr. Fuad Seyyid. Beyrut: 2. Baskı, 1985.

İbn Ebî Usaybia, Ebû'l-Abbas Muvaffaküddîn Ahmed b. el-Kasım. *Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâtü'l-Etıbbâ*. nşr. Nizar Rida. Beyrut:y.y., 1965.

İbn Ebû Ya'lâ, Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn el-Bağdâdî. *Tabakâtü'l-Hanâbile*. thk. Abdurrahman Süleyman el-Useymin. Riyad: Darü'l-Marife, 1419/1999.

İbn Ebû'l-Hadîd, Ebû Hamid İzzüddin Abdülhamid b. Hibetüllah b. Muhammed el-Medâinî. *Şerhu Nehcü'l-Belâğâ*. thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim. Beyrut: 1959.

İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahman b. Muhammed b. Muhammed. *Târihü ibn Haldn*. nşr. Şehhâde-Süheyl Zekkar. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'fîkr, 2001.

İbn Hallikan, Ebû'l-Abbas Şemsuddin Ahmed b. Muhammed el-Bermeki el-irbilî. *Vefeyâtü'l-Ayân ve Enbâ'ü Enbâ'iz-Zaman*. thk. İhsan Abbas. 8. Cilt. Beyrut: Dâru Sâdr, 1977.

İbn Havkal, Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Ali en-Nasibî el-Bağdâdî. *Kitâbu Sûreti'l-Arz*. nşr. Johannes Heindrik Kramers. Leiden: 1938/1939.

İbn Havkal, Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Ali en-Nasibî el-Bağdâdî. *Halifeler ve Fetihler*. çev. Şaban Öz. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2004.

İbn Havkal, Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Ali en-Nasibî el-Bağdâdî. *Sûretü'l-Arz (10. Asırda İslâm Coğrafyası)*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2014.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Said el-Endelüsî. *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal*. nşr. Muhammed İbrahim Nasr - Abdurrahman Umeyre. 5 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübül İlmiyye, 1986.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Said el-Endelüsî. *Resâil*. thk. İhsan Abbas. 4 Cilt. Beyrut: 1987.

İbn Hurdâzbih, Ebu'l-Kasım Ubeydullah b. Abdillâh. *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*. ed. M. J. de Goeje. Leiden: Brill Press, 1967.

İbn İzâri, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. İzâri el-Merrâküşî. *el-Beyânü'l-Muğrib fî Ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*. Tunus: Darü'l-Garbi'l-İslâmî, 2013.

İbn Kâdı Şühbe, Ebû's-Sıdk Takıyyüddin Ebu Bekr b. Ahmed ed-Dımaşk. *Tabakâtü's-Şâfiyye*. nşr. Hâfız Abdülalîm Han. Haydarâbâd-Dekken: 1398-1400/1978-1979.

İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İmâdüddîn İsmail b. Ömer İbn Kesîr. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî. 21 Cilt. Mısır: Hicr, 1419/1998.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî. *el-İmâme ve's-Siyâse*. thk. Ali Şîri. Beyrut: Dârü'l-Edvâ, 1990.

İbn Mâkûlâ, Ebû Nasr Alî b. Hibetillâh b. Alî el-İclî. *el-İkmâl fî Refi'l-İrtiyâb Ani'l-mü'telif ve'l-Muhtelif fî el-Esma ve'l-Küna ve'l-Ensâb*. nşr. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî el-Yemânî. Haydarabad: Dâiretü'l-Maarif'l-Osmaniyye, 1962.

İbn Miskeveyh, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kub b. Miskeveyh el-Hâzin. *Tecâribü'l-ümem ve Te'âkibü'l-Himem*. nşr. H. Frederick Amedroz-S. Margoliouth. 2 Cilt. Kahire: 1332-1333/1914-1915.

İbn Murtazâ, Ahmed b. Yahya. *Tabakâtü'l-Mu'tezile*. thk. Suzanna Diwald Wilzer. Beyrut: Matbaatü'l-Kâtûlikiyye, 1380/1961.

İbn Nedîm, Muhammed b. İshak en-Nedîm. *el-Fihrist*. çev. Ramazan Şeşen. ed. Abdulkadir Coşkun. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.

İbn Rüste, Ebû Ali Ahmed b. Ömer b. Rüste. *el-Alâku'n-nefise (Dünya Coğrafyası)*. çev. Ali Fuat Eker. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.

İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd el-Haşimî el-Basrî el-Bağdâdî. *Tabakâtü'l-Kübrâ*. Beyrut: Dârü's-Sâdr, 1957.

İbn Sahnûn, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sahnûn Abdisselam b. Said et-Tenûhî el-Kayrevânî. *Âdâbü'l-Mallimîn*. çev. Faruk Bayraktar. İstanbul: Marmara Üniversitesi Vakfı Yayınları, 2006.

İbn Said el-Endelüsî, Ebu Kasım Said b. Ahmed b. Abdirrahmân el-Endelüsî el-Kurtubî. *Kitâbü't-Ta'rif bi-Tabakâtü'l-Ümem*. nşr. Louis Cheikho. Beyrut: 1912.

İbn Tağrıberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrıberdî. *en-Nücûmu'z Zâhira fî Mülûki Mısr ve'l-Kâhire*. thk. Muhammed Hüseyin Şemsüddîn. Beyrût: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1413/1992.

İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî. *Bir İslâm Kurumu Olarak Hisbe*. çev. Vecdi Akyüz. İstanbul: İnsan Yayınları, 1989.

İbn Zâfir, Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Zâfir b. el-Hüseyin el-Ezdî. *Ahbârü'd-Düveli'l- Munkatı'a*. nşr. Andre Ferre. Kahire: 972.

İbnü'l-İmâd, Ebu'l-Felâh Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî. *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*. thk. Abdulkadir el-Arnâ'ûd-Mahmud el-Arnâ'ûd. Beyrut: 1986.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî. *Menâkıbu Bağdâd*. thk. Muhammed Behcet Eserî. Bağdat: 1342/1923.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî. *el-Müdhiş*. nşr. Mervan Kabbânî. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, ty.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî. *es-Sebât İnde'l-Memât*. nşr. Abdullah el-Leysî el-Ensârî. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekafiyye, 1986.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî. *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*. thk. Muhammed Abdulkadir Atâ - Mustafa Abdulkadir Atâ. 19 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmîyye, 1992.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî. *Telbîsü'l-İblîs*. nşr. İsam Fâris el-Haristânî- M. İbrâhim ez-Zağlî. Beyrut: 1414/1994.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fî't-Târih*. thk. Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî. 11 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmîyye, 1407/1987.

İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, Ahmed b. Yusuf b. Ali b. el-Ezrak el-Fârikî. *Mervani Kürtleri Tarihi*. çev. Mehmet Emin Bozarslan. İstanbul: Koral Yayınları, 2. Basım. 1990.

İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, Ahmed b. Yusuf b. Ali b. el-Ezrak el-Fârikî. *Târihu Meyyâfârikîn ve Âmid (Kısmu'l-Artukiyyin)*. thk. Ahmed Savran. Erzurum: 1994.

İbnü'l-Fakih, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk b. İbrâhîm el-Hemedânî. *Kitabü'l-Büldan*. thk. Yusuf el-Hâdî. Beyrut: 1996.

İbnü'l-İmrânî, Muhammed b. Ali Muhammed. *el-İnbâ fî Târihi'l-Hulefa*. thk. Kâsım es-Sâmerrâî. Kahire: Dârü'l-âfâkû'l-ârabîyye, 1421/2001.

İbnü'l-Verdî, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer. *Harîtedü'l-acâib ve ferîdetü'l-garâib*. thk. Enûr Mahmud Zenâtî. Kahire: Mektebetü's-Sekâfetü'd-Dîniyye, 2007.

İbnü's-Salah eş-Şehrezûrî, Ebû Amr Takıyyüddîn Osman b. Salâhiddîn Abdîrrahman b. Musa. *Tabakâtü'l-Fukahâi's-Sâfiyye*. nşr. Muhyiddin Ali Necib. Beyrut: 1413/1992.

İbnü't-Tiktaka, Ebû Cafer Safiyyüddîn (Celâlüddîn) Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ el-Hasenî el-Alevî. *el-Fahrî*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2016.

İbnü'z- Zübeyr, Reşid. *ez-Zehâir ve't-Tuhaf*. thk. Muhammed Hamidullah. Kuveyt: Vizâretü'l-İlâm, 1984.

İbnü'l-Adîm, Ebû'l-Kâsım Kemalüddîn Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh b. Muhammed el-Ukaylî el-Halebî. *Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb*. thk. Halil el-Mansûr. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417/1996.

İbnü'l-Uhuvve, Ziyâüddîn Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî. *Mealimü'l-kurbe fî ahkami'l-hisbe*. thk. İbrahim Şemseddin. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l- İlmiyye, 2001.

İdrîs İmâmüddin, İdrîs b. el-Hasen b. Abdillâh el-Kureşî. *Uyûnu'l-Ahbar ve Fünûnu'l-Asâr Ahbârü'd-Devleti'l-Fatımiyye*. nşr. Mustafa Galib. Beyrut: 1404/1984.

İğde, Muhyettin. *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbelîliğin Teşekkül Süreci*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016.

İmam Mâlik. "Muvatta". *Cizyetü Ehli'l-kitâb ve'l-mecûs bölümü 42. Hadis*.

İsa, Ahmed. *Tarihü'l-Bimaristanat fi'l-İslâm*. Beyrut: 1981.

İstahrî, Ebû İshak İbrahim b. Muhammed el-İstahrî. *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*. thk. Michael Jan de Goeje. Leiden: 1927.

Jaffery, Mohsin. "The Shi'a Century- Buyid Dynasty". *Academia*. 12/04/2020. https://www.academia.edu/21489664/The_Shia_Century_Buyid_Dynasty

Jiwa, Shainool. *The Baghdad Manifesto (402/1011): A Re-Examination of Fatimid-Abbâsîd Rivalry*. London: İslâmîc Publication, 2018.

Jokisch, Benjamin. *Islamic Imperial Law: Harun al-Rashid's Codification Project*. Berlin: Walter de Gruyter, 2007.

Kabir, Mafizullah. "The Relation of the Buwayhid Amirs with the Abbâsîd Caliphs". *Journal of Pakistan Historical Society* 2/3 (1954), 228-243.

Kabir, Mafizullah. "Libraries and Academies During the Buwayhid Period-946 A.D. to 1055 A.D.". *İslâmîc Culture* 33 (1959), 31-33.

Kabir, Mafizullah. "Adminstration of Justice During the Buwayhid's Period (A.D 946-1055)". *IC* 34 (1960), 14-21.

Kabir, Mafizullah. *The Buwayhid Dynasty of Baghdad (334-447/946-1055)*. Calcutta: Iran Society, 1964.

Kadı Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Kadı'l-Kudat Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî. *Fadlu'l-i'tizâl ve tabakâtü'l-Mu'tezile*. thk. Fuad Seyyid. Tunus: 1406/1986.

Kadı Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Kadı'l-Kudat Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî. *Firak ve tabakâtü'l-Mu'tezile*. thk. A. Sami Neşşâr- İ. Muhammed Ali. İskenderiye: Matbaatü'l-Cami'iyye, 1972.

Kadı İyaz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî. *Tertibü'l-Medârik ve Takrîbü'l-Mesâlik li Ma'rifeti Mezhebi Mâlik*. thk. Ahmed Bekir Mahmud. Beyrut: 1967.

Kalkaşendî, Ebü'l-Abbas Şihâbüddin Ahmed b. Ali. *Subhu'l-A'sâ fî Sınâ'ati'l-İnşâ*. nşr. Muhammed Abdürresul İbrahim. 14 Cilt. Kahire: Dârü'l-Kütübü'l-Mısriyye, 1922.

Kalkaşendî, Ebü'l-Abbas Şihâbüddin Ahmed b. Ali. *Meâsirü'l-Înâfe fî Me'âlimi'l-Hilâfe*. thk. Abdü's-settâr Ahmed Ferrâc. 3 Cilt. Beyrut: 1980.

Kallek, Cengiz. "Hisbe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/133-143. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Kallek, Cengiz. "Sak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/584-586. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Kallek, Cengiz. *İslâm İktisat Düşüncesi Tarihi, Harac ve Emvaller*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.

Kamit, Maşide. "Kâim-Biemrillah ve Şîî-Sünnî Çatışması". *İstem* 24 (2014), 179-207.

Kan, Kadir. *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.

Kan, Kadir. "Türk ve Arap Şehirlerinin Ortak Kimliği Olarak İslâm Şehri Olgusu". *Uluslararası Türk-Arap Müşterek Değerler ve Kültürel Etkileşim Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. Amman: Yunus Emre Enstitüsü, (2014). 234-243.

Kandemir, M. Yaşar. "İbnü's-Salah es-Şehrezûrî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/198-200. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Karaarslan, Nasuhi Ünal. "Hamdânîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/446-447. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Karakuş, Nadir. *Bir İhtilalcinin Anatomisi: Ebû Müslim Horasani*. İstanbul: Neva Yayınları, 2017.

Karan, Cuma. "Abbâsî Sarayında Ümmüveledlerin Yönetime Etkisi: Hayzürân, Şağab ve el-Kahramâniye Örneği". *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 2/54 (Aralık 2020), 379-402.

Kartaloğlu, Habib. "Evâilü'l-Makâlât Adlı Eseri Bağlamında Şeyh Müfid'in İmamet Anlayışı". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/31 (Haziran 2015), 45-59.

Kaya, Mahmut. "Beytü'l-Hikme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/88-90. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Kayar, Mehmet Sedik. *İslâm Hukukunda İcâre Akdi*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.

Kayaoğlu, İsmet. *İslâm Kurumları Tarihi*. Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 1994.

Kaymak, Suat. "Abbâsî Sarayının İlk Selçuklu Gelini: Hatice Arslan Hatun". *Yedikıta: Tarih ve Kültür Dergisi* 76 (Aralık 2014), 48-52.

Kaymak, Suat. *Abbâsî Halifesi el-Kâim-Biemrillah ve Dönemi (1031-1075)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Kazıcı, Ziya. *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2020.

Kehhâle, Ömer Rıza. *el-Ulûmü'l- Ameliyye fî'l-Usûri'l-İslâmiyye*. Dımaşk: 1972.

Keklik, Nihat. "Türk-İslâm Filozofu İbn Sînâ: Hayatı ve Eserleri". *Felsefe Arkivi* 22-23 (1981), 1-53.

Keleş, Nevzat. "Büveyhîler Devrinde Bağdad'da Asayiş: Ayyârlar, Şâtırlar, Dâ'irler ve Hırsızlar". *Turkish Studies* 12/9 (2017), 55-88.

Kettânî, Muhammed Abdulhay b. Abdülkebir el-İdrisî el-Kettânî. *et-Terâtibu'l-İdâriyye*, çev. Ahmet Özel. 3 Cilt. İstanbul: İz Yayıncılık, 1990.

Kemaloğlu, Muhammet. "Karahanlıların Menşei ve Kuruluş Faraziyeleri". *Hikmet Yurdu* 11 (2013), 415-424.

Kılıç, Hakan. *Kuruluşundan Sâmerâ Dönemi Sonuna Kadar Abbâsî Devletinde Türk Komutanlar*. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Kılıç, Ünal. "Vali". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/492-494. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Kırkpınar, Mahmut. *Abbâsî Halifesi Mutevekkil ve Dönemi: 232-247/847-861*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1996.

Kırpık, Güray. *Nizâmiye Medreseleri, Orta Çağın Yükseköğretim Kurumu*. Ankara: Anıl Matbaa ve Ciltevi, 2009.

Kister, M. J. "The Battle of the Harra". *Studies in memory of Gaston Wiet*. ed. Myrriam Rosen Ayalom. 33-49. 1977.

Kitâbü'l-Uyûn ve'l-Hadâik fî Ahbâri'l-Hakâik 256/870-350/961. nşr. Ömer es-Sâidî. Dımaşk: 1973.

Kitapçı, Zekeriya. "Abbâsî Hilafetinde Örnek Bir Türk Anası Şağab Hatun". *Türk Dünyası Araştırmaları* 70 (Şubat 1991), 1-64.

Koca, Ferhat. *İslâm Hukuk Tarihinde Selefi Söylem Hanbelî Mezhebi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.

Koçyiğit, Talat. *Kelamcılarla Hadisçiler Arasındaki Münakaşalar*. Ankara: TDV Yayınları, 1984.

Kohlberg, Etan. "Some Imâmî Shi'i Views on the Sahabe". *Belief and law in Imami Shiism*. 143-175. Great Britain: 1991.

Koloğlu, Orhan Şener. "Mu'tezilenin Temel Öğretileri". *İslâmi İlimler Dergisi* 12/2 (2017), 43-80.

Korkmaz, Seyfullah. *Arslanü'l-Besâsîrî ve Zamanı*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997.

Kök, Bahattin. "Gazneli Mahmud'la Abbâsî Halifesi el-Kadir Arasındaki İlişkiler". *EKEV Dergisi* 1/2 (1998), 117-126.

Kök, Bahattin. "Sâmerrâ'nın Kuruluşu". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (2003), 1-42.

Köprülü, Fuad. "Ribat". *Vakıflar Dergisi* 2 (1942), 267-278.

Köprülü, Fuat. "Hacîb". *İslâm Ansiklopedisi*. 5/175. İstanbul: MEB Yayınları, 1964.

Köse, Feyza Betül. *Cariye*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018.

Kramers, Johannes Hendrik. *İslâm Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret*. çev. Ömer Rıza. İstanbul: Asarı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, 1934.

Kramers, Johannes Hendrik. "Kirman". *İslâm Ansiklopedisi*. 6/815-819. İstanbul: MEB Yayınları, 1977.

Kraemer, Joel L. *Hümanizm in the Renaissance of Islam: The Cultural Revival during the Buyid Age*. Leiden: The Netherlands E.J. Brill, 1986.

Kubeysî, Hamdân Abdülmecîd. *Esvâku Bağdâd hattâ bidâyeti'l-asri'l-Büveyhî*. Bağdat: 1979.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Harre Savaşı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/245-247. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Kâdir-Billâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/127-128. Ankara: TDV Yayınları, 2001.

Lambton, Ann Katharine Swynford. "Reflections on the Iqta". *Arabic and Islamic Studies in Honour of Hamilton A. R. Gibb*. ed. George Makdisi. 358-372. Leiden: E. J. Brill, 1965.

Landau, Jacob M. "Küttâb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/3-4. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Laoust, Henri. *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*. İstanbul: Pınar Yayınları, 1999.

Lapidus, Ira M. *İslâm Toplumlari Tarihi*. çev. Yasin Aktay. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.

Lassner, Jacob. *The Topography of Baghdad in the Early Middle Ages*. Detroit: Wayne State University Press, 1970.

Levy, Reuben. "Notes on Costume from Arabic Sources". *JRAS* 2. London: Journal of the Royal Asiatic Society, 1935.

Lewis, Bernard. *The Origins of İsmailism*. Cambridge: Cambridge Üniversitesi Press, 1940.

Lewis, Bernard. "İsmâîliler". *İslâm Ansiklopedisi*. 2/121. İstanbul: MEB Yayınları, 1987.

Lewis, Bernard. *Ortadoğu*. çev. Mehmet Harmancı. İstanbul: Gençlik Yayıncılık, 1996.

Lewis, Bernard. *Race And Slavery in the Middle East*. New York: Oxford University Press, 1997.

Lewis, Bernard. *Tarihte Araplar*. çev. Hakkı Dursun Yıldız. İstanbul: Anka Yayınları, 2003.

Lombard, Maurice. *İlk Zafer Yıllarında İslâm*. çev. Nezih Uzel. İstanbul: Pınar Yayınları, 1983.

Madelung, Wilferd. "Onikinci İmam Şiasında, İmamın Gaybet Zamanında Otorite". çev. Kasım Güleçyüz. *İslâm'da Siyaset Düşüncesi*. İstanbul: 1995.

Makdisi, George. "Sunni Revival". *Islamic Civilisation 950-1150*. ed. D. S. Richards. Oxford: Papers on Islamic History, 1973.

Makdisi, George. *Ibn Aqil: Religion and Culture in Classical Islam*. Cambridge: Edinburgh University Press, 1997.

Makdisi, George. *İslâm'ın Klasik Çağında ve Hristiyan Batı'da Beşeri Bilimler*. çev. Hasan Tuncay Başoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2009.

Makdisi, George. *Orta Çağ'da Yüksek Öğretim İslâm Dünyası ve Hristiyan Batı*. çev. Ali Hakan Çavuşoğlu - Tuncay Başoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.

Makdisî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ el-Makdisî. *Kitâbü Ahsen'üt-Tekâsim fî Marifeti'l-Ekâlim*. nşr. Michael Jan de Goeje. Leiden: Brill E.J, 1889.

Makdisî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ el-Makdisî. *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Tekâsim)*. çev. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2015.

Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebû'l-Abbas) Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdilkadir b. Muhammed el-Makrîzî. *İğâsetü'l-Umme bi Keşfi'l- Ğumme*. thk. M.Mustafa Ziyade - Cemalettin Muhammed eş-Şeyyâl. Kahire: y.y., 1940.

Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebû'l-Abbas) Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdilkadir b. Muhammed el-Makrîzî. *Şüzuru'l- Ukûd fi Zikr'in Nükûd*. Necef: 1967.

Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebû'l-Abbas) Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdilkadir b. Muhammed el-Makrîzî. *İtti'azü'l-Hünefâ bi-Ahbârî'l-e'immeti'l-Fatımîyyine'l-Hülefâ*. thk. Cemalettin eş-Şeyyâl. 1. Cilt. Kahire: 1387/1967. thk. Muhammed Hilmi Muhammed Ahmed. 2 Cilt. Kahire: Meclisü'l-Âlâ li'ş-Şu'ûni'l-İslâmiyye, 1416/1996.

Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebû'l-Abbas) Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdilkadir b. Muhammed el-Makrîzî. *es-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*. nşr. Muhammed Abdulkadir Ata. Beyrut: Dârü'l-Kütübül İlmiyye, 1997.

Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebû'l-Abbas) Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdilkadir b. Muhammed el-Makrîzî. *el-Hitâtü'l-Makrîziyye (el-Mevâiz ve el-'itibar bi Zikr el-Hitât ve'l-Âsâr)*. thk. Muhammed Zeynuhum - Medîha eş-Şerkâvî. 3 Cilt. Kahire: Mektebe Mednûlâ, 1998.

Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebû'l-Abbas) Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdilkadir b. Muhammed el-Makrîzî. "Benî Umeyye Risâlesi". *İdeolojik Tarih Okumaları*. çev. İrfan Aycan - Mahfuz Söylemez. 151-210. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1998.

Marcinkowski, Ismail. "The Buyid Domination as the Historical Background for the Flourishing of Muslim Scholarship During the 4th/10th Century". *Proceedings of Avicenna International Colloquium* (2004), 1- 11.

Marçais, Georges. "Zîrîler". *İslâm Ansiklopedisi*. 13/575-576. İstanbul: MEB Yayınları, 1986.

Matar Hasan, Nahide. "Sultatu'l Cevârî fi'l Asri el-Abbâsî (158-334)". *Journal of Education College Wasit University* 1/2 (2007), 112-122.

Mâverdî, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habib el-Basrî. *el-Ahkâmü's-sultâniyye ve'l-vilâyâtü'd-dîniyye*. thk. Nebil Abdürrahman Hayyâvî. Beyrut: Dârü'l-Erkam, 1985.

Mâverdî, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habib el-Basrî. *el-Hâvi'l-kebîr*. nşr. Ali M. Muavvaz - Adil Ahmed Abdülmecid. 19 Cilt. Beyrut: 1414/1994.

Mâverdî, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habib el-Basrî. *er-Rürbete fi talebi'l-hisbe*. thk. Ahmed Câbir Bedrân. Kahire: Dârü'r-Risale, 1423/2002.

Mâverdî, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habib el-Basrî. *Kitabü Nasihatü'l-Mülk (Siyaset Sanatı)*. çev. Mustafa Sarıbiyık. İstanbul: Ark Kitapları, 2016.

Mâverdî, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habib el-Basrî. *el-Ahkâmü's-Sultâniyye (İslâm'da Devlet ve Hilafet Hukuku)*. çev. Ali Şafak. İstanbul: Bedir Yayınları, 2021.

Mazâherî, Ali. *Orta Çağ'da Müslümanların Yaşayışları*. çev. Bahriye Üçok. İstanbul: Varlık yayınları, 1972.

Mekkî, Muhammed Kasım. *el-Medhal ilâ Hadâratî'l Asri'l-Abbâsî*. Beyrut: Dârü'z-Zehrâ, 1410/1990.

Merçil, Erdoğan. *Gazneliler Devleti Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Baskı, 1989.

Merçil, Erdoğan. "Bahaüddervle". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/475-476. Ankara: TDV Yayınları, 1991.

Merçil, Erdoğan. "Büveyhîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/498-500. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Merçil, Erdoğan. "Gazneliler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/480-484. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Merçil, Erdoğan. *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2017.

Merçil, Erdoğan. "Mirdâsîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/149-151. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Mert, Rabia. *Hanefî Mezhebi Fıkıh Kitaplarında Ehl-i Kitapla İlgili Hükümlerin Tahlili*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Mesûdî, Ebü'l-Hasen Ali b. el-Hüseyn b. Ali el-Mesûdî el-Hüzelî. *Mürûcû'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. 4 Cilt. Kahire: y.y., 1964-1965.

Mesûdî, Ebü'l-Hasen Ali b. el-Hüseyn b. Ali el-Mesûdî el-Hüzelî. *Kitabü't-Tenbîh ve'l-İsrâf*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Bilge Yayınları, 2018.

Mevdûdî, Mevlana Seyyid Ebu'l-Âla. *Tefhimü'l-Kur'an*. çev. Ali Bulaç vd. İstanbul: İnsan Yayınları, 1991.

Meyerhof, Max. "Science and Medicine". *The Legacy of Islam*. ed. Thomas Arnold. 311-355. London: 1931.

Mez, Adam. *el-Hadâratü'l-İslâmiyye fi'l-Karnî'r-Râbi'i'l-Hicriyye*. çev. Muhammed Abdülhâdi Ebû Rîyde. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabîyye. ty.

Mez, Adam. *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti: İslâm'ın Rönesansı*. çev. Salih Şaban. İstanbul: İnsan Yayınları, 2014.

Tudelalı Benjamin – Ratisbonlu Petachia. *Orta Çağ'da İki Yahudi Seyyah'ın Avrupa, Asya ve Afrika Gezileri*. çev. Nuh Arslantaş. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2001.

Mikdad, Mahmud. *el-Mevâlî ve nizâmu'l-velâ mine'l-Cahiliyye ila Evâhiri'l-Asri'l-Umevî*. Dimaşk: Daru'l-Fikr, 1408/1998.

Minorsky, Viladimir. "Daylam". *Encyclopedia of Islam (El2)*. 2/189-194. Leiden: 1991.

Miquel, Andre. *Arap Coğrafyacılarının Gözünden 1000 Yılında İslâm Dünyası ve Yabancı Diyarlar*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003.

Muir, Sir William. *The Caliphate: Its Rise, Decline and Fall, from Original Sources*. Londra: Smith Elder, 1898.

Müdevver, Cemil Nahle. *Tarihu'l-Irâk fi'l-Asri'l-Abbâsîyyîn*. Kahire: 2003.

Müneymine, Hassan. *Tarihü'd-Devleti'l-Büveyhiyye es-Siyasi ve'l-İktisadi ve'l-İçtimai ve's-Sekâfi: Mukâtâtü Faris H.334-447/M.945-1055*. Beyrut: Dârü'l-Camia, 1987.

Müneymine, Hassan. *Büveyhîler Devlet Tarihi*. çev. Tarık Akarsu. İstanbul: Selenge Yayınları, 2021.

Müslim, Ebü'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *Sahîhu Müslim*. thk. M. Fuad Abdulbâkî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, t.y.

Müstevfî, Hamdullah. *Nüzhetü'l-Kulûb*. çev. G. Le Strange. London: 1919.

Nakşibendî, Nasır Seyyid Mahmud. *ed-Dinârü'l-İslâmî fi'l-Müthafî'l-Irakî: ed-Dinârü'l-Ümevi ve'l-Abbâsî*. Bağdat: 1953.

Nâşi el-Ekber, Ebü'l-Abbâs Abdullah b. Muhammed b. Abdillâh el-Enbârî. *Mesailü'l-İmame Mukdedafât mine'l-Kitabi'l-Evsât fi'l-Makâlât*. thk. Josef Van Ess. Beyrut: 1971.

Nâtık-Bilhak, Ebû Tâlib en-Nâtık-Bilhak Yahyâ b. el-Hüseyin b. Hârûn b. el-Hüseyin ez-Zeydî el-Alevî et-Tâlibî. *el-İfâde fî târihi'l-eimmeti's-sâde (Ahbârü Eimmeti'z-Zeydiyye fî Taberistan ve Deyleman ve Cilan içinde)*. nşr. Wilferd Madelung. Beyrut: 1987.

Nazım, Muhammed. *The Life and Times Sultan Mahmud of Ghazne*. Cambridge: Cambridge University Press, 2014.

Nemr, Abdülmunim. *Târîhü'l-İslâm fî'l-Hind*. Beyrut: el-Müessese el-Câmi'd-Dirasât ve'n-Neşr ve't-Tevdi, 1981.

Nevbahtî, Ebû Muhammed el-Hasen b. Musa b. el-Hasen b. Muhammed el-Bağdâdî en-Nevbahtî. *Fırakü's-Şîa*. nşr. Helmut Ritter. İstanbul: 1931.

Nizâmü'l-Mülk, Ebû Ali Kivâmüddîn Hasen b. Alî b. İshâk et-Tûsî. *Siyeru'l-Mülûk ya Siyasetnâme*. haz. Mehmet Altay Köymen. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999.

Nortan, Kenan- Küçükerman, Önder. *Çarşı, Pazar, Ticaret ve Kapalıçarşı*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.

Numan b. Muhammed, Ebû Hanife Numan b. Muhammed b. Mansur el-Kadı et-Temimî el-Kayrevanî. *Risâletü İftitâhü'd-Da've (Risâletü fi Zuhurî'd-Da'veti'l-Ubeydiyyeti'l-Fatımiyye)*. thk. Vedad el-Kadı. Beyrut: 1970.

Nüveyrî, Ebû'l-Abbas Şihâbüddin Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed en-Nüveyrî. *Nihâyetü'l-ereb fi fûnûnî'l-edeb*. nşr. Müfid Kumeyha. 31 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.

Omar, Faruk. "Abbâsîlerin Siyasi Emellerinin Tarihi Kökleri". çev. Cem Zorlu. *Din ve Siyasal Söylem*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2006.

Öngül, Ali. "Dabbe (Benî Dabbe)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/393. Ankara: TDV Yayınları, 1993.

Ören, Ramazan. *Abbâsîler Döneminde Siyasi ve Dini Semboller*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Öz, Mustafa. *İmâmiyye Şîasında On ikinci İmam ve Mehdî İnancı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1995.

Öz, Mustafa. "Hasan el-Alevî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/287. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Öz, Mustafa. "Kerbela". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/271-272. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Öz, Mustafa. "Keysâniyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/362-364. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.

Öz, Mustafa. *Başlangıçtan Günümüze Şiilik ve Kolları*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011.

Öz, Mustafa. "Mukannâ el-Horasânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/124-125. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Özarslan, Selim. "Takiyye Üzerine Bazı Mülâhazalar". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/7 (Temmuz-Aralık 2003), 115- 132.

Özaydın, Abdülkerim. "Adüdüddeve". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/392-393. Ankara: TDV Yayınları, 1988.

Özaydın, Abdülkerim. "Kaim bi-Emrillah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/210-211. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Özaydın, Abdülkerim. "Müktefi-Billâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/534-536. Ankara: TDV Yayınları, 2006.

Özaydın, Abdülkerim. "Müstain-Billâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/112-113. İstanbul: TDV Yayınları 2006.

Özdemir, Mehmet Nadir. *İslâm'ın İlk Döneminde Kölelik: Abbâsîlerin İlk Yüzyılı*. İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2006.

Özdemir, Mehmet Nadir. "Abbâsîlerin İlk Yüzyılında Mevalî". *BEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (2019), 281-306.

Özdemir, Mehmet Nadir. "Emeviler Döneminde Mevâlî". *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (Haziran 2020), 189-210.

Özdemir, Mehmet Nadir. "Orta Çağ'da Kölelik Üzerine Bir Değerlendirme". *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 12/2 (Nisan 2020), 209-223.

Özdemir, Mehmet. "Endülüs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/211-225. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Özdemir, Mehmet. "Hammûdîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/496-497. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Özdemir, Mehmet. *Endülüs Müslümanları (Siyasi Tarih)*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016.

Özdemir, Mehmet. *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.

Özdemir, Öznur. *Modern Dönem Batı Literatüründe Abbâsî İhtilali*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.

Özel, Ahmet. *İslâm Devletler Hukukunda Savaş Esirleri*. Ankara: TDV Vakfı Yayınları, 1996.

Özkan, Metin. *Türk Devletleri*. İstanbul: Kalipso Yayınları, 2010.

Özkan, Mustafa. *İslâm İktisadında Vergiler*. ed. Adnan Demircan, Kahramanmaraş: SAMER Yayınları 2019.

Özmantar, İbrahim K. *İslâm Düşüncesinde Halku'l-Kur'ân Problemi ve Günümüze Yansımaları*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000.

Öztürk, Levent. *İslâm Toplumunda Birarada Yaşama Tecrübesi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.

Öztürk, Levent. *İslâm Toplumunda Hristiyanlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012.

Öztürk, Levent. *İslâm Tıp Tarihi Üzerine İncelemeler*. İstanbul: Ensar Yayınları. 2013.

Öztürk, Levent. *İslâm Dünyasında Hastaneler*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.

Palabıyık, Hanefi. *İslâm Devletlerinde Emniyet Teşkilatı*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1991.

Palabıyık, Hanefi. *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler, Devlet ve Saray Teşkilâtı*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2002.

Palabıyık, Hanefi. "Gaznelilerin Hindistan Seferleri". *EKEV Akademi Dergisi* 11/32 (2007), 139-152.

Parlak, Nizamettin. *Endülüs'ün Yükselişi*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2021.

Pırlanta, İsmail. *Ortaçağın İncisi Nişabur*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2013.

Pırlanta, İsmail. *Orta Çağ İslâm Dünyasında Şehir Eşkiyaları: Ayyarlar*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2015.

Pırlanta, İsmail. "Büveyhîlerin Din Siyaseti Bağlamında Eş'arîlik'in Gelişimine Katkıları". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/14 (2018), 167-191.

Pinto, Olga. "The Libraries of the Arabs During the Time of the Abbâsîdes". *Islamic Culture* 3/2 (1929), 210-243.

Polat, Hüseyin. "Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserinde Bağdat". *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi* 40/69 (2021), 55-71.

Polatoğlu, Selahattin. "Çağının Tanığı Olarak Abbâsî Saray Tabipleri". *Van İlahiyat Dergisi* 7/11 (Aralık 2019), 208-232.

Rahmati, Mohsen. "The Saffarid Ya'qub b. Layth and the Revival of Persian Kingship". *Journal of Persianate Studies* 12 (2019), 5-27.

Reşid, Mubin. *Sultan Mahmûd-ı Gaznevî*. Lahor: İlim ve İrfan Publisher's, 2006.

Reyyis, M. Ziyaüddin. *el-Harac ve'n-Nuzûmü'l-Maliye*. Kahire: 1977.

Robinson, Neal. "Sünnî-Shia Relations: An Historical Perspective". *Academia*. 15/10/2020. https://www.academia.edu/36260911/Sunni_Shia_Relations_An_Historical_Perspective

Rose, Jenny. *Zoroastrianism: An introduction*. London: I.B. Tauris, 2011.

Rûzrâverî, Ebû Şucâ Zahîrüddin Muhammed b. Hüsyn b. Muhammed (Abdillâh) er-Rûzrâverî. *Zeylû Kitâbi Tecâribi'l-Ümem*. nşr. Henry F.Amedroz - David S. Margoliouth. Kahire: Şeriketü't-temeddini's-Sinâiyye, 1334/1916.

Saâde, Safiyye. "Tetavvuru Mansıbu Kâdı'l-kudât fi'l-Fetreteyni'l-Büveyhîyye ve's-Selcûkiyye". *Târîhu Bağdâdı'l-İctimâî*. Beyrut: Dâru Emvâc, 1988.

Safedî, Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halil b. İzziddîn Ayberg b. Abdillâh es-Safedî. *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*. nşr. Ahmed. b. Arnaûd - Türkî Mustafa. 29 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 2000.

Sahillioğlu, Halil. "Dinar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/352-355. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Sâmir, Faysal. *ed-Devletü'l-Hamdâniyye fî Mavsıl ve Haleb*. Bağdat: 1970.

Sarıçam, İbrahim - Erşahin, Seyfettin. *İslâm Medeniyet Tarihi*. Ankara: TDV Yayınları, 2014.

Sayılı, Aydın. *The Observatory in Islam and its Place in the General History of the Observatory*. Ankara: TTK Basımevi, 1960.

Scharfe, Patrick. *Portrayals of the Later Abbâsîd Calips: The Role of the Caliphate in Buyid and Saljûq-era Chronicles 936-1180*. Ohio: Ohio State University, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Seâlebî, Abdülaziz. *Sükûtu'd-Devleti'l-Ümeviyye ve Kıyâmü'd-Devleti'l-Abbâsiyye*. thk. Muhammed Hamâdî. Beyrut: 1995.

Seyyid, Emir Ali. *Muhtasaru Tarihi'l-Arab*. çev. Afif Ba'lebekkî. Beyrut: Dârü'l-İlm, 1967.

Seyyid, Eymen Fuad. *ed-Devleti'l-Fatîmiyye fî Mısır*. Kahire: Tefsîrû Cedid, 141/1992.

Seyyid, Eymen Fuad. "Fatîmîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/228-237. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yusuf b. Kızıoğlu et-Türkî el-Avnî el-Bağdâdî. *Mî'râtü'z-zaman fî Târîhi'l-Âyân*. nşr. Muhammed Enes el-Hasan- Kamil Muhammed el-Herrat. Dımaşk: Dârü'r-Risâleti'l-Alemiyye, 2013.

Sırma, İhsan Süreyya. *Abbâsîler Dönemi*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2019.

Sicistânî, Ebû Hatim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî el-Nusrî es-Sicistânî. *es-Sîretü'Nebeviyye ve Ahbârü'l-Hülefâ*. thk. Hafız Aziz Bey el-Kâdirî en-Nakşibendî. Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1973.

Sobernheim, M. "Hamdânîler". *İslâm Ansiklopedisi*. 5/179-182. İstanbul: MEB Yayınları, 1950.

Sourdel, Dominic. "al-Kâdir-Billâh". *EI*. 4/378. Leiden: 1978.

Soylar, Nurullah. *Şebânkâreî'nin Mecmau'l-Ensâb Fi't-Tevârîh Adlı Eseri (Çeviri ve Değerlendirmesi)*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Söylemez, Mehmet Mahfuz. "Vâsıt". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/541-544. Ankara: TDV Yayınları, 2012.

Söylemez, Mehmet Mahfuz. *Bedevîlikten Hadarîliğe Kûfe*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.

Söylemez, Mehmet Mahfuz. *Mihne Süreci ve İslâmi İlimlere Etkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.

Söylemez, Mehmet Mahfuz. *Bilimin Yitik Şehri Cündişâpûr*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.

Stepaniants, Marietta. "The Encounter of Zoroastrianism with Islam". çev. Cahid Kara. *Journal of Islamic Research* 23/2 (2012), 89-99.

Stern, Samuel Miklos. "Cairo as the Centre of the İsmailî Movement". *Studies in Early Ismailism Jerusalem*. 234-256. Leiden: 1983.

Stillman, Yedida Kalfon. *The Medieval İslâmic Vestmentary System*. Wien: Evalution and Consolidation, 1994.

Strange, Guy Le. *Baghdad During Abbâsîd Caliphate*. Oxford: Clarendon Press, 1900.

Streck, Maximilian. "Bağdat". *İslâm Ansiklopedisi*. 2/195-196. İstanbul: MEB Yayınları, 1978.

Strothmann, Rudolf. "Hasan al-Utrûsh". *El2*. 3/254. Leiden: 1986.

Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celalüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şafî. *Târihu'l-Hulefâ (Halifeler Tarihi)*. çev. Onur Özatağ. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2015.

Sühreverdi, Şihabuddin Ebu Hafs Ömer. *Avârifü'l-Meârif*. Beyrut: 1966.

Şahin, Nihal. *Abbâsî Devletinin Kuruluş Safahasında Abbasoğlu-Alioğlu İlişkileri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996.

Şâkir, Mahmud. *Hız. Adem'den Bugüne İslâm Tarihi*. çev. Ferit Aydın. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1995.

Şâkir, Mahmud. *Tarihü'l-İslâmî*. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1991.

Şan, Erman. *Abbâsî Devleti Döneminde Avrasya'yla Gerçekleştirilen Uluslararası Köle Ticareti (750-945)*. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.

Şebârû, Muhammed İsâm. *Kâdı'l-kudât fi'l-İslâm*. Beyrut: Dârü'n-Nahda el-Arabiyye, 1992.

Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerim b. Ahmed eş-Şehristânî. *el-Milel ve'n-Nihal*. thk. Abdülemir Ali Mehna - Ali Hasan Faur. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1996.

Şen, Mehmet Emin. "Abbâsîlerde Türk Nüfuzu Döneminin Çöküşü ve Türklerin Akıbeti (232-447/945/1055)". *International Journal of Social Science* 5/6 (2012), 463-477.

Şerîf er-Râdî, Ebû'l-Hasan Muhammed b. Hüseyin b. Musa b. Muhammed eş-Şerîf er-Radî el-Müsevî el-Alevî. *Hakâiku't Te'vil fî Müteşâbihi't-Tenzil*. nşr. Abdülhüseyin el-Hillî - Muhammed Rızâ Âl Kâşifülgâtâ. Necef: 1355/1936.

Şerîf er-Râdî, Ebû'l-Hasan Muhammed b. Hüseyin b. Musa b. Muhammed eş-Şerîf er-Radî el-Müsevî el-Alevî. *Dîvân: Hayâtuhü ve Dirâsetü Şi'rihi*. nşr. Dr. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv. Beyrût: 1976.

Şeşen, Ramazan. "Dârülhilâfe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/538-539. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Şeşen, Ramazan. "İbn Hassûl ve "Tafdîl El-Etrak Ala Sair el-Ecnad Adlı Risalesinin Tercümesi". *Tarih Dergisi* 38 (2003), 119-142.

Şeyh Müfîd, Ebi Abdullah Muhammed b. Muhammed b. En-Numani el-Ukberi el-Bağdadî. *Şerh-u Akaidü's-Sadûk ev Tashihi'l-İ'tikâd*. Tebriz: 1945.

Şeyzerî, Abdurrahmân b. Nasr b. Abdullâh eş-Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe fî talebi'l-hisbe*. nşr. Seyyid el-Bâz el-Arînî. Kahire: 1365/1946.

Şimşek, Emre. *Abbâsîler Döneminde Değişim Aracı Olarak Para*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Şimşek, Eyüp. "Camilerde Eğitim". *Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi*. ed. Mustafa Köylü- Şakir Gözütok. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.

Şimşir, Mehmet. *İlk Dönem İslâm Divanlarının Tarihi Gelişimi*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002.

Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî. *Târîhü't-Taberî: Târîhü'l-Ümem ve'l-Mülûk*. Beyrut: Târîhü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1987.

Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî. *Câmiu'l-Beyân fî Te'vîli'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Mahmûd Şâkir. Beyrut: Müessetü'r-Risâle, 2000.

Tackerimi, Celal. *Saffârîler Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1971.

Takkuş, M. Süheyl. *Tarihü'l-Fatımiyyin fî Şimali İfrikiyye ve Mısır ve Biladi's-Şam: 297-567 H /910-1171 M*. Beyrut: Dârü'n-nefâis, 2001.

Taneri, Aydın. "Celâlüddeve". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/259-260. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Taneri, Aydın. "Hâcib". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/508-511. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Târık, Binzâvî. *İstiklâlü'l-Muiz b. Bâdis ez-Zîrî anî'd-devleti'l-Fâtimiyye*. Cezayir: Câmi'atü'l-Cezâir, Yüksek Lisans Tezi, 2009.

Taş, Abdullah Erdem- Sansarkan, Yusuf. "Zîrîlerin Fâtımî Hilâfetini Terkedip Abbasî Hilâfetini Tanımları Sürecinde Şîî-Sünnî Mücadelesi". *Mezhep Araştırmaları Dergisi* 12/2 (2019), 546-571.

Tellioğlu, Ömer. *Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah'ın Cami'ü'-Düvel'inden Hamdanîler Kısımının Metin Neşri ve Tercümesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1994.

Tenûhî, Ebû Ali el-Muhassin b. Ali b. Muhammed el-Kâdî et-Tenûhî. *Nişvâru'l-muhadara ve ahhâru'l-müzâkere*. nşr. Abbûd eş-Şalcî. 8 Cilt. Beyrut: 1391-1393/1971-1973.

Terzi, Mustafa Zeki. "Abbâsî Devleti'nin Askeri Teşkilatında Ordu Komutanlığı ve Rütbelere". *BELLETER* 53/206 (1989), 153-165.

Terzioğlu, Arslan. "Bimarhâne". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/163-178. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Togel, Muhammed Asil. *Abbâsî Halifesi Kâdir-Billâh'ın Hayatı ve Şahsiyeti*. Konya: Necmeddin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Tokuş, Ömer. *Hamdanîler (Siyasi, İctimaî, İlmi ve Kültürel Hayat)*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Tokuş, Ömer. "X. ve XI. Asırda Musul, Halep ve Bunlara Mücâvir Yerlerde Ukaylî Hakimiyeti". *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 6/12 (2016), 249-278.

Tomatekin, Ahmet Yasin. *Abbâsîler döneminde İlmi Hayatta Süryânîler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.

Toprak, Şengül. *Tarihselcilik Tartışmaları Bağlamında Halku'l-Kur'an*. Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Topuz, Hatice Kübra. "Abbâsî Başşehri Sâmerrâ ve Abbâsî Tarihinde Sâmerrâ Dönemi". *İSTEM* 9/18 (2011), 83-112.

Toru, Ümit. "Eş'arîlik-Hanbelîlik Farklılaşmasının Toplumsal Yansımaları". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/1 (Haziran 2018), 259-292.

Treadwell, Luke. *Buyid Coinage: A Die Corpus (322-445 A.H.)*. Oxford: 2001.

Tritton, Arthur Stanley. *Ehlüz-Zimme fi'l-İslâm*. çev. Hasen Habeşî. Kahire: 1967.

Tufantoz, Abdurrahim. "Mervâniler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/230-232. Ankara: TDV Yayınları 2004.

Tufantoz, Abdurrahim. *Orta Çağ'da Diyarbakir Mervanoğulları 990-1085*. Ankara: Aça Yayınları, 2005.

Tunç, Mesut. *Saffârî Devleti (861-1003)*. Edirne: Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Ubeydî, Salâh Hüseyin. *el-Melâbisü'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye fi'l-asri'l-Abbâsî es-Sânî*. Bağdat: 1980.

Ural, İbrahim. "Orta Çağ İslâm Dünyasında Bankacılık Türü İşlemler ve Finans Meseleleri". *İslâm Ekonomisinde Finans Meseleleri (İlmi Araştırmalar Dizisi -III)*. İstanbul: Ensar Yayınları, 1992.

Ürcî, Fatıma - Chahian Boroujeni, Ali Asğar. "Büveyhîler Dönemi İlim ve Tıp Merkezlerinin Gelişiminde Vakıfların Rolü ve Âkıbetleri". çev. Muhammed Uç. *Akif* 51/2 (2021), 212-228.

Usta, Aydın. "Sâmâniler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/364-366. Ankara: TDV Yayınları, 2008.

Usta, Aydın. *Türklerin İslâmlaşma Serüveni: Sâmânîler*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013.

Uyar, Gülgün. "Nakîb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/321-322. Ankara: TDV Yayınları, 2006.

Ümit, Mehmet. *Zeydîyye-Mu'tezile Etkileşimi*. İstanbul: İsam Yayınları, 2021.

Ünal, Gülistan. "Büveyhîler Hilafeti Abbâsîlerden Neden Almadılar?". *Pesa Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 4/3 (Kasım 2018), 405-416.

Ünlü, İhsan. "Muharrem Matemi/Orucu, Aşure Günü ve Erzincan'da Aşure Etkinlikleri". *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 13/2 (2020), 31-51.

Üzüm, İlyas. *Tarihsel ve Kültürel Boyutlarıyla Alevilik*. İstanbul: İsam Yayınları, 2007.

Vekî, Ebû Bekr Muhammed b. Halef b. Hayyan el-Vekî. *Ahbâru'l-Kudat*. 3 Cilt. Beyrut: t.y.y.

Veşşâ, Ebu't-Tayyib Muhammed b. İshak b. Yahyâ el-Veşşâ el-Arâbî. *Kitâbü'l-Müveşşâ/e'z-Zarf ve'z-Zurefâ*. nşr. Rudolf E. Brünnow. Kahire: y.y., 1324/1906.

Vikipedi. "Büveyhîler". Erişim 21 Mart 2021. https://tr.wikipedia.org/wiki/B%C3%BCveyh%C3%AEler#K%C3%BC%C3%A7%C3%BCk_H%C3%BCk%C3%BCmdarlar.

Vikor, S. Knut. *Between God and the Sultan: A History of Islamic Law*. New York: Oxford University Press, 2006.

Vural, Mehmet. "Abbâsîler Döneminde Bilim, Kültür ve Felsefe". *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*. ed. Mehmet Şeker. 6/249-319. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.

Watt, W. Montgomery – Cachia, Pierre. *Endülüs Tarihi*. çev. Cumhur Ersin Adıgüzel - Qiyas Şükürov. İstanbul: Küre Yayınları, 2018.

Watt, W. Montgomery. *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*. çev. Ethem Ruhi Fığlalı. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2020.

Weber, Max. *Şehir*. çev. Musa Ceylan. İstanbul: Bakış Yayınları, 2000.

Wellhausen, Julius. *Arap Devleti ve Sükûtu*. çev. Fikret Işıltan. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1963.

Ya'kûbî, Ahmed b. İshak b. Cafer b. Vehb b. Vâdih. *Târihu'l-Ya'kûbî*. nşr. Abdülemîr Mühennâ. Beyrut: 1960.

Ya'kûbî, Ahmed b. İshak b. Cafer b. Vehb b. Vâdih. *Ülkeler Kitabı*. çev. Murat Ağarı. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2002.

Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkut b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî. *Mu'cemü'l-Büldân*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdr, 1977.

Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkut b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî. *Mu'cem'ul-Udebâ ve İrşadü'l Erib ila Ma'rifeti'l Edib*. Beyrut: 1991.

Yahya b. Said el-Antâkî. *Tarihü'l-Antâkî*. thk. Ömer Abdüsselam Tedmûrî. Trablus-Lübnan: 1991.

Yaşaroğlu, Hasan. *Taberistan Zeydileri*. Ankara: Gümüşhane Üniversitesi, 2012.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Âşûrâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/24-25. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Halku'l-Kuran". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/371-375. İstanbul: TDV Yayınları 1997.

Yazıcı, Nesimi. *İlk Müslüman Türk Devletleri Tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004.

Yazıcı, Tahsin. "Deylem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/263-265. Ankara: TDV Yayınları, 1994.

Yazıcı, Mehmet. "Farabî'nin Fâzıl Şehrinde Amaç ve Araç Değerler". *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/16 (2018), 465-475.

Yeniçeri, Celal. "Cehbez". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/222-223. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Yıldırım, Erdal. Tunceli Yöresi Alevilerinde Muharrem Ayı'nın Önemi ve Aşure Geleneği". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/1 (2011), 71-84.

Yıldırım, Taner. "Abbâsîlerde Bilgi Toplama ve Haberleşme". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 27/27 (2017), 249-264.

Yıldız, Hakkı Dursun. "Abbâsîler'de Emirü'l-Ümeralığın Ortaya Çıkışı". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi* 10-11 (1981), 97-108.

Yıldız, Hakkı Dursun. "Abbâsîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/31-48. Ankara: TDV Yayınları, 1988.

Yıldız, Hakkı Dursun. "Abdurrahman I". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/147-150. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Yıldız, Hakkı Dursun. "Ebü'l-Abbas es-Seffah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/283-284. Ankara: TDV Yayınları, 1988.

Yıldız, Hakkı Dursun. "Abbâsîler Devri". *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*. 3/327. İstanbul: Çağ Yayınları, 1989.

Yıldız, Hakkı Dursun. "Büveyhîler". *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*. 5/521-517. İstanbul: Çağ Yayınları, 1989.

Yıldız, Hakkı Dursun. "Sâcoğulları". *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*. 6/81-136. İstanbul: Çağ Yayınları, 1989.

Yıldız, Hakkı Dursun. "Batîha". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/195-196. Ankara: TDV Yayınları, 1992.

Yıldız, Hakkı Dursun. "Ebû Müslim Horasanî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/197-199. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Yıldız, Hakkı Dursun. "Ebû Seleme el-Hallal". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/228-229. Ankara: TDV Yayınları, 1994.

Yıldız, Hakkı Dursun. "Emirü'l-Ümerâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/158-159. Ankara: TDV Yayınları, 1995.

Yıldız, Hakkı Dursun. *İslâmiyet ve Türkler*. İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayınları, 2019.

Yıldız, Harun - Maden, Ferhat. "Büveyhîler Dönemi Şîf Düşünürleri". *e-Makâlât* 10/2 (2017), 269-314.

Yıldız, Mahmut. *Halkı'l-Kur'an Tartışmalarının Siyasi, Sosyal ve İtikadi Boyutları (Me'mûn Örneği)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003.

Yıldız, Şevket. *Kurtuba VIII-XIII. Yüzyıllar*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.

Yıldız, Hakan. *Abbâsiler Döneminde Emirü'l-Ümerâlık ve Türk Emirü'l-Ümeralar (936-946)*. Manisa: Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Yılmaz, Hasan. *Fatımiler ve Fatımî Halifeleri*. Ankara: Elips Kitap, 2016.

Yılmaz, Metin. *İslâm Şurta Teşkilatı*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003.

Yılmaz, Metin. "İslâm Tarihinde (Emevi ve Abbâsî Dönemi) Saltanata Bağlı Yargı Siyasallaşması". *İSTEM* 3 (2004), 135-152.

Yılmaz, Metin. "Emevi ve Abbâsî Dönemlerinde İç İstihbarat". *İSTEM* 12 (2008), 175-193.

Yılmaz, Saim. "Halife Mu'tazîd Döneminde (279-289/892-902) Abbâsî-Tolunoğulları İlişkileri". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (2005), 171-179.

Yılmaz, Saim. *Mu'tazîd ve Müktefî Döneminde Abbâsiler*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2006.

Yılmaz, Saim. "Abbâsiler Dönemi Türk Komutanlarından Mûnis el-Muzaffer'in Hayatı ve Askerî Görevleri". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2007), 123-156.

Yılmaz, Saim. "Abbâsîlerin Siyasi Çöküş Dönemi Halifelerinden Kâhir Billah". *İSTEM* 6/12 (2008), 71-103.

Yılmaz, Saim. "Abbâsîlerde Üstâdârlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 21 (2009), 1-24.

Yılmaz, Saim. "Doğu Bağdat'ta Dârülhilâfe'nin Ortaya Çıkışı ve Burada İnşa Dilen Saraylar". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/42 (2020), 285-313.

Yiğit, İsmail. "Mevâlî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/424-426. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Yiğit, İsmail. "Ribât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/76-79. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Yiğit, İsmail. "Bağdat'ın Kuruluşu İle İlgili Rivayetler Üzerine Bir Değerlendirme". *İslâm Medeniyetinde Bağdat (Medinetü's-selâm) Uluslararası Sempozyumu: 7-9 Kasım 2008*. ed. İsmail Safa Üstün. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Yayınları, 2011, 1/39-54.

Yiğit, İsmail. *Emeviler (661-750)*. Ankara: TDV Yayınları, 2016.

Yiğit, İsmail. *Endülüs: (Gırnata Sultanlığı) ve Kuzey Afrika İslâm Devletleri*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2017.

Yiğit, Yaşar. "İslâm Ceza Hukuku Hükümleri Bağlamında Zimmîler". *Diyanet İlmî Dergi* 57 (2021), 171-204.

Yurdaydın, Hüseyin Gazi. *İslâm Tarihi Dersleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1971.

Yurtalan, Betül. *Abbâsîlerin Fâtımîlerle Mücadelesi ve Sünnîliğe Etkisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.

Yücel, Fatih. "Fıkıh Usulünde Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi". *İslâmî İlimler Dergisi* 6/1 (2011), 255-273.

Yücesoy, Hayrettin. "Mihne". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/26-28. Ankara: TDV Yayınları, 2005.

Yüksel, Ahmet Turan. "İlk Müslüman-Türk Devletlerinin Siyasi, Kültürel ve Medeniyet Tarihi Üzerine". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/11 (2001), 67-100.

Yüzbekî, Tefik Sultan. *Târîhu Ehli'z-Zimme fi'l-Irak (H. 12-247)*. Riyad: 1403/1983.

Zambaur, E. Von. "Dinar". *İslâm Ansiklopedisi*. 3/591. İstanbul: MEB Yayınları, 1988.

Zahir, İhsan İlahî. *Şîâ'nın Kur'an İmamet ve Takiyye Anlayışı*. çev. Sabri Hizmetli - Hasan Onat. Ankara: Afşaroğlu Matbaası, 1984.

Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî. *el-İber fi haberi men aber*. thk. Selahaddin el-Müncid. Kuveyt: Dârü'l-Meşir, 1966.

Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî. *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*. nşr. Şuayb el-Arnaût ve dğr. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1985.

Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî. *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâir ve'l-A'lâm*. nşr. Ömer Abdüsselam Tedmûrî. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-Arâbî, 1990.

Zehrânî, Dayfullah Yahya. *Nefekât ve İdâratühâ fi'd-Devleti'l-Abbâsiyye*. Mekke: Mektebetü Tâlibi'l-Câmi, 1406/1986.

Zehrânî, Muhammed Sefer. *Nizâmü'l-vizâre fi'd-Devleti'l-Abbâsiyye H. 334-590 (el-Ahdânel-Büveyhî ve's-Selçûkî)*. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1986.

Zeki, İzzetullah. *Gazneli Mahmud'un Dini Siyaseti*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.

Zemahşerî, Ebû Kasım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî. *Esâsü'l- Belâğa*. nşr. Abdürrahîm Mahmûd. Kahire: 1960.

Zettersteen, K.V. "Mu'tasım". *İslâm Ansiklopedisi*. 8/748-749. İstanbul: MEB Yayınları, 1979.

Zettersteen, K.V. "Büveyhîler". *İslâm Ansiklopedisi*. 2/843. İstanbul: MEB Yayınları, 1979.

Zettersteen, K.V. "Muizz-üd-Devle". *İslâm Ansiklopedisi*. 8/561-562. İstanbul: MEB Yayınları, 1979.

Zettersteen, K.V. "Müntasır". *İslâm Ansiklopedisi*. 8/580. İstanbul: MEB Yayınları, 1979.

Zettersteen, K.V. "Şurta". *İslâm Ansiklopedisi*. 11/584-585. Eskişehir: MEB Yayınları, 1997.

Zeydan, Abdülkerim. *Ahkâmü'z-zimmiyyin ve'l-müste'menin fî Dari'l-İslâm*. Bağdat: Mektebetü'l-Kudüs, 1982.

Zeydan, Corci. *Târihü't- Temeddüni'l-İslâmî*. haz. Hüseyin Mûnis. Kahire: 1958.

Zeydan, Corci. *İslâm Uygarlıkları Tarihi*. çev. Necdet Gök. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.

Zirikli, Hayreddin el-Beyrûtî. *el-A'lâm Kâmusu Terâcîm li Eşheri'r-Rical ve'n-Nisa mine'l-Arab ve'l-Müsta'ribîn ve'l-Müsteşrikîn*. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyin, 1980.

Zorlu, Cem. "Abbâsî Devletine Karşı İlk Silahlı Hareketler". *Marife* 1/1 (2001), 95-127.

Zorlu, Cem. *Abbâsîlere Yönelik Ebû Cafer el-Mansur Döneminde Dini ve Siyasi İsyanlar*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001.

Zuhaylî, Vehbe Mustafa. "Bedelü'l-hulûv". *Mecelletü Mecmai'l-Fıkhî'l-İslâmî* 4/3 (1408/1988), 2171-2178.

EKLER

Ek-1. Kâdirî Akidesi Tercümesi

Kâdirî Akidesi

“Mülkünde ortağı olmayan, çocuk ve arkadaş edinmeyen, dengi olmayan, doğmayan ve doğrulmayan bir olan aziz ve celil olan Allah'ı bilmek insanoğlu için vaciptir.

O, başlangıcı olmayan evveldir. Sonu olmayan ahirdir. Hiçbir şeyden aciz olmayan, her şeye gücü yetendir. Bir şey istediğinde ona “ol” der, o da hemen oluverir. Hiçbir şeye muhtaç olmayan çok zengindir. Kendisinden başka hiçbir ilah olmayan Hayy ve Kayyum’dur. O’nu uyku ve uyuklama tutmaz. Doyuran O’dur. Ama O doyurulmaz. Yanlız/tek olmaktan sıkılmaz, hiçbir şeye ünsiyet kurmaz. O hiçbir şeye (ihtiyaç duymayacak) zengindir. Yıllar ve asırlar onu değiştiremez. Çünkü O, zamanları ve asırları yaratandır. Geceyi, gündüzü, aydınlığı, karanlığı, gökleri, yeri, buralarda bulunan varlık çeşitlerini, karada, denizde ve bu ikisi arasında var olan her şeyi yaratandır. Böyle iken zamanlar, O’nu nasıl değiştirsın ki.

Hayat sahibi veya ölü yahut cemadât olsun (bütün bunların her biri) kendisi ile beraber hiçbir şey olmayan ve hiçbir mekan tarafından da kuşatılmayan Rabbimiz’dendir. Her şeyi gücü ile yarattı. İhtiyacı olmaksızın arşı yarattı, istediği şekilde istiva etti.

Kendisinden başka idarecisi olmayan denizde, karada ve bu ikisi arasında var olanların da idarecisidir. O’ndan başka koruyucu yoktur. Onları, O rızıklandırır. O hastalandırır, O şifa verir. Onları öldürür, hayat verir.

Mahlûkâtın tamamı acizdir, melekler, nebiler resûller ve yaratıkların tamamı acizdir. O, gücüyle kâdirdir. Ezeli bir ilimle âlimdir. Bir şeyden istifade etmeksizin ezeli bir ilimle âlimdir. O işitme ile en ince teferruatına kadar işitir. Görme ile görür, nefsinden olan bu iki sıfatıyla bilir. O iki sıfatın künhüne hiç kimse ulaşamaz. Mahlûkâtın kullandığı alet gibi bir alet olmaksızın bir kelamla konuşandır. Kendisini nasıl vasıflandırmış ise veya Nebi, ancak o şekilde vasıflandırılır. Kendisinin nefsini vafsettiği her sıfat veya Resulullah'ın O’nu vafsettiği her sıfat; hakiki bir sıfattır, mecazi değildir. Allah'ın sözünün mahluk olmadığı bilinir. Söz ile konuşur. (O’nu) Resul’üne Cebrail’in lisanıyla indirdi. Cebrail de (onu) Allah'tan duyduktan sonra Muhammed'e okudu. Muhammed de ashabına okudu. (Onun) Ashabı ise ümmete okudu. Yaratılmışların okumasıyla o mahlûk olmadı. Çünkü o, Allah'ın okuduğu şeklin aynısıyla bunu yaptı/okudu. (Bu yüzden) O da mahlûk değildir. Bütün haliyle, okunuşuyla, muhafazası ile yazımıyla, işitilmesi ile mahlûk değildir. Kim ona mahlûk derse, bu hallerden dolayı o kâfirdir. O fikrinden dönmezse, pişmanlık duymazsa, kanı helaldir. Şüphesiz iman; söz, amel ve niyet ile bilinir. Söz, lisan ile olur, amel ile olur, kalp ile tasdik ile olur. İman artar veya eksilir. İtaat ile artar, isyan ile azalır. İman cüzlerden müteşekkildir. Bir cüz, bir parçadır.

(O) cüzlerin en üstünü “La ilahe illallah” demektir. (O) cüzlerin en aşağısı ise yolda eziyet veren bir şeyi gidermek, kaldırmaktır.

Haya, imandan bir şubedir. Cesetteki baş, ne konumda ise iman da böyledir. İnsan, Allah katında nasıl yazıldığını (kaderini) bilmez. (Kaderinin) nasıl sonuçlanacağını da bilmez. Bundan dolayı mü'min “inşallah ben müminim” veya “mü'min olmayı ümit ediyorum” der. Buradaki (söylediği) “İnşallah” istisnası ve recası ona zarar vermez. Bu ikisiyle şevk ve şüphe olmaz. Çünkü o bununla mü'min olmayı istiyor. Çünkü o kendisinden gaib olan/kendisine kapalı olan bir şeyi istiyor. (Aynı şekilde) Allah'a yaklaştıracak her şeyi istiyor. Allah'ın rızasını kazanacak her türlü taâtı, kendisine farz olan, sünnet olan, kendisini üstün kılacak bütün emirleri halis bir şekilde Allah'ın rızasını kazanmak için yapar. Bütün bunların her biri imandandır. Hepsisi O'na nispet edilir. İmanda kesinlikle son, nihayet yoktur. Çünkü faziletlerde son yoktur. Farzlar konusunda da hassasiyet gösterenler için, son yoktur. Peygamberin ahabından her bir sahabeyi sevmek gerekir. Onların her biri, biz biliriz ki, Resulullah'tan sonra yaratılmışların en hayırlısıdır. Onların (tamamında) en hayırlı ve en faziletli olan Nebi'den sonra Ebû Bekir Sıddık, sonra Ömer b. Hattab, sonra Osman b. Affan, sonra Ali b. Ebî Talip'tir. Allah onların hepsinden razı olsun.

On sahabe cennetle müjdelendi. Resulullah'ın zevceleri muhteremdir. Kim annemiz Ayşe'ye kötü söz söylerse, İslâm'da ona bir nasip yoktur. Yine Muaviye hakkında “radiyallahu anh” diyemez ancak hayır/iyilik söyleyebilir. Onların arasına (bir tartışma konusu şeklinde) girmez. Allah onların hepsine rahmet eylesin. Allah şöyle buyurdu: “Onlardan sonra gelenler şöyle derler: “Ey Rabbimiz! Bizi ve bizden önce inanan kardeşlerimizi bağışla. Kalplerimizde, inananlara karşı hiçbir kin bırakma! Ey Rabbimiz! Şüphesiz sen çok şefkatlisin; çok merhametlisin.”(Haşr 10.ayet) ve “Onların göğüslerinde kinden ne varsa hepsini çıkarıp atmışızdır. O cennette altlarından ırmaklar akmaktadır. “Lütfedip bizi buraya getiren Allah'a hamdolsun. Allah bizi getirmeseydi biz bunu bulamazdık. Rabbimizin Peygamberleri gerçeği getirmişler” dediler. Onlara, “İşte size cennet, yaptıklarınıza karşılık size miras verildi” diye seslenilecektir.” (Araf 43. ayet)

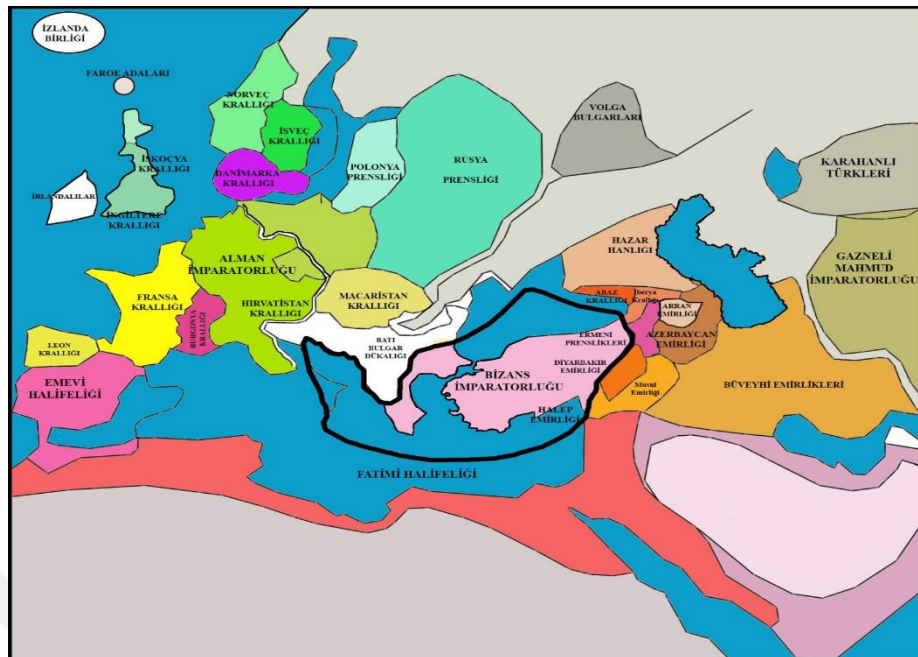
Tek başına farz namazları dışında farzlardan bir farzı terk etmekle kişi tekfir olunmaz. Çünkü onu (namazı) kim özürsüz terk ederse, sapasağlam ve vakit çıkıncaya kadar da namaz kılacak boş vakte sahipse ve buna rağmen (namazı) terk ederse o kâfirdir. Kim onu inkar etmese bile kâfirdir. Çünkü Resulullah şöyle buyurdu. “Kul ile küfür arasında namazı terk etmek vardır. Kim onu terk ederse, o kâfirdir. Pişman olup namaza dönünceye kadar kafirliği devam eder. Pişman olmadan önce ölürse yahut namaza dönmeden ölürse, onun cenaze namazı kılınmaz. Firavun, Hâmân, Karûn ve Ubey b. Halef ile haşr edilir. Diğer amellere gelince onların terkinden dolayı küfür ile itham edilmez. Fasık olsa da inkar edinceye kadar küfür ile itham edilmez. Sonra dedi ki; bu ehl-i sünnet ve'l-cemaatin sözüdür. Kim bu görüşü tutarsa, o apaçık

bir hak üzerinedir. Din dairesinde ve dosdoğru yol üzeredir.”(Müslim, İman, 134) Onun nârdan kurtulacağı ve cennete gideceği ümit edilir.”¹⁴³¹

¹⁴³¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, 15/279-282.

HARİTALAR

Harita-1. M.S 1000 Yılında Siyasi Durum¹⁴³²

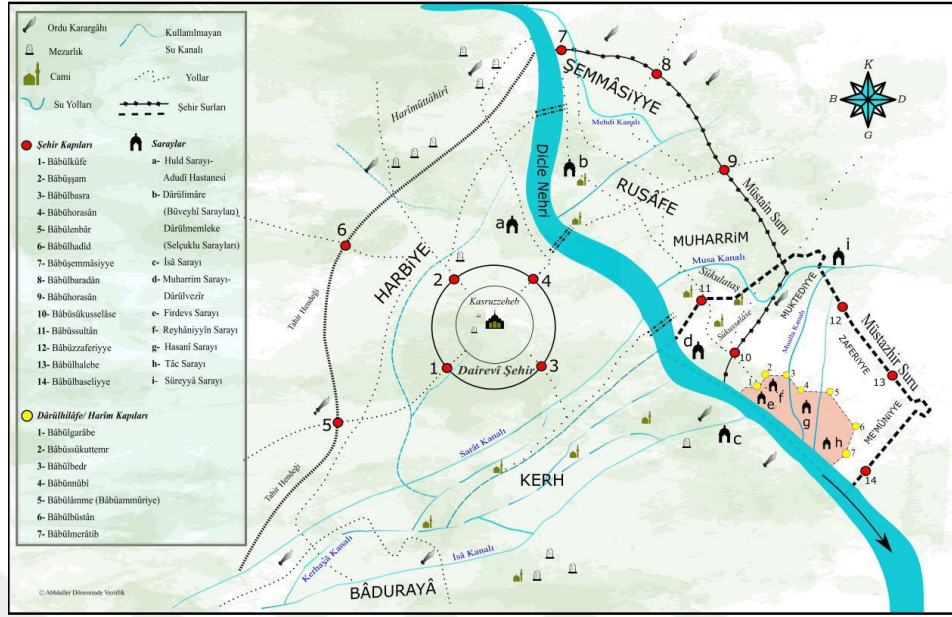

Harita-2. M.S 1030 Yılında Siyasi Durum¹⁴³³

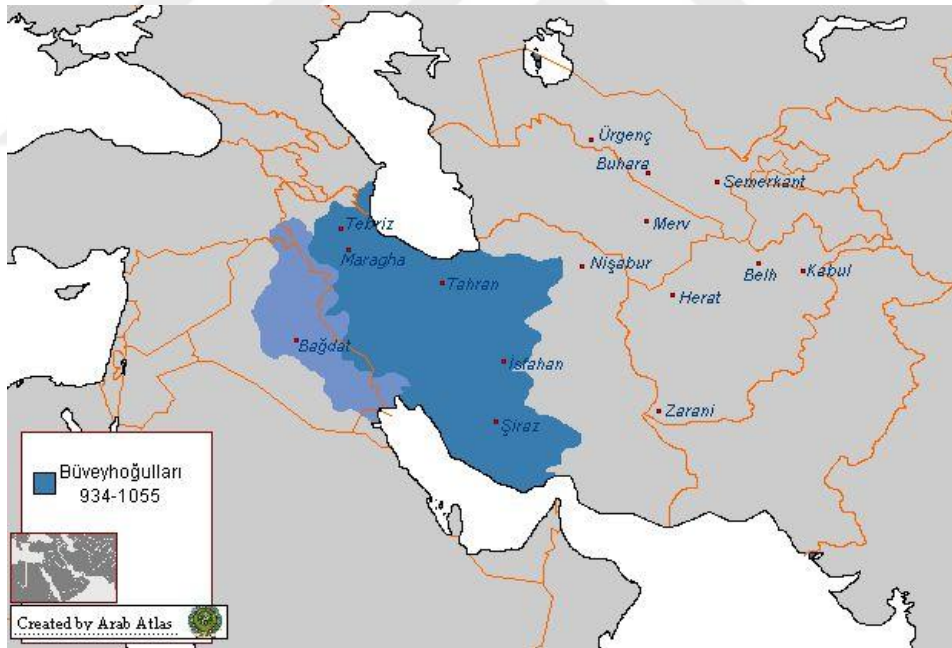
¹⁴³² Halil Berktaş, "Vizörden Bizans: Haritalarla Düşünmek", *Cogito Dergisi* 17 (1999), 99.

¹⁴³³ Berktaş, "Vizörden Bizans: Haritalarla Düşünmek", 101.

Bağdat Şehir Planı (IV-VI/X-XII. Asırlar)

Harita 3: Halil İbrahim Hançabay, *Abbâsîler Döneminde Vezirlik (295-530/908-1136)* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 449.

Harita 4: https://www.turkcebilgi.com/uploads/media/resim/buveyh_hanedani.png adresinden 12/10/2021 tarihinde alınmıştır.

